

वाचस्पत्य

वृहत् संस्कृताभिधान

द्वितीयखण्डम् ।

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A.

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART II.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAYVA PRAKASHA PRESS.

1873.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

P R E F A C E.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars.

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr. E. B. Cowell M. A. at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars.

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No. 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No. 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years."

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed."

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No. 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow. M. A.

Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal.
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge.

CONTENTS.

1. Panini on genders
 2. On the suffixes
 3. On the primitive and derivative words
 4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
 5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
 6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramana, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansha, Sankhya Patanjala, and Vedanta
 7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
 8. The technical words of Hindu law
 9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
 10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
 11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
 12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
 13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs.
 14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
 15. The principles of Hindu astrology.
 16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra,
 17. Classification of the Vedas.
-

अपसव्य न० अपक्रान्तं संव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्जन्यङ्गुयथोरन्तरा अपसव्यं वेति”
२ गृहपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं मग्नतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे
अप वैपरीत्ये स्त-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते ति० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामाग्नदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाया-
ग्नदक्षिणव्यापार” इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते कचिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानूकरणाभावः । अतएव
“नातापसव्यकरणं न पैतृ तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप-
सव्यकरणनिषेधः स्तूपपद्मः । पितृतीर्थञ्च “यत्वातुक्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति” स्मृतेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् कायं विधिवद्भूपाणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे २ वहिष्करणे,
३ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमथत्वं न० ।

अपसारित ति० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च
अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्वीकृत-
सिद्धान्तात् “स्वजनरूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-
मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात्
तन्नियमोक्तज्ञानात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रत्ययो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतानां वदित्वासीत्यभ्यु-
पेत्य कथायामारम्भायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-
स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादितां सख्यमतविरुद्धाभिधातित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रत्ययरूपो दोषो भवति
स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽभ्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाश्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्या० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० सुट् । १ चक्रभिन्ने
रथारम्भके अवयवभेदे । “अपस्करोरथाङ्गमिति” पा० ।
“ऊरञ्च रथस्यासीद्वास्तुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने
हिमवान् विन्ध्यपर्वत” इति भा० क० प० उक्तेः क्लृप्तमपि ।

अपस्नात ति० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ स्मृतसहिष्य
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्मृते पुं स्त्री० क्षीर०

अपस्नान ति० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।
१ स्नानावशिष्टे जले “उद्धत्तनमपस्नानं विष्णुत्वेरक्तमेव च ।
क्षेत्रनिष्कृतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत” इति मनुः ।

अपस्पृश ति० अपगतः स्पृशो गूढचरोयतः । १ गूढचरान्ये ।
“शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृशेति” भाषः । शब्द-
विद्यापक्षे पस्पृश पातङ्गलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+सृ-
णिच्-कर्त्तरि अच् अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपश्च
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरनक्तत् ॥
मिथ्यादिद्योगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-
हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-
भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिमतानां गच्छताञ्च रजस्वलात् ॥
तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्विकृते
पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु
मानवः । रजस्तमः परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्
हस्तपादौ च विजिह्वन् विलोचनः । दन्तान् वादन् वमन्
फेनं विटताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः
संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥
वातपित्तकफैर्दृष्टश्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता
स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छां प्रमदता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति
भवन्त्यथ । वेपमानो दशेदन्तान् असन् फेनं वमन्नापि ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिनात्मकः ॥ दृष्टतापस्वेदमूर्च्छा-
र्त्ताध्वनन्नागानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव
उच्यते । शीतहृत्पासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तुडुक्तेद-
स्तिष्ठत्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु
भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्वाधर्गसनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्य-
स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षण-
कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्वैचरूपाच्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।
वर्धयति यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः केचिदल्पेन

कावेनाभिप्रवर्जिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्नि-
सर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिसंस्मृद्दोषज एव तु” इति ॥

“धूर्त्तोऽपस्माररोगो स्यादिति” शाता० कर्म० । “अपस्मा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति” वटुकस्तोत्रम् ।

अपस्मारिन् ति० अपस्मार+अस्यर्थे इति । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य ति० अपसि कर्मणि साधुः अपस्+यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनादृष्टा अपस्योवसाना” इति “यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्वः” वे० दी० । “अपरेण स्वय-
माहस्मेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूक्तान्तेष्वपामिति” का० १७,
ई, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकामेदा इति वेददी० ।

अपस्युति० अपः कर्मिच्छति अपस्+यच्-उ । १ कर्मिच्छौ
“गिर यदी सन्धवः पञ्चाव्राता अपस्युव” इति ऋ० ६, १४, २

अपह ति० अप+हन-“अपे क्लेशतपसोः” पा० ड । १ अपघात-
कर्त्तरि । क्लेशापहः पुत्रः तमोऽपहः सूर्यः । योगविभागा-
दन्वत्वापि “सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विपापहैरिति” मनुः

अपहत ति० अप+हन-क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतपाप्मेति” श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १ नाशने । “न ह वै सशरो-
रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” ऋ० ७ ।

अपहर ति० अप+ह-कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भवभयापहरं नृलोके” इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+ह-ल्युट् । १ स्तेये साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “सोताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति”
“निक्षेपस्यापहरणं नराश्रुरजतस्य चेति” “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानश्यासनस्य च” इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च सृष्टौ
दर्शितं यथा “उपायैर्विविधैरेषां क्लयित्वापकर्षणम् सुप्रमत्त
प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाज्जर्मनोषिण” इति नार० । “स्यात् साहसं
त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा-
पङ्कयते च यदि” मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजा-
ध्यक्षादिसमन्तं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणा-
दिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वास्याद्यसमन्तं वञ्चित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च-
सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निङ्गते तदपि
स्तेयमिति” मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं सृष्टमिति”
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वत्व
हेतुभूतलौकिकक्रयप्रतिपत्त्यादिकमन्तरेण स्ववापादनं

हरणम् तदेव बलपूर्वकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्म-
स्वत्ववद्द्रव्यस्वैवापहरणमिति तत्त्वोक्तेरिति विशेषः । २ बला-
दपकर्षणे च । “निर्विखोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन चेति”
देवी मा० ।

अपहरणीय ति० अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर् ।

१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च सृष्टौ दर्शितानि ।

“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविजु द्वे च मूलके । आददानः
परमेत्वाच्च दण्डं दातुमर्हति” मनुः । “चणकप्रोहिगोधूम
यवानां सुहृन्माषयोः । अनिषद्वैर्पहीतव्या सुष्टिरेका पथि
स्थितैरिति” “तत्रैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण इति” च मनुः ।

“द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरेदिति” याज्ञ० ।

“गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि यज्ञार्थं वीरुह्ननसतीनां पुष्पाणि
स्वदासीत फलानि चेति” गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ ति० अप+हृ-हृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।

“निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दममिति” मनुः । तृण
तु नलोकेत्यादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणा-
योद्यतः हस्तोयस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते ति० ।

अपहस्तित ति० हस्तेन अपसार्यते अप+हस्त+णिच्-
कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ-घञ् । १ चौर्ये २ अपहरणे, ३ अपनयने ।

“कण्ठेनासापहारेण भगिनी मे विहृषितेति” रामा० स्वास्य-
नुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिक्त्वात्
कथञ्चनेति” सृष्टिः । “अपहारश्च धनस्वास्थ्यनुपयोगे भव-
तीति” दायभागः । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक ति० अप+हृ-एवल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण

कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ स्थानान्तरापकर्षके च । “जालापहार-
कान् पक्षिण” इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः
“द्विविधास्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
शंश्चाप्रकाशंश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तेषां
नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्ते ये स्तेनाटविका-
दयः । उत्कोचकाश्चौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गला-
देशवृत्ताश्च भद्राश्चैवणिकैः सह । असत्यककारिणश्चैव महा-
ताश्चिकित्सकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पश्य-
योषितः । एवंसादीन् विजानीयात् प्रकाशंलोककण्ट-
कान् । “निगूढचारिणश्चान्याननार्थानार्थलिङ्गिन” इति ।

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहर्त्तरि
२ अपनायके च “इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु” इति
मनुः “ज्वेदारापहारी च षडेते ह्याततायिन” इति मनुः
अपहास पु० अप+हस-घञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।
अपङ्गव पु० अप+ङ्ग-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
रूपेऽपलापे । अपङ्गश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोवा “मित्यै-
तदिति शब्दतः, नाभिजानास्यहं, तत्र तदा न मम स्थिति-
रित्येवमर्थतोऽपङ्गव इति । २ प्रेम्णि च ।

अपङ्गुत लि० अप+ङ्गु-क्त । १ कृतापहारे वस्तुनि यस्य चौथं
कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपङ्गुति स्त्री अप+ङ्गु-क्तिन् । १ अपङ्गवे “प्रकृतं प्रतिषिध्यान्व-
स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति” सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे
च । सा च द्विधा अपङ्गवपूर्वकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
पूर्वकः अपङ्गवश्च यथा “नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिनैताश्च
तारा नयफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलङ्कः शयितो सरारिः” ॥ “एतद्विभाति चरमा-
चलचूडभुम्बि ह्रिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिविम्बम् । उ-
ज्ज्वालितस्तरजनीं मद्मानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैत-
वेन” ॥ “विराजते व्योमवपुः पयोधस्तारामयास्तत्र च
फेनभङ्गाः” । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
“गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेण-
न्य रा वाऽन्य गयेत् सायराङ्गुतिः” सा०द० तत्र श्लेषेण
यथा ॥ “काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम्” ।
उत्कर्षणतासि तरले ! न हि न हि र्वा ख ! पिच्छिलः
पन्थाः” ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
त्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । “इह पुरोऽनिलकम्पित-
विग्रहा भिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं
सखि ! कालरतोत्सवं ! न हि घनागमरीतिरुदाहृता” इति ॥

अपङ्गुवान लि० अप+ङ्गु-यानच् । १ चोरयति २ अपनयति
३ संगोपयति च “अपङ्गुवानस्य जनाय यन्निजामिति” नैष०

अपङ्गुयमान लि० अप+ङ्गु-कर्म्मणि शानच् । १ अपनीय-
माने २ स्थानान्तरमपसार्यमाणे ३ चौथ्यमाणे च ।

अपह्रियमाण लि० अप+हृ-कर्म्मणि शानच् । १ चौथ्य-
माणे । २ अपाकृत्यमाणे च ।

अपांक्षय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्वा-
त्तथात्वम् “अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि “चक्षु वां
अपांक्षय इति” श्रुतिः यजुर्वेददीपः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सुता हि असु-

क्षियन्ति “अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि”
“विद्युद्वा अपांज्योतिरिति” श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके
अपांनपात् पु० न पातयति पत-णिच्-क्तिप् न०त० “न
भ्राणनपादित्वा” पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यत्त
देवताभेदे । “अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति” सि०कौ० ।
“अपोनपाते अपांनपातेऽस्तुब्रूहीति” प्रैष्यः ।

अपांनप्ति(प्री)य लि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, ङ वा ।
१ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च “अपांनिधिरविज्ञानम-
प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति” विष्णुसह० । “सरितामस्त्रि सागर”
इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा-डति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,
अपांपायस् न० पाथः सारः ईत० अलुक् स० । १ अन्ने
तस्य दृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् “दृष्टेरन्नं ततः प्रजेति”
गीतायां तथोक्तेः । “अपांपायसि अन्ने त्वां सादयामि”
“अन्नं वा अपांपाय” इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेतु-
त्वात् तत्पित्तत्वम् “आकाशाद्वायुर्द्वायोरग्निरग्नेराप”
इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । बालुकि अपपित्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,
तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् “अपांपुरीषे सितकासु त्वां
सादयामि “सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः” वेददी०

अपांयोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे “अपांयोनौ
समुद्रे” इति वेददी० “समुद्रेवै अपांयोनिरिति” शत०
ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति
यस्याः सिध्दा० लच् पांशु(सु)ला स्त्रैरिणी न०त० ।
१ पतिव्रतायां स्त्रियाम् “अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनी-
येति” रघुः ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि “दिवि ह्यापः सन्ना
इति” शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्तरिक्षे “अपांसधस्ये
अन्तरिक्षे” वेददी० “अन्तरिक्षं वा अपांसधस्यमिति”
शत० ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ईत० अलुक् स० । १ ओले “अपांसधिषि
ओले” वेददी० । “ओलं वा अपांसधिरिति” शत० ब्रा० ।

अपांसमुद्र पु० समुद्रः सदनम् इत० अलुक्स० । १ मनसि
“मनो वा अपां समुद्र” इति शत० ब्रा० ।

अपाक पु० पच-घञ् न० त० । १ पाकाभावे, भुक्ताद्यादेरग्नि-
साध्यादिना २ पाकाभावे च । ७३० । तत्साधने ३ अजीर्णता-
रोगे । ६३० । पाकरहिते आमे त्रि० । ४ मूर्खः पाकः
५ तद्विज्ञे, प्राज्ञे “ऐतनापाकाः प्राज्ञो न केचिदापय” इति ऋ०
१, ११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदियुतत् स्वपाको विभावान्ने ऋ० ६, ११, ।
पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खस्तद्विलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वेः स्वपाके यजता” ऋ० ६, १२, २, “अपाके प्राज्ञे”
इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निरु० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-
किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जठराग्निसाध्यश्च
तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्लफलादेः कालकृतः,
भुक्ताद्यादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुश्रुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कस्मात् ? सम्यङ्निष्ठ्या-
विपाकत्वादिह सर्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यग्मिथ्या-
विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राङ्गुरन्ये
प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं
चेति तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाच्चास्त्वो विपाको नास्ति
पितं हि विदग्धमम्लतासुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽप्यन्यः पाको भविष्यति स्तेष्वा हि विदग्धो लवणतासुपैति
मधुरो मधुरस्यास्त्वोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-
रमेव स्यात्तथा शालियवसुहृदादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तर-
कालेऽपि न परिवर्त्यन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तो-
बलवतां वशमायान्तोत्येवमनवस्थितस्तस्मादसिद्धान्त एषः ।
आगमे हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्मधु-
राख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यग्नेजोवाया-
काशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च
पृथिव्यापञ्च गुर्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चात्र ।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तन्ते-
ऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽग्निताकाशगुणाः
पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शनामेष वादिनां वादसंप्रहः ।
चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपक्षितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित् किञ्चिद्दीर्घ्येण सेवितम् । किञ्चिद्सविपा-

काभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्यादीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना
द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देह-
देहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽदौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः
स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांसाख्यचिन्त्यानि
प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-
लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमर्द्दाऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामासमावातस्य लक्षणमिति” ।
गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य,
वृत्तं स्थिरं मन्दरजं महान्नमनल्पमूलं चिरवृद्धपाकमिति”
साधवः । पाकः अल्पः ६ तद्विज्ञे त्रि० । “सेनयान्नेरपाक-
चक्षुः” इति ऋ० ८, ७५, ७ । “अपाकचक्षुः अनल्प-
चक्षुः” इति भा० । अधिकं पाकशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकज त्रि० न पाकाज् जायते जन-ड न० त० । १ पाकजभिन्ने
“अपाकजानुष्णाशीतः स्वर्गस्तु पवने मत” इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-
रणायाहेति” प्रश्न० उ० भा० । “ऋणत्वयापाकरणान्नास्त्वपवर्ग
इति” गौ० रू० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय वत्सा-
पाकरणं पूर्ववदिति” का० ४१२, ३५ ।

अपाकरिणु त्रि० अप+आ+क-वा० इष्णुच् । १ दूरीकरण-
शीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्ताम् अव्य० अप+आ+क-कृत्यार्थे तोसुन् ।

१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम् ।

अपाकर्म्मन् न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकशून्ये अपाके ।

अपाकृत त्रि० अप+आ+क-कृत । १ निवारिते २ दूरीकृते
“अपाकृतस्वेदलवासरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।

अपाकृति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्येत्यर्थे

“ऋणत्वयमपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे श् । १ अपाकरणे २ अप-
सारणे “ऋणानामनपाक्रियेति” उपपातकगणनयां स्मृतिः

अपाक्तात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा बा० तातिल
१अवाच्याः २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता-
दभि ऋ० ७, १०४, १६ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा० ।

अ पा च न० अपनतमनुगतमन्मिन्द्रियम् अत्या० स० ।

१ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये ति० तिका० ।

अपाङ्गेय ति० सङ्घः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक्
न० त० । १ सङ्घः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हं स्तेनपति-
तादौ । अत्र व्यञ्जि अपाङ्क्ता इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः
यथा "ये स्तेनपतितक्ता वा ये च नास्तिकयुक्तयः । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुव्रज्यते ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्वलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आङ्गे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् सांसविक्रयिणस्तथा ।
विषणेन च जीवन्तो वज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।

प्रेष्यो ग्रामस्य राक्षसं कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा
गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वर्जुषिस्तथा ॥ यक्षो च पशुपालश्च
परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विष्टः परिवर्त्तिश्च गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशेलवोऽवकोर्षी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ श्वत्काध्या
पको यस्य श्वत्काध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलको ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
स्तथा । ब्राह्मैर्योनैश्च सन्ध्याः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्द्यो
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो
मद्यप्रस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेदिधिपूषतिः । मितधुगद्यूत-
वृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र-
यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः सुर्वेदिनिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोद्भ्रमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्त्रोतसां भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रीडो श्वेनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषल-
वृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीबश्च
नित्यं याचनकस्तथा । लपिजीवी स्त्रीपदी च सङ्घिर्निन्दित
एव च ॥ औरभ्रिको माहृषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-
चारानपाङ्गेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरविद्वातु-
भयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तुलाग्निरिव शस्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मानि हव्यते ॥ अपाङ्क्त्य-

दाने यो दातुर्भवत्युद्धं फलोदयः । दैवे हविषि पित्रे
वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभि-
स्तथा । अपाङ्गेयैर्यदव्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते" इति ॥

अपाङ्क्ता ति० न पङ्क्तिमर्हति अत्र न० त० । १ अपाङ्क्तेवे ।
"अपाङ्क्त्यदाने योदातुरिति" मनुः ।

अपाङ्ग पु० अपाङ्गति तिर्थं क्व चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग
धञ् । १ नेत्रप्रान्ते, "अजनि पङ्कुरपाङ्गनिर्जाङ्गणभ्रमिकण्ये-
ऽपि तदीक्षणखञ्जन" इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्गं
यस्य प्रा० व० । ३ अङ्गहीने ति० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु० अपकष्टमङ्गं यस्य वा कम् । (आपाङ्) इति ख्याते
अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्गे ति० ।
अपाङ्गदर्शनं न० अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं शत० । १ कटाक्षे
अपाङ्गनेत्रं न० अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।
अपाच् ति० अपाञ्चति अप+अनुच-क्तिप् । १ अपगमनकर्त्तरि
२ अपकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये साधवः । "प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, १६ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाङ्गशब्दस्य प्रतीच्यां लक्ष्यैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन ति० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिण-
दिग्भवे २ अपकाशमाने च । "योह्यपाचीने तमसि सदन्ती-
रिति" ऋ० ७, ६, ४, "अपाचीने अपकाशमाने" भा० ।

अपाच्य ति० अपाच्यां भवः "दुप्रागित्या०" पा० यत् । १ द-
क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये
अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्न ।
१ रोगे । न० त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचादर्थ्यादि
विघ्नं प्रजायते" इति स्मृतिः । ६ व० । ३ पटुताशून्ये ति०
अपात्त ति० अप+आ+दा-क्त । १ प्राप्ते । "सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" व० उ० । "अपात्तं प्राप्त-
मिति" भा० ।

अपात्र न० पात्रं आहुभोजनदानादियोग्यं न० त० । १ विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपाले, नटादौ च ।
दानादिपात्रञ्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दा-
नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृत-
मिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवे-
दिति" स्मृतिः "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंज्ञिते"
इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं आह्नभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन ।

१ निन्दितप्रतिपदादिजनिते “निन्दितेभ्यो घनादानं बा-
खिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं”
मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्भेदभूते निन्दितघनादानादौ च ।

अपाद् लि० नास्ति पादोऽस्य अन्यलोपः समा० । १ पादशून्ये
“अपादपाणिर्जनोपहृतेति” श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
ल्युट् । “भुवमपायेऽपादानमिति” १ व्याकरणपरिभाषि
कारकभेदे । यथोक्तं हरिणा “अपाये यदुदासीनं चलं वा
यदि वाऽचलम् । भुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” पत
तोभ्रु एवाश्वो यस्मादश्वात् पततत्यसौ । तस्याभ्यश्चस्य प्रतने
कुड्यादि भ्रुवमुच्यते । मेघान्तरक्रियापेक्षसवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेघयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्” इति तच्चापा-
दानं त्रिविधम् । “निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते” इति हर्युक्तेः ।
निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वपेक्षितश्रूयमाण-
क्रियमित्यर्थः यथा दद्यात् पत्नं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
भूतं पतनं हि तत् श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः
धात्वन्तरार्थवृत्तीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या
स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
तियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
क्रियं तद्योग्यं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षित-
गत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । “अपा-
दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-
ङ् अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा
१ मूत्रादेरधो नयनशीले, गुह्यदेशस्थे, “अधोनयन-
त्यपानस्तु आहारञ्च नृणा पुन” तित्युक्तलक्षणे “मूत्रशुक्र-
वह्नीवायुरपान इति कीर्त्तते” इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
“प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतेषु सर्वे प्राण” इति उ०
“अपनयनात् मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोऽवतिर्वायुः नाभि-
स्थान” इति भा० “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुभिः सोऽ-
पान” इति ङा० उ० । “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुभिः पश्चि-
मक्षिणौ वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यधोऽवतितीत्यपान”
इति भा० “यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
पान इति” ङा० उ० । “यद्वै पुरुषः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निस्सारयति स प्राणाख्यो
वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्यमिति ताभ्यामेव सुख-
नासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या
वृत्तिरिति” भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता
यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम् । “शुक्रं
मूत्रं तद्योतसर्गमपानस्तेन सारुतः । इन्द्रगोपप्रभाकाशः
सन्ध्याजलदसन्निभः ॥ स च मेढ्रे च पायौ च जरुवङ्गण
जालुषु । जङ्घोदरे कृकाद्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठती” ति
योगार्थः । “प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रति-
ष्ठतीति” महा० भा० “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
भ्यन्तरचारिणा” इति गीता । अप+अन-भावे वञ् । २ अ-
पानक्रियायाम् वह्निर्गतायाः ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु०
“प्रजाभ्योऽपानयेति” ता० ब्रा० । “अपानः वह्निर्गतायाः
प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
अपानेन, यतः “प्राणो न पराभवतीति” अत्यन्तरमिति”
ता० भा० । आधारे वञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपञ्चसने, सुखनासि-
काभ्यां वह्निर्निस्सारिप्राणवायोस्ताभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तरा-
कर्षणे २ मूत्रपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०
अपान्तरतमम् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
देवसुतभेदे । “अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति” हरिव० २६३ अ०

अपाप लि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
चारशून्ये २ निष्पापे च “इयं दाशरथे । सीता सुव्रता
ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया त्यक्तेति” रामा० ।

अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज्-करणे वञ् कृत्व-
दीर्घौ । (आपाङ्) इति १ ख्याते वृत्ते । “अपामार्गः । त्वया
वयं सर्वं तदपमृजमहे” अथ० ४, १८, ७ । “अपामार्गं
ओषधीनां सर्वांसामेक इदृशीति” अथ० ४, १७, ८, ७ ।

अपामार्गचारतैल न० “कर्णनादे कर्णच्छेदं कटुतैलेन पूरणम्
नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गचार-
जलैः कृतकल्मेन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं
वाधिर्यञ्चापि पूरणम्” इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।

अपामार्गतैल न० “जयजे जयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणौ
विधिः । पाने नखे च सर्पिः स्थादातम्रैर्मधुरैः शुभम् ।
क्षमिजे व्योषनक्ताङ्गुलिपुत्रौजैश्च नायनम् । अजामूत्रशुक्लं
नखं क्षमिजे क्षमिजित् परम् । अपामार्गफलव्योष-
निशाचारकरासकैः । सविडङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नख्यं

कमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । कमिन्नैतलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विस्लेषजनकक्रियायाम् "भुव-
मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विस्लेषजनकक्रिया-
यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० ।
२ नाये ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियो-
गिनि ३ नष्टरे च "मातास्यर्थास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तास्तितित्वस्य भार-
तेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पत-
नाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्ये
३ दीर्घमर्यादे । "महीमपारां सदने सदस्येति" ऋ० ३, ३०, ६
४ अगाधे "अन्तरपारं जवं अन्ततं दहनोः ऋ० ३, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-
पारे ऋ० १, ४३, ४६ । "इमे चिदिन्द्र । रोदसी अपारे इति
ऋ० ३, ३०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते
"मही अपारे रजसी" ऋ० ६, ६८, ३ । "अपारे सोमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा दृष्टशरण"
इति ऋ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपार,
मसंख्येयं वानराणां महल्लम्" रामा० । ८ अनुत्तार्ये
"रावणश्च महाशत्रुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः
पारमपारञ्च व्रजन्ति विजयैषिण इति भा० क० प० १६ अ० ।
९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।
अपार्थ न० अप+अर्ह-क्तनि० न । १ अभ्यर्थे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
अयोजने "सर्वमेतदपार्थंते क्षिप्रं तौ संप्रसादयेति" वनप०
२१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते"
इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-
द्विब्रूयुर्धर्माधिं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्तत्रा-
काङ्क्षाशून्यं वाक्यं यद्योक्तं गौतमेन "पौर्वापर्यायोऽगादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्यं" कार्यकारणभावस्तस्याऽ-
योगादसम्भवात् शब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बन्धोऽर्थः प्रयोजनं शब्दबोधरूपं यत् ।
तथावाभिमतवाक्यार्थबोधानुबूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये प०

आदौ । २ ब्रह्मवादिन्यामविसृतायां स्त्री । "अपाला-
मिन्द्र ! शिष्यः पूहाकणोरिति" ऋ० ८, ६, १७ । अ-
पालामेतन्नामिकामविसृतां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकव्यालम्बते अप+आ-लम्बघञ् । १ शकट-
पञ्चाङ्गागे "ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति"
शत० ब्रा० ३, ३, ४, १२, "अपालम्बं शकटस्य पञ्चाङ्गाग-
मिति" भा० । [पतित्वा लुगठने, २ अपाकरणे च ।
अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत्-ल्युट् । १ उल्लुगठने भूयादौ
अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च "यच्छ्रया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृत्तम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमोहशमिति"
गीता । "अहो अपावृत्तं द्वारमापदामयमेव मे" रामा०
४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घा-
टावृत्ते २ आवरणपसारणे च । "स ज खे रेजयत्य-
पावृत्तिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत्-क्त । १ अनारिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिपहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति" महा० भा० "कथं दृष्ट्याप्यपावृत्तां परैरिव हतां
चममिति" रामा० । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत्-क्तिन् । १ उद्घाटने २ नि-
अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्यङ्कस्यापान्श्रये"
इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ट त्रि० अप+आ+स्था-क अम्बा० षत्वम् । १ अपास्थिते
"शल्याद्विषं निरवचं प्राञ्जनादुत पर्युधेः । अपाठाच्छुद्धा-
दिति" अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कृत्वम् । १ तूष्णे इषुधौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे बधे २ अपक्षेपणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।
अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।
अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "समुच्छ्वलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था
मतिरिति" माल० । "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकमिति"
साधः । [पास्याभरुणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्तेत्यर्थे । "किमित्य-
अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्तिप् न लृक् ।

अशक्यकरणायोद्यमरूपायां, १ शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ ससुचये, ६ अत्यपदार्थे, ७ कामचारानुज्ञायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनाववसर्गगर्हाससुचयेषु इति”
पा० उक्तार्थेषु कर्माप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न षत्वादि तत् “पदार्थे सर्पिषोऽपि स्थात् ।
अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
शब्दः स्थादिभ्येन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु
अपिशब्दत्वेन गत्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे ।
इयमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि०कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं
शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा
अपि स्तुहि । गर्हायाम् धिगदेवदत्तमपि स्तुयाद्विष्णुम् ।
ससुचये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्ष्वतिभूषाससुचयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थाः
तत् १० सम्बन्धे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पाप्मिन् !
११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ ऋतौ सरणमपि, १३ भूषा-
याम् अपि नह्यति हारम्, ससुचये तदपीत्युदाहृतञ्च ।
ससुचये “अथप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति” कुमा० । प्रश्ने
“अपि प्रसन्नेन सार्धर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वष्टि भागुरिरक्तोपमवायोरुपसर्गयो”
रित्युक्तेः । अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति
“वितत्य शार्ङ्गे कवचं पिनह्येति” भट्टिः ।

अपिकञ्च अव्य० कञ्चे विभक्त्यर्थे अव्ययो० । १ कञ्प्रदेशे इत्यर्थे
“मीवायां बद्धो अपिकञ्च आसनि” ऋ० ४, ४०, ४ ।

अपिकञ्च्येति वि० अपिकञ्चं सम्भानम् यत् । १ कञ्प्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये । “त्वाङ्गं यद्वावरेऽपिकञ्च्ये वासु”
ऋ० १, १७, २२ । “अपिकञ्च्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कञ्-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्यास्थं रहस्यमिति” भा० ।

अपिकर्णं न० अपिसतः कर्णम् अत्या०स० । १ समीपे । २ तद्व-
र्त्तिनि वि० । “तु ते अपिकर्णं आष्टये ऋ० ६, ४८, १६,
“अपिकर्णं कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा० ।

अपिगीर्णं वि० अपि+गृ-क्त । १ कथिते २ वर्णिते
३ स्तुते च । [१ प्रतिपाद्ये ।

अपिगृ(भा)ह्येति वि० अपि+गृह-वेदे-अप्य लोके ख्यत् ।

अपिच अव्य० इ० । १ किञ्चेत्यर्थे पदद्वयमिति बहवः ।

अपिच्छिलं वि० न०त० । १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे
२ अपङ्गुले च । “प्रसेहिणो यदा मूलमनाविलम्बमपिच्छिल-
मिति” निदा० ।

अपिजति० अपि अस्मि जायते जन-ङ अलुक्शमा० वेदे
अपशब्दस्यैकत्वम् । १ ज्यैष्ठे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम् । “प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहेति” यजु०
१८, २८ । “अस्मि जायते इत्यापिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्यैष्ठे
इति” वेददीपः ।

अपित् स्त्री आप इतो गता यस्याः वेदे न जश् । १ जलरहितायां
नद्याम् “अपितः पित्वतं धिय” ऋ० ७, ८२, ३ “अपितो-
जलरहिता नदीरिति” भा० “अस्य मदे जरितमिन्द्रो जिन्वद-
जुवोऽपित्वदपित” इति तद्धृता श्रुतिः ।

अपितु अव्य० अपि+तु+इ० । १ यद्यर्थे तिका० । २ किन्तु
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः ।

अपित्वं न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर-वा० ड । १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य
तथात्वम् । “तस्यामपित्वमीषा ते” इति शत० ब्रा० ।

अपित्विन् वि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप् ।
१ भागवति सभागे । “तस्मिन् देवता अपित्विन्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा० ।

अपिधानं न० अपि+धा-ल्युट् । १ आच्छादने । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने वि० । “अमृतापिधानमसि स्वाहेति”
भोजनान्तं जलपानमन्त्रः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अथ० ११, ३, १ । साधने आच्छादनत्वोप-
चारात् सामानाधिकरण्यात् । अपेरतो वा लोपे पिधानमप्यत्र
“यथिवी ते पातं द्यौः पिधानमिति” आङ्गमन्त्रः “तस्य
तद्गारं यदमावास्या चन्द्रमा एवद्वारपिधानः” शत० ब्रा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते तद्विपर्ययन्तं दीयते अपि+धा-कि ।
१ तद्विपर्ययन्तदत्ते । “प्रिया अपिधी वनिषीष्ट” ऋ०
१, १२७, ७, “अपिधीन् तद्विपर्ययन्तं दत्तानिति” भा० ।
अपिनद्धं वि० अपि+नह-क्त । १ परिहिते, अतोवालोपे
पिनद्धं तत्तार्थे ।

अपिप्राणं वि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीप् ।
१ सर्वदा चेष्टमाने “यजता अपिप्राणी च सद्नी च भूया”
इति ऋ० । १, १८६, ११ । “अपिप्राणी सर्वदा चेष्टयि-
तीति” भा० ।

अपिब्रतं वि० अपि; संसर्गोऽसंख्यं ब्रतं, कर्म, भोजनं वा यस्य ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोतजे ४ संसृष्टभोजने च । “अपिब्रताश्चान्वारभन्ते यजमानमिति” का० ८, ६, ३६ । “अपिब्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति” पितृभूतिः “अपिब्रता गोतजा इति कर्कभा० “अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्म येषामिति अपिब्रता अविभक्ता दायादाः तेह्येकेनापि कथादि कर्म कृतं सर्व उपजीवन्तीति हरिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः” इति साधवः ।

अपिशर्जर वि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० ।

१ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, “समिद्धमपिशर्वरे” इति ऋ० ३, ८, ७, । “अपिशर्वरे शर्वरीमुखे” इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल-अच् । १ सुनिभेदे तस्याप्यम् इज् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यसरजैनेन्द्राजयन्यटादिशाब्दिका” क०क० “सुभ्यापिशलेः” इति पा० ।

अपिहित वि० अपि+धा-क्त । १ आहते “तुच्छेनाभुरपिहित” इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यत्र “भुजङ्गपिहितद्वारमिति” रघुः ।

अपीच्य वि० अपिच्यते सौन्दर्याङ्गीयते अपि+च्यु-ङ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्यदर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” दृष्ट० “अपीच्यवेशं द्विभुजं सौख्याकारं सुदर्शनमिति” यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-क्लिप् अव्यङ् तत्र साधु यत् अङ्गतेरतोलोपे पूर्व दीर्घः । २ अन्तर्हिते । “यदाविद्यं दपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति” ऋ० ८, ४७, १२, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० । ३ गुह्ये “सत्तानां मनुष्याणामपीच्यम्” ऋ० ८, ३८, ६, “अपीच्यं गुह्यमिति” भा० ।

अपिजू वि० अपि+जव-क्लिप्-जठ् । १ प्रेरके । “उषसानक्ता जगतामपीजुवा” ऋ० २, ३१, ५ । “अपिजुवा प्रेरयित्वा” इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत वि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, “सौम्य । तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति” शा० भा० छटा श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्षभिन्ने पु० तद्वति वि० । पीतं पानकर्म्म ३ तद्विन्ने वि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्तिन् । १ विलये २ अपगमने ३ प्रलये च । “अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्” शा० सू० । आधारे क्तिन् । ४ संग्रामे । “पुरा यत् स्वरस्तनसो अ-

पीतेस्तमद्विवः” इति ऋ० १, १२१, १० । “अपीतेः संग्रामादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्म्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे । अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके क्लीवे । “पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्लीणेऽप्येव विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान्, यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंस्कासीति मे मतिरिति” भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमयं यस्याः । १ शिखरहीने शि-शपाट्छे । २ पुच्छहीने वि० । [२ पुण्यशून्ये वि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यकृत् वि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीये क्तिप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “क्षत्रियस्यैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रस्तथैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो न्योऽस्य पुण्यकृत्” आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रो यस्य । १ अजातपुत्रे २ स्मृतपुत्रे च ।

“अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति” स्मृतिः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थितेति” दृष्टान्तः । “अपुत्रस्यैव या कन्या सेवपिण्डप्रदा भवेदिति” स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे “अनाहुक्यमपुनश्कार” ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगत्यर्थः ५ ब० । निर्वाणकृत्तौ “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईब० । पुनर्गमनशून्ये वि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभावहेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, “रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति कृते ।

अपुराण वि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट वि० पुष्ट-कर्म्मणि क्त न०त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तत् । अपुष्टदुष्कमस्याव्याहता-

स्त्रीलक्षणा" इत्यादिना सा० द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-
षणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा "विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं सुञ्च रुषं प्रिये ! " इत्यत्र विततशब्दो मान-
त्यागं प्रति न किञ्चिदुपपन्नते इति तस्य तत्पोषानुपकारि-
त्वात्तथात्वम् अपुटस्य भावः त्व । अपुटत्वमप्यत्र न० ।
'अपुटत्वं सुखानुपकारित्वमिति' सा० द० ।

अपुष्प अव्य० पुष्पस्याभावः अव्ययो० । अपुष्पाभावे । "तैरपुष्पात्
वनस्पति" रित्यमरः अपुष्पादित्यत्र पञ्चस्या नाम्भावः ।
अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा-क ।
१ पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च ।
उपचारात् २ अहेतुकफलदातरि कर्त्तरि लि० ।

अपूजा स्त्री अभावादौ न० त० । १ पूजाभावे २ आद्राभावे
३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अविधानेनार्चने च ।
अपूजित लि० न० त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादिते ३ अवज्ञाते च
अपूत लि० न० त० । १ पवित्रभिन्ने २ अशुचौ "अपूतो वा
एषोऽमेध्यो यदश्चः" इति शत० ब्रा० "यश्चापूत इव
मन्येत" कात्या० २२, ४, २६ । ३ संस्कारहीने द्राव्ये च
"एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति" मनुः ।

अपूप पु० न पूयते विशेय्यति पू-प न० त० । १ गोधूमादिचूर्ण-
पिष्टके २ पुरोडाशे हविर्भेदे "अपूपं देव द्रवन्तमग्ने" ऋ०
१०, ४५, ६ । "अपूपं पुरोडाशमिति" भा० । "वृषाः कशरसंयावं
पायसापूपमेव चेति" मनुः । प्राचुर्ये मयट् । अपूपसयं
पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् "विभाषा
हविरपूपादिभ्यः" पा० यत् । अपूप्यम् "ऊच" पा० अपू-
पोयं च पिष्टकहिते यवगोधूमचूर्णादौ । तत् पण्यमस्य
ठक् । आपूपिकः । अपूपविक्रेतरि लि० ।

अपूपादि पु० इव० । पाणिन्युक्ते हितार्थे कयतोः प्रकृति
भूते शब्दसमूहे । स च गणः "अपूप तण्डुल, अभ्युष,
अभ्योष, अबोष, अयेष, वृधुक्, ओदन, रूप, पूष,
किण्व, मदीष, सुसल, कटक, कर्षवेष्टक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । पौष्ठा ऊर्द्धं १ कणा-
टन्यां २ तत्र विहिते आद्ये च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते सर्वतः कण्टकादृतया दुरारोह-
त्वात् पूर-कम्पणि ल्युट् ङीप् न० त० । शाल्मलिष्ठजे ।
करणे ल्युट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूरण लि० न पूर्यस् । ऊने । "अपूर्यजेकेन शतक्रतुमः
शतं क्रतुनामिति" रघुः । भावे क्ता । पूरणाभावे "सार-
तण्डुलसंपूर्णं अपयित्वेति" का० ४, १, ५, ७, अपूर्यं

यथा श्वेतेन चरुणा स्थाव्याः पूरणं न भवतीति तथा
अपयित्वेति" तद्व्या० । [पूरणं दुर्गतं तत्कालाग्राप्ते ।
अपूरणकाल लि० न पूर्यः कालोयस्य । यस्य यत्काले
अपूर्यं लि० न पूर्यं दृष्टम् । १ अविदिते २ आश्चर्ये "अध-
लुषि शरजालं मर्मभेदानुकारि त्वितयमिदमपूर्यं
दृष्टमन्तःपुरे ते" इति "अपूर्यो दृश्यते वज्रिः
कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतोदहतोवाङ्गं हृदि लग्नस्तु
शीतल" इति च उद्भटः । पूर्यः पूर्यवर्त्ती न० ब० ।
३ हेतुमन्ये लि० । न० त० । ४ पूर्यकालादिभिन्ने लि० ।
पूर्यशब्दस्य दिग्देशकालावाचित्वे सर्वनामताया ततो न ज्ञात-
पुरूपेऽपि अस्य सर्वनामता तेन तत्कार्यम् अपूर्य अपू-
र्व्यौ डिङ्क्षोस्तु वा ट्त्तौ पुंवङ्गावश्च "कौमारापूर्य-
वचने" इति पा० ५ परब्रह्मणि पु० । "तदेतद् ब्रह्मापूर्यमन-
परमनन्तरमपारमवाङ्मसिति" शत० ब्रा० । ईप्रमाणान्तरा-
ग्राप्ते "उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्यता फलमिति" वेदा०
सा० ७ वैधनिषिद्धक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविनोः सुखदुः-
खयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न० । अदृष्टसिद्धिवत् अपूर्य-
सिद्धिरुच्येया । सा च ११७ पृष्ठे दृश्या । स्वर्गकाशेयजेतत्यादौ
लिङा हि यागादौ दृष्टसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः
कार्यत्वेनापूर्यं बोध्यते इति प्राभाकरामन्यन्ते । तत्रोभय-
मतेऽपि, आशुविनाशिनः कालान्तरभावफलजनकत्वे
फलसमयपर्यन्तस्याव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा
हि अव्यवहितपूर्वस्यायिन एव कारणत्वेन यागस्य
कालान्तरभाविसर्गस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्यं प्रकल्प्यते
साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तराण्यु-
पद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्यं कल्पयतीति । तच्च-
पूर्यं किंनिष्ठं कथं वा तस्मै व्यापारत्वमित्याशङ्क्य
शब्दचिन्तामणौ निरुक्तिं यथा "तथापि ध्वंस एव
व्यापारोऽस्तु तव सहभावनिरूपकस्यापि कारणत्वात्
तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम् ।
यत्र ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुग्ध-
ध्वंसजन्यदध्नि, मिथ्याधोध्वंससाध्यकृतौ च व्यभिचारात् ।
प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः
कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-
ज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति सैवं
प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतो ध्वंसे
सति यद्ववति तत्तत्र कारणम् न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे
तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

तथा च पुनस्ततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्म-
चर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् “दुःखेनात्यन्तविघ्नस्तत्परीति”
“न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सन्तस्य सुख-
दुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम्। सन्ने च पितरि आह्वा-
दिना दोषाभावादेव नादृष्टसत्पद्यते न चैवं साङ्गआङ्गस्यापि
नित्यफलत्वम् अदोत्यत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्,
यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-
यति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि
व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियया
कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्तरं स च
बलवता बाधकेनापोद्यते प्रवृत्ते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-
देशितं फलमनुष्ठानतरीत्युत्तरं सुतस्ततगया आङ्गस्य पितृस्वर्गं
प्रति, पितृकृतजातेऽपि पुनपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण
बोधनात् नन्वयं नियमएव पितृयज्ञजातेऽद्यादौ परस्म्यसम्बन्ध-
न्येन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरि एते
वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागि
पितृकत्वं परस्म्यसम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं
पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनै-
वेति वाच्यं आमापशुभूमिहिरण्यादीनां परस्म्यया कर्तृ-
गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि आमादयः कर्त्तरि साक्षात्-
संबन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्-
सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-
कत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात्
‘पितृस्वर्गकाम’ इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ
फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः ।
किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्वं विशेष्यं तत्पितृकत्वं
न काव्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु
विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति तन्न न हि
स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण सभं पुत्रस्य
परस्म्यसम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परस्म्यसम्बन्धेन
यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संशुक्तसमवायेन तत्-
पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत
इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण
बोधितत्वाभावात् आमादिपशुभूमिहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन
न काव्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काव्यं फलमपि
काव्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन
फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्स्वत्वेन फले
कामनात् । तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतत्वादेः पितृपुत्रगतत्वेन काव्यत्वमिति आह्वजाते आदेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च सातापित्वादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीसाहचर्यादिकं पितृदिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिर्बोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तव्यमिति-
क्रियाफलमात्रजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौर्गिकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते । सामान्ये बाधकं विना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित्तु सस्यगृहस्थाश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेऽपि पितृ-
यज्ञयोरपि गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तृगामित्वे नियमएव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः । ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काव्य-
आह्वजादेः काव्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काव्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावेः कामनाविरहा-
दिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलभावप्रसङ्गादित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्वं तैश्च परमापूर्वं जन्यत इति" न गौरवा
न्मानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति" सैवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेऽपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
यन्त्यिर्निलीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्म-
बन्धन" इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपशुच्यते अन्यथैकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव करणं
तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्यहमिति" यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सस्यज्ञम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति,
तन्न यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, काव्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकेनैव काव्येन नित्येन वा स्नानेन तथा
कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुविधतादिसाध्ये आह्वजादावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरौ अशक्यत्वात् न तर्ह्यः जातेऽद्यादेर्नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सस्यगृहस्थाश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
स्यज्ञञ्च सामस्यमेव अतो न आह्वजादेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीत्युक्तं इति तच्च फलं
काचिद्विधवाक्यश्रुतं काचिच्चाधवादि कर्ममिति" । इदन्त्वयधेयं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्वयस्य बाधः ध्वंसस्य नाश्व-
त्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तज्जन्यापूर्वलक्षणया
तेषां ज्ञयसम्भव इति । अस्य च कार्यमात्रं प्रति कारण-
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति मीमांसकाः ।
ईश्वराधिष्ठितादेव सूक्ष्मवस्थापन्नात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा० सू० भाष्ये
"अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्त्यते" इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतना-
प्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्त्वित्येव प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिच्छयादिति"
अपूर्वं निराकृत्य । "धर्मं जैमिनिरतएवेति" शा० सू० ।
जैमिनिसतं धर्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्वपक्षीकृत्य । "पूर्वं न्तु
वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातश्चेत्तत् भाष्यकृता शङ्कराचार्येण । नन्वनुक्षण-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः
नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिहेतु प्रमाणं यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
चानुत्पाद्य किम्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नामास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचित्तस्य कारणस्य विचित्तकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनिर्घय-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तथा च धर्मत एव फलमिति
"पूर्वपक्षः" वादारायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवैश्वरं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं-
पक्षः तु शब्देन व्यावर्त्यते कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्वापेक्षाद्वा यथा
तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्"
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वेनेश्वरोहेतुव्यपदिश्यते फल-
दातृतथा च । "एष हेतुः साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उद्धिनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो-
निनीषते" इति स्मर्यते चायमर्थो गीतासु । "यो यो
यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाचिह्नमिच्छति तस्य तस्याचलां
श्रद्धां तामेव विदधान्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तथा

राधनभीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति । विचित्कार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते इति । एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीयवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलतोत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणामाशुविनाशनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत् तज्जन्ये लक्षणेति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव ज्ञयः, स्थूलावस्थापक्षानान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरुहनीया । “आत्मानरगुणानामात्मानरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मानरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मानरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । “शास्त्रदेशितं फलमनुवातरोति” जै० सू० । “आत्मानरे यौ दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहोमादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमस्य प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषणास्तेषांपोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपूर्वत्वादित्युक्तमिति वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति भीमांसकाः । तत् दर्शयौर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तद्वान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च ब्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति भीमांसवाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवहियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाङ्गलौ १ स्तौके दृश्यः । कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वस्तु परमापूर्वं विशेषाधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या क्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नाटन्ति च तत्क्रियेति” कन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशं तत्त्वज्ञाननाशं कर्मनाशाजलस्यर्षादिनाशञ्च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-ऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माख्येबोध्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि पण्ड्यापूर्वत्वेन भीमांसकैः व्यवहियते सन्ध्यावन्धनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अर्थवादीपस्यापितब्रह्मलोकादि प्राप्तिरूपफलजननात् न तत्तापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पण्डत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्तार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत् तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्ड्यापूर्वजनकत्वमिति भीमांसकाः । तत्तापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च पण्डत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दाच्चत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः । “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभ्यनत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दाच्चतेति । वेदान्तिनस्तु कर्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वाधयोरस्तेष्विनाशौ तद्वप्रपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तिं फलहेतुत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपपद्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च “नहि कर्म क्षीयत” इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादिनिर्मातृः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोभोक्षः कर्मफलवद्भवति । तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाधयोरस्तेष्विनाशौ भवतः उत्तरस्यास्तेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्वप्रपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपलाश आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेषीकातूलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिद्यते हृदयपन्थि-
श्चिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
परावरे” इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्प-
नायां शास्त्रकर्द्वेन स्यादिति । नैव दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमयजानीमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सङ्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म क्षीयत” इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगादृते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति दृश्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वे पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते य उ वैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतयः । यत्तूक्तं
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संयोगेन नोद्यमानानामेषां दोषनिष्कृतिफलान्तरकल्प-
नानुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तबहोषक्षयोद्देशेन
विद्याविधानमस्तीत्यत ब्रूमः । सगुणानु तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च
विद्यावत उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः
पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्त्तात्मबोधोपात्तं कर्मप्रदाहसिद्धिः । अक्षेप इति चागामिषु-
कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतिक्तान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रली-
यन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्विष्यपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता बाह्यमात्रं नेदानीं” नापि भविष्यति
काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते
अन्यथा ह्युनादिकालप्रवृत्तातां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षामोक्षः कर्मफल
वद्भवितुमर्हति अनित्यचप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्याप्येवमसंक्षेपः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वाक्षध-
ारणे बन्धहेतोरप्यसंक्षेपविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशान्निरूपितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण
ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरण्याय पूर्वोपधिरूप-
न्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमवयवद
संक्षेपोविनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् “उभे उ हवैष
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणा-
शव्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति दृष्टव्यं ज्ञानापेक्षया-
निकटफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः “नैनं
सेतुमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र स ह दुष्कृतेन सुकृतमप्य-
नुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्त्तन्त” इत्यविशेषणैव प्रततेषु
पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादक्षेपविनाशसंक्षे-
पवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते सुक्तिरित्यवधारयति
“अनारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदवधेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोर्धिरूपकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषणारब्धकार्ययोश्च भवत्यत विशेष-
णानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्” “उभे उ हवैष एतेन
तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषणवशादविशेषणैव क्षय इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्यं एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् च
ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते
न त्वारब्धकार्यं साभिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षइति शरीरपातावधिरूपत्वात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
प्राप्तिनन्तरमेव क्षेममश्रूयते तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाच-
क्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेक्षेते न हि
समाने ह्यग्निबीजसम्पर्के केषां हि द्विजशक्तिः क्षीयते केषा-
ञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनाश्रित्यारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरूपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले
प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपादनम् । अकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्मण्युच्छिन्नमिति ।
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा
इति । कथं हे।कस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्ध-
क-र्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय"इति भा० ।

अपूर्वता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत् । १ प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुसात्पर्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा छन्दोग्ये "तत्त्वौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्वपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । "अपूर्व-
पतिं कुमारोमिति" सि०कौ० ।

अपूर्ववाद पु० अपूर्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुक्षोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तासयनगते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्वविधि पु० अपूर्वम् प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
वि+धा-कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादिशुक्तं वाक्यं
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्वविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोतं जुहोति
इत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया, भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
इत्यदेवतादिविधायकविधिगुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
द्रव्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्रा ऋवः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधोत्य स्नायादित्यादि "उपसङ्गि-
रित्वा मासमेकमग्निहोतं जुहोत्यादि च अयञ्च विशष्ट-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्व ति० न पूर्वमर्हति यत् न०त० । पूर्वानर्हे "त्वं
नो वायवेषामपूर्वः सोमानामिति" ऋ० १, १२४, ६ ।

अपृक्त ति० पृच-क्त न०त० । १ असंबद्धे "अपृक्त एकात्
इति पाणि सुक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवर्त्ते "वेरपृक्तस्य पा०
अपृक्त्यक् अव्य० न पृचक् । सहयोगे पूर्वपरयोरेकादेश-
रूपे सम्भूयभवने पृचक्साहित्यमपृचक्साहित्यञ्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति दृष्टाः ।

अपेक्षणीय ति० अप+ईक्ष-कर्मणि अनीयर् । १ अतुरो-
द्धव्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाल्ये च "आत्मा यत्नेन
रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष-भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्द-
बोधजनिका "यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदित्युक्ता
तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽस्तिर्नेष्यते
"सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
वृद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । "सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समास" इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
कुलसमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यातुरोपित्वम् ज्ञा-
नादिकार्यं च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यतुरोपः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगद्देशेन "स्वापेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञाप्रवृत्तौ स्थितौ च
याहेत्यभिधाय एतद्वृष्टज्ञानं यद्येतद्वृष्टज्ञानजन्यं स्यादे-
तद्वृष्टज्ञानमिदं स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽयं यद्येतद्वृष्टजनकः
स्यात् एतद्वृष्टमिदं स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्वृष्ट-
वृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च" स्वापेक्षा-
मेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्-
परम्परासाधारणो याहे"त्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्ष
ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अतुरोपे
"सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" रघुः ।
४ सृष्ट्याञ्च "समुगोदेषु कामेषु निरपेक्षः परित्रजेदिति"
"अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षो निरामिष इति" च मनुः ।
"निरपेक्षः विगतस्मृह इति" कुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
कैकत्वविषयिण्यां "अनेकैकत्वबुद्धिर्यां सापेक्षाबुद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज ति० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-ड ५ त० ।
न्यायोक्ते द्वित्वादिपराङ्मान्ते संख्याभेदे । "द्वित्वादयः परा-
ङ्मान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशञ्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित"
इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि
समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्भाविति ज्ञाना-
भावात् एको न द्वौवितिज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिस्वरूपः
कश्चित् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिस्वरूपेण च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षाबुद्धि-
सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
स्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकं ततोद्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभविशेषगुणानां स्वीत्तरवर्त्तिगुणनाशत्वेन ज्ञानमा-
त्रस्य द्वित्वस्यावित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेरित्युक्त-
स्यावित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-
बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपपन्नात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाश इति कल्प्यत इति सि० सु० ।
अपेक्षितं त्रि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । “अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधा-
ऽपादानमिष्यते” इति हरिः ।
अपेक्षितं त्रि० अप+ईच्छ-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकतासुरोधिनि च ।
अपेक्ष्य त्रि० अप+ईच्छ-कर्मणि क्त । १ अपेक्षणीये । भावे
ल्यप् । अनुरुध्येत्यर्थे अव्य० “किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते ष्टगाधिप” इति किरा० ।
अपेतं त्रि० अ+इच्छ-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृष्टे ।
“यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमिति” भाग० ३ पलायिते च ।
अपेतरासक्षी स्त्री अपेतः राक्षस इव पातकं यस्याः गौ० ङीष् ।
तलस्याम् राजनि० । तस्याः राक्षसतुल्यपापादिहरणा-
त्तयात्वम् । “दूष्वां दहति पापानि धात्री हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तलसी हरते त्वम्”
आ० त० स्कान्देतिस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।
अपेय त्रि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ स्मृतौ निषिद्धपाने
मद्यादौ “मद्यमदेयमपेयमनिपाह्नमिति” ति० त० उ३०
एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा “वज्रं स-
लवणं क्षीरं यज्ञं विप्रयितं पयः । अनिर्हृशयागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति” आ० त० स्मृतिः । “अपः
सुराभाजनस्या मद्यभाग्ण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा शङ्खपुष्पीघृतं पयः” इति मनुः । “शुनोच्छिष्टाः
स्थिता ह्यपो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्वेन
त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति” यमः । “स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता
आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० शङ्खः

“शुनोच्छिष्टा स्थिता ह्यपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारीतः “शुना
संसृष्ट भाण्डे तु रोतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तप्तकच्छं समाचरेत्” लघुबौ० । “चण्डालकूपभाग्ण्डेषु
यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्त्तये
वर्त्तये विधीयते । चरेत् सान्त्वनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्द्धं तु चरेद्द्वैश्वः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्”
आप० । “चण्डालपरिग्रहीतं यो ह्यज्ञानाज्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्” इति आप० ।
“यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्-
त्वनं कच्छं चरेच्छुद्धयमात्मनः” अङ्गिराः । “किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति” प्रा० वि० । आसमांसादौ न दोषः ।
“आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । श्लेष्म-
भाग्ण्डस्थिता दुष्टानिष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः
“अन्यजैः खानिताः कूपास्तङ्गानि तथैव च । एषु स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति” आप० । जलान्तरालाभे तु
तदप्यापदि पातुं शक्यते “अन्यजैः खानिते कूपे सेतौ
वाय्वादिभे तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धशता० । “इदमत्यन्तापद्विषयमिति” प्रा०
वि० । “भाग्ण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चो-
पवासश्च याज्यवर्षस्य निष्कृतिः” परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्चोपेति । “यदि
विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विल्ल-
पद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्” शता० । अत्रापवादः । “नवभाग्ण्डेषु
पानीयं विट्शूद्रक्षत्रजजन्मनाम् । पेयं तदाह्वयिप्राणां पयो-
दधितथैव च” जावा० । “घृतं तैलं पयःक्षीरं तथैवेक्षुरसो
गुडः । शूद्रभाग्ण्डस्थितं तत्रं तथा मधु न दुष्यति” शता० ।
घृतादीनामाकरभाग्ण्डस्थितानां न दोषः शङ्खः । “पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । तिरातं तु व्रतं
कुर्याद्वासहस्तेन वा पुनः” शङ्खः । “वासेन केवलेनेति”
प्रा० वि० । “प्रपासरण्ये घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोष-
गतास्तथापः । ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाह्वरापन्नतो भूमि-
गताः पिबेत्ता” इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाहरण
घटस्यजलं द्रोणी सेकपातविशेषः तज्जलं, खड्गादि
कोषगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽप्यपेयम् “आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पातान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति”

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । श्रोण्यामायसयुक्तायां कृत्रे प्राव-
र्त्तके तथा । आसपपाजलञ्चैव पीत्वापतसु न दुष्यतीति
लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं कृतैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्य-
त्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके कृत्रे अत्राते” प्रा० वि० । “कूपे
विन्मलसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरात्रेण विशुध्येत”
अङ्गिराः । “जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धिः महत्तु च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्-
स्वयणुचिशुद्धया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्जनमिति” प्रा०
वि० । यथोक्तं देवलेन । “तत्वाचोभ्यतडागानि नदीर्वापीः
सरांसि च कक्षलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” ।
“सूतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताञ्चोदकं पीत्वा ब्राह्मण-
स्तिरातस्रपवसेदित्यादि” विष्णुः “अत्यन्तोपहतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः
शवदूषितात् उपवासवयं कृत्वेत्यादि” लघुहारा० । “क्षिप्तो
भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरात्रेण
इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्वादन्यथा
पशुरिति भवि० पु० । “क्षेत्रोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्य-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे ते यः पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्रव्यं तत्र हञ्चैव द्विजातीनां विशेषनमिति” अत्रिः ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्त्रा-
करे कारुकशिलिहस्ते । स्त्रीवालट्टाचरितानि यान्य-
प्रत्यङ्गट्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे
सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु
तथैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोदम्लिक्ततोयं प्र-
कृतित्थं महीगतम् । चर्मभाग्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृतं जलमिति” । प्रागुक्तवचनजातैः चर्मभाग्डैस्तत्स्थित-
यन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाग्डैरुद्धृतं
यन्त्रोद्धृतञ्च सन्तधारयोद्धृतञ्च एतत्तथं यदि महीगतं
गोदम्लिकरं प्रकृतित्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम्
महत्तु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्या-
वर्त्तकतया गोदम्लिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-
वधेयं प्रागुक्तवचने आपन्नतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत् उद्धृत्य
पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभा-
वतः पेयजलस्यैव—चर्मभाग्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेयत्वेच्छादिस्नानिततोयस्यापि पेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यैव अन्न-
स्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः

पेयस्यैव चर्मभाग्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतदैव
सर्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन
इदानीन्तनस्नेच्छराजस्नानितस्यजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्ध-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्नेच्छस्नानितजलत्वेन स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादाप-
द्विषयत्वाभावात् प्रकृतित्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषस्य
विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्ताप्रयत्ने । किञ्च
“विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते सहस्रेष्वन्तु विज्ञेयं
पुरोपन्तु स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्यैवत्वेन
शुद्धिताच्चादेर्भोजननिषेधात् स्नेच्छामेध्यादिस्यैवत्वेन शुद्धि-
तस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते । शशिसूर्यकिरणास्पृष्ट-
तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चण्डालभाग्डस्यं तज्जलं पावनं महत्”
इत्युक्तेस्त्वत्प्राप्ते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः
शुद्धतेति तु न शङ्क्यं “सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति
स्नेच्छस्यैव सुराभाग्डे मेघादिजलमिच्छे” इति वचनात्
तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायामेच्छादिस्यैव प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह
वैधायनः “अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । आ-
कराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरमिति” काले नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्रहम् । अकाले तु दशाहं स्यात्
पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० सूतिः । “स्नानमाच-
सनं दानं देवतापिततर्पणम् । शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा मेघा-
दिनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां नि-
षेधः । “यव्यद्वयं आवणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु
स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा सुरापगाम् इति” छन्दो० प० ।
“यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति” मनुः । यैः
विप्रैः “अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ ! देवयोनिरपांपतिः । कु-
शायेणापि कौन्तेय ! न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा० व० प०
स्यैव निषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्द्देशाया गोः क्षीरमौद्धमै-
शफं तथा । आविकं सन्निनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।
आरण्यानाञ्च सर्वेषां सूताणां महिषं विना । स्त्री-
क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीर-
मनिर्द्देशायाः सूतको अजामहीष्योश्च नित्यमपेयमौद्धमै-
शफञ्च सन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गि० । “व-
र्ज्येहूगोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्साया । आरण्यानाञ्च
सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषमिति” यमः । “सर्वासां द्वि-
स्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खुः “गोजामहिषीवर्ज्यं

सर्वपयांसि यान्यनिर्दशाहं तान्यपि सन्निनीसन्दिनीविव-
त्सायनसूक्ष्मोर् चामेध्यभुजश्च" विष्णुः । पीलोपवसेदित्यु-
दत्तिः । सन्निनी वृषभाक्रान्ता सन्दिनी नित्यं प्रस्रवत्पयः-
स्तना । अमेध्यभुजः मद्यादिभक्षणशेलायाः । यमसूक्ष्म-
युग्मं प्रस्रवता "हस्तवत्या निन्दितं रासभञ्ज पयो वर्ज्ये-
दिति" हारीतः । तत्ताजाक्षोरं दशाहादवाक् निषिद्धम्
जर्जं तत् पेयं सर्ववचनसामञ्जस्यात् "गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं
पदासृष्टञ्च कामतः । सन्निन्यनिर्दशावत्सगोपयः परिवर्ज्य-
येत् याज्ञ० । "क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः
सप्तरात्रं द्रतं कुर्यादित्यादि" या० । "उद्धीक्षीरमानुषी-
क्षीरपाने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रेत्यादि" शाता० ।
"उद्धतस्नेहविलयनपिन्याकसयितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
नास्मीयात्" गौत० । उद्धतस्नेहं क्षीरादि विलयनं द्रुतमलं
पिन्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्याणि गृहीत-
साराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चात्यन्तोद्धतस्नेहपरं मथित-
पदं च उदकप्रायतक्रपरञ्च । "क्षितियश्चैव द्रुतस्यो
वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो-
ऽन्योऽस्य पुण्यकृत्" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
नरकेण विपच्यते" सूत्रितः । सुशुते तु धातुदोषविशेषजनक-
तयाकानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
पेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
प्रदर्श्यते "वर्षाजले गाङ्गेयत्वसामुद्रत्वपरीक्षणसङ्गा
"वर्षान्यत्वे सिक्त्यलोदे च सामुद्रमिति विद्यात्तन्मोपादेय-
मित्युक्तम् कीटमूलपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । लणपण्यो-
त्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवगाहेत वर्षासु पिबेदपि नवं
जलम् । सवाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु
तत्र यत् सैवालपद्मलणपङ्कप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्यकिरणै-
र्नाभिजुष्टं गन्धर्वरसोपमृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य
स्यर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकाः दोषाः षट्सम्भवन्ति । व्यापन्नं
वर्ज्येन्नित्यं तोयं यदप्यनार्त्तवम् । दोषसङ्जननं हेतुत-
न्नाददोताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सखिलं यस्तु पिब-
तीहाप्रसाधितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाक-
ताम् । श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।
अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
नदोविशेषजलस्य दोषकीर्तनेनापेयता च ततोक्ता "पूर्वाभि-
मुखस्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वादिति । सह्यप्रभवाः
कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलय-
प्रभवाः कमीन्, महेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत-

भवाः हृद्रोगश्च यथुं शरीरोगक्षीपदगलगण्डान्, प्राच्या-
वन्त्याः अपरावन्त्याश्चाशंस्युपजनयन्ति, इति "सामुद्रसदकं
विस्त्रं लवणं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानूपं वार्य-
भिष्यन्दिगर्हितमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता,
"पार्श्वशूलं प्रतिश्याये, वातरोगे गलगण्डे, आध्माते क्षिमिते
कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु
परिवर्ज्ययेदिति" । तत्रस्यापेयता रोगभेदे ततोक्ता "तत्र नैव
क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न
रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्रेषाम-
येषु चेति" । द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६, २७,
पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्तेषुः । "उष्णोदकादुपानन्तु स्नेहा-
नामथ शस्यते, ऋते भज्जातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्चेति"
रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्गात्
तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न पिबेच्छ्वासका-
साक्षी रोगे चाप्यूर्ध्वजलुगे । क्षतोरस्तः प्रसेकी च यस्य चोप-
हतः स्वरः । पीत्वाऽध्वाध्याध्ययनगेयसप्राज्ञ शीलयेत् ।
प्रदुष्यामाशयं तद्वि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निसाद-
कृद्ग्रादीनामयान् जनयेत् वद्वनिति" सुश्रुते ॥ [अदत्ते
अपेशल ति० विरोधे न०त० ।] पेशलत्वाविरोधिमान्द्ययुक्ते
अपेक्षिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां
क्रियायाम् मयू०स० । कटसम्बोधनकापगतनिदेशक्रिया-
विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिद्वितीया, अपेहि-
प्रथमा, अपेहिबाणिजा अपेहिस्त्रागता एतेऽपि शब्दाः
तत्तत्सम्बोधनकागमनक्रियानिदेशे ।
अपेशुन न० अभावे न०त० । १ पैशुन्याभावे न०व० ।
२ पैशुन्यन्ये ति० अपेशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति ति०
अपोगण्ड ति० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
"विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्मकार्येषु वर्ज्ययेदिति" सूत्रेः स
हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्ममात्रे
त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य
कर्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गियुक्तात्वात्
गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्रिवलियुते मध्यभागे बलीनामेव
तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न०त० । पोगण्डः
पञ्चमादब्दादवाक् च दशमादब्दइत्युक्ते पञ्चाब्दे बाले ।
पोगण्डभिन्नशिरोरेखं तथात्वात् । "बाल आषोड्श्यात्
वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दप्रत" इति नारदोक्तपोगण्ड-
भिन्ने ५ षोड्शवर्षातीतवयस्के च "अजडश्चेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्व्यव-
 मर्हति" कात्या० । [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० ८० ।
 अपोढ लि० अप-वह-क्त । १ निरस्तेत्यक्ते २ "कल्पनापोढम-
 अपोदक लि० अपगतसुदकं सुस्निग्धत्वात् यस्य । १ अप-
 विष्टोदके 'तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुङ्गिरपोद-
 काभिः ऋ० १, ११, २ । अपनङ्गं फलेषूदकं यस्याः उक्त-
 पुंस्त्वत्वात् स्त्रियामत इत्त्वं वा । इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि
 (पुङ्) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकवत्त्वात्तथात्वम् । अप-
 ङत्सुदकं यस्मात् ५ ब० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्
 अपोदकं विषं तत्त एतास्त्वपभवम् अथ० ५, १३, १ ।
 अपोनप्ति(प्ती)य लि० अपोनपात् देवताऽस्य घ-छ वा
 नि० । अपोनपाद्देवताके हविरादौ । [मयट् । जलमये ।
 अपोमय लि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपस्+
 अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
 २ अतद्वाट्यत्तौ तद्विज्ञस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
 त्त्वात्वम् । "तद्वापपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र०
 "अपोहः अतद्वाट्यत्तिरिति" महेश्वरः । जहस्तर्कः अपः
 विपरीत्ये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के
 स च "सुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा । जहो-
 ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
 बुद्धिगुणभेदः । "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा० भा० ।
 भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "मत्तः स्मृतिज्ञान-
 मपोहनञ्चेति" गोता ।
 अपोहनीय लि० अप-जह-अनोयर् । अपरकृततर्कनिर-
 सनेन तर्कणीये, "ऋत्विगपोहनीयास्तयः" कात्या०
 २२, ६, २१ ।
 अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि गत्यत् । अपगमनीये
 "त्याज्ये एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" मनुः
 अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थं अव्य० ।
 अपौरुष लि० नास्ति पौरुषस्य । विक्रमशून्ये । अभावे
 न०त० । पौरुषाभावे न० ।
 अप्चर लि० अप् चरति चर-ट् । १ जलचरे जलौ
 स्त्रियां डीप् "तीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां ऋगगर्ताश्रयाप्-
 चराः" इति मनुः तीणि दुर्गाणि ।
 अप् न० आस्यते भोगाय जीवेन आप-तन् ह्रस्वश्च । १ शरीरे
 २ सूक्ष्मरूपसोमे च । "अथाप्रवे द्वितीये यामाहुतिं जु-
 होति शत० ब्रा० ३, ६, ३८, अप् नुः सूक्ष्मरूपः सोमः भा० ।
 अप् नु पु० अप् नुः जलदानाय ततोर्त्ति तर-वेगे क्तिप् । जल-

दायके इन्द्रे तस्य भवनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
 तत्वात्तथात्वम् "यज्ञेन गातुमप्सुरो विविद्विरे ऋ० २, २१, ५,
 "अप्सुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तदायकेऽनलादौ च
 तत्वाग्नप्रादेः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सस्यगादित्यस्यपतिष्ठते
 आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम् ।
 अप्तुर्त्य न० अप्सुरो भावः बा० वेदे यत् । "जलप्रेर-
 कत्वे लोके तु ध्वज् आप्तुर्त्यमित्येव । "इन्द्राग्न्यौ ! तवि-
 षाणि वां सधस्थानि पयांसि च युवोरप्तुर्त्यं हितम्
 १२, ८, अप्तुर्त्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा० युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः
 अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम इव अलु० स० ।
 अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
 श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "सो-
 ऽप्तोर्यामिण यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "षडुत्तरे अत्याग्नि-
 ष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः
 कात्या० १०, ८, २६, ।
 अप्त्य लि० अप्नुनि देहे भवः यत् वेदे टिलोपः ।
 १ अपत्ये निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्व्वे अर्द्धे रजसो
 अप्तस्य" ऋ० १, १२, ४, ५ "अप्तस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
 अप्तः लि० अप्तसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्था० क
 ७त० । १ कर्मण्यधिकृते "संयावप्रः स्थो अपसेव" ऋ० ६,
 ६७, ३ । "अप्तः स्थः कर्मण्यधिकृतः" भा० ।
 अप्तराज पु० अप्तसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
 वेदे ट् सलोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्तराजावसी-
 दतम् ऋ० १०, १३, २७ ।
 अप्तवान पु० अप्तसा कर्मणा वानं गतिः सङ्गतिरस्य । ऋगुवंश्ये,
 ऋषिभेदे, "यमप्रवानो ऋगो विरुरुचुः ऋ० ४, ७, १, अप्त-
 वानः ऋगुसंख्यौ कश्चिद्विषः, भा० । "और्व्वं ऋगुवदप्र-
 वानवदाहुवे अग्निं समुद्रसम्" ऋ० ८, १०, २, ४, अस्मैव
 वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यवनाप्रवानौर्व्व-
 जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्व्वजामदग्न्याः" इति वा
 "भार्गवच्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-
 वनाप्रवानौर्व्ववेदाः" इति गोत्रप्रवराः । वज्जानामाप्रुवतः
 प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्देयम् । अप्तसे आ-
 दानकर्मणे वानमस्य ट् सलोपः । बाहौ निरु० ।
 अप्तस् लि० आप-अप्नुं रुट् ह्रस्वश्च । १ कर्मणि निरु० ।
 "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशस्तत
 उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
 चक्षुषे भद्रमप्तः ऋ० १, ११, ३, ८ । "अप्तः कर्म" भा० ।

बा० अकस्मात्स्वयामपि असुन् रुट् ह्रस्वश्च । २ प्राप्तये,
“यच्चित्तमप्र उपसो वहन्” ऋ० १, ११३, २० । “अप्रः
प्राप्तव्यम्” भा० ।

अप्रस्वत् ति० अप्रस्+अस्वर्थे मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
कर्मयुक्ते । “अप्रस्वतीषुर्वरास्विति” ऋ० १, १२७, ६ ।
“अप्रस्वतीषु खननादिकस्मोपेतासु” भा० ।

अप्पति पु० अपां पतिः ईत० । १ वरुणे २ समुद्रे च । “इन्द्रान-
काप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्” इति “वित्ताप्पत्यो-
र्यमस्य च” इति च मनुः ।

अप्पित्त न० अपां पित्तमिव हेतुत्वात् । १ अग्नौ “अग्नेराप”
इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्य ति० अपामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १ जलसंस्कृते
“अप्येगो राजायस्तमिष्यते” ऋ० ६, ८६, ४५ । “अप्यः
अपसु संस्कृतः” भा० जलसम्बन्धिनि “त्वयाहितमप्यमसु
भागम्” ऋ० २, ३८, ७ । “अप्यमपां सम्बन्धिनम्” भा० ।
३ कर्मणि साधौ “स ईँ ऋगो अप्योवनगुरुप” ऋ० १,
१४५, ५ । “अप्यः कर्मणि साधुः” भा० अप्मुं योग्यं वेदे
यत् ह्रस्वश्च । ४ प्राप्तुं योग्ये “योनिमप्यमनिशितम्” ऋ०
२, ३८, ८ । “अप्यम् आप्मुं योग्यम्” भा० ।

अप्यय पु० अप+इण-भावे अच् । १ “अपगमने २ नाशे ३
विलये च “स्वाययादिति शा० सू० भवाप्यायो हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरशोभया” गीता । अपैत्यस्मात् अपादाने
अच् । पक्षपुच्छसन्धिषु “पक्षपुच्छानि पराग्निरप्ययेषु”
कात्या० १७, ६, ७, “अप्ययेषु पक्षपुच्छापसन्धिषु” वेददी० ।

अप्रकट ति० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । “प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सेयं हरेर्द्विधा प० पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न०
ब० । २ चलनहीने ति० “अप्रकम्पो दुराधर्ष” इति पुरा० ।
अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० ।
२ प्रकर्षशून्ये ति० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकटः काण्डः स्वभावोऽस्य । १ स्वभावशून्ये
क्षिप्रप्रवृत्तिवृत्ते । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने स्वल्पे ति०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे
गोपने “अप्रकाशकये क्रेतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति”
प्रा०त०ना० । न०ब० । “प्रकाशशून्ये ति० “प्रकाशांशाप्रका-
शांश्च तत्स्वरान् द्विविधान् विदुः” मनुः । अप्रकाशचौराश्च
अपहर्तृशब्दे मनूक्ताः १५४ पृष्ठे दृश्याः । “प्रकाशश्चाप्रका-
शश्च लोकालोक इवाचक्ष” इति रघुः ।

अप्रकाश्य ति० प्र+काश-णिच् अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
१ प्रकाशयितुमनर्हे गोप्ये “अप्रकाशमिदं गुह्यं न
देयं यस्य कस्यचित्” तन्त्रम् । २ विशेषतो गोप्ये
जन्मर्क्षादिनवके च तच्च । “जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृह-
च्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आशुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि
सर्वथा” का०ख० ।

अप्रकृत ति० न प्रकृतः प्रकान्तः यथार्थो वा । १ अप्रकान्ते
२ अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्यस्य अर्थ० आ० अच्
न०त० । भयादिना स्वभावहीने । “तामसं यच्चाप्रकृतो ददा-
तीति शु०त० हारो० “अप्रकृतो भयादिमान्” रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति
सां०का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्ते
प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, मीमांसकोक्तायां
३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न०
ब० । ४ तच्छून्ये ति० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्थ ति० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना
ततश्चलति स्या-क० ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभा-
वाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट ति० न प्रकटः विरोधे न०त० । निरूपे अपकर्षयुक्ते
अप्रकृष्ट ति० प्र+कृप्-क्त न०त० । कृष्टभिन्ने यदुचितं
तद्विन्ने “ऋत्विजां वैकोऽप्रकृष्टत्वाच्छासित्वे कात्या० ६, ७, २
अप्रक्षित ति० प्र+क्षि-भावे क्त “अण्यदर्थे” पा० उक्तेः
भावकर्मणोश्च अण्यदर्थतया तद्विन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च अण्यदर्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रक्षितं
प्रक्षयो यस्य । प्रक्षयरहिते “अप्रक्षितं वस्तु बिभर्षि” ऋ०
१, ५५, ८ । [ऋदुत्ववति ।

अप्रखर ति० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि
अप्रगुण ति० न प्रकृष्टो गुण उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य ।
१ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित-असुन् न०त० । अज्ञाने
“कथाविधात्यप्रचेताः” ऋ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ङ न०त० ।
पुत्रादिजननाभावेन अजाते १ बन्धे “आत्मा वै जायते
युत” इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
तथात्वम् । “भ्रातृणामप्रजः कश्चित् क्रियेत प्रज्जेत वेति”
सूतिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति” या० ।
२ पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायामतीतायां बान्धवा-

स्तदवाप्नुयुः” इति स्मृतिः “संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा० आ० प० ।

अप्रजम् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा० ।
प्रजाशून्ये । “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च”
स्मृतिः । “अस्वं त्वाप्रजसं कृणोमि” अथ० ७, ३५, ३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्णवर्चसाम् । शतमस्रैः प्रदास्यामि” भा० उ० प० १५ अ० ।

अप्रणीत लि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारशून्ये अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य लि० न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता लि० प्र+ताय-क्लिप् नास्ति प्रताः यस्मात् पूत० । १
अतिविस्तीर्णं “न सोमो अप्रता पमे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातोलोपात् रूपम्

अप्रति लि० नास्ति प्रति प्रतिरूपः प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य ।
१ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुरुषोन्द्रः” ऋ० १, १६
४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते
“यः एकः इदमतिर्मन्यमानः” ऋ० ५, ३२, ३ । “अप्रतिः
प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा० । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर लि० प्रति वैपरीत्ये क-कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः ।
१ विपरीतकारिणि विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ-भावे अप्र-
प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न० त० । २ प्रतिक्षेपाभावे पु०
न० ब० ३ प्रतिक्षेपशून्ये लि० ।

अप्रति(तो)कार पु० प्रति+कृ-घञ् वा दीर्घः अभावे न० त०
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्तुम
शक्ये च लि० । अभावे अभ्ययो० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्त्तुम् लि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।
१ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूपं तस्य यस्य तादृशं
कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके लि० स्त्रियां ङाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न० त० ।
१ प्रतीकाराभावे । न० ब० । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रति-
कर्त्तुमशक्ये च लि० ।

अप्रतिग्राह्य लि० न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात् ।
प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते
हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्चादृष्टार्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, काला-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित्
वस्तुकता क्वचित् कालादिनिमित्तकता चाप्रतिग्राह्यता
“प्रतिग्रहप्राप्तिसाहचर्यं भुक्त्वा चाङ्गं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविशेषे दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि न तन्व्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रिय
नृपतिपरः “न राज्ञः प्रतिग्रहणीयादराजन्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिग्रहणीयास्तु अस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः
स पर्यायेण यातोमाचरकानेकविंशतिमिति” मनुनान्य-
राजतस्तन्निषेधात् देवलेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रति-
ग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राङ्गस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिग्रहश्च अपात्वीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्वीकरणं
ज्ञेयमिति” मनुक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः
“चण्डालान्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रहं च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रो ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” मनुक्तेः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा “भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिग्रहं च । छच्छ्रमब्दं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिग्रहं च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि
वा” वृह० “शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटोवरुड एव च
कैवर्त्तमेदभिक्त्वा च सप्तैते ह्यन्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रहं च । पतत्यज्ञानतोविप्रो-
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः “शय्यां
गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना-
मस्थान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्युदेदिति” मनुः न
निर्युदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाक
तण्डुकाष्ठधान्यानि क्षेतस्थान्यन्तु तडागस्थं, गोष्ठस्थं च
पय आदाय न दोष” इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपदौकिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा० वि० । “अयाचित्वाहृतं ग्राह्य-
मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतिभ्यो द्विष-

स्थेति" या० सूत्र्येकवाक्यत्वात् । व्यक्तसुक्तम् "गन्धपुष्प-
कुशान् श्यां शाकं मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं
धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि" का० ख० ।
तेनैषामेवावाचिताहृतानां ग्राह्यता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि श्यादिभिन्नानामुपढौकितानामपि
अप्रतिग्राह्यता । शूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते
संस्कृतात्मनाम् । प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्तजन्मनः"
इति "अष्टकिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुना तस्या-
भ्यनुज्ञानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिग्राह्यम्
"योऽदत्तादायिनो हस्तां लिखेत् ब्राह्मणोधनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" या० उक्तेः आपदि
शूद्रधनस्य ग्राह्यत्वेऽपि यज्ञार्थतया न ग्राह्यता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोलिखेत् कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदत्वेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्रादधिगम्यार्थ-
मग्निहोत्रमुपासते ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु
गर्हिता" इति मनूक्तेः । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिग्रहनिषेधः ।
"ऋतश्याह्यग्राहो न पुनर्मानवो भवेदिति" पुरा० । "शस्त्रं
विस्त्रं सुरा चाप्रतिग्राह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि० ।
विस्त्रं सुवर्णम्" "सद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति" ति० त०
उ३० । "मणिवासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावितृप्रदो सरं जपेत्
पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्-
प्रतिग्रहे" हारी० । "हिरण्यं भूमिमन्त्रं गामश्वं वासस्तिलान्
हतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढो गृह्णन्नुभयतो मुखीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-
धारासमन्विताः पूर्ये वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते ।
एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्णन्नुभयतो मुखीमिति म० पु० ।
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निषिद्धता कृष्णाजिनादीनां तु
अग्राह्यशब्दे ई० पु० उक्ता । देशकालाविशेषे च प्रतिग्राह्य-
णामप्य प्रतिग्राह्यता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुण्ये-
ष्वायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो दम्भवेद्विजः" तीरे
प्रतिग्रहस्याज्यस्याज्यो धर्मस्य विक्रयः" इति प्रा० त० पु० ।
"पाण्यं पायसं भैक्षं घृतं लवणमेव च । हस्तदत्तं न
गृह्णीयात् त्वं गोमांसभक्ष्यैः" इति का० ख० ।
"न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेषां" मित्यनेन ऋष्टपुत्रदानप्रतिग्रहयोर्निषेधेन तस्या-
अप्रतिग्राह्यता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यत्वात् ज्ञानात् भर्त्सरिति" ऋतेः भर्त्सुज्ञा-
मन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिग्राह्यता । परितोषार्थं
विष्टुष्टग्रहणे तु न दोषः । न प्रतिग्राह्यं यस्मात्
पू० । प्रतिग्राह्यद्रव्यादानान् वधौ शौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या"
इति प्रागुक्तसुमनुवाक्यम् । "प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोषः"
इति प्रा० वि० ।

अप्रतिग्रहं वि० नास्ति प्रतिग्रहः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
शून्ये अप्रतिग्रहे "यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रौतिकरमात्मनः ।
तद्रजोऽप्रतिग्रहं विद्यात् सततं हारिं देहिनामिति" मनुः ।
अप्रतिग्रहं वि० प्रतिग्रहः द्वन्द्वं विरोधं सङ्घातं वा अत्रा० स०
न० त० । १ प्रतिग्रहशून्ये "त्वामपतिमकस्मां णमप्रतिग्रह-
माह्वे" रामा० । प्रतिग्रहः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं वनमिदं प्राप्नोतिर्जनं" लक्ष्मणान्वितः । सीतया
चाप्रतिग्रहं" इति रामा० ।

अप्रतिपक्षं वि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सङ्घो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असङ्घे च ।

अप्रतिपत्तिं स्त्री प्रतिपत्तिः कर्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इतिकर्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविह्वलानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निश्चयाभावे ३ अस्वीकारे
४ अग्रहणे ५ स्थूल्यभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति"
गौ० सू० । न० ब० । इतच्छून्ये वि० ।

अप्रतिपदं वि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद-किप् न० त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० ३०, ८ । 'अप्रतिपदं
विकलमिति" वेददी० ।

अप्रतिपन्नं वि० न० त० । १ अज्ञाते २ अनङ्गीकृते च ।

अप्रतिबद्धं वि० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न० त० । अनिरुद्धे
उद्गमे । [प्रबले २ विपक्षहीने च ।

अप्रतिबलं वि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-
अप्रतिभं वि० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिभामुन्ये
२ अग्रगल्भे ३ स्फूर्तिमुन्ये ४ प्रत्युत्पत्तिमतिमुन्ये
५ अष्टदे ईलज्जिते च ।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न० त० । वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रयुक्ते
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्कालं प्रति-
वादिनः १ स्फूर्त्यभावरूपे निग्रहस्यानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ० सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये “अनुपमे-
“त्वाप्रतिमकर्माण्यप्रतिद्वन्माहवे” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य ।
स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । “अथ वा हेतुमन्निष्ठ-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरेकाधिकरण्यं व्याप्ति
रुच्यते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोगी यस्य । १ प्रति-
योधन्युन्ये । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ याता
मङ्गलार्थे सामभेदे । “एष सोऽप्रतिरथोऽयं यः स दृहस्यति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च शत० ब्रा०
अप्रतिरथ लि० न प्रतिकूलो रथः प्रतिरथः स नास्ति यत् ।
सभेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनान्युन्ये
भोगे । “अप्रतिरथं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मित० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असङ्ग्रे ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्यं लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्क्षराजतौम्बरखड्गमणिमय-
पाताणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीपल्लवादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+स्कृ-क्त न०त० वेदे पत्वम् ।
१ अप्रतिशब्दिते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७, ३२, ६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारन्युन्ये
स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कस्मिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिम्नोति” श्रुतेस्तस्यान्याधारन्युन्यत्वात्तथात्वम् ।
२ अनान्यत्वे इति शब्दे । “सोमविक्रयिष्ये विडा भिषजे पूय-
शोषितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्जुषौ” मनुः
४ प्रशंसाभ्याम् च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमथत्य । स च विष्णौ पु० । “अपां-
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु सह० ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्ध्याभावेन १ प्रत्येक-
संख्याग्रहणाभावादनुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्ध्याभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
तयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधेनाम भाष्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भ-
वत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वास्वस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन-
अन्वयाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्वस्थासु कचिद्दृष्टे
नान्वाविच्छेदेन अन्यथापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति” शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।

अन्यैरभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशे यस्य । १ सम्पूर्णं

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
कालयापनाभावे २ इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।

३ प्रतीक्षान्युन्ये “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति” शत० ब्रा० ।

अप्रतीत लि० प्रति+इण-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०

त० । १ प्रतिगतभिन्ने “सहस्रसां वाजिनमप्रतीतम्

ऋ० १, ११, ७, ६, १ “अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्” भा०

“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० ५, ४२, ६, “अप्रतीतस्या”

प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विश्रुतो अप्रतीतः”

ऋ० ३, ४६, ३, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्य-

परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्योऽटः प्रतीत्य-

प्रतीतिभ्याम्” सां० सू० ।

अप्रतीक्ष लि० प्रति+दा-क्त प्रतीक्षं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदक्षभिन्ने “अप्रमित्यमप्रतीत्तं यदस्मि यमस्य, येन बलिना चरामि” इति अथर्ववेदः ६, ११७, १,

अप्रतीप ति० विरोधे न० त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोच्चानं वा अभावे न० त० ।

१ विश्वासाभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्त-
मप्रत्ययानामिति” सिङ्गुनः न० ब० । २ विश्वासशून्ये ।
“बलवदपि शिक्षितामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” शकु० । ३ ज्ञाना-
भावे पु० । न० ब० । ४ ज्ञानशून्ये ति० । प्रत्ययः-
प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुवादिशब्दभेदः न० त० ।
५ सुवादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थवद-
धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।

अप्रत्याख्येय ति० न० त० । अपरिहार्ये त्यक्तुमशक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे ।

“प्रधानकर्माण्याख्ये लादीनाङ्गिर्कर्मणाम् अप्रधाने
दुहादीनां गत्यन्ते कर्तुञ्च कर्मणः” हरिः कर्मणोऽप्रधान-
त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व
प्रतिषेधेऽप्रधानतेति” भाट्टाः २ अहुतृकष्टे अस्य तिलि-
ङ्गत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि
पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः”
नीति० । ३ प्रधानकर्माङ्गे न० “अप्रधानकालं सकृदसन्नि-
पातात्” कात्या० १, ७, १५, अयमर्थः । “वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादी-
नामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म
प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्तव्यम् उत सर्वप्रयोगाणां साधा-
रणं सकृदिति । तत्र कर्माङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म-
भेदेन कर्तव्यम् न च वह्निःकालत्वे नागृह्णमाणविशेषता,
यद्व्यख्यानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषग्रह-
णात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदसुच्यते अप्र-
धानकालं यदङ्गसाधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्तव्यम् न भेदेन
कर्मेण आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्यचित्
कर्मेणः प्रक्रमे कर्मसध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं
स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-
कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थसाधाख्येऽग्नीनिनि, न
तु किञ्चिदेव कर्मविशेषसमिसंधायाधानम् एवमनभि-
संहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारण-
वशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव
भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वाधत्वाधारणात् तस्मात्
अप्रधानकालीनत्वात् सकृदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधृष्ट ति० न प्रधर्षितं शक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षित-
मशक्ये च । “यदाश्रौषं भोष्मत्यन्तशूरं हतं पार्थेना-
ह्वेष्वप्रधृष्टम्” भा० आ० प० ।

अप्रपन्न ति० न० त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च
अप्रबल ति० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न० त० । १ प्रभावाभावे
न० ब० । २ प्रभावशून्ये ति० ।

अप्रभृत ति० न प्रभूतः न० त० । प्रचुरभिन्ने खले ।

अप्रमत्त ति० प्र+मद-क्त प्रमादवान् विरोधे न० त० । साव-
धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” इति सूतिः ।
“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” “युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च
परिरक्षेदिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णौ पु० “अपां
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु सह० “अप्रमत्तो-
ऽधिकारिभ्यः कर्मांशुरूपं फलं यच्छन्नप्रमत्तः” इति
भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने ति० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि-अच् वेदे नाचम् । अप्रमेये
“मनसैवानुद्वृत्त्यसेतदप्रमयं ध्रुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमयम-
प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-
जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं सूतयः प्रमाणं
धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” सूत्र्युक्तवेदादिप्रमाण
भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “नद्यां शिलाः तरन्तोत्यादीनि
प्रमाणान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पित्तादि
दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च ।
“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे” इत्यादि मीमांसा ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न० त० । १ प्रमादाभावे
“अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च” इति “अप्र-
मादश्च कर्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यशः” इति च रामा० ।
न० ब० २ प्रमादशून्ये ति० “माता च मम कौशल्या ।
कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा०
“प्रमादश्च कर्तव्येषु अकर्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः ।
अकर्तव्येषु च कर्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति”
सङ्गुपादयः । [प्रमादहीने स्त्रियां ङीप् ।

अप्रमादिन् ति० न प्रमाद्यति प्र+मद-णिनि न० त० ।

अप्रमायुक्त ति० प्र+मि+उण् आच्चे युच् स्वार्थे कन् न० त० ।
अपरिच्छेदके । “कणोत्वप्रमायुक्तं रथयुतिमनागसम्” अथ०
१८, ४४, ३ ।

अप्रमित ति० न प्रमितः न० त० । १ अपरिमिते २ अनुपलब्धे च ।
अप्रमीय ति० प्र+मा-वा० कर्मणि श० न० त० । अप्रमेये ।

“गजशजिमुखाः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूर ति० प्र+मूर्च्छा-किप् प्रसूः मूर्च्छा अस्वर्थे कुञ्जादि० र
न० त० । १ मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । “ते हि वसो वस-
वानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ० १, ६०, २, “अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः” भा० ।

अप्रमृष्ट ति० प्र+मृष्ट-क्त न० त० । १ असोदे अक्षान्ते ।
प्र+मृज-क्त न० त० । २ अष्टे ३ अप्रोच्छिते प्र+मृश-
क्त न० त० । ४ अक्षाते च ।

अप्रमृथ ति० न प्रमृथः प्र+मृथ-क्यप् न० त० । १ बाधित-
मशक्ये । “सुदामं तद्रेकुणे अप्रमृथम्” ऋ० ६, २०, ७ ।
“अप्रमृथं केनाप्यबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेय ति० प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न० त० ।
१ अपरिच्छेद्ये २ बहुसंख्यकरीर्यवति ३ इदमित्यमिति
निश्चेतमशक्ये “त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
म्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य” कुल्लू० । “अश-
कञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातृमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाण-
चक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धञ्च यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिरिङ्गाद्यभावात्
“असङ्कोऽयं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः
नाप्युपमानगम्यता निर्बन्धकत्वेन, तद्विज्ञत्वे सति तदगत-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्त्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिदस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-
र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थोपपत्त्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञस्य तत्त्वाभावात् । योग्यानुलब्धे-
श्चाभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव
रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शाब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव “यद्वाचा न मनुते
येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्वोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निस्सम्बन्धे तस्मिन्-

प्रवृत्तेः । अतएव “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा
“तन्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोनित्वादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषदेद्यत्वस्य संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितबुद्धौ तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चैतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
कङ्क्षिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिविम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्वा-
प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति
प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्र-
काशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु
तत्त्वान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषदेद्यता इत्यसंभयश्रुति-
सामञ्जसम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दशमस्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवानुद्वेद्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं ज्ञानं मोक्षस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्तारे च शास्त्रापे-
क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
ज्ञानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
देद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातृ-
मशक्यत्वात् दुष्टाशगावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे
यत् न० त० । अपरिच्छेद्ये “यदाश्वौषं वासुदेवाऽर्जुनौ
तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न० त० ।
१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न० ब० । २ प्रयासशून्ये ति० ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुत लि० प्र+यु-मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न० त० । १ अ-
पृथग्भूततया युते २ पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुतन् लि० प्र+यु-पृथग्भावे ङनिप् न० त० । अपृथग्-
भूते “पत्तुर्भिद्वमदधैरप्रयुतभिः” ऋ० ६, ४८, १०,
“अप्रयुतभिरपृथग्भूतैः” भा० ।

अप्रलब्ध न० प्र+लब्ध-घञ् अभावे न० त० । १ विलम्बा-
भावे शेषे २ तद्वति लि० हलायुधः ।

अप्रवर्तिन् लि० न प्रवर्तितुं शीलमस्य ताच्छीत्ये ङनि ।
१ प्रवृत्तिशीलशून्ये २ सन्तते ३ विच्छेदरहिते स्त्रियां ङोप्
४ अनुच्छिन्नौ “मैतदस्मिन् संवदिष्टाः अप्रवर्त्तीति”
ट० ७० । “अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत्
पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद” इति
छा० ७० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छिन्निधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीत लि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न० त० । १ अजाते ।
गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां
स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्य-
लक्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७, ६, १४, “अप्रवीता
वी गतिजननकान्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रशब्दात् वाक्य-
शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण ।
तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिश्वासी । अकामितेति कर्कभा०
४ अयातयासायां स्त्रियाम्-“सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा
निदनेन यत् सहस्रो अजातयान्त्री वा इयं वागयात-
यान्त्री अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत० ब्रा०
५ अनुपगते लि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
४, ७, ६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्त लि० न प्रवृत्तः विरोधे न० त० । प्रवृत्तिसङ्गिन्ने
अप्रवेद लि० नास्ति प्रवेदः लाभोपयस्य । १ दुर्लभे ।
“अवस्त्रू अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न तस्त्रू प्रलासीर्मात
इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह” शत० ब्रा० “नास्ति
प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रशस्त लि० न प्रशस्तम् विरोधे न० त० । १ प्रशस्तभिन्ने
अपकृष्टे २ दृष्टे “अप्रशस्तञ्च कृत्वाष्म मासमासीत भैक्षमुक्”
मनुः । ३ निन्दिते च “अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ क्षीणे “पान्ति भित्तावश-
णाववद्याच्चयत ईस्यस्योअप्रशस्तान्” ऋ० १, १६७, ८,
“अप्रशस्तान् क्षीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्
उचितत्वम् ततोऽन्यत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त लि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संबद्धो वा ।

१ अभिनिवेशशून्ये, आपहरहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तनिषेधातुपक्षेति सीमांसा । ३ असंबद्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न० त० । प्रसङ्गाभावे न० ब० ।
प्रसङ्गशून्ये लि० प्रसक्तिरासङ्गः प्राप्तिस्य ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न० त० । १ सम्बन्धाभावे । न० ब० । २ स-
म्बन्धशून्ये लि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः
अभावे न० त० । ३ सङ्गत्यभावे । न० ब० । ४ तच्छून्ये लि०
“अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” वृद्धाः ।

अप्रसन्न लि० न० त० । १ प्रसादशून्ये २ अस्वच्छे ३ चित्त-
प्रसादशून्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य लि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुम
योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्म्मणि घञ् ।
१ अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “पश्चादग्नेः संविशति
चर्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः” छा० ७० ।
“न प्रसह्यते नाभिभूयते स्थाव्यानिष्टस्य प्रदर्शनेन” भा० ।

अप्रसिद्ध लि० न० त० । १ अनिष्टान्ने २ अविवक्ष्यते च “अथ
प्रसिद्धं यशसे हि पुंसांसिति” कुमा० ।

अप्रस्तुत लि० न प्रस्तुतः । १ विस्तारशून्ये प्रसरशून्ये ।

अप्रस्तुत लि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्टान्ने २ कार्यसाधनायातु-
द्युक्ते ३ अप्रक्रान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि
“क्वचिद्विशेषः सामान्यात् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ॥
कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरथ समात् समम् ५ ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चैकस्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात्” । “पादाहृतं यदुत्थाय मूर्ध्नि नमधिरोजति । स्वस्यादे-
वापमानेऽपि देहि नस्तद्धरं रजः” ॥ अत्रास्त्रदपेक्षया रजो-
ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “स्त्रियं
यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ॥
विषमस्य स्रुतं क्वचिद्वेदस्रुतं वा विषमी श्वरेच्छया” ॥ अत्रे-
श्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-
रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसा मूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रसिद्ध-
मेव वस्तु प्रतिविवक्षितेनोपादीयते । इह तु विषादतयोर-
स्रुतविषोभावाद्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गावः ॥ “इन्दुर्लिप्त इवा-
ङ्गेन, जडिता दृष्टिर्दृष्टीणां भिव, प्रस्नानां क्षणमेव विद्रुम-
दलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूक् स्रु-
धिव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शशिनां वर्हा सगर्हवै

मनु ॥ "अत्र संभाव्यमानेभ्य इत्यादिगताञ्जनलिप्रत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । "गच्छामीति मयोक्तया स्तुत्या निःश्वससुद्रे-
किणं त्यक्त्वा तिर्यग्नेष्ट्य वाष्पकुलपेणैकेन मां चक्षुषा ।
अथ प्रेम मदपितं प्रियसखीदन्दे त्वया बध्यतामित्यं
स्नेहविवर्द्धितो स्तुतिशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥" अत्र
कस्यचिदगमनरूपे कार्यं कारणमभिहितम् । तल्लेऽप्रस्तुते
तल्ल्याभिधाने च द्विधा स्नेषमूला सादृश्यमात्ममूला च ।
स्नेषमूलापि समासोक्तिविशेषणमात्रस्नेषे, स्नेषविशेष-
णस्यापि स्नेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकारः
सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः ॥" अत्र विशेषणमात्रस्नेषवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः
"पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अयुद्धरेतदपि विश्वसितोदशीलं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥" अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि स्निहेन प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव
बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्य-
मात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः
क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमाष्टतिगुण्यं हरि हरि शरणं
विधेः करुणा ॥" अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
"धन्याः खलु वने वाताः कल्लारस्यगीतलाः । राममि-
न्द्रीवरश्यामसु ये स्मृशून्यनिवारिताः ॥" अत्र वाता
"धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भवासम्भोभयरूपतया लिप्रकारेणम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥" अत्र काककोकिलयो-
र्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । "अन्तस्त्रिहाणि भूयांसि कण्टका बहवो
वहिः । कथं कमलनालस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥"
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान-
न्त्रिहाणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वसम्भवि अन्वेषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहृतं लि० न प्रहृत्यते अप्र+हृन्-क्त न०त० । अनुस्ये
(खिल) इति ख्याते अङ्गदप्रत्ययः । "द्विषद्भौतं नवं श्वेतं
सदृशं यत्प्रधारितम् निषेजकाच्चालितञ्चाप्रहृतं वासउच्यते"

इति विधा० पा० उ० वासोभेदे अहृतमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहृन् लि० न प्रहृन्ति प्र+हृन्-क्तिप् न०त० स्त्रियां ङीप् ।
"कार्यानांशके तदनुपाहके 'त्वमेको अप्रहृणं गृणीषे श्व-
साम्पतिम्' ऋ० ६, ४४, ४१ "अप्रहृणमनुपाहकमिति" भा० ।
अप्राकृतं लि० प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य
अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये
मनुष्यादौ च । [अधमे ।
अप्राप्य लि० न प्राप्यः प्रधानः विरोधे न०त० । अथभिन्ने
अप्राण लि० नास्ति देहादुक्कान्तत्वात् प्राणो यस्य । १ स्मृते
श्वे । सर्वथा प्राणशून्ये २ ईश्वरे पु० अप्राणोऽहमनो
बुद्धिरिति" श्रुतिः ।
अप्राप्तं लि० न प्राप्तः प्रमाणान्तरावगतः । १ प्रमाणान्तरानवगते
"अप्राप्तप्रापकोविधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
वोऽप्येक्यततः" इति च सीमांसा । २ अनागते च ।
अप्राप्तकालं लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
"अययविपर्यासवचनमप्राप्तकालमिति" गौ० ६० उक्ते
२ समाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रहः ।
अप्राप्तप्रापकं पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
णिच्-खुल् ईत० । प्रमाणान्तरावगतावगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यागे
इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे कन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे वत्से "पादश्चाप्राप्तको
देयः" श्रुतिः "अप्राप्तको अप्राप्तदस्यावस्थे" इति रघु० ।
अप्राप्तव्यवहारं लि० न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य ।
"अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक" इति दक्षोक्ते
अपूर्वषोडशवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थैः सञ्चोक्षेय आष्ट-
मात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादवर्षात् पौगण्ड्यश्च
निगद्यते । परतोव्याहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरादृते इति"
नारदः । "अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्बन्धुभित्तेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या० श्रुतिः ।
अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः पु० उत्तरपद-
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्याम् ।

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तासपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्याविधिं” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहप्रशस्तकालाम्” उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभभावे “तदप्राप्ति-महादुःखविलोनाशेषपातका” का०प्र० २ प्रमाणान्तरतो-ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति” मीमां० ३ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानरोधाप्राप्ति-रिति” शा०सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० । ४ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकोऽपि तदप्राप्तिः” शा०सू० । समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५ लाभभूत्ये त्वि० ।

अप्रामाणिक त्वि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्थेति” सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । १ यथार्थबोधकत्वाभावे “अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः” पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च “अनुष्ठानलक्षणमप्रा-माण्यम्” सां०सू० ।

अप्रामि त्वि० प्रकर्षेण व्यत्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम-णिच्-कर्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, “अप्रामिसत्योमघवन्” । ऋ० ८, ६०, ४, “अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु त्वि० प्र+इण-उण् न०त० । अगन्तरि, “असन्नप्रा-युवोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तत्त्वादित्वादुवङ्” भा० ।

अप्रायुस् त्वि० न प्रकटं प्रगतं वाऽऽयुष्यस्य । १ प्रकृष्टायुर्भिन्ने २ गतायुर्भिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरोदिवातरादप्रायुषः” ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-तोद्विष्टे दुःखे “न ह वै सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-हृतिरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्त्वाधने वचनादौ त्वि० “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” “पाणिपाहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति च मनुः । (सिद्धिः) शृङ्गीमत्ये स्त्री शब्द र० । प्रिय-हेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [जकवाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद त्वि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उद्दे-अप्रियवादिन् त्वि० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां ङीप् । । कटुवाक्यवादिनि उद्देजकवाक्यकथके “माता

यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १ सन्तोषाभावे, २ दुःखे, “प्रीत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति सां०का० । “प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीति-र्दुःखमप्रीत्यात्मकोरजोगुणः” इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीस् अत्या०स० न०त० । तलस्यासु, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५ ४४ उक्ते विस्तरः । अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधिनि द्वेषे । अप्रीढ त्वि० न प्रौढः न०त० । १ अप्रवृद्धे २ अपटौ च ।

अपु त्वि० आप-बा०वृ० ह्रस्वः । प्राथ्ये “असोषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृह्णात्यङ्गान्यप्यपरेहि” ऋ० १०, १०३, १२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽप्यामन्तरोदरात्” अथ० ८, ८, ८ अपु त्वि० अपः सनोति सन-ड । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे “दृष्टिव्याः पुरीषमस्योनाम” य० १४, ४ । “अस्योनामापां सारभूता रस” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्यते संबध्यते सन-बा०ड । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ईत० । १ इन्द्रे अप्सरापतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री ब०व० अङ्गाः सरन्ति उद्गच्छन्ति सृ-असृन् । समुद्रमन्त्रिस्सृतायां स्वर्गस्थायास् “अप्सु निर्मथनादेव रसात्त-स्माद्वरस्त्रियः । उन्पेत्समुजज्जयेत् । तस्मादप्सरसो ऽभवन्” इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः” रघुः “आराधितोऽङ्गा मसुरप्सरसोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः स-निमेषचिह्नाः” इति माघः । तासां च नाद्यकर्म उत्तिः । तासु प्रधानतया द्वादश वज्रपुराणे दर्शिताः “उर्वशी मेनका रम्भा मित्रकेशी हृत्पल्लुषा विश्वाची च घताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भादुवत्यबला रम्या द्वादशाप्सरसः शुभाः” इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्यथा अपि । तासु “उर्वशी मेनका रम्भा घताची पुङ्गिकास्थला सुकेशी मङ्गुघोषा च महारङ्गवतीति च” इति मा० पु० “अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिङ्गिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यास्त्योदय” इति कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशमभिधाय च “इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्ड्रलक्ष्णम् प्रधाऽस्मृत महाभागादेव देवार्पितः पुरा । अलम्बुषा मित्रकेशो विद्युत्पर्णा तिलो-त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तदन्धनोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च”

इत्युक्तम् भा०आ०प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्तिस्थानानि क दम्ब्यानि वर्णितानि “यथा विबुधसङ्घन्यपसरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्भनसः समुत्पन्नम्, अन्यत्रेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सोदामनीभ्यः प्रसूतम्, अन्यन्मृग्युना निर्मितम्, अपरं मकरकैतना समुत्पादितम्, अन्यत् दक्षप्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवतः, ताभ्यां गम्भर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभया-न्नोक्तम् । २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथात्वम् “पुङ्गिकास्थला च क्रतुसाधुरसाविति” य० १५, १५, “पुङ्गिकास्थला क्रतुस्थला चाधुरसौ दिगु-पदिगुपे परिचारिके” इति वेददी० । “अधुरसाविति दिक् च उपदिक् साह” श्रुतेस्तथात्वम् । “मेनका वै अधुरारूपिणीति” भाष्यप्रयोगात् अधुरसाविति श्रुतिर्निर्णयान्न नित्यवच्छेदचनान्तेद्युत्कर्णः कचिदेकवचनान्ताऽपि

अधुरसोऽर्थे लि० ईत० । १ तोर्धभेदे ।

अधुरा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्राशस्ये कुडा० २ । दिव्य-रूपवत्यां स्वर्णशायाम् “उद्भिन्दतीं संजयन्तीमधुराम्” अ० ४, २८, १ ।

अधुरायमाणा स्त्री अधुरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना अधुरस+कृङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अधुरस्तुल्यसौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अधुव लि० अप्सं जलरसं वाति हिनस्ति वा-कईत० । जलरस-शून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अधुव-मर्षवः चित्राधसक्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अधुव्य पु० अप्सु भवः “अपोयोनियन्तुपः” वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

अधुस् लि० अप्सु अपसाधने तेजसि सस्ति स्वपिति ससक्तिप् ७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च । “शीर्णां शिरोऽधुसाधो अर्दयन्नं शूनं बभस्ति हरिते-भिरसभिः” अ० ६, ४६, २, “जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्तेव निरिणीते अप्सः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अप्सा लि० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जल-दातरि “आषाढं युत्सु घृतनासु परिं स्वर्गमश्नामिति”

ऋ० १, ६१, २१, “अप्सां जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस्व देवमादनो विचर्विषिरप्साः” ऋ० ६, ८४ ।

अप्सु लि० नास्ति षु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते “मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा भाषुवः परि” ऋ० ७, ४, ६, अप्सुवः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्ये न० ब० । अप्रशस्तरूपे असुरे, “अप्सु जितः” अप्सु जिच्छब्दे दृश्यम् । अप्सुचित् लि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निव-सति-क्षि-क्षिप् अलुक्श० । अन्तरिक्षवासिनि देवादौ “ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सु-क्षितो महिनैकादश ऋ० १, १३६, ११, य० १८, ६, च “तद्देवत्वात् तात्पर्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-सन्तीति” भा० । [ङीप् । जलचरे ।

अप्सुचर लि० अप्सु चरतीति चर-ट् अलुक्समा० स्त्रियां अप्सुज लि० अप्सु जले तद्धेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन-ड अलुक्श० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते “यदग्ने ! दिविजा अप्सु षुजाः” इति ऋ० ८, ४३, २८, “अप्सुजा अन्तरिक्ष-जाता” इति भा० ।

अप्सुजा पु० अप्सु-जायते जन+विट् अलुक्श० । अश्वे “अमृताबाष्पतो वज्रैर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सान्नो-हयानासुत्यन्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाष्प-जातत्वात्तथात्वम् “संशितो अप्सु षुजा ब्रह्मा सोम दुरोगवः” य० २३, १४, “अप्सुजा अश्व” इति वेददी० । २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अप्सुयो-र्निर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस” इति शत० ब्रा० । ३ जलजात-मात्रे लि० ।

अप्सुजित् लि० अप्सुन् असुरान् जयति जि-क्षिप् अलुक्समा० । अन्तरिक्षस्यासुरजेतरि “सुपारः शुश्रवस्तमः समप्सुजितः” ऋ० ८, १३, २, “अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्त-मानानामसुराणां जेतारः” भा० ।

अप्सुमत् लि० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य “अपोयोनियन्तुपः” वार्त्ति० सप्तम्या सतुप् अलुक्श० च । १ जलसंगृह्णे आधारज्यभागे । “अप्सुमन्तावाधाराज्यभागा-विति” सि०कौ० । २ यथेष्टं जललब्धिरिति च “न हाप्सु प्रत्येषुमान् भवति, छा० उप० । मरुस्थलोष्वपि यथेष्टो-दकवान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा० । जलेषु योगे । “जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वैशुनजम्” अथ० १०, ७, ५ ।

अप्सुयोनि लि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा० ।

१ जलभवे २ अथे पु० “असुयोनिर्वाञ्छः” इति शत०

ब्रा० । जलजलमन्त्रस्य असुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषद् वि० असु जले कारणत्वेन सीदति सद-क्रिप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अन्नौ “चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिप्रतं
वैश्वानरमसुषदम्” ऋ० ६, ३, ५ ।

अप्सुषोम पु० असु अग्निः सोम इव पवितृत्वात् “सुपां सु”
पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णं चमस-
भेदे “अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अग्निः पूर्णा”
इति ता० ब्रा० द्राह्यायणस्मृतम् । “पूर्णपावान् समव-
ष्टशन्ति यानेकोऽसुषोमा इत्याचक्षते” शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अद्भ्यः संशितः वि० व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे “विष्णोः क्रमोऽसि
सपत्नमसुसंशितो वरुणतेजाः” अथ० १०, ५, ३३ ।

अफलं वि० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
१ बभ्ये फलकाले फलशून्ये (रांडावृक्षे) २ धर्मकार्यसुखादि-
शून्ये ३ निष्फले च । “यथा षौण्ड्यफलः स्त्रीषु यथा
गौर्गवि चाफला । यथा चाष्टेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्ध-
चोऽफल इति” मनुः । अफलं दानमाह मनुः “धूत्ते” वन्दिनि
मन्त्रे च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति” हारीतः । “अथासद्ब्रह्मदानमस्त्वर्थं दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यज्ञ
तन्मात्रं परिकल्पितं यज्ञ सोपधं ददाति अन्यथावितमलं
यज्ञापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्ववति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तते स्वयदानं यज्ञान्नयया ददाति क्रोधाद्रालसं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति वावजानीते मुग्धोऽस्त्वामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति” । “एतैर्दानोपसर्गैरुपहृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग-
मयशस्यमधुवफलं भवत्यलफलं वारुणं (भा०) । ४ भावुकवृत्ते
पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव वृषणावस्य ।
५ इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् वृषणशून्यो मेघवृषणश्चासीत्
यथोक्तं रामायणे “नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स
चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः । संवत्सरसहस्राणि
बहूनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्त्रिदि-
वेश्वरः । मुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
ऋतुकालः प्रतोक्ष्योऽपि न प्रतोक्षे सुसम्यगे । संगमं शोभ-
मिच्छामि पृथुश्रोणि ! सह त्वया ॥ मुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतप ! । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकृतह-
लात्” इत्युपक्रम्य ॥ “सोऽपि वृष्ट्वै देवेन्द्रं मुनिवेशधरं

मुनिः ॥ दुर्दत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्बचनमब्रवीत् । मम
रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ! ॥ अकर्तव्यमिदं
यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण
महात्मना ॥ पेततुर्दृष्ट्या भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! ।
व्यथितः स तदा चासीद्वतौजा विफलीकृतः ॥ धर्मित-
स्तपसोऽग्रेण कश्मलं चापि सोऽविशत्” इत्युक्त्वा । “गौतम
क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविभ्रः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः ! सर्वे सर्वसंधाः !
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्र-
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । उचुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेघः सदृष्टः शक्रश्चा-
वृषणीकृतः । अस्मै मौ वृषणौ च्छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥
अफलस्तु कृतो मेघः परां तृष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन
तच्चास्य सुसहत् फलम् ॥ तस्मान्नोपस्य वृषणौ च्छित्त्वा मौ
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ! ॥
श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कृत्य मेघ-
वृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ ! पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते मेघं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्रश्च मेघवृषणस्ततः प्रवृत्ति राघव ! गौतमस्य प्रभावेन
बभूवामिततेजसः” रामा० ॥ ईंमेघे च तस्य वृषणेन
शक्रवृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्वेऽपि “फलान्नज” इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् ।
७ घतकुमार्याम् दम्भ्यालक्याञ्च स्त्री तयोः फलशून्य-
त्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये वि० । “अन्यथा
ते वर्त्तमानस्याधर्माभवत्यफला च विद्या” सुश्रु० ।
“यथा षण्ड इत्यादि” मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् वि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष-
णिनि ईत० न०त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षाशून्ये ।
“अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः” गीता ।

अफलित वि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न०त० ।

फलितभिन्ने बभ्ये अफले वृत्ते ।

अफलम् वि० विरोधे न०त० । फलगुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल वि० न०त० । फुल्लभिन्ने सुकुलिते ।

अफेन वि० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दितं
फेनं निर्यासोऽस्य (अफिड्) ख्याते अहिफेने तस्य
निर्यासस्य बद्धसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अव शब्दे इदित्त्वादि० आत्म० सक० सेट् । अस्वते

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठः ।

अबद्ध ति० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ अन्वयबोधयोन्यता-
म्यन्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने कृते च ।

अबद्धमुख ति० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिरुद्धं मुख-
मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा डीप् । अप्रियवादिनि
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ
वेणुदलेनेति” मिता० स्मृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते तिकोणादि
क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अवाधा आवाधाऽप्यत । तदानयनञ्च “तिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्धः । द्विःस्था भूहनयुता
दलितः आबाधे तयोः स्थातामिति” लीला० । “दशसप्तदशप्रमौ
भुजौ तिभुजे यत् नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं
तथा गणितं गाणितिकाशु तत्त मे” इति लीला०
अबधोद्देशकः ।

अबध्य ति० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसात् बधः । “अबध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्-
स्तिर्यग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्वहरणं पुराजिर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद
इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष-
दण्डविधिः स्मृतः । बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ
पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु
यानि सुरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेदिति” मनुः बन्ध-बा०
कप् । ३ अयोग्यवाक्ये हे० मे० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्न आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्त कप् । १ आधिभ्युन्ये ऋणादाने ।
“अशीतिभागोऽष्टिः स्यान्नासिमासि सबन्धके । वर्ष्-
क्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० “दद्युर्वा स्वकृतां षड्भिं सर्वे सर्वासु
जातिषु” या० व्याख्यायाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके

सबन्धके वा स्वकृतां षड्भिं सर्वासु जातिषु दद्युः” विज्ञा० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे
च” पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कस्मि-
न्सित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषावपि अस्य रुद्धिः ।

अबन्धुर ति० न० त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैच्छतेति” साधः ।

अबन्ध्य ति० बन्ध्यः अफलः । १ सफले, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्मभिः” स्मृतिः २ अफलभिन्ने फलकाले फल-
युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यं सुत्कर्षावाभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः ।
“गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलसुत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले ति० “पञ्चवर्गोऽबलेनो न हर्ष-
स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति” नी० ता० । अबल-
स्वकुलाशिनो भ्रसान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान्” नैष० ।
३ नार्थी स्त्री “भुजलतां जडतामबलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ तिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्ये के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ ब० ।
४ वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य कशीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न० त० ।

अबाध पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधभ्युन्ये ति० । बाधश्च असत्त्वं
स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वङ्गभाववदुद्धतत्वं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडाम्भ्युन्ये ति० ।

अबाधक ति० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कप् । २ बाधभ्युन्ये ति० ।

अबाधित ति० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थं “अबा-
धिताग्हीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” उद्धाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
म्यन्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य ति० न बाध्यते अपोद्यते बाध-ख्यत् न० त० ।

अबाल ति० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ स्तरूपे च ।

अविन्धन पु० आप एव इन्धनरुद्दीपनसाधनमस्य । बाङ्-
वाग्नौ “अविन्धनं वज्रिमसौ विभर्त्ति” रघुः ।

अबुद्धि ति० बुध-कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ बोधानाश्रये
२ बोधाविषये च । [सुचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुद्धिपूर्वक ति० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । “अबुद्धिपूर्वकं हनने प्रतार्द्धमुपकल्पयेत्” सूतिः यदि
गां गवयवृद्धा हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्वथा-
बुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थविप्रनाराचादिना हणनेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्तीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे
अबु(बो)ध्वा ति० बुध बा० वेदे क्यप् लोके तु ग्यत् ।
ज्ञातमशक्येऽर्थे “अबुध्यमबुध्यमानं सुप्रमाणमिन्द्रम्” ऋ०
४, १८, २, “अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति” भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलशून्ये अन्तरिक्षे
“अबुध्ने राजा वरुणो बलसोर्ध्वम्” ऋ० १, २४, ७, “अबुध्ने
मूलशून्ये अन्तरिक्षे” भा० । २ मूलशून्यमात्रे करकादौ ति० ।
अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने “निसर्ग-
दुर्बोधमबोधविल्लवाः” किरा० । न० व० । २ बोधरहिते ति० ।
अबोधगम्य ति० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।
ज्ञानेनाविषयीकार्यं ज्ञातमशक्ये ।

अञ न० अशु जायते जन-ड ७ त० । १ पद्मे, २ शङ्खे पु० न० ।
३ निचुलट्ठे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् १ चन्द्रे
५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् “प्रस-
न्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरज्ज्वलः” इति “धन्वन्तरि-
स्ततोदेव ! वयुष्माह दतिष्टत” इति च भा० आ० प० ।
चन्द्रनामकत्वात् षकपूरे पु० । “अर्बुदमजं खर्वनिखर्वमहा-
पद्मगङ्गवस्तस्मादिति” लीलावत्युक्त दशवृदसंख्यायां ७ शत-
कोटिसंख्यायां दत्तसंख्येये च न० । ६ जलजातमात्रे ति०
“स्थलजाः पक्षिणोऽजाश्च” इति “अजेषु चैव रत्नेषु
सर्वेष्वप्रसमयेषु च” इति रामा० ।

अञकर्षिका स्त्री अञस्य कर्षिका कर्षाभरणभेद इव तल्लोका-
रत्वात् । पद्मनाभ्यस्यसर्वर्तिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत ।

अञज पु० अजात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ड ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम्
“दृष्ट्वा भूतानि भगवान् लोकसृष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-
सहितं बद्धरूपं विचिन्वति” । इत्युपक्रम्य “ततस्तस्मिन्महा-
तोये हविषो हरिरच्युतः । स्वपन् क्रीडंश्च विविधं मोदते

वैस पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्ततः ।
सहस्रपक्षं विरजो भास्तराभं हिरण्ययम् । अथ योग-
विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं
सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्यये पद्मे बद्धयोजनविसृते ।
इति समुत्पादितवानित्यार्कषः अनतिदूरे च “कस्त्वं
पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । आवां न गणये-
र्गोहादास्ते त्वं विगतज्वरः । एहपावयोर्बाहुयुद्धं प्रयच्छ
कमलोद्भव ! इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्वं
तदुत्पत्यञ्च हरि० पौ० प० । “स्तराशौ स्वांशगे सौम्ये (बुधे)
लग्नस्ये वा श्वगोः सुते । जीवे वाऽजजयोगोऽयं यातुः
शतु विनाशकदिति” ज्योतिषोक्ते २ यातायोगभेदे च ।

अञजान्धव पु० अजानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके सूर्य्ये तस्योदये हि कमलं विकाशते इति
कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत ।

अञभोग पु० अञस्य शङ्खस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य ।
शङ्खावयवतल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज-कर्मणि
घञ् भोगः भोज्यम् । अञस्य भोज्यांशे पद्मकन्दे शालूके
तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत ।
अञयोनि पु० अजं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽजजशब्दे दृश्यः ।

अञवाहन पु० अञस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन “अजं
शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं दृष्टरूपं यस्य वा । १ चन्द्रमौलौ
शिवे । अजं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २ पद्मा-
सनस्यायां लक्ष्म्याम् “पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं त्वं लोक्य
मातरमिति” तद्वाग्ने उक्तेः तस्या अञवाहनत्वम् कमलादि
वाहनाप्यत । [उ० द० । तस्य जन्मावधिप्राप्तत्वेन तथात्वम् ।

अञस् न० आप्यते जन्मतः आप-अशुन् जुट्-ह्रस्वश्च । रूपे
अञस्थित पु० । अजो विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि “स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा
प्रजापतिः देवी अधिकमजजशब्दे दृश्यम् ।

अञहस्त पु० अजं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्य्ये “पद्मासनं
पद्महस्तम्” इति तद्वाग्नातोक्तत्वात् ।

अञा ति० अशु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातमात्रे
“अजामकुर्धैरहिं गृणीषे” ऋ० ७, २४, १६, “अजामञ्जात-
महिम्” भा० ।

अञिनी स्त्री अजानां समूहः अज+इनि-ङीप् । पद्मसमूहे ।
अजानां देशः पुष्करा० इनि । २ पद्मलतायाम् च ।

अञिनीपति पु० अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

कमलप्रकाशके स्वर्ये । पद्मिनीनाथतत्पत्न्यादयोऽथ ।
 अब्दः पु० अवति रक्षति सीमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च
 वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति
 दा-क इत० । २ भेदे ३ सुस्तायां च तस्याश्चात्यन्तशीतवीर्य-
 त्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते
 व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
 आप-दन् ह्रस्वञ्च “अ(ब्दा)द्वादयश्च” उ० नि० । ४ वत्सर ।
 स च नवविधः । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितॄं प्राजापत्यं
 गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्चं मानानि वैनवेति”
 सू० सि० उक्तेः तत्र ब्राह्माब्दमानम् “सूर्याब्दसंख्यया
 द्वितिसागरैरयुताहृतैः सस्यासस्यं शसंहितं विज्ञेयं तच्चतुर्थ्यु-
 गम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्यो ब्राह्ममहः
 प्रोक्तं शर्वरो तस्य तावतीति” परमायुः शतं तस्य तवाहोरात्र-
 संख्यया” इति च सू० सि० तथा च सौरैः (४३२०००००००००)
 एतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तेः
 ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् “मासैर्द्वादश-
 भिर्वर्षं दिव्यं तदहस्यते तत्पष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्ष-
 मासुरस्यते” इति तत्रोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्यब्दमानम्
 “मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद
 इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
 “युगानां ४३२०००० सप्रतिः सैका मन्वन्तरसुदाहृतम्”
 इत्युक्तम् तेन ७१ गुणितैः ३११०४००० सौरवर्षैः प्राजाप-
 त्यम् । पितॄं तु “त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितॄमहः
 स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः”
 इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पितॄमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं
 तद्वर्षमानम् तथा च १०८०० चान्द्रदिनैः पितॄवर्षमान-
 मिति फलितम् । वार्हस्पत्यन्तु “वैशाखादिषु क्षणे च योगः
 पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात्
 तथा” सू० सि० “यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो
 मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । वृहस्पतेः स्वर्य-
 साक्षिध्वरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु
 मासेषु क्षणपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
 पौर्णमासोऽसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगे दिननक्षत्र-
 सम्बन्धः कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
 क्षणपक्षपञ्चदश्याममारुपायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा
 जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कार्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
 कार्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठ्याष्टादश्यावभाद्रपदाश्विनकार्तिक-
 मार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासु क्रमशो ऋगुप्यमघापूर्व-

फाल्गुनोचित्वाविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्रा-
 श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
 नक्षत्रद्वयलयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे
 दृश्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चान्द्रा-
 धिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
 मेघादिसंक्रान्तीरुक्ता “मेघादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर”
 इति “सौरन्त तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूर्णादिति”
 चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
 “उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तितं” मित्युक्तम् ।
 “पञ्चाङ्गरामास्तिययः खरामाः सार्द्धद्विदशः कुदि-
 नाद्यमब्दे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५ दिनानि
 १५, ३०, २२, ३०, दण्डादिसंहितानि सावनदिनानि
 “अष्टाक्रमासोऽर्कलवः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास”
 इति सि० शि० उक्तदिना तन्मासादयो ज्ञेयाः । “त्रिं-
 शता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति” प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
 तच्च “कालेन येनैति पुनः शशोर्न क्रामन् भवक्रं विवरेण
 गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्गयमाः कुरामाः स्युषेवस्तत्
 कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३१।५० दण्डादि-
 युतैरेकोनविंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन्
 ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
 मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं
 दिनस्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
 प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंस्थि दिनम् ।
 एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु वत्सर्गमेव
 व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौर-
 चान्द्रार्चसावनैः वार्हस्पत्येन षष्ठ्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु
 नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुलोपयोगस्तदुक्तं
 तत्रैव । “सौरेण द्युनिशोर्वांमं षड्शीतिसुखानि च अयनं
 विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिः करणसुद्वाहः
 सौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोवासायाणां क्रिया चान्द्रेण
 गृह्यते” इति “सावनानि स्युरेतेन यत्र कालविधिस्तु तैः
 स्मृतकानां परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभूमिश्च
 सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
 गणनापि “चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज प्रथमेऽह्नि
 शुक्लपक्षे समग्रन्तु अहतारोदये सति प्रवर्त्तयामास
 तदा कालस्य गणनामपि अहान् राशीवृत्तन् मासान्
 वत्सरान् वत्सराधिपान्” इति स० त० ब्र० पु० । “य-
 त्वाब्दे पुण्यसहस्रं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः” इति नी० ता० ।

अब्दप ५० अब्दं पाति पा-क । वर्षाधिपे तदानयनप्रकारस्य
 सि०शि० दर्शितः यथा “अधोऽधस्त्रिधा कल्पयाताब्दवृन्दात्
 कराभ्यां, कतैः, पावकैः, संगुणाच्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
 स्याद्दिनाद्यं तदब्दान्वितं भास्वरादब्दपः स्यात्”
 अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
 प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः
 सवर्णितं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेताव-
 दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
 तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताद्ध्युतं सदब्दपतिः
 स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रये
 मग्नभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन्
 दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततटेऽर्काद्योऽब्दपतिः ।
 यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
 ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारस्य जन्मलग्न-
 पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्यह्नाधिपतिविराशिपतीनां दिवा-
 स्वर्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेश्चैषां पञ्चा-
 धिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन बोधेतः
 लग्नदशीं वर्षाधिपतिः । बलसाख्ये दृष्टातिरेकात्, तत्रापि
 साख्ये दृष्ट्यभावे च सुषहेन्दुरः वर्षाधिपः । “अब्दपबलस्य
 विचारणेष्टम्” नी०ता० । अब्दपत्वादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार ५० अब्दस्य सस्तायाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य
 सस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेवसारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहनं ५० अब्दोमेघोवाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् वि० अपां दानमब्दिः दा०बा० भावे किं दैत०
 ततः अख्यर्थे मतम् । जलदानवति “अब्दिमासुदधिमान्”
 ऋ० ५, ४२, १४, “अपां दानवान् मेघ” इति भा० ।

अब्दुर्गं अङ्गिर्वैष्टं दुर्गं शा०त० । सर्वतोवैष्टेनोदके-
 नोपलक्षिते दुर्गे (गड्) “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वारुमेव
 च । न्दुर्गं गिरिदुर्गं वा समान्त्रित्य वसेत् पुरम्” मनुः ।

अब्देवत वि० आपोदैवतान्यस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
 “उदितृचा वारुणेन त्वेनाब्देवतेन च” मनुः “ज्ञानमब्दे-
 वतैर्मन्त्रैर्माज्जनं प्राणसंयम” इति या० । स च मन्त्रः
 “आपोहि षा मयोभुव” इत्यादिसृचात्मकः । य०
 ११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्वोपादानक्षत्रे च ।

अग्नि ५० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे किं उप०स० ।
 १ सरोवरे २ ससृष्टे च स च जम्बूद्वीपपूर्वापरादिवर्त्तिता
 भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते “तत्र चतुर्धा विभज्यमाना-
 चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिष्यन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभि-

निविशति, सीतालकनन्दावङ्गुर्भद्रेति । सीता तु ब्रह्मसद-
 नात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
 मादनमूर्ध्नि पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षार
 ससृष्टमभिप्रविशति । एवं मात्स्यवच्छिखराद्भिष्यन्ती तत
 उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्गु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
 प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोमेरुशिखरतो निपतिता गिरि
 शिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना
 उत्तरांस्तु कुह्ननभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ।
 तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्ब्रह्मि गिरिकूटानि
 अतिक्रम्य हेमकूटं हिमकूटान्यतिरभसरंहसालुठन्ती भारत-
 मभिर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” अत
 एव तत्संख्यातल्यसंख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य । “पञ्च
 पञ्चगुणपट्कलोचनद्वयविषड्गुणमिता दै४२२ दै२५५ गुरो-
 र्मता” । “खाटाब्दयो (४८०) ऽष्टाक्षगेषुदिगद्विपदिपाध्यः
 ४८८१०५८५८, इति च सि०शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्य
 लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि०शि० “भूमेरर्धं
 क्षारसिन्धोरुदक्यं जम्बूद्वीपं प्राङ्मराचार्यवर्षाः ।
 अर्द्धेन्यस्मिन् द्वीपपट्कस्य यास्ये क्षारक्षीरादम्बुधीनां
 निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादस्मृतस्य
 स्मृतरश्मिः शीघ्रं यत्नाद्भव । महितचरणपद्मः पद्मजन्मा-
 दिदेवैरेव सति सकलवासो वासुदेवश्च यत । दधौ दधस्ते-
 क्षुरस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्यः । स्वादू-
 दकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि” ।
 तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अव्यद्वीपायब्दे दृश्यम्
 तेन तत्संख्यातल्यसप्तसंख्यकोऽप्यस्य क्वचित् प्रवृत्तिः
 अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्दिद्वीपेति प्रयुक्तम् । “वतुरः
 सप्त वाग्बुधीन्” वाग्भटालङ्कारः ।

अधिकफ ५० अग्नेः ससृष्टस्य कफ इव । ससृष्टफेने ।

अग्निज ०० अग्नौ जायते जन-उ ७त० । १ चन्द्रे २ शङ्खे
 ३ ससृष्टजातमात्रे वि० ४ लक्ष्म्यां स्त्री । ५ अग्निनीकुमा-
 रयोः द्वि०व० । एतेषाञ्च ससृष्टजातत्वात्तथात्वम् ।

अग्निद्वीपा स्त्री अग्निर्मंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा
 अस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । “शाकं
 ततः शालमलमल कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयो-
 र्द्वयोरन्तरमेकमेकं ससृष्टयोर्द्विपसुदाहरन्ति” सि०शि० ।

अग्निनगरी स्त्री अग्नौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः
 ससृष्टसन्निकटत्वात् ससृष्टोत्सृष्टभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम्
 यथा “इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया भविष्यति

पुरी रम्या शक्रलेखामरावती"त्युपक्रम्य "वदीच्छेत् सागरः
किञ्चिदुत्सृष्टुमिह तोयराट् । ततः स्नायतलज्जया पुरी
स्नात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कणः द्रागेव कृतनिश्चयः ।
सागरं सरितां नाथमुवाच वदतावरः । सरुद्र ! दश च
द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामात्मा यदास्ति
मयि सान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्तविषयः रामा समग्रं विपहिष्यति ततः
कणस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स मारुतेन योगेन
उत्ससर्ज जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अभिनवनीतक पु० अक्षेर्नवीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।

चन्द्रे-ग०र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अव्यक्तिन पु० ईत० । समुद्रफेने ।

अभिमण्डूकी स्त्री अभिं मण्डयति मण्ड-ऊक गोरा०

ऊष् ईत० । सक्तासाधने शुक्तौ ।

अभिगद्य पु० अक्षौ गते शो-अव् ७त० । समुद्रस्य वटपत्रश्या-
याम् अक्षौ वा श्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलय-
मुपक्रम्य "ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूमनुजाधिप ! ।
आदिः पद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत ! । तस्मिन्नेवार्णवे
घोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सलिलसञ्चये । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ! ।
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ! । पर्यङ्के
पृथिवीपाल ! विक्षयः सुमहानभूत् । कथं त्वयं शिशुः शते
लोके नाशमुपागते भा० व० मार्क० प० १८८३ देवी-
माहात्म्ये तु "एकार्णवेऽहिमयने योगनिद्रासुपागत" इत्य-
हिमयनत्वमुक्तम् ।

अभ्यग्नि पु० अक्षौ स्थितोऽग्निः । वडवानले तत्कथा और्व-
गच्छे दृश्या । अस्मिदहनादयोऽप्यत्र ।

अवभक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप० स० । १ सर्पभेदे
२ जलमात्राहारे ति० । "अवभक्षो वायुभक्षश्च उपवास
परस्ततः" इति पुरा० ।

अवभ्र(भ्र) न० अपोविमर्त्ति क अवभ्र-गतौ-अच् वा वा द्वित्वम् ।

१ 'मेघे "अ(भ्रा)व्भ्राणि विश्राणसमाङ्गसङ्गेति" भाषः ।

२ मेघनामायां सुप्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च । मेघ-
तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ मेघाधारे आकाशे न० ।

अवभ्रं(भ्र)लिङ् पु० अवभ्रं(भ्र) लेटि स्मृयति लिङ्-खण्
सुम् च । उज्जयिखरे "अवभ्रं लिङ्गार्थं रविमार्गभङ्गमिति"
भट्टिः । "अवभ्रं लिङ्गानि लिङ्गिहे नवपञ्चवानीति" भाषः ।

अवभ्र(भ्र)क पु० अवभ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै-क ।

(आभ) धातुभेदे । मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।
अवभ्र(भ्र)ङ्गश्च ति० अ(वभ्र)भ्रं मेघं कथति शोषयति
कष-खच् सुम् च । १ वायौ । २ अत्युच्चे ति० ।

अवभ्र(भ्र)पुष्प न० अवभ्र(भ्र)स्य पुष्पमिष शुभ्रत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अवभ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य व० । २ वेतस-
वृक्षे पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अवभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अवभ्रा(भ्रा)धिपः मातङ्गः शा० त० ।

अवभ्र(भ्र)मु स्त्री अवभ्रे(भ्रे) अवभ्रा(भ्रा)धिपे ऐरावते माति
मा-डु । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिग्वर्तिन्याम् ।

अवभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अवभ्र(भ्र)मोः वल्लभः ईत० । ऐरावते
गजे । अवभ्र(भ्र)-सुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अवभ्र(भ्र)रोहम् पु० अवभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-
असुन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम्
"विदूरभूमिर्नैवमेघशब्दादुद्भिद्यया रत्न शलकयेव" कु० वर्णितम्

अवभ्रो(भ्रो)त्य न० अ(वभ्र)भ्रात् तद्विवर्षणादुत्तिष्ठति उद्-
स्था-क । १ वज्रे २ विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)वभ्रजादयो-
ऽप्यत्र । [नौकामलापकर्षके काष्ठमये कुहाले ।

अवभ्रि(भि) स्त्री अवभ्र गतौ इन् वा द्वित्वम् । काष्ठकुहाले
अवभ्रि(भि)य ति० अवभ्रे(भ्रे)भवः घ । मेघभवे ।

अवभ्रचर्य्य न० विरोधे न० त० । १ अवभ्रचर्य्यविरोधिनि
स्त्रीसंभोगादौ अवभ्रचर्य्यं च स्त्रीस्पर्णादि तच्च अवभ्रचर्य्यशब्दे
वक्ष्यते । न० व० । २ अवभ्रचर्य्यरहिते ति० ।

अवभ्रह्मण्य न० अवभ्रणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु
यत् विरोधे न० त० । १ अवभ्रकर्म्मण्यसाधौ २ हिंसादौ तथा-
त्वेन नोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं न वध्य" इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च अवभ्रकर्म्मणि न साधुः
इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाद्योक्तावेव प्रयुज्यते
"भो अवभ्रह्मण्यमवभ्रह्मणं वर्त्तते" नाटकम् । कचिदन्यत्वापि
"अथैव योगनन्दस्य व्याडिना क्रन्दितं पुरः । अवभ्रह्मण्य-
मनुक्रान्तजीवो योगस्थितोऽहिजः" वृहत्कथासारः ।

अवभ्राह्मण पु० अग्रशस्ये न० त० । १ अग्रशस्तब्राह्मणे "समस-
ब्राह्मणे दानं दियुषं ब्राह्मणब्रुवे" इति पुरा० । अवभ्राह्मणाश्च
षट् स्वरूपाः दर्शिताः । "अवभ्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा
तत्त्ववादिना । आद्यो राजभूतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी
तृतीयो बह्वयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु
वृत्तस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्व्यां
सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स
षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" आ० त० शाता० । एवमन्येऽपि स्मृत्यु-

ज्ञावेदितव्याः । २ ब्राह्मणसङ्गेषु क्षत्रियादौ भट्टदेवज्ञादौ च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्तावे विधीयते । अनुब्रूया च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः” मनुः । भेदे न० त० । ३ ब्राह्मणभिन्ने शूरादौ च “नैतद्ब्राह्मणोक्तमर्हति समिधमाहरे उप त्वा नेष्ये” इति ऋ० ७७० ।

अब्रूकृतं न० न ब्रूवे कृतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके सनिडीवे अब्रूकृतं “अब्रूकृतमाह नङ्गं दुष्टम्” इति श्रुतिः ।

अब्रुङ्ग लि० अयां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत् । जलरूपार्थं प्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११, ५०५१, ५२ अपोहिष्ठा इत्यादिके ढचे अर्द्धवते मन्त्रे “कस्य नूनमित्यादि” पञ्च-दशज्ञात्मके च तच्च ऋ० १ मण्डले चतुर्विंशत् सूक्तम् ।

अभक्त लि० भज-सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न० त० । १ असेवके । “भक्तमभक्तमवोव्यन्तः” इति ऋ० १, १२७, ५ । २ अष्टयुक्तते च । [हीने लि० ।

अभक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ भक्ताभावे । न० व० । २ भक्ति-अभक्षण न० अभावे न० त० । १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च । “पौर्णमास्यन्तमाघे च मूलकानामभक्षणमिति” म० त० ।

अभक्ष्य लि० भक्षितुमयोग्यं सृतिनिषिद्धित्वात् । १ सृति-निषिद्धभक्षणे लगुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, काल-कृतं, देशादिनिमित्तकृतं, इत्यान्तरयोगकृतं, स्वामिशेषकृतं, चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादि-कृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र कोषा-द्वित् नजादिना कोषाञ्च तत्तद्वक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेना भक्ष्यत्वं सृत्यादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि “न कलञ्जं भक्षयेत् लगुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः “लगुनं गृह्णन् चैव पलाण्डुं कश्चानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च” मनुः ।

। कश्चानि ऋत्वाकाः अमेध्यप्रभवानि विषादिजातानि । पलाण्डुसङ्गं यत् तद् गन्धर्वरसादिभिः । अभोज्यं तद्-भवेत् सर्वमिति “लगुनादिषु ये तुल्या गन्धर्वरसादिभिः । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्” इति च देव० । “लगुनपलाण्डु-गृह्णन्करञ्जकिंपाकजम्भीभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्” शङ्खः “लोहितान् दृक्षन्निर्वासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः अग्निसंयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम् । “दृथाक्षरसंयावं पायसापूपमेव च अनुपाकृतमांसानि देवाद्यापि हवीषि च” मनुः । दृथा देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्यं यत् पच्यते तत् । “तिलत-

ण्डुलसंपकः क्षयरः सोऽभिधीयते” इति ऋ० ७०० उक्तः क्षयरः, संयावः दृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णमयः पिट-कभेदः । अनुपाकृतानि मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि । देवा-द्यानि देवाद्यैः कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि । “दृथामांसञ्च नास्मीयात् पिटदेवादिर्वर्जितम्” सृतिः “न तदस्मीयाद्यद्देवपिटमनुष्यार्थञ्च कुर्यात्” शङ्खलि० । “दृथा मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं श्राद्धकर्मणि अन्यथा भक्ष-यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ऋग० । अस्याप-वादः “भक्षयच्चपि मांसानि शेषभीजी न दुष्यति औषधार्थ-मशक्तौ वा नियोगात् यज्ञकारणात्” देवलः, “रोगी नियुक्तो-विधिना हृतं विप्रमतं तथा । मांसमद्याञ्चतुर्द्वैषापरिसंख्या प्रकीर्त्तिता” दृह० । मरुरपि “क्रीत्वा स्वयं वायुत्पाद्य परो-पकृतमेव वा अर्चयित्वा पिटृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति” अन्यत्र दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽस्मीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति सान्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काव्यया यथाविधि नियुक्तान्तु प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः । ब्रह्मणकाव्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं-मांसं सकृद् ब्राह्मणकाव्यया दैवे नियुक्तं श्राद्धे वा नियमे तु विवर्गयेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्ति-संकल्पः स च व्रतभेदः । “मांसं नास्मीयात् तद्व्रतम् संवत्सरं वेति” ऋ० ७७० इत्यादिकः । अतएव विहित मांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन बध्ने शान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते । यश्चायति यत्कुरुते धृतिं वा याति यत् च । तद्वाप्रोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन” इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेदुयस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मन्यद्भानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसं परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला” इत्यनिषिद्धमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे न दोषइत्यादिकं तु देवादिकर्मादौ अनुज्ञातमांसादि-दोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभाव-परं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च स्वोक्त-विहितमांसभक्षणे “सौत्वामय्यां सुरां पिबेदिति” श्रुत्युक्ते मद्यापाने, “न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतमित्यादि” श्रुत्युक्ते मैथुने च न दोषः । तेषामेव त्यागे महाफलत्वम् । अत

एव "कुर्यात् दृढपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः "ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्युक्तं मांसञ्च रोगिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु० । "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धौ चान्द्रायणं कुर्यात् पराश० "गामश्वं कुङ्करोद्भौ च सर्वान् पञ्चनखास्तथा । क्रव्यादं कुकुटं प्यास्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्"शङ्खः । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । "शशकः शलुकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गरित मनूतेः । "विष्टुराह्यामकुङ्कुटनरगोमांसभक्षणे सुर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्" विष्णुः "हंसं मङ्गू च काकोलं काकं वा खड्गरीटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं स्त्रवं कौलं मण्डूकं भुजगं तथा । मांसमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति शङ्खः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतयोः" मनुना तस्य विधानात् । "कलविङ्गहंसमङ्गु चक्रवाकरज्जुबालसारसदात्यहशुकसारिका भासचापकाकबलाकाकोकिलखड्गरीटाशने विरातसुपवसेत्" विष्णुः । "चापांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्थ्यहं वसेत्" मनुः । सूना बध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम् । "क्रव्यादान् शङ्खान् सर्वान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् कलविङ्गं स्त्रवं हंसं चक्राङ्गं प्यासकुटुम् सारसं रज्जुबालञ्च दात्यहं शुकसारिके । प्रतदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नखविष्किरान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च वकञ्चैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् मत्स्याङ्गान् विड्वराहंश्च मत्स्यानेव च सर्वशः" इति मनुः । मत्स्यभेदे देवादाववादमाह मनुः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवसिंहतण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः" "अभक्ष्यं भक्ष्यजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णुः । "मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कमिकोटपिपोलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्तिरात्रेण प्रयतो भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने आममांसकमिभक्षणे इत्युपक्रम्य "विरातोपवासं दृढप्राशनञ्च कुर्यात्"

शङ्खलि० । "भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्" हारी० । "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं दृढकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च"बुधः "अजाविकमहिषमृगाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्यं विरातम्" बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता "पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमद्यापि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा मृद्विषागालितं च यत् । पक्वं मांसमृज्जीषन्त प्रयत्नाच्च च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः" ब्र०पु० । ऋज्जीषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम् । व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु समुपैषा" ब्र०पु० । स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह पै पुरुषाः पुरुषभेदेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपश्रुत् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितनावदायाष्टकं पिबन्ति"इति । कार्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्" आ०त०ना०पु० । "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि धम्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु"इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने यो भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोहि सः । कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावान् सुनिशाहूल । यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि टन्ताकसहितानि च । न त्यजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः"म०त०ब्रह्मपु० । निष्पावः श्वेतशिखी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त०रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वतेषु मानवः विन्मूलभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु० । "पृष्ठपद्मी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः "मत्तक्रुद्धातराणाञ्च न भुङ्गीत कदाचन । केशकीटावपन्नञ्च पदा स्मृष्टञ्च कामतः । भ्रूणप्लावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदकयथा । पतन्निषावलीङ्गञ्च शुना संस्पृष्टमेव च । गवा चाक्षसपाप्रातं घृष्टाक्षश्च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्तेनगाय-

नयोश्चैव तच्छोवाङ्मिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य
बद्धस्य निगडस्य च । अभिशक्तस्य पण्डस्य पुंस्यत्या
दाभिकस्य च । चिकित्सकस्य रुग्णयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
जिनः । उग्रान्नं स्तुतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्हृशम् ।
शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं
वृषामांसमवोरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्थन्नम्
पतितान्नमवलुतम् । पिशुनान्दतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयि-
णस्तथा । शैलूषतन्त्रवायान्नं कतप्रस्थान्नमेव च । कर्मा-
रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्षकर्तुर्वेणस्य
शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्वतां शौण्डिकिनाञ्च चेलनिर्णैजकस्य
च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्दृष्टेः । मृष्यन्ति ये
चोपपतिं स्त्रोजितानान् सर्वशः । अनिर्हृशञ्च प्रेता-
न्नमदृष्टिकरमेव च । राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्म
वर्चसम् । आयुः सुवर्षकारान्नं यशस्कर्मावकर्त्तिनः ।
कारुकां प्रजा हन्ति बलं निर्णैजकस्य च । गणान्नं गणि-
कान्नं च लोकेभ्यः परिक्रान्ति । पूयं चिकित्सकस्यान्नं
पुंस्यत्यास्त्रमिन्द्रियम् । विष्टा वाङ्मिकस्यान्नं शस्त्रविक्र-
यिणोमलम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नमसत्या क्षपणं तत्रहम् ।
मत्वा भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतोविण्मूलमेव च । नाद्यात् शू-
द्रस्य पक्वान्नं विद्वानन्नाद्भिन्नोद्विजः । आददीताममेवास्माद
वृत्तावेकरात्रिकम्" मनुः । "केशकीटावपन्नं केशकीटैः
सह पकम् । घृष्टान्नं "केभोक्तारः" इत्युक्त्वा सत्वादौ यदन्नं
दीयते तत् । गणान्नं बहुभिर्मलित्वा यद्भोज्यं क्रियते तत् ।
दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नम-
भक्ष्यम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्शः आ०
अच् निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तुतिकान्नं स्तुतिका-
भक्षणसदृश्यं यत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्या-
चान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बहूपु भुङ्गानेषु यदि कश्चिद्राचमनं
करोति तदा तत्पण्डित्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् ।
अनिर्हृशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्हृशाहं प्रेतान्न-
मित्यनेन न पौनस्त्यम् । "स्त्रुतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समस्त्रीयात्
सृष्टे वा । पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
विरातं भोजने प्रोक्तम्" शङ्खः । एतच्चोभयाशौचपरम्
शुक्तं यन्मधुरं कालवशादन्ततां गतमस्तु चान्यान्तास्तताम् ।
शुक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च
दधिसम्भवमिति" मनुः । तदपि गुडादिद्रव्यमिश्रणे-
भक्ष्यमेव "गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वज्ज्यं पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्यादिचरितान्यपि" यमोक्तैः ।
"सगुडं मरिचाक्तं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमपेयञ्च
नष्टखादञ्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने पक्षव्रतं चरेत्"
स्मृतेश्च "यवगोधूमवज्ज्यं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं
वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि"
विष्णुः । "केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
ऋजीषपक्वं भुक्त्वा तु विरातं तव्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा
व्यङ्गनभेदः । "अपूपान्नं करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः ।
शाकं मांसमपूपञ्च स्तूपं क्षपरमेव च । यवाम् पायसञ्चैव
यज्ञान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भक्षेत् शुक्तं तु परिवर्जये-
दिति यमः । "अविकारि भवेन्मैथ्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्"
पर्युषितं रात्रान्तरितम् स्नेहाक्तं चेद्भक्ष्यं यथाह मनुः ।
यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
मप्याद्यं हविः शेषञ्च यज्ञवेदिति" "चिरसंस्थितमप्याद्यं
सुक्तेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रि-
येति" च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवोराया निःस-
म्बन्धायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धिन्यास्तु पितामहप्रादेर्न
दोषः । नगर्थन्नं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् "नगराधिपतेः
श्वतोः पिशुनान्दतिनोस्तथेति" ब्र० पु० ऐकवाक्यात् । अवलुतं
क्षवशुसहितम् । "दृष्ट्यन्तेषु नटानान्तु स तु शैलूषकः स्मृतः"
इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तन्त्रवायकः सूचीकर्मकत्वं
निषादः प्रतिलोभजवर्षसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने
गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसङ्गी । वेणुः वंशविकारपा-
त्वादिकर्त्ता । श्वान् नृत्यगयादर्थं कुकुरपोषणकत्वं ।
शौण्डिकादयश्च तत्तद्वृत्तिभाजो द्विजाः अन्यजानां गुरु-
प्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्रान्नं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् ।
"शूद्रवेष्ट्रानि विप्रैरेण्वीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न
भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" । "निवृत्तेन शूद्रान्नान्नि-
वृत्तेनेति" आ० त० रघु० "यथा यतस्ततो ह्यपः शुद्धिं
यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचिं"
अत्रिः । तेन स्वगृहागतस्त्वेव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रा-
न्नत्वमिति भेदः । "यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः । यः
शूद्रेणाभ्यसुजातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति
स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः" वृह० ना० । "शू-
द्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो स्मृतः । स वै खरत्व-
सुष्ठुत्वं शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति । "शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्त्वा
तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीरुग्ण-

जीविनः । चण्डालान् भूमिपादमजजीव्यजजीविनाम् ।
 शौण्डिकान् हृतिकान् भुक्त्वा मासत्रयो भवेदिति' शङ्खः ।
 शूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव
 शङ्खं तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यज्ञान्यत्
 पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्य-
 शूद्रादभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति' हारीतः । "रजके
 चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविन । एतेषां यस्तु भुङ्क्तीति द्विज-
 न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्यजान् यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात्
 कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्तः
 "अभिषस्तपतितपौनर्भवस्त्वं ह्युपस्यत्युचिश्चरुकारतैलिक-
 चाक्रिकध्वजि सुवर्णकारलेख्यकशण्डतुल्यवायकवन्धकगणिका-
 न्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजक वरुड-
 कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाह्याश्च" सुम० ।
 "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं
 कुर्यात्" वृह० । "चाण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुन-
 रूपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः
 कृत्तव्यः । कृत्वा तस्य सस्युत्सर्गं यतिकच्छं चरेद्द्विजः" उश० ।
 "चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकान्नभोजने तिरातसु-
 पवसेत्" हारीतः चाक्रिको घृषादिवक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः ।
 घाण्टिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजिबणिकृकिरीटिवार्जुषि-
 कान्नभोजने पञ्चरात्रम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः
 बणिकु शिलोपजीवी । किरीटी बणिगमेदः । "भगवृत्ति-
 शुश्लोवेषान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्करान्न-
 भोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं
 ताम्रकांस्यसीसककारव्याधिततन्नान्नभोजने तम्रकच्छं
 ब्राह्मणवृत्तिप्रबधबन्धोपघातवृत्त्यन्नभोजने च सङ्कीर्णान्नभो-
 जने च असंस्कृतावज्ञासरोषविषयान्नभोजने च" हारी० ।
 भगवृत्तिर्मथुनशुक्लेन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता
 व्याधिजनकौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषा-
 मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च घृषलोपतौ
 एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि-
 कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः सहिषेण वृत्तिमान् ।
 कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी
 "बन्ध्या तु घृषलीक्षेत्रा घृषली च स्मृतप्रजा । अपरा घृष-
 ली क्षेत्रा कुमारी या रजस्वला" । उश० उक्ता तस्याः
 शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकान्नानि
 भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तत तच्छण्डान्नं चर्मकर्तुंश्च वार्जु-
 षिककदर्यस्य दीक्षितवज्रनिगडाभिषस्तानाञ्च पुंसलोदा-

म्भिकचिकित्सकलुब्धकद्रोच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री-
 सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म-
 सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुल्यवायकतम्ररजकानाञ्च कर्म-
 कारनिषादरङ्गावतारिवेशस्तविक्रयिणाञ्च श्वजीवि-
 शौण्डिकतैलिकचेलनिस्सृजकानाञ्च भ्रुणघ्नावेक्षितसदक्या
 संस्पृष्टं पततिष्ठावलीढं शूना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च
 कामतः पदास्पृष्टमवज्ञातञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं
 दृष्ट्वा मांसञ्च । यत् नान्नस्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
 विधि । दृष्ट्वापाकः परितोषः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ।
 दृष्ट्वापाकस्य भुङ्गानः प्रायश्चित्तं चरेत् । "नवं कृष्यपूपादि
 पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शूना वापि दृष्टं हविर-
 यन्नियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्
 हिरण्योदकस्पर्शदिति" शाता० । हिरण्योदकस्पर्श-
 स्वेवान्नस्य, तापनादेः दृष्टादीनां शुद्धिकरत्वमाह सख्य
 "तापनं दृष्टतैलानां स्नावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त-
 शेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कच्छं तदर्द्धं वा"
 उशनाः "कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा ।
 ज्ञानात् कच्छाद्दुष्टदृष्टम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न-
 मन्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्यादिति"
 अङ्गि० । "चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे ।
 द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्गि० । "अभेध्यपतित
 चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकृष्टकुनखिसृष्टानि
 भुक्त्वा कच्छमाचरेत्" शङ्खः । अभेध्यं मद्यभारण्डविण्मूत्र-
 रेतत्यादि । पुक्कशः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः
 वर्णसङ्करः । कुणिकः स्वभावतः प्राणिविकलः । "चाण्डाल-
 पतितामेध्यकुणैः कुडिना तथा उदक्यास्मृतिभिः स्पृष्टं
 भुक्त्वा मांसं वने वसेदिति" ब्र० पु० । "अस्यप्रादि-
 दूषितान्नञ्च भुङ्गानस्तु यदा भवेत् स्नात्वाकर्मचर्यित्वा तु
 दृतं प्राश्य विशुध्यति" ब्र० पु० पतितादिस्पर्शं अकृत-
 स्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकिसंसर्गे स्नान-
 मिव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तम्रकच्छं समाचरेत्
 स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वास्माति वै द्विजः । अहो
 रात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" षैठ० । "केशकीटा-
 वपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याशूद्रसंस्पृष्टं
 पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० । स्त्री भिन्नजातिस्त्री । केश-
 कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । "अव-
 क्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्या वा पतितैश्च दृष्टम् । अलात-
 स्तुद्भक्ष्यहिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं मरुराह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामेधैः कुण्ठैः कुटिना तथा ।
 ब्रह्मभस्मतिक्तीदक्याकौलेयककुटुम्बभिः । दृष्टं वा केश-
 कोटाक्तं भृङ्गस्रक्कनकास्त्रभिः शुद्धमद्यात् सहस्रलेखं प्रभूतं
 व्युष्टेव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुकुरः कुटुम्बी कुकुटादि
 प्राणिभेदः तस्य बज्रकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्युपितम् । एतच्च
 चरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्यज्यतेव प्रा० वि०
 “विशुद्धमपि चाहारं भक्षिकाक्षमिजन्तभिः । केशलोम-
 नखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत्” देव० । तन्मातृसुजुतं
 शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । “अविलीनं तथा चैव
 विलीनं अपण्येन तु” शाता० “नाश्रोतियतते यज्ञे याम-
 याजिहते तथा । स्त्रिया क्लीवेन च कृते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलभेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यमो हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेदिति” मनुः । “अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । यामयाजी
 यामजनानां आहुपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वल्प-
 यनकर्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 आहुविशेषाच्च साभक्ष्यता “चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको-
 मासिके मतः । पञ्चश्राद्धेति कच्छः स्यात् षाण्मासे
 कच्छ एव च । आर्द्धिके कच्छपादः स्यादेकाहः पुनर्आर्द्धिके
 अर्द्धिः० । पञ्चश्राद्धं तैपत्तिकश्राद्धम् । नवश्राद्धमेकादशहो-
 दिश्राद्धम् । हस्तादिदत्तद्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । “हस्तदत्ताश्च
 ये स्नेहा लवणं व्यञ्जानानि च दातारं नोपतिष्ठेत् भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माच्चान्नरितं देयं पश्येनाथ तृणेन
 वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्टमम-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्” भवि० पु० । “मात्तिकं
 फाणितं शकं गोरसं लवणं द्रवम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा
 च भोक्ता सान्त्वनश्चरेत्” यमः । “एकेन पाणिना
 दत्तं श्रद्धादत्तं न भक्षयेत् । दत्तं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा” स्मृतिः । “वाग्दृष्टं भावदुष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुक्त्वा ब्राह्मणः पश्चात् तिरातं तु व्रती
 भवेत्” शङ्खः । श्रद्धाणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्न-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति”
 संब० । भिन्नभाजनं कांक्षपरं “भिन्नकांक्षे तु योऽ-
 श्रीवादन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः” बौधा० कांक्षत्वेन विशेषणात् ।
 आपोशनाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्या-
 भक्ष्यता । “आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्ते न च यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्” । अनाचान्मस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “अनाचानः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्मणे नित्यं सुक्ता ताम्बूलचर्वणम् दन्तलग्ने फल-
 मूले भुक्तस्ते हे तथैव च । ताम्बूले चेन्नुदण्डे च नोच्छिद्यो-
 भवति द्विजः” जावा० । “कषायकटुताम्बूले भुक्तस्ते चातु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिद्यं मनुरब्रवीत्”
 लघुबौ० अनाचानः कषायकटुताम्बूलेषु व्यतिरिक्तद्रव्यं
 सकृद्भक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्रीं जपेत् प्रा० वि० । यज्ञो-
 पवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । “विना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति” लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 ऋद्धारिकसुमादींश्च फलकन्देषु लकान् । विण्मूलदूषितान्
 प्राश्य कच्छं तु पादतश्चरेत् सन्निकटेऽर्द्धमेव स्यात्” संब० ।
 ऋदादेरभक्ष्यता । “अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं
 तथा । ऋत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः भवि० पु० ।
 अत्रापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सासृष्टिकं भवेत्
 पवित्रे परमे हेतुते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः” वायुपु० ।
 “भुक्त्वा तु चारलयणं तिरातं तु वने वसेत्” यमः ।
 “ऋद्धोऽश्वादाने अहोरात्रमभोजनाकुद्धिः आ० त० रघु० ।
 “नैकोमिष्टान्नमश्रीयात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् ।
 दारान् ऋत्यातिथींश्चैव तथासम्बन्धिवन्धवान् इत्युपक्रम्य
 “लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रायते नरः” यमः ।
 “पयोऽनुजुतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीत-
 ज्ञेति” “सर्वं तिलमयं नाद्यात् सायं शर्माभिलाषिभिः”
 इति । “नाश्रीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः” इति च का० ख० ।
 “नातिसौहृद्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे
 नचोषसि” मनुः न दध्युजुतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादाहप्रि रात्रिषु” काशी० ख० । “आहुं कृत्वा परश्राद्धे
 योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः । दाहः आहुफलं नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभृग् भवेत्” यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णमुखः सोपानात्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । “यो गृहीत्वा विवहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः” का० ख० ।
 “पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मन-
 स्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्” का० ख० । “अथाह्नं शिव-
 निर्मात्यं पत्नं पुष्पं फलं जलम्” ति० त० पु० । “यातुधानाः

पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्त्रस्य
मण्डलेन विवर्जितम् का० ख० । नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो
पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुङ्गीत न मला-
दितः” का० ख० । “नारिकेलोदकं कांक्षेतामपात्रे गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्बे गव्यं घृतं विनेति
आ० त० पुरा० । “वर्जनीयं सदा साधे मूलकं मदिरासम-
मितं” ब्र० पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वङ्गुल्लोदम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० । दधित्यः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर-
निषेधः “आमिषं चुक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्हिने सप्रजन्म
भवेत् कृषी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विषमूलभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि० पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह स्मृतौ “कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न
क्षरेद्भिरम् । वङ्गुल्लः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्की जायते विले तिर्यक्तग्योनिश्च निरुक्ते । ताले
शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलन्वी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याद्विरोगी
च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” षट्-
त्वि० । तत्र सप्रत्यमेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
अतः ‘तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकौ न खादेद्द्वैणवो नरः’ इत्य-
नेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुष्ठानात् ।
“अलावू वत्सुलाकारां वार्त्ताकीं कन्दसन्निभाम्” ति० त०
पु० । यदपि ‘कुसुम्भं नालिकाशाकं हन्ताकं पूतिकान्तरा ।
भक्षयत् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोद्विजः’ इत्युपनिषत्
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतहन्ताकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय
शूद्रविषयिकावा इति ति० त० पुरा० ।

कुष्माण्डं २ वृहतीफलन्तु ३ लवणं वज्रं ४ तिलाम् तथा
५ तैलं ६ चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्वकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ सत्सरिकाफलमथो १३ हन्ताकं संज्ञं
१४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
षोडश । नि० सि० सु० दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं
अलावूः अन्तकं पटोलम् । “१ कुष्माण्डं २ वृहती ३
क्षारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः
९ कपालान्वं १० ११ नखं १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ क्षुरकस्माङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि० भूपालः । नखं शिम्बी चर्म सत्सरिका । “उच्छि-
ष्टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं” स्त्री-
च्छिष्टमच्छिष्टाहृतञ्च” शाता० । गुरुः पितादिः । “पितृ-
वर्ज्यस्य च भ्रातृरुच्छिष्टं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” ब्र० पु० । स्वच्छिष्टान्तु
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यन्तभाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्वर्षमतम् । “नाशूयात्
भार्यया साङ्गं नाशूयादुत्कटासने” मनुना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तु-
शक्यते । “ब्राह्मण्या हितया साङ्गं कचिद्भुङ्गीत चाध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया साङ्गं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” ब्र० पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या वा सहाशूयादुच्छिष्टं न कथञ्चन ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते” अङ्गिराः । विडालाद्युच्छिष्टस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्धा श्वनलस्य च ।
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मरुवर्जलास्” मनुः । “दूषितं
केशकीटैश्च मार्जारैर्मूषिकैस्तथा । मक्षिकासशक्यैव विरातिषु
विशुध्यति । श्वाकाकगोभिरुच्छिष्टमभक्ष्येत् दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् । तन्नात्मन्न-
मन्नित्यं शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “घनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संस्पृशान्तु भवे-
च्छुद्धिरपां प्राङ्घृतस्य च क्वागस्य मुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकच्छकम्” विष्णुः । कुत्-
सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधात्तत्तन्नात्मन्नस्याभक्ष्यता “यस्तु
पङ्क्तिषु भुङ्गीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गि० । “अपाङ्के यब्राह्मणोपवेशने-
न कुत्सितासु । जलादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः
प्रा० वि० । “ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यासुपविश्यासंस्पृशन् यदा
भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्रय-
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्क्त्यापविष्टानां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यासुच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्दिप्रः कच्छं सान्तपनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “सूर्यग्रहे तु नाशूयात् पूर्णं
यामवतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना”
वृद्ध० गौ० । “ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामतः भुङ्गी-

तावर्त्तनात् पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः” मा० पु० । अधिजर्जम् ।
 “यस्तोदये सति विधोर्नाहर्भोजनमाचरेत्” वशि० । “असु-
 क्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि” व्यासः । “अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्ययहो यदा सति दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुध० पु० । ‘सञ्च्यकाले यदा राक्षस्यसते
 शशिमास्तौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन”
 गर्गः । सायं सञ्च्ययां सूर्यो यस्तास्ते, पूर्वोऽङ्गिरात्रौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः सञ्च्ययां चन्द्रे यस्तास्ते पूर्वरात्रा-
 वपरेऽङ्गिरात्रौ च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि० सि० । बलहृडा-
 तुरैर्विनेत्युक्तोक्तेषां विशेषः । “सायाह्ने ग्रहणं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याह्ने,
 मध्याह्ने न तु सङ्गवे । भुञ्जीत संगवे चेत् स्यान्नपूर्वं भोजन-
 क्रियेत” मा० पु० उक्तः । एतच्च बालादिविषयमिति नि०
 सि० । “सर्वेषामेव वर्णाणां स्नतकं राक्षदर्शने स्नात्वा कर्मणि
 कर्तव्यं श्वेतमन्नं विवर्जयेत्” हेमा० षट्ति० । “नवग्रहेषु
 यच्छिष्टं ग्रहपर्यषितञ्च यत् । सर्वं तद्दुष्टतामेति” सूत्रेः
 ग्रहसकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता । अत्रापवादः । “आरानां
 पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्योदकं चैव न दुधे
 द्राक्षस्तके” मेधा० । “अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं
 ग्रहे । वारितक्रारानालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति” सूत्रेतिः
 १ पुं सवनाद्यत्रस्याभक्ष्यता । “याजकाद् नवग्रहं संप्रहे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातग्रहे
 नवग्रहे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” आप० । संप्रहे स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषार्थायश्चित्तेन संप्रहे । ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाङ्गकर्मविशेषे प्रा० वि० । “जन्मप्रवृत्ति संस्कारे
 बालस्यान्नस्य भोजने । असंपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्रमशानान्ते
 विशेषतः” अङ्गि० । “निर्दृष्टे चूडहोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि”
 व्यासः । भोजनकाले सूत्राद्युक्तं स्यात्समाभक्ष्यता ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्वीत” शाता० । भोजनकाले स्नतकाद्यगौचे भक्ष्यमा-
 णान्नस्याभक्ष्यता “यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तं ग्रसं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । भक्षयित्वा
 तु तं ग्रसमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्वमेवाहं
 तिरात्रेण विशुध्यति” शाता० । “अशुचिः स्नतकादिनेति”
 प्रा० वि० । तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यान्न-
 मात्रस्याभक्ष्यता । “समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

त्तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः” २०० ।
 स्नाने तैलाभ्यङ्गचौरादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलीवस्त्रपारिधाने द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “नीलीवस्त्रं
 परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्”
 शङ्खः । “लोहितान् वस्त्रानांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्-
 जानि क्वकानि च दृष्ट्वा कृपरसंयावपायसापूपशस्त्वलीरिति”
 या० । विड्जानि अमेध्योद्भवानि । अमेध्य देशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता “अमेध्येषु तु ये दृष्ट्वा उष्माः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पतपुष्पफलानि चेति” बौध० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “देव-
 तातिभूतेषु श्रद्धेयस्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु येऽश्नुति तथा
 पितृग्निरपि हि । दुष्टान्नपयनिर्यासभुजः सृचीसुखास्तु
 ते । जायन्ते गिरिवर्णाः” इति मार्क० पु० । “असंतर्प्य पितॄन्
 देवाद्याद्यादन्नं नवं क्वचित् । पक्वान् चापि नो मांसमिति
 का० ख० मध्येष्वपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव “अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत् । अन्नं विष्टा
 पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्” आ० त० पु० । “तैर्द-
 त्तानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्याणि । “मांसिकादन्तु योऽश्नीयादसमा-
 वर्त्तकोद्विजः । स तीक्ष्णहान्युपवसेद् मनुः । “सृष्टान्नं
 मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित् । तिरात्रोपोषितः सम्य-
 ग्प्रातिमेकां जले वसेत्” देवलः । “स्नतिकाद् नवग्रहं मांसि-
 कान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽश्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वा दौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति” संव० । मांसं चे
 यिष्टभक्ष्यामांसपरम् “ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् यिष्ट-
 भोजनीयं, कच्छं द्वादशरात्रश्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्”
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः “स चेत् व्यधीयत कामं गुरो-
 रुच्छिष्टं भैषज्याथ सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छतेन चिकित्सेत्
 स यदा अगदः स्यादादित्यसुपतिष्ठेत्” बौध० । अस्य पात्र-
 विशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । “आमिषस्य तु यो भाण्डे
 पक्वमश्नीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपक्वेन त्रहं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्” लघुहारीतः ।
 सर्वापर्वपवादः । “जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदप्यौ सभाः”
 सूत्राः । भक्ष्यमाभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावदप्यौपनीयते” का० ख०
 एवमन्यान्यपि सूत्रौ निषिद्धानि दृष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चाप्यशङ्के २२ इष्टे प्राय-
 श्चोदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शने “वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं मत्स्यमांसमनूपकम् । बक्षीफलम-

कुशाण्डमर्जार्ज्यफलादते । मांसं मूलकसंसिद्धं घृतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण क्षौद्रसंयोजन वारिणा
पुनरुष्णोक्तञ्चान्नं घृतं कांक्षे दशाहिकम् । दध्ना तक्रेण
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुङ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति
विरेचनम् वसनं शयनं वारि पूष्णं वा हितभोजनम्
शाभ्येताल्पतया वापि दीपान्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्याया
मबलिनं विरुद्धं वितथं भवेत् । अष्टद्वारदोषास्तु
जायन्ते पापिनामिह” आङ्गिकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न० ब० ।

“भङ्गरहिते लि० । २ अभङ्गाख्ये “पुनस्तिथा समङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदुभयात्मक” इति सा० द० उक्ते श्लेषे शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमन्मकलयकरत्वां
सर्वदोषाधवः” । अन्वयेऽत्राभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर लि० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनु-
त्विषां बलयिता शतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० ब० ।

२ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च लि० ।

अभय न० अभावे न० त० । १ भयाभावे । “प्रदद्यात्

परिहारांश्च ख्यापयेद्भयानि च” मनुः । “अभयं वै
जनक ! प्राप्नोऽसीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्याकार्ये भयाभये” गीता इत० । २ भयशून्ये लि० । न
भयमस्मात् ५ ब० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तक्याम् । ६ दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न०
८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽसन्देहेनानुष्ठाने
९ आत्मनिष्ठे पु० । “उच्चमूलविकोणेषुवर्त्तते गुरुभार्गवौ ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्रैकादशग-
ञ्चन्द्रोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत
विनाशक इति” च ज्योतिषोक्ते १० यातिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । माभैषीरित्युक्ता ११ उत्तोलित
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति क-क्तिप् ईत० ।

१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने

२ सौख्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौख्ये ।

अभयङ्कर लि० न भयङ्करः विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्विव० अभयं कुरुतः क्तिप् वेदे ४० सुम् ।

द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “जरु गव्यूतो

अभयङ्कृताविति “उरु गव्यूतो ते अभये स्तामित्यतदाह”
शत० ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे
तस्यापत्यं यज् । अभयजात्यः तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च अभयजातो । पुंसि बहुषु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि अभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः
स्वमैत्र्यप्रोत्साहनार्थं वादनये रणवृत्तादौ वाद्यभेदे ।

अभयद लि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रक्षति दा-क ईत० । मा भैषीरित्यादिवचनसुक्ता भीत-
२ त्राणकर्त्तरि “तातुमलभयदार्हति” किरा० अभयप्रदयो-
ऽप्यत्र । “यानश्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे तातेन देया दक्षिणा ।
तातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “मधूदकं फलं मूल-
मेधांसभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि आह्वयति” का० ख०
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्ध्वथाभयदक्षिणाम्” मनुः । अभयं
दक्षिणेय देयत्वात् । अभयरूपदेये “रात्रौ दानं न शंसन्ति
विना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्मोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषी-
रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं
तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीसुस्तविडङ्गासलकानि च । कर्षः
प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षयन्त्यथा ॥ षट्कर्षांश्च सितायास्तु
द्विपलं लिटतो भवेत् । सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ।
तावद्विरच्यते जन्तुर्थावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्” चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे “मत्त एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय
सर्वभूतानासभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ७ ब० ।

३ मोक्षे “प्राप्तुमभवमभिवाञ्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । १ असङ्कले,

२ दुष्टभागे च न० ब० । ३ दुर्भाग्यवति लि० । “उपनतस-

वधीरयन्यभवाः” किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभावे न० त० । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायादग्राह्यधनाद्यञ्च ७७० । तच्छून्त्ये पूर्वो
निर्दाये च त्रि० । “यो ज्येष्ठो विनिर्जुर्जीत लोभाद्भातृनु यवी-
यसः । सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।

अभागिन् त्रि० न भागी स्त्रियां ङीप् । १ अधिकारानर्हे
होवपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छून्त्ये च । “यमात्मानं
न विदुरभागिन” इति कट उ० ।

अभाग्य न० अप्राशस्त्ये न० त० । १ दुष्टभाग्ये । न० ब० ।

२ दुष्टभाग्यवति त्रि० । [गुणद्वयोरभाजनम्] का० प्र० ।

अभाजन न० न० त० । अनाधारे ‘दीधीवेवीसमः कश्चिद्’

अभार्य्य पु० नास्ति भार्या तत्सम्बन्धो वा यस्य । १ भार्याहीने

२ शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धे नैहिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च ।

“अतिष्ठद्भानभार्यांश्च कपिसक्तान्” नटपस्य च उ० त०

का० प० । “अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धान्” रघु०

अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते

सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वसभावत्वमिति बहवः । भावभेदा-

श्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्या-

श्रयदोषप्रस्ततया अभावत्वसखण्डोपाधिरिति नव्याः ।

अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य पटे पटा-

भावदौ च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ

इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-

कृता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्नियमसम्” इति षडेव

पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव “न वयं षट्पदार्थवादिनः”

इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थस्वीकारस्तेषां सूचितः ।

आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्था-

न्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्य

रूपत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना मेयसिद्धि-

रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्

न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्नि-

कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता

तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत्

स्वरूपविशेषणताया अव्यावर्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव

प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादि-

स्वरूपस्यानुगमात् तुल्ये सन्निकर्षरूपे विशेषणता

सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ

ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति

कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपनये

तद्विशिष्टबुद्धेरवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-
हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभाव-
ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्बोध इति चेत् अभाव-
बोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्
इन्द्रियसन्निर्गमविशेषणतात्ककस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-
स्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदयनपायेन
प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-
ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्थ्यादां नातिशेते” इति दी-
धितिकदुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे
प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्यंशे तद्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात् ।
एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः ।
घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य
सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं
तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिरिक्तादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने
तद्वाप्यताम्यहासम्भवाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले
“घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्ज्ञ-
ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः
स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-
करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्बन्धेन उद्देश्यासिद्धेः
नापि लक्षणोत्तत्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया
तल्लक्षणस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-
पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वसभावस्य
लक्षणं बाध्यं तच्च भेदरूपाभावाज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय-
दोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-
लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानस्यून्यकाले घटोनास्तीति
प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो
न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शाब्दबोधा-
भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवाय
सामनाधिकरणान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-
भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न
भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोना-
स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहर-
त्वाच्च । घटाभावाभावादेष्वेष्टरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र सम-
वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-
भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यति-
रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्वेदमुच्यते
 कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा
 सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्
 आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप
 स्यैवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् ।
 अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य
 तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपि-
 सिद्धान्तापत्तेः भूतत्वे तदाधारतादुपपत्तेश्च । अखण्डो-
 पाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषताद-
 वस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात्
 असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य
 भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्ल-
 क्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि
 लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव-
 लक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः
 तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव
 नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपा-
 खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-
 गोवादिमानित्यादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-
 रात् अन्यथा घटः कम्बुगोवादिमानित्यादिवाक्यात् शब्द-
 बोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यताव-
 च्छेदकत्वम् । अथ शब्देन अभावे प्रमाणमिति चेत्
 शब्देदस्य व्यापुतादेरपि अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः
 अत्राप्रशब्देन प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-
 रत्वे आप्रवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य
 घटपदार्थातिरिक्ततया काव्यशुक्तेः अभावशब्दमात्र-
 प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपजीणत्वात् ।
 एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषाद्वा-
 र्मित्यं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतत्वे घटोनास्ती-
 त्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत्
 परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-
 बुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतत्वादिसम्बन्धस्य नियामकतावत्
 तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-
 तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवेच्छद्यकाल-
 सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतत्वे स्वरूपमित्यादिवदाधारता-
 ऽङ्गतेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव-
 कल्पने लघवमित्यास्तं ह्युपपत्तया कालस्य तत्सम्बन्धस्य
 च सर्ववादिषम्यतया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते
 अतोनाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव
 तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्या-
 नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे
 तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज-
 स्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत् कालो न
 भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभिप्रेत्युक्तिः ।
 भक्तामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः सन्नतेऽपि तथा ।
 वायादौ रूपाद्यभावचानुपत्त्याद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र
 दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्तिवेन तत्स्वीकारावश्यकतेति” ।
 अभावभेदबुद्धोर्नियमाच्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयम-
 भावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरावरणतया निरु-
 पाख्यतया च व्यवहियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अ-
 भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय” इति हरिः ।
 “नाभावउपलब्धेः शां० सू० । “नासतो विद्यते भावो
 नाभावो विद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावान्न
 भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिश्चदे वक्ष्यते । न्यायादिसते स
 चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात्
 संसर्गावयवश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्याभावभेदात् त्रिविधः ।
 “अभावश्च द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा
 ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
 इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक्
 कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव
 इति सांख्यादयः । २ मरणे, मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरी-
 रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनामो वा, प्राणवायो-
 रत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोत्तरत्यादि-
 स्याद्विभावः २ तच्छून्ये वि० । आन्तरः भावः स्नेहापर-
 पर्यायः अनुरागः । ४ तद्दीने वि० । सचानुरागः देव-
 विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति
 भेदः । मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ई योग्यानुपलब्धि
 रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति
 भावः सत्त्वं यस्य । ८ मिथ्याभूते वि० । [तुल्यशक्ये च ।
 अभावानीय वि० न० त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पादयि-
 अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १
 मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-
 ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे ।
 अभाषणं न० अभावे न० त० । भाषणाभावे मौनभावे ।
 अभि अव्य० न भाति भा-वा० कि । १ किञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य

द्योतने, २ अभिसुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लक्षण्ये, ६ समन्तादर्थे । ७ धर्षणे दुर्गां । “अभि पूजा-भ्यार्थेच्छासौख्याभिसुख्यसौख्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-यते । भ्यार्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-लासः अभिकः । सौख्यं माधुर्यम् तत्र अभिजातः “प्रज-ल्लितायामभिजातवाचि” कुमा० । अभिसुख्ये अभिसुखम् अभ्याग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः” माघः सौख्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे अभ्यवहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः” स्मृतिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-मात्रेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरा-वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्थाद्योतकतामात्रं समभि-व्यवहृतशब्दस्यैव तत्तर्थात् लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-योगे उपसर्गता “बोध्यैः स्थावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता । वृत्तं वृत्तमभि सिद्धति । हरिमभि वृत्तते । भक्तो हरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्ति इत्यादुदाहार्यम् शब्दपरत्वे पु० “अभिरभागे” पा० ।

अभिकृत्वि० अभिकामयते अभि+कृत् । १ अनुकाभिकामोकाः कमितेति” पा० नि० । कासुके ‘सोऽधिकारमभिकः कुलो-चितं काश्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघुः ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे “शीताभिकाङ्क्षा सुखतिक्तता च” सुशु० ।

अभिकाङ्क्षित वि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-लक्षिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् वि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम वि० अभिकामयते अभि+काम-णिङ्-अच् । १ काम-यमाने “याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्” भा० आ० प० । भावे षञ् । अभिलाषे पु० “मनुसायभि-कामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । भा० ब० प० अभिकामादागतः ठञ् अभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते वि० स्त्रियां ङीप् ।

“गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः” भा० शा० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे षञ् अट्टिङ् । १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि षञ् । ४ आरम्भे “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रलयवायो न विद्यते” गीता । आधारे षञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रवन् वि० अभि+क्र-ङवनिप् स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्रिं च्छत्तपोऽन्वभि-कवरोः अथ० २, ८, २ ।

अभिकृत् वि० अभि+कृ-क्त रोलः । १ सम्पन्ने २ नियते ३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनुसाभिकृत्प्राय एतद्विदुः” कठ उप० ।

अभिकृत् पु० अभिसुख्येन कृत्ययुद्धकर्म यस्य । ब्रह्मवति ।

“अथाभवद्भिमताभिकृत्तनाम्” ऋ० ३, ३४, १० । “अभि-कृत्तनाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे “यत्तस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् वि० अभिक्रान्तमनेन इटादि० इनि । उप-क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तिमतः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-बोधाभोक्ष्यप्रयोः णसुल् । आक्रम्य, आरभ्य, अभिसुख्येन गतव्यर्थे । पूर्वे पूर्वं-मेवाभिक्रामम्” कात्या० ३, २, २१ । [२ निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे षञ् । १ आक्रोशे अभिक्रोशक वि० अभि+क्रुश-ण्वुल् । १ निन्दके २ अपवादके च

अभिक्षन्तृ वि० अभि+क्षद-हृच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके “अभिक्षन्तृस्त्वावतो वरुताः” ऋ० ७, २१, ८ । “अभिक्षन्तृ-रभिहंसकस्य” भा० ।

अभिच्छद वि० अभि+क्षद-हिंसायाम् अच् । हिंसके । “अभिच्छदामर्थ्यमाणम्” ऋ० ६, ५०, १ । अभिच्छदां हिंसकं क्षान्दसत्वात् आचमम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ शोभायां “कायमिख्या तयोरासीत् व्रजतोः युद्धवेशयोः रघुः ।

३ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये “अन्वा अपश्या-नदभन्नमिख्याम्” ऋ० १, १४८, ५ “अभिख्यामभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा” भा० । कर्त्तरि क्तिप् । ६ अभितो गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा वृहता दुशुक्लिनिः”

ऋ० ८, २३, ५ “अभिख्या अभिसुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रसि-द्धया वा भासा” भा० धातोरातोऽङोपात् रूपस्य ।

८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्यात वि० अभि+ख्या-हृच् स्त्रियां ङीप् । १ कथके अभिगन्तरि ३ अभिदृष्टरि च । “आपिरभिख्यातामर्द्धिता सोम्यानाम्” ऋ० ४, १७, १७ “अभिख्याताभिदृष्टा” भा० ।

अभिगत वि० अभि+गम-क्त । १ आनुकूल्येन प्राप्ते २ सेविते ३ अभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य वि० अभि+गम-तव्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सन्तः सदाभिगन्तव्या यदि वोपदिशन्ति ते” वशि० ।

अभिगन्तृ ति० अभि+गम-हच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
आभिसुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।
“क्षत्वं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म” शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिसुख्ये आनुकूल्येवा गम-घञ् । अभि-
सुख्येन गमने “तवार्हतो नाभिगमेन हृष्टम्” रघुः आनु-
कूल्येन २ गमने “स्वरूच्या क्रियमाणे तु यत्तावत्प्रक्रिया
क्वचित् । नोद्यते नियमः सोऽत एतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूज्यं तेनाप्यनभिनन्दिता” रघुः । “पापकृन्तु-
च्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च” स्मृतिः ।

अभिगम्य ति० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । अभि-
सुख्येन गन्तुं शक्ये “अद्यप्रवृत्ति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धये” कुमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टष्यशाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्थवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिसुख्येन गत्वत्यर्थे अय्य० “सनु-
मेकाग्रमासीनमभिगम्य मर्हयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे ।
“अनुष्टुप् तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् ति० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना” या०
अभिगीत ति० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्वज्र-
मेवेताभिगुप्या आसादयति” श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्ति(स्) ति० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, ३७, “अभिगूर्त्तं
ये यजामहे इत्यभिगूर्त्त्योक्तम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्तइत्येव अभ्युदये ति० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+गातये गुर-क्तिन् । सततसङ्कल्पे “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इत्वं” ऋ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः
सर्वथा करणायमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इत्वं” ऋ० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्त्तिः” उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलौ ।

अभिगृहीतपाणि ति० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाण्येन ।
अभिगेष्ठा ति० अभि+गे-इष्ठा । अभितो गायके “यदेल्वा
अभिगेष्ठाश्चरन्ति” स्मृतिः ।

अभिगीतृ ति० अभितो गोपायति अभि+गुप्-हच् स्त्रियां
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त ति० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (लुट्) इति ख्याते प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिसुख्ये नोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणमथ्यत्वं न० । [१ घर्षणे, २ सर्दने च ।

अभिघर्षण न० अभि+घर्ष-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन
अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहनने समू-
लनाशने “दुःखत्वयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तडाभिघातादिव लग्नपङ्के”
कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिष्ट्यर्थे वा० घञ् ।
द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषि-
कोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मियोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्तं “नोदनाभिघातात्
संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोति वै० सू० । “यः संयोगः
शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-
विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-
ख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा
यथसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा
दावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” श० उपस्कन्धः ।
“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च
सुषले, अभिघातजे सुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-
संयोगः” वै० सू० । तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-
न्मुपलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छा-
जन्या भवेत् कृतिः कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्
क्रिये” ल्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि-
कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि
कारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपवद्भस्तसंयोगात्
सुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो सुषलस्य संयोगः स तत्तासमायिकारणम् सुषलं
समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य सुषलस्य कर्म-
युद्धपतनं जायते तत्र कारणमाह । सुषलादौ उत्पतन
कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति
कारणत्वेनान्ययाशिङ्गत्वात् तद्व्यतिरेकोऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पत्तदर्शनात्
यथा भूस्यादौ हस्तेन वेगक्षिप्तलोष्टादेर्हस्तयोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्हस्यतेऽत उत्पत्तने अभिघात एव असमनायि-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगाद्भस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमायि-
कारणम् । तोत्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
“ततोयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः । शब्दहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च ऋदङ्गादिभो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयो मता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
वृद्धैः । शिक्षायामप्युक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विवक्षया । मनः कामाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
भारतम् । सो दीर्घो मूढ्वाभिहतो वक्त्रमापद्य भारतः
वर्णान् जनयते” इति । स उदीर्घः सन्निः पादपूरणार्थः ।
ऋदङ्गादौ तोत्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते
इति लौके प्रसिद्धिः । वृक्षादौ प्रवलतरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । ऋदुवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दहेतुत्वमुक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽस्यस्य अर्थो अच् ।
अभिघातयुक्ते त्रि० “अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्वादि-
वर्णाश्चेत् । नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्या” इति
केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः ।

अभिघातक त्रि० अभि+हन-ण्वुत् । १ शतौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूलनाशके च । “तदभिघातके
हेतौ” सां० का० । [इन् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि+हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् त्रि० अभि+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शतौ
२ नाशके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिच्यते अभि+घ-
क्षरणे णिच्-भावे घञ् । अग्नौ समन्तात् घृतादेः १ सिचजे
२ घृतादिसंस्कारभेदे च । “कदभिहितोभावे द्रव्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे ३ घृतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभितोधारणम् जलादिभिः विधिना
सेचनम् । अभि+घ-णिच्-भावे ल्युट् । घृतादेः संस्कार-
भेदे “एव जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च”
कात्या० ३, ३, ८, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजति स्थानादेव

वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्येनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया
ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृतसंस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवींषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवींषि शेषेणाभिघारणीयानि” कर्क०
अभिचक्षण अभि+चक्ष-ल्युत् । १ सर्वतोविचक्षणे कर्मकुशले
“वेदाहं तस्य भेषजं शीपुर्दुरभिचक्षणम्” अथ० ६, १२७, २,
विषूच्यावतोरारा अभिचक्षणादिवः अथ० ८, २, २१ ।
अभिचर त्रि० अभितः अभिसुखेनाहकूलार्थं चरति
चर-ट । १ भ्रमे २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शत्रुघाताय विहित-
श्येनयागादौ ।

अभिचरणीय त्रि० अभिचरणमर्हति कृ । १ अभिचाराहे-
वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुलोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-
पेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि+अभिसुखेन कल्याजनार्थं चारः
अभि+चर-भावे घञ् । १ शत्रुघोत्यादककल्याजनके मूल-
कर्मणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते श्येनया-
गादौ । “अभिचारेषु सर्जेषु कर्तव्यो द्विशतोदमः”
“अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कर्त्तव्यपोहति” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० । अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । अभिचारिकः ।
१ तत्तत्कर्मदादौ २ तत्तत्तमन्त्रादौ च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्योरहस्यज्ञापकग्रन्थः ।
१ अथर्ववेदान्तगते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।
अभिचारिन् त्रि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा लेभिरे विदून्ना
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ८ ।

अभिच्छाय त्रि० अभिगतच्छायायाम् अत्वा० स०, अभिसुखी-
भूता छाया यस्य वा । १ छायाप्राप्ते २ छायाभिसुखप्राप्ते
च । छायाया अभिसुखम् अव्ययी० । ३ छायाभिसुख्ये
अव्य० । “यो माभिच्छायमत्येषि मां चान्निं चान्तरा”
अथ० १३, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आधारे-घञ् अट्ठिः ।
१ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीक्षते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाग्वद्वि-
सारूप्यमाचरन् विचरेदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पितादीनां जनोजन्मस्थानम् । ३ पिता-
दिभिरभ्युषिते स्थाने “अभिजनश्च” पा० “अभिज्जो-
नाम यत् पूर्वैरुपितम्” भाष्यम् । अभिमतोजनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा० स० । ४ कलशे अभि+जन-भावे घञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजतया ५ अभिमतोत्पत्तौ “अथैनाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन कारणे
घञ् । ईकात्तौ “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।
अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसंबन्धादागतः,
ति० “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना” कु० ।

अभिजात ति० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।
१ कुलने, “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
“भिन्नानस्त्वैर्माहभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते,
३ श्रेष्ठे “न ज्ञेच्छित्तव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” वृद्धाः ।
४ मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः श्रद्धा । आभिजात्यं कौलोच्येन० । [जनने ।
अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा० स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् ति० अभिसुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि-क्विप् ।

१ अभिसुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन कारणे
क्विप् । २ सर्वतो जयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजोजिव”
य० १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अजनेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति ऊर्द्धाधःस्थित्या
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । “अभिजिन्नाम नक्षत्र-
सुपरिष्टेदाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” श्रुत्युक्ते शनक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामावस्थितेस्तस्य च ऊर्द्धाधःस्थित्या
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेहं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभि-
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ते-
राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृ-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत् रेखिकास्तिर्यग्गूर्ध्वमथ
कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेख-
कमखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्ति
काचतुष्पत्ते च । अभिजित् तत्स्थे खेदे विज्ञेया रोहिणी

विज्ञा । ग्रहसंदेकरेखास्थौ वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र ग्रह-
स्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता
अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूत्र्यसिद्धान्ते “आयस्वैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आयस्य पूर्वोषाढाया अवसाने, धनुराशौ विंशति-
कलोनसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव दृष्टसंहिताया-
मष्टाविंशतिनक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
शशिशूलसृष्टदितिजीवफणिपितरः । यौन्ययमदिनकृत्त्वष्ट-
पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्वर्तितस्तोयं विश्वे ब्रह्मा
हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्बुधः पूषा चेतःश्वरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतरश्राद्धकालान् प्राशस्येन, अभिसुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां छायां जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा
क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्ववर्त्तितसम्पादके
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये श्राद्धप्रशस्ते
३ सङ्कर्त्ते । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिहोहिणो-
दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयसदाहृतमिति” मत्० पु०
उक्तेस्तस्मैतरामेक्षयाऽक्षयफलदाहृतत्वात्तथात्वम् । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टसुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” सूत्रेः
“आरभ्य कुतमे श्राद्धं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्युक्तेश्च
तन्मूर्च्छितस्वारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे” क्विप् । “मध्यं
व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कविम्बे छाया
साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत् तत्पादलग्ना । तावत्
सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव ऋक्षस्य योगः लक्ष्मी-
मारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुपापयुक्तलुलुवावर्द्धे निशाङ्गोर्धटीत्वग्रं वै” इत्यादिना
दिनाङ्गपूर्वोपरस्थषटीत्वग्रं सात्मक-२० पलस्य सर्वत्र
वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सङ्कर्त्तेऽभिजित प्रभुः” रामा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमग्रहणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने ३ षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता० भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽभिज्ञवाः षड्हाः
कार्याः तत एकः पृष्ठः षड्हाः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मूर्त्तस्य च किञ्चिद्दूनदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्दूनदै-
वदिवसार्द्धतल्यतयास्याभिजिच्छब्दाच्चता ६ तद्दिनकर्त्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये
“षष्ठे मासि त्रोनभिज्ञवान् एकं पृष्ठञ्च कृत्वाऽभिजिदसुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । ‘अभिजिदति-
रात्र’ इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिन्नामको
दिने कार्यः” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजोयादन्यान् संज्ञायामाशोर्वादे देवरा-
तादिवत् क्तच् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि सुहूर्त्ते “अहं त्वभिजिते
योगे निशया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोक्षं यथासुखम्” । सुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकानामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञ लि० अभिज्ञानाति अभि+ज्ञा-क । १ निपुणे,
२ पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतत्त्वार्थेऽभिज्ञः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञाशब्देपातानां क्रियन्ते
नन्दनद्रुमाः कुमा० “शङ्खस्त्रनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसुलक्ष्णे ज्ञाने ।
२ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात लि० अभिज्ञायतेऽस्य अभि+ज्ञा-कर्मणि क्त ।
कालान्तरे पुनः ईदृशा जातेन सोयमित्याकारकज्ञानेन
विषयीकृते पूर्ववदे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिह्ने । “चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं
त्वमङ्गे कर्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञान
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्मणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिकृत्य कृताख्यायिका “तदधिकृत्य कृते
ग्रन्थे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्ति-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिकृत्य कृते नाट-
कभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्यन्तेनानभिज्ञानात्
पश्चाच्च स्वदत्ताङ्गुरीयकरूपमभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिकृत्याख्यायिकारूपत्वान्नाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुबभावे अभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।
अभिज्ञु लि अभिगते अभिसुख्येन स्थापिते जातुनी येन वेदे
बा० चु १ अभिसुख्येनावस्थापितजातुयुक्ते । “संजा-
नाना उपसोदन्निभु” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आसु । १ अभिसुख्या-
तिशये २ यनैः यनैरभिसुख्ये च “अभितरासु वै जयन्
क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शतोरत्नन्तमभिसुखं खलु, अग्नावपि-
द्वेषदोषत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । सामीप्ये, अभिसुख्ये,
उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभिसर्व-
तसाः कार्यं धिक्पुपर्यादिषु लिषु । द्वितीयाच्चेदितानेषु तथा-
न्यत्वापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधान-
मिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथास्तुतुः स्नेहेन परितस्तरे”
किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोब्रह्मनिर्वाणमिति” गीता ३ साकल्ये च । “पर्यभिभ्याञ्च”
पा० “सर्वोभयार्थाभ्यामेव बा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । भृश सन्नापे ।

अभितास्र पु० भृशं ताम्रं प्रा० स० । १ अत्यन्तताम्ब-
वर्णं २ तद्वति लि० “रामस्तमभिताम्नाञ्चं दृक्षशाखाबल-
स्त्रिनम्” रघुः ।

अभितोमुख लि० अभितः मुखस्य । १ सर्वदिमुखे ।

अभिदर्शन न० अभिसुख्येन दर्शनम् अभि+दृश्-भावे ल्युट् ।
अभिसुख्येन दर्शने, “यामघाते हिताभङ्गे परेषामभि-
दर्शने” मसुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्
अभिदि(धि)प्सु लि० अभि+दम्भ-सन् उ वेदे नदस्य धः ।
१ अभिभवनेच्छावति “विश्वा इदर्यो अभिदिष्णुः” इति ऋ०
२, २३, १३ । “अभिदिष्णुः अभिभवनेच्छावती कान्दसम्” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोद्युक्तार्थे पु० ।

अभिद्रुह् ति० अभिद्रुहति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,

३ अपकारे च । 'नामजातिग्रहं तेषानभिद्रोहेण कुर्वतः' ।

मनुः "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः" का०ख०

अभिधर्षण न० अभिसुख्येन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ आस्फा-

लने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्यु । ४ राक्षसे पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्द-

निष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति

करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्या-

पाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च

सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका

'वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ॥

व्यङ्ग्योऽव्यङ्ग्यतया ताः स्तुस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः' ता अभि-

धाद्याः । "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादपिमाऽभिधा"

सा०द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारोभूता विधि

समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या

एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा

च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यात-

सामान्यशक्तिबललभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशे-

षण्तयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं

तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्य-

न्यबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः

प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति

वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापार-

निष्ठेऽसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन यो-

ग्यताबलादेव व्यापारे तद्गानात् । यद्वा विधित एव

स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थे-

ऽन्वेति प्रवृत्ताविटसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं

न्यायमताविशेषः इटसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं

क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति

विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च

न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्र-

वृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनु-

मानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वान्नासिद्धिः । न

च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगो-

पादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधर्जन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञान-

वत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपसखखण्डो-

पाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्त्वभिधा तथापि तद्धीर्न

प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना

इटसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि, यागादिविषयिकायां,

यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्रवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः । नापि

विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव उपरिचयात् । नापि

जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न

विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न

च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-

जन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिवि-

शेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिरूपभावनां प्रभा-

करान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः" अभि-

धासंकल्पाऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यस्य-

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेः किन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तक-

मिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षा-

तिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कतिविलम्बोहेत्वन्तरा-

भावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्य-

क्रियाविषयकेच्छा पाकं कथ्या साधयामीति तदनुभवात्

सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-

साध्यत्वनियमात्" इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-

शब्दे वच्चाते । सा चाभिधाशक्तिः कुतार्थे कस्येति व्याकरणा-

दितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात्

कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विदतेर्वदन्ति

सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतम-

स्वाभिः शब्दार्थरत्ने । यथा "तत्र सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो

व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः । तथा हि केनचित् दृष्टेन

व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो

गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्भनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्-

पितृबुबालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूत-

कर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमितेऽनुमिते चापरकार-

णानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्धीजनकत्वम् । ततश्च

वाक्यस्य तद्धीजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यव-

हारस्यैव शक्तियाहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पञ्चाच्च

पदानामन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च

गां वधानं घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य

पूर्वापेक्षया विशेषकार्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपद-

श्रवणसत्त्वे तत्कार्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

करणमित्यव्ययतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तद्धि कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमध्यगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्मणि द्वितीयेव शक्ता न
तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमम-
तदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्त-
दर्थेष्वेव साधुतोक्त्या शक्तिमवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राप्तकम् । यथा गोसङ्घो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोऽग्रामस्थपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसङ्घं पण्डित्दर्शने-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईदृक् पिण्डो गवयपदवाच्य
इति भवति मतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राप्तकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, रूढि-
विषये च कोषस्थोपयोगात्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतिप्रत्ययादिवि-
भागं कोषाद्वित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त्त-
मानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्ति-
ग्रहः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपहे हेतुः
यथा स्वर्गकाभ्योजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन “यत्न दुःखेन
संभिन्नं न च प्रसन्नमनस्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
सुखं स्वःपदास्यदमिति” वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादमिति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया धितिरपि तत्तच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राप्नुयति यथा पचतिपदस्य
प्राकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्यमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपहे हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषासुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशक्त्या ज्ञातशक्तिक-
पदोपस्थापितार्थं मधुरशब्दकारको पिकशब्दस्य शक्ति-
ग्रहः । एवं कोषादावपि “सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो
ददाति स कूकुदः” इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थं सत्कार
पूर्वकालङ्कृतकन्यादातरि कूकुदपदस्य शक्तिग्रहः । अत्र

च प्रसिद्धपदसन्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपद-
सामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोधार्थभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणस्य च चाख्यातप्रथमान्ताध-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतोमधुरं रौति, कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातान्तस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये “लटः शब्दशानचावप्रथमासामानाधि-
करणे” इति सूत्रे अप्रथमासामानाधिकरण्ये इति निर्देश-
दन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यसुपपादितमुपपादि-
तञ्च “आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्टानुमानाद्गन्तव्यं स्या-
निनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना” लटः स्थानिलकार-
सामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम् । एतेन ददानः कूकुदः
स्रुत इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति ।
अभिधानं न० अभि+धा-भावेल्युट् । १ कथने । करणे
ल्युट् १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिना-
मके अन्ये च । तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिप्राप्तकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दाव्यस्य तच्चासारादिनां
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां प्रख्याय
शब्दानां क्वचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राप्तकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम् ।

अभिधानो स्त्री अभिधीयते अभिसुख्येन धीयते बन्धेनानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रज्ज्वौ तथा हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिसुख्येन स्थाप्यते । “इसामगन्धर्वशनासृतस्य
इत्यश्वाभिधानीमादत्ते” इति तै० ब्रा० । “अभिधानीं
रशनामिति” भा० “तस्या इन्द्रोवत्स आसीदुगायत्रभि-
धान्यभ्रमूधः” अथ० ८, १०, १२ । “भूमौञ्जीभिरभि-
धानीभिर्हिता भवन्ति” कात्या० ३, ४ ।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधालक्षणामूला शब्दस्य
व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौ-
नियन्त्रिते एकत्वार्थान्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया
आद्यशब्दादिप्रयोषादयः । उक्तं हि “संयोगो विप्र-
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-
स्थान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालोव्यक्तिः
स्वरादयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषसृतिहेतवः” इति
यथा सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दोविष्णुमेवाभिधत्ते । अशङ्खचक्रो हरिः इति वियो-
गेन तमेव । भीमार्जुनौ इति अर्जुनः पार्थः । कर्णाार्जुनौ
इति कर्णः रूतपुत्रः । स्थाणुं वन्दे इति स्थाणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देशोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वसन्नः । पातु बोद-
यितासुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशी । निशि चित्रभातुः इति चित्रभातुर्वर्जिः ।
भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् ।
स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिस्तु न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतो नोदाहृत इति, यथा । दुर्गालङ्कितविग्रहो
मनसिजं सम्मोलयंस्तेजसा प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा
विश्वग्वृतो भोगिभिः । नञ्जलेशकतेक्ष्णो गिरिगुरौ गादां
रुचं धारयन् गामाकस्य विभूतिविमूषिततनू राजत्युमा-
ल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्योभानाम्नी
महादेवी तदल्लभभातुदेवद्वयपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते” सा० द० ।

अभिधायकं लि० अभि+धा-खुल् । वाचकशब्दे “लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्विति का० वृत्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् लि० अभिधत्तेकवयति अभि+धा-णिनि स्त्रियां
ङोप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तारि । “त्वं सुगन्धि ! विनैव
कञ्चुलिकया धत्ते मनोहरिणीं लज्जोमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्गोठिकां संस्पृशीति “असरुशतकम् वाचकशब्दे च
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धिर्विरुद्धार्थोभिधायिनः वेदान्ता यदि-
शास्त्राणि बोद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावकं लि० आभिसुख्येन धावति अभि+धाव-खुल् ।
आभिसुख्येन वेगेन गन्तरि । [यितुमिच्छायां विवक्षायाम् ।

अभिधत्ता स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-
अभिधत्तु लि० अभि+धृष-क्तु । अत्यन्तधर्षके । “तस्माद्-
ब्रह्मणः पशून्मिधृषुतम्” शत० ब्रा० ।

अभिधेयं लि० अभिधेयते अभिधातव्या बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते” सा० द० “अभिधेया
विनामृतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते का० प्र० चन्द्रप्रतिपाद्ये च”
“इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा” इति सुश्वबोधम् “एते-
नाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां,
२ जिहृक्षायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनायैत्वात् तथात्वम् “सोऽभिध्याय शरीरात्
स्वात् सिद्धिर्विविधाः प्रजा इति” मनुना आलोचने

अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । “अभिध्योप-
देशाच्च” शा० सू० ।

अभिध्यातव्यं लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचीलनीये ।
“यः पुनरेतं निमात्रेणौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति”
श्रुत्या “परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते” शा० भा० ।
अभिध्यानं न० अधि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्यायशब्दार्थे
२ अभितोष्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । “तदभिध्यानादेव-
तल्लिङ्गात्” शा० सू० ।

अभिनन्दं लि० अभितो नन्दः बद्धः अभि+नह-क्त । सर्वतो
बद्धे “यथा सौम्य । पुरुषमभिनन्दाक्षमिति” छा० उ०
“अभिनन्दाक्षं बद्धाक्षम्” भा० “परिरम्भरुचिं ततिर्जला-
नामभिनन्दा रसमानसारसेन” साधः ।

अभिनन्दं पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अल्पसुखे च “योनि-
रर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिङ्गाः
छा० उ० “अभिनन्दाः सुखलवाः” भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे घञ् । अत्रस्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्तक-
भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
७नन्दमये परमात्मान इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
तु अभितोनन्दः दुःखाभावे यत्र ७व० । परमात्मानि,
सर्वदुःखमन्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संपत्तः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखलोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दनं न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनाय ४ प्रवर्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ईश्वरभेदे पु० ।

अभिनन्दनीयं लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनियर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्तनीये च ।
अभिनन्दितं लि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १ प्रशंसिते २ अनु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् लि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके ।
स्त्रियास्तुभयत् ङोप् ।

अभिनन्द्य लि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।

१ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभि नन्द्यसत्त्वौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे अलुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम लि० अभिसुखं नमः प्रा० स० । आभिसुख्येन नमन्ते “इमां तटाघातलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनमाम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच् । १ हृद्गतभावव्यङ्ग्ये शरीरचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टाभाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थातुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथेति” नटै रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थातुकरोऽभिनयः सा० द० । नर्तकीरभिनयातिलङ्घनीति” रघुः । नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० द० तदभिनयमिवावलिर्वनानामतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः साधः । “अङ्गैरालम्बयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टासतनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोज्ज्वलैः” साधः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचेष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके ३ रूपकादौ दृश्यकाये ।

अभिनव पु० अभि+नु-भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्तवे । अभिमतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोद्भूते नवीने लि० । “रथाङ्गभक्त्यैऽभिनवं वराय” साधः । “अभिनवा इव पलविशेगकाः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजादय” इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १ वृत्तभेदे । २ नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवसुद्भिद्य जायते उद्+भिद्-क्लिप् क वा । अङ्कुरे । [दृढबन्धने च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्युट् । १ अभितो बन्धने अभिनिधन लि० अभिगतं निधनम् अत्या० स० । १ नाशाभिमुखतां प्राप्ते नाशोन्मुखे । निधनस्य समाप्तेर्वाभिमुख्यम् अव्ययी० । २ नाशावसनयोराभिमुख्ये अव्य० तत्र पाथे ३ सामभेदे च । “आभीकमभिनिधनमाभीष्णवानि” कात्या० २५, १४, १५, “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा-भावे ल्युट् । १ आभिसुख्येन स्थापने ।

“संस्मृत्यं पुरुरवा इत्यभिनिधानतया” कात्या० ५, १, ३ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्वतः सायन्तनकर्मणा निर्मुक्तः । १ स्मृत्यास्तकाळे निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्तव्यकर्मणि ।

“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्त-

मकुर्वाणोयुक्तः स्थान्कृतैरसां” मनुः एतद्वचनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणत्वात् ब्रह्मचारिखेवम्भूतेऽस्य रूढिः ।

अभिनिर्ग्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्ग्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्दृत्त लि० अभि+निर्+दृत्-क्त । १ निष्पन्ने ।

अभिनिर्दृत्ति स्त्री० अभि+निर्+दृत्-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत्-भावे घञ् । १ अभितो निवृत्तौ । णसुल् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्त्येत्यर्थे अव्य० । “पुनरभिनिवर्त्तन्वित्विजोभक्तयन्ति तस्मादतव्श सासन्धान्योन्यमभिनिवर्त्तन्ते” शत० ब्रा० ।

अभिनिविष्ट लि० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभिनिवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यये ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च “निन्दा-क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता” सा० द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः घञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्याद्यहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरणभौतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थं आग्रहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लिश्यन्ति कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखाकुर्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्वमपि ततोक्तम् । “अविद्याक्षेत्रत्वसुत्तरेषामप्रकृत्या तनुविच्छिन्नोदाराणाम्” पा० सू० उत्तरेषामस्मितादीनामविद्याक्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रकृत्या विवेकख्यात्यभावेनादग्धतया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्किनां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः सुरतां राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागो विच्छिन्न एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुरुषपशुं क्लेशयन्ति एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकख्यात्या निवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशानुक्ताऽभिनिवेश उक्तः “स्वरसवाही विदुषोरुद्दोऽभिनिवेशः” इति । विदुषोर्मूर्खस्य वा जन्तुसालस्य यो मरणत्वासः सोऽभिनिवेशः यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयांसं न मृषीयेति रूढः त्वस्तथा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्वजन्मसु अस-कृत्कारण दुःखातुभवजन्यवासनासंघः स्वरसः तेन वहति प्रवहतीति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमो-मोहमहामहतामिस्राभ्यतामिस्रसंज्ञाः । सांख्यकारिकायाम् पञ्च विपर्ययभेदाहुप्रक्रम्य । “भेदस्तदसोऽष्टविधो-

मोहस्य च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यन्वतामिसः ॥ अन्वतामिसः अभिनिवेश-
स्तासः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्युच्यते । देवाः खल्वणि-
मादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा
अ उपधानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-
ऽन्वतामिसोऽष्टादशविधवित्वात् अष्टादशधेति” सा०कौ० ।

२ आसक्तौ च “अथानुरूपमभिनिवेशतोषिणा” कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

१ आग्रहवति २ असुराग्रहवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निस्+क-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभितोनिःशेषेण कारिणि “कृताकृतो वल्लिनोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्” अथ० १०, १, २१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । अभिसुख्येन

निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् ।

१ विसर्जनीये । “नाम चास्मै दद्युर्धोषवदाद्यन्त्यसमभिनिष्ठा-
नान्तम्” गृह्यसूत्रम् । २ अवरमात्रे च शब्दमात्रे तु न

षत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत-ल्युट् । अभिसुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्पत्तौ

सिद्धौ यस्य यथारूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने
२ उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि० अभि+निस्+पद-क्त । १ सम्पत्ते २ सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि० अभिनीयते अ अभि-नी क्त । न्याये, १ युक्ते

“अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” भा० शा० प० ।

२ भूषिते ३ अतिसंस्कृते ४ पूजिते ५ क्रोधने, यस्याभिनयः

रूपाद्यनुकरणं चेष्टादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ अभिसुख्येन

७ प्रापिते च “मितार्थमभिनीतस्त्वम्” रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्तिः । १ प्रियवाक्यादियुक्त-

युक्तौ । “सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्” किरा० । २ अभितः

प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नोतेराभि-

सुख्यम् अवयवो० । ४ नीत्याभिसुखे अवय० ।

अभिनेतय त्रि० अभि+नो-कर्म्मणि तय । देहचेष्टादिना

१ अनुकार्ये अभिसुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तय ।

आवश्यकमभिनये न० । [रनुकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेत त्रि० अभि+नो-तच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय त्रि० अभि+नो-कर्म्मणि यत् । १ देहादिचेष्टादिना

१ अनुकार्ये अभिसुखं २ प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अवदलिते ३ अवि-

दारिते च “भूयोभूयोरयिमिदस्य वर्ज्ययन्नभिन्ने खिल्ये”

ऋ० ६, २८, २ “अभिन्ने शतुभिरभेदे” भा० । “न भिन्नां

कृष्णामपदध्यात् आर्क्षति वा एषा या भिद्यते” इत्युपक्रम्य

“नाभिन्नां परास्तेदिति” यत० ब्रा० । ४ अभग्ने दृढे, “अभि-

न्नेन चरेत्” कात्या० २६, ७, ४८, “अभग्नेन दृढेन” कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवे

“दूर्वायवाङ्कुरस्रजत्वगभिन्नपुटोत्तरान्” रघुः ।

अभिभ्यास पु० अभिभ्यस्यने अन्तःस्थ ज्ञाया वहिष्कारणेन

अभि+नि-अस-करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, “असन्

निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः । तमभिभ्यासमित्याहु-

र्हेतौजसमथापदे” सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे “निद्रालं तमभि-

न्यासं क्षीणमेनं हतौजसमिति” सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपङ्गते,

३ स्वीकृते, ४ अभिसुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे क्तिन् । १ अभिपतने २ आग-

मनकावे “विश्वं जगदभिपित्वे मनोषा” य० ३३, ३४, “अभि-

पित्वे अभिपतने आगमनकावे” वेददी० । ३ अभिसतप्राप्तौ

“सुदक्षमिहाभिपित्वम् करते गृहणः” ऋ० ४, १६, १,

“अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्” भा० । ४ अभितः प्राप्तौ

“तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणति” ऋ० १, ८३, ६,

“अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु” भा० । कुहाभिपित्वं करतेः

कुहोषतः ऋ० १०, ४०, २, “इमामेव ऋचमभिप्रेत्य

“क्व खिद्रात्रौ भवयः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथ” इति

यास्तेन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्म्मणि क्तिन् ।

५ अभिपतनीये, “नोविश्वं जगदभिपित्वे मनोषा” १, १८६, १,

“अभिपित्वे अभिपतनीये” भा० । ६ अभिगन्तव्ये, “स्तरिभि-

रभिपित्वे सजोषाः” ऋ० १, १८६, ६, “अभिपित्वे

अभिगन्तव्ये” भा० । ७ अभिप्राप्ते “परुष्णीमाशुचनेदभिपित्वं

जगाम” ऋ० ७, १८, ६, “दृष्ट्वाश्चिन्मे अभिपित्व आरा-

रणुः” ऋ० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।

८ आसन्नकाले “कक्षीवा अभिपित्वे अङ्गाम्” ऋ०

० १, १२६, ३ “अभिपित्वशब्दस्तासन्नकालवाचीति” भा०

९ अभिप्राप्तकाले “अभिपित्वे मनवे शाखः” ऋ० १, १८६, ७,

“अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले” भा० ।

अभिपुष्य पु० अभितः पुष्यमस्य । १ सर्वतः पुष्यवति वृद्धे ।

अभिपूरण न० अभ्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा०सं० ।
अभ्यासेन सर्वतः पूरणे “अभिपूराभ्यासेनाभिपूरणम्”
कात्या० २४.२, २३, १ ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने
“तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्याभिप्रज्ञानीहि” ऐ०भा०
अभिप्रज्ञानीहि चिन्तयेति व्याख्यानान्तस्थास्तथार्थत्वम् ।
अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।
वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते
वज्रप्रादौ “जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे
वज्रिभिप्रणीतः” भट्टिः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिप्रसूयति आकृतिदानेन वज्ररनया ।
१ अभि+प्र+सूय् करणे क्तिप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवृत्तौ २ सर्वतः
प्रवृत्तिसम्पादने च “त्वक्खादोरोमहर्षश्च खेदस्याभिप्रवर्त्त-
नम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर अय्य० अत्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रसूषे “अथाभि-
प्रातरेव स्थालीपाकाटताज्यमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री अभिसुख्येन प्राप्तिः प्रा०सं० । १ आभि-
सुख्येन प्राप्तो अभिपितृशब्दे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां
स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” मनुः । “सर्वानभिप्राय-
कृतान् भार्यालभत कौरव” भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि
पचा० अच् । २ अभिगामिनि “स्वरितजित आत्मनेपदं
कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० कर्त्तृभिगामिनीति व्यख्या-
कारः मणिकृता तु एतत्स्त्वत् कर्तुर्दृश्यकतापरतया
व्यख्यातम् तच्चापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते
पुरुषार्थकं द्विभिः आभिसुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन्
वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३ विश्वौ “अभिप्रायः
प्रियाहोऽहं” इति वि० सह० ।

अभिप्री वि० अभिप्रीणाति अभि+प्री-क्तिप् । १ सर्वतस्तर्पके
“तथ्यं वाता अभिप्रियस्तु यं सर्वन्ति सिन्धवः” ऋ० ८, ३१, २
अभिप्रेत वि० अभि+प्र+इण-क्त । १ अभिलषिते “अभिप्रे-
तार्थविद्भिर्नङ्गवम्” कामाय तु भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-
सिद्धये” भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अय्य० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे ।
“यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्सम्पादनमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेषु वि० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्तुमिच्छौ
“सहासनमभिप्रेषु रत्नकट्यापकटजः” “ऐन्द्रं स्थानमभि-
प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जला-
दिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ
अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अथादित्याश्च आङ्गिर-
सश्च उभये प्राजापत्या अस्मद्विलवयं पूर्वं स्वर्गं लोकमेष्यामो-
वयं पूर्वं इति । आदित्याश्चतुर्भिः सौमैश्चतुर्भिः पृथ्वी-
शुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः
आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय-
चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षडह्वेषु विशेषः
गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्लवः षडह्वः षडह्वानि
भवन्त्यभिप्लवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषु-
वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लव-
मिति” च शत० ब्रा० । ३ षडह्वसाध्ये सोमादिपाठसाधनके
गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४ उपप्लवे-उपप्लवे ५ सर्वतः
प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्त-
षडह्वेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लुत वि० अभि+प्लुत-क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २ अभितः
अभिभङ्ग वि० अभितोभङ्गोयस्मात् । १ भङ्गहेतौ “अभिभवे-
ऽभिभङ्गाय वत्वते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-
भङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गर्थे ले वि० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे,
अनादरे, च । “रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः”
रघुः “अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना कुम्भु ! कुतः
पितुर्गृहे” कु० “अधर्माभिभवाच्चैव प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः”
गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे “वृषसिंह
वृक्षिकचटैर्विद्वि स्थानं गमागमोन स्तः । न स्तनं न चापि
नष्टं न रोगशान्तिर्नचाभिभवः” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्यट् । १ अभिभवे रोगादिना-
ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवनं व्याधिभिक्षोपपीडनम्” मनुः
अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे “मा त्वा काचि-
दभिभा विश्वप्राविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-
भवः” भा० ।

अभिभार वि० अभिर्हृशार्थे अतिशयितो भारो यस्य ।
अतिभावान्विते “चतुरपट्वति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन
वज्रेणाभिभारेणैषा लोकान् प्रभिनत्ति” शत० ब्रा० ।

अभिभावक ति० अभि+भू-खुल् । १ अभिभवकर्त्तरि
२ तिरस्कारके ३ पराजेतारि ४ जङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् ति० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतारि “सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभाविना” रघुः । तच् । अभिभवितायत् ।

अभिभावुक ति० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २ परा-
जेतारि ३ जङ्गीभावकारके च । [सुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० अभिसुख्येन भाषणम् प्रा० स० । १ आभि-
अभिभाषिन् ति० अभिसुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङीप् । अभिसुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नसुखरागं
तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू ति० अभिभवति अभि+भू-क्तिप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभवे अभिभङ्गाय बन्वते” ऋ० २, २१,
२, “अभिभवे अभिभविते” भा० ।

अभिभूत ति० अभि+भू-क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये,
२ पराभूते, ३ व्याकुले च । “सञ्चरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३ अभिभावके ति० । “गायत्रौ
कन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा” कात्या० २५२ । “यस्य पूर्वी
द्यौर्नक्षत्रमभिभूतिं पुष्यात्” ऋ० ४, २१, १ । अभिभूति
अभिभावकं वलम्” भा० । अतः संदभ्याभिभूत आभर”
ऋ० १, ५२, २ । “अभिभूते, शतूणांमभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भुवो भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राट्” अथ० १६, ३७, ३ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूयन् ति० अभि+भू-ङ्निप् स्त्रियां ङीप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूरीः” ऋ०
१०, १५६, ६ ।

अभिमत ति० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिसानविषयीभूते
ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदृते
४ अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुस्तोर बाहुः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिसाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिसाने, मिथ्या-
ज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमनस् ति० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्ते ।
ऋशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कोया स्थाणुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमन्तव्य ति० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये ‘न सा

स्त्रीत्यभिमतव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ ति० अभि+मन-तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि
“मनसश्चायहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” मनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोऽनु । अभिमन्तुमभिसानेन
विषयीकर्त्तुमित्यर्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रसञ्चारयन्नेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदसु-
मन्त्रणम् एतदेवामभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणधिकम्” मीमां-
सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणदिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-
णमप्यतन० “अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १६, “अभिमन्त्रणमुत्तरैः” कात्या० ६, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+लृप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्येत्यर्थे
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्वम् । “द्वैतैरभिष्य-
न्दैर्नराणामक्रियायताम् । तावन्तस्तुभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति साधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे षञ् ।
२ ऋशमन्त्र्ये । अवप्रयी० । मन्त्रदण्डस्याभिसुख्ये ऽव्र० ।

अभिमन्यु पु० कण्ठस्वसुभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
युद्धे षड्भिः महारथैः परिहृत्य हतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेष्वास । रोधेय । यदि शक्यसे । अथैनं विमुञ्जी-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्तरन् । अश्वतो लघु-
हस्तस्य पृष्ठकैर्द्विरुराच्छिनत् । तस्याश्वानबधीद्भोजो गौतमः
पार्श्विसारथी । शेषास्तु क्षिप्रधन्वानं शरवधैरवाकिरन् ।
त्वरभाणास्त्वरकाळे विरथं षण्महारथाः । शरवसैरकरुणा
बालमेकमवाकिरन् । स क्षिप्रधन्वा विरथः स्वं धर्ममनु-
पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा ।
सार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन वलेन च । आर्जुनिर्व्यग्र-
चरद्विप्रोस्त्रि शृण्वै पञ्चिराड्भिव । मथ्येव निपतत्येष साहि-
रित्यूर्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे क्षिप्रदर्शिनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिसयत्करम् । क्षुरप्रेण
महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्व्यासै-
र्व्यधमञ्चर्म चोत्तमम् । वृत्तिचर्मेषुपर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रुद्यस्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत”
इति “विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परवीरहा । एवं

विनिहतो राजन् एको बद्धभिराहवे" भा० श्लो० प० ॥

अभिमर पु० अभिसुख्येन च्ययतेऽत्र अभि+म्-आधारे अप् ।
१ युद्धे । करणे अप् । २ भये, अभिच्ययते यस्मात् अपादाने
अप् । ३ मारणव्यापारे बधे ४ बधने च अभिसुखी-
भूय च्ययते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये ई धनाशया
प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोजुमुद्यते च ।
अभिमर्द् पु० अभि+म्-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मद्ये च । कर्त्तरि
अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि लि० ।

अभिमर्दन न० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ आरम्भकष-
योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्षे) पु० अभि+म्-श(ष) भावे घञ् । १ स्वर्गं धर्षणे
च "परामर्शेन तवास्ति कः करमिति" कुमा० ।
"कृताभिमर्श(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनि-
र्विमान्य" शकु० । "परदाराभिमर्श(र्षे)षु प्रवृत्तान् नृन्
महोपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्षे)क लि० अभि+म्-श(ष) खलु । १ स्वर्गकर्त्तरि
२ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभि-
मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षेण) न० अभि+म्-श(ष)-भावे ल्युट् । १ स्वर्गे
"नीशीस्तनप्रावरणसकृदधिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।
"यः पुनः परनारीपरिधानमन्यप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्द्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सदो-
ऽभिमर्शनम् (र्षणम्) कात्या० ८, ८, १६, "तूष्णीं पिन्वना-
दीनां करणाभिमर्शन(र्षेण)स्रक्षणाधूपनप्रदहनोद्धरणाव-
सेवनानि" कात्या० २६, १, २७ धर्षणे च "परदाराभि-
म(र्षे)र्षणम्" स्मृतिः ।

अभिमाति लि० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । घातके ।
"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः
घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्ने! सहस्र
घृतना अभिमातीरपास्य" य० ८, ३७, अभिमातिः शत्रु-
रुच्यते स्त्रीत्वमार्घम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त
वेदे ष्ट० न इत्त्वम् इष्टा० इन् । शत्रौ । "बाधते
विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, ३ "अभिमातिनम्
शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिप् संहते सह-रिप्-
वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि "तद्वीरासौ अभिमातिषाहः

ऋ० ६, ७, ३, "अभिमातिषाहः शत्रूणां अभिमातारः" भा०

अभिमातिषाह लि० अभिमातिं रिप् संहते सह-अण्
उप० स० वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
षाहो गवेष्टणः सहमान उद्भित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मान-घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे,
२ मिथ्यागर्वे-बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम् ।
५ गर्वमात्रे "संकल्पयोनैरभिमानभूतम्" कुमा० ईस्वरूप-
ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ८, ५, १२
'अनात्तस्य अनात्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-
मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-
रनात्तरसे अनभिषुते एव सोमे नाभिषुते" कर्क० ।
७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै महान्"
भा० शा० प० । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभि-
मानतः" सा० द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभाव इति तत्-
प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतो-
ऽन्युत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-
ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-
दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च ।
तत्र विपर्ययासंज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गवात्मकज्ञानम्
अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारस्याभिमानवृत्तिकमन्तः-
करणद्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० सू०
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" सा० का०
अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्वाहमधि-
कृतः यत्तः खल्वहमत, मदर्था एवामी विषयाः, मत्तो-
नान्योऽत्वाधिकृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तदुपजीव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त० कौ० । अन्तः-
करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यादयः" "मनो-
बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमानरम् । संशयो निश्चयगर्वः
स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमत्त्वेन चतुर्विधं
वेदान्तिनः स्वीचक्रुः । "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं
दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभि-
माननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलविशुद्धस्य
कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति" शा० भा० । अभितोमानः । दण्डकाररसावस्था-
भेदे । "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः स

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकशतर्द्धां स्यात् । मानः कोपः
स तु द्वेधा प्रणयेष्वसिद्धयः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्पिप्सां सा० द० अधिकं मानशब्दे । ६वैर-
नियातने, “अभिमानधनस्यगत्वरैः” किरा० । अभिमानेन
निर्वृत्तः ठक् । अभिमानिक अभिमानसाध्ये लि० ।

अभिमानित लि० अभिमानोर्गर्वाज्जातोऽस्य इतच् । जात-
गच् । १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त ।
२अभिमानसाधने मैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् लि० अभि+मन+णिनि स्त्रियां ङीप् । १गर्व-
युक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च सौत्यस्य मनोः ३पुत्रभेदे पु० ।
“तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरसासुग्य एव च अभिमानी प्रवीणश्च
जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वीसबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः
सुताः, ह० व० । ४सिध्याज्ञानयुक्ते लि० । “अभिमानिव्यप-
देशस्तु विशेषानुगतित्थ्याम्” शा० सू० । “यतोभिमानि-
व्यपदेश एषः । ऋदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना
देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
दिश्यन्ते” शा० भा० ।

अभिमानुक लि० अभि+मन-बा० उक्कज् । अभिमानशीले
अभिमानश्च प्रागुक्तः बाधितुं शक्ते च । “अनक्ता एवस्यु-
रभिमानुकोरुद्रः पशून्तुस्यात् यदङ्गात्” शत० ब्रा० ।
“अभिमन्तुं बाधितुं शक्तः स्यात्” भा० ।

अभिमाय लि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या० स० । इति
कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
व्येषु मोहः इति तद्गतत्वान्मूढत्वम् ।

अभिमि(मे)ह्य लि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके
ख्यत् । यस्याभिमुखं मेहनं मलमूलत्यागः क्रियते तस्मिन्
“यत् मेह्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्टं वा किञ्चि-
द्वोपहन्तीयं ते यक्षिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवय-
जनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या” शत० ब्रा० ।

अभिमुख लि० अभिगतोमुखम् अत्या० स० । १सम्मुखतां
गते “प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकसः” कुमा० ।
“वानराभिमुखोऽगच्छन्नेरणविशारदः” रामा० । “निद्रा
चिरेण नयनाभिमुखो बभूव” । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे
स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखोप्रतिभा अस्वाङ्गपरत्वे
टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्त-
त्कर्म करणाय २प्रेरितमुखे उद्यते । “प्रातः प्रयाणाभिमुखा
य तस्मै” “पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव” इति च रघुः ।
“युयोज पाकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः” कु० । मुख-

मभिलक्ष्योक्त्य अव्य० । ३अभिमुखे अव्य० । “कर्त्तुं ददा-
त्यभिमुखं मयि भाषमाणे” अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन
अभिमुख+चि-क-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बो-
धने । कते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे ओता अभिमुखो
भवति इति तस्य तथात्वम् । “सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुखः पुरुषः क्रियासु विनि-
युज्यते” इति हर्षयुक्तदिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-
मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १आ-
भिमुखे २कार्यानुकूलतायाम् ३तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमुख्य लि० अभि+मृश-मृष-वा क्त । १सृष्टे २धर्षिते
३मिलिते ४संसृष्टे च । मृज-क्त । कृतमार्जने लि० ।

अभिमेथक लि० अभि+मिथ-खुल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
भेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । “सर्वाभिर्वा एषा वाचः
यदभिमेथिका सर्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान्
कामानाप्रवाम” शत० ब्रा० ।

अभिम्नात लि० अभि+म्ना-तन् । सर्वतोम्नाने । न० त० ।
अनभिम्नातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिम्नातः
अनभिम्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या-क्तिच् । १रिपौ
भावे क्तिन् । २युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शतौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इटा० ।

अभियाट पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-टच् ।
१शतौ, २अभिमुखगन्तुमात्रे लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् लि० अभिमुखं याति या-णिनि । अभिमुख-
गन्तरि । “रामाभियायिनां तेषां तदेवामूढमङ्गलम्” रघुः ।

अभियुक्त लि० अभि+युज-क्त । १परेः रुद्धे, २आसक्ते व्यव-
हारविषये ३प्रतिवादिनि च । “अभियुक्तोऽभियोगस्य
यदि कुर्यादपङ्गवम्” नार० । “अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं
विप्रकृतं नयोदिति” या० । ४पराक्रान्ते “नागाभियुक्त
इव युक्तमहो महेभः” साधः । ५आप्ते वृद्धतमे ।

अभियुग्व(ज्)न् लि० अभि+युज-ङ्निप् वेदे पु० कृत्वम् ।
अभियोक्तरि “स रथेन रथीतमोऽस्माकोनाभियुग्वना” ऋ०
६, ४५ १५ लोके, तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् लि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज-क्तिप् । अभि-

योक्तारि “आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीः” ऋ० ६.२५, २ ।
अभियोक्तव्य लि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न स राज्ञा-
 भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे यं
 प्रति अभियोगः कर्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
 अभिसुखं शयोजनीये च ।

अभियोक्तृ लि० अभि+युज-लृट् । १ व्यवहारे-अपराध-
 योजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् “अभियोक्ता दिशे
 दृष्टं करणं बान्धुद्वेष्टे” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बन्धो-
 दण्डश्च धर्म्मतः” इति च मनुः २ युद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यकृतस्य निजधर्षणस्य
 नृपाय १ विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः “अभि-
 योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु संस-
 गात् तत्त्वं होडाभिदर्शनात्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
 मनिस्तोर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० २ युद्धार्थमाक्रमे,
 ४ शपथे, ५ उद्योगे, ६ आग्रहे “सन्तः स्वयं परहितेषु
 कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “संप्रापद-
 प्राप्तराभियोगम्” कुमा० ८ अभिनिवेशे “नयाभियोगं
 मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
 ९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
 दिति” किरा० ।

अभियोगिन् लि० अभि+युज-घिनुण् । १ अभियोगकर्त्तरि
 वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
 दमम्” या० । २ आक्रमकर्त्तरि, ३ आग्रहयुक्ते, ४ अभि-
 निविष्टे, ५ योजनकर्त्तरि च ।

अभियोजन न० भृशं योजनम् । योजितस्य दाढार्थं पुनर्यो-
 जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति” साध० ।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम् । सन्नादिना सर्वतः श्वेत
 सर्षपादिविच्छेपैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
 रक्षणे चाभावे अ । अभिरक्षायत् स्त्री । “प्रशान्तबाधं
 दिशतोऽभिरक्षया” किरा० ।

अभिरक्षित लि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षित्व लि० अभितोरक्षिते लृट् स्त्रियां ङीप् । सर्वतो
 रक्षके “वसूनामाश्रमाणाञ्च राजा ऋष्टोऽभिरक्षिता” मनुः

अभिरत लि० अभिसुखतया भृशं वा रतः । १ अत्यान्तासक्ते
 २ अभिसुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा० स० । आसक्तौ “न ऋग-
 याभिरतिर्नदुरोदरम्” रघुः । [मनोरमे ।

अभिरस्य लि० अभिरसते भृशं रसतेऽत्र आधारे यत् ।

अभिराज् लि० अभितो राजते अभि+राज+क्तिप् । १ अ-
 धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् लि० अभि+राध-क्त । देविते ।

अभिराम पु० अभिरस्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ् । १ सुन्दरे
 २ प्रिये, ३ मनोहरे च । “श्रोत्राभिरामाः शृण्वन्तौ
 रयनेमिस्वनोन्मुखैः” “श्रोत्राभिरामध्वनिना रयेन” यस्या-
 त्मगेहे नयनाभिरामः” इति च रघुः योवाभङ्गाभिरामं
 सुकुरनुपतति स्वन्दने दत्तऽष्टिः शकु० । “राम इत्यभि-
 रामेण वपुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुचि पु० भृश्या अत्यन्ता रुचिः प्रा० स० । १ अत्यन्तरुचौ
अभिरूप लि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति चु० रूप-
 अच् । १ शिषे, २ विष्णौ च । अभिरूपयति निरूप-
 यति । ३ परिण्डते । उत्कृष्टं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
 च । ६ मनोहरे लि० । “उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सह-
 शाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्” शकु०
 ७ अनुरूपे लि० । “काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्”
 शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आभि-
 रूपकम् यञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न० । “अर्च-
 कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् । आभिरूप्याञ्च
 विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य लि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष् ल्यट् ।
 १ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरव्रासाभिसुख्यम् अव्ययी० । २ शर-
 व्याभिसुख्ये अव्य० । “शब्दं प्रतिगजप्रेसुरभिलक्ष्यम-
 पातयम्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तया-
 णामेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलषणीय लि० अभि+लष-कर्मणि अनौयर् । काम्ये ।
 एष्टव्ये । तव्य । अभिलषितवर्गोऽप्यत्र लि० ।

अभिलषित लि० अभि+लष-कर्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
 लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
 ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये “काम्ये हि
 कामाभिलापसहितकुशजलतिलत्यागरूपः सङ्कल्पः कार्य
 इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
 ल्लेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
 घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
 मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
 “न निर्धिषकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाच्च" शा० सू० ।

अभिलाष पु० अभि+लू-घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः सातुपामनुज-
व्याघ्र । साभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु
सत्यमेव शक्तुल्लायां ममाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक ति० अभि+लष-ण्वल् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् ति० अभि+लष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रह-
क्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक ति० अभि+लष-उकञ् । अभिलाषशीले,
"जयमत्त भगान्नमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन म० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम् ।
१ आनुकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदनस्य सुखस्या-
भिमुख्यम् अव्ययी० । २ सुखसाभिमुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् ति० अभिमत्तं अष्टं वयोऽस्य प्रा० व० । प्रकट-
वयस्ते "तीव्रस्याभिवयसो अस्व पाहि" ऋ० १०, १६०, १ ।

अभिवर्त्तिन् ति० अभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पन्तां च रणा-
र्याय मृत्युकालाभिवर्त्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षक ति० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् ति० अभिमुख्येन वाति गच्छति वा-शत स्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिभूयै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वु० वद-भावे अच् । १ अभितः प्रणामे-
"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति

"नामसधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः
अभिवादक ति० अभि+वु० वद-ण्वल् । १ आभिमुख्येन
नतिकारके । "आशुभान् भव सौख्येति वाच्योविप्रोऽभि-
वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०-वद-
ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-ल्युट्
वा । १ नामग्रहणपूर्वकनतौ २ पादग्रहणेन वाचा वानतौ ।
तत् प्रकारो यथा "जङ्घां प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनाः स्थविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं दृढोपसेविनः । चत्वारि संवर्द्धन्ते
आशुर्विद्या यशो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते
स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव
ऋषिभिः स्तुतः ॥ आशुभान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादकः (ने) । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वा-
क्षरभूतः ॥ यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं तेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूया-
द्भवतीत्येवं सुभगे ! भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितामहंश्च
श्वशुरान्दत्तित्वजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय
यवीयसः ॥ मातृष्वशा मातुलानो श्वशूरश्च पितामहः ।
संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ भ्रातृभार्या-
पसंभ्राह्म्या स्वर्णाह्वयह्वयपि । विप्रोऽप्य तूपसंभ्राह्म्या
ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥ पितुर्भगिन्यां मातृश्च ज्यायस्याञ्च
स्वसर्थपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥
दशाब्दाख्यं पौरुषस्य पञ्चाब्दाख्यं कलाभ्यताम् । त्र्यब्द-
पूर्वं ओत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ब्राह्मणं दश-
वर्धन्त शतवर्धन्त भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-
ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं बन्धुवयः कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्दुः-
सरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्येषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्
स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च
राजस्य पत्न्या देवो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ
स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्"
इति मनुः "राजत्विक्षेत्राधिकारप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्य
मातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्य

एतेषां सवर्णाः । मातृषसा पितृषसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-
पितृषसातुल्यविजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्-
र्शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात्” विष्णुः । “पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
न्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोऽथ मातापितृतद्वन्धूनां पूर्वजानां
विद्यागुरुणां तत्तद्गुरुणाञ्च सन्निपाते परस्व । नाम प्रोच्या
हमयमित्यभिवादोऽस्यसमवाये स्त्रीषु योगेऽभिवादतोऽनिय-
ममेके न विप्रोऽथ स्त्रीणासमापितृषसाभार्याभिगनीनां,
नोपसंस्पर्शनं भ्रातृभार्याणां श्वश्राञ्च । ऋत्विक्श्वशुर-
पितृषसातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पूर्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्थः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्वाञ्छाजपः प्रेष्योभोभवन्निति
वयस्यः समानेऽहनि जातोदशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः
कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवैश्यः कर्मविद्या-
हीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुकर्मजातिविद्याव-
यांसि मान्यानि परवलीयांसि श्रुतन्तु सर्वेऽयोगरीयस्तन्मूल-
त्वाद्धर्मस्य श्रुतेः” गौत० । अनभिवाद्याश्च “समिद्वार्युदकुम्भ-
पुष्पाद्गृहस्तोनाभिवादयेद्यज्ञायेवयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च
वहन् न नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकुशान्यन्तु-सृष्टन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमञ्च
कुर्वाणोनाभिवादो द्विजो भवेदिति” च ।

अभिवाद्य वि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादनाहं
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु युवतिर्ना-
भिवादोह पादयोः” मनुः । ल्यप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।
अभिवान्य वि० अभि+वन-संभक्तौ कर्मणि गत्यत् । संभ-
जनीये । “अभिवान्यवत्सायाः प्रजुड्यात्” श्रुतिः ।
अभिवासस् अव्य० वासस् उपरि अव्ययी० । परिहित-
वस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनह्यति” शत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।

अभिवाह्य अभि+वह-गत्यत् । १ अभितो वहनीये । भावे
गत्यत् । २ वहने न० “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च
गुप्तये” इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्तौ, मर्यादायां
हि अवधिभूतं विहाय तत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अवधि
सहिते कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्या-
दाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिविधेर्यणमित्यभि युक्तैः ।

“आङ् मर्यादाभिविध्योः” पा० । “अभिविधौ भाव
इहण” पा० “मर्यादायासभिविधौ क्रियायोगेऽर्थयोः । य
आकारः स डित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेन प्रादेशमात्मसमिविमानं
वैश्वानरसुपास्ते” इति छा० उ० । एतस्य निरुक्तिः शा०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमीते वा
सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने “सर्गस्य नो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०
अभिव्यक्त वि० अभि+वि+अनृज-कर्मणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
२ सांख्यादिम-सिद्धाविर्भावयुक्ते “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम्
पौर्णदेहिकम् पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि+अनृज-क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (“कारणात्मना स्थितस्य”) कारणस्य २ कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यपातङ्गलादिसते हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणाव्यापारेण वृज्यते यथोक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेश्च” । “अथ सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्मकत्वानु-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तदोषतादवस्थ्यात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति
चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो
घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तृल्यरूपतौचित्यात् । न
त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवा-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमन्यन्ताभावा-
न्योन्याभावाव्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्गः
इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमिति देशे तदत्यन्ताभावा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्माच्चास्मिद्विज्ञानेऽभावो-
ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्व नास्तो-
त्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
मेव कल्प्यते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
दिति” प्र० भा० ॥ “नासदुत्पादो नष्टद्वयवत्” सू० ॥ नरष्टद्व-
यत्वेत्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ “उपादाननिय-
मात्” सू० ॥ नष्टेव घट उत्पद्यते तन्तुत्वेव पट इत्येवं
कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
उत्पत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
ऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्नं जनयेत्तेतरमिति । विशेषाङ्गी-
कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
स्माभिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यत इति । एतेन यद्वैशे-
षिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
प्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
भावानां दृष्टत्वादन्वयानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु स्वतो
विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
नियामकत्वं युक्तमिति ॥ “शक्तस्य शक्यकरणात्” सू० ॥ कार्य-
शक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघ-
वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्थानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
कार्यकरणाच्चासत् उत्पाद इत्यर्थः ॥ “कारणभावाच्च” सू०
उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणभेदः श्रूयते तस्माच्च
सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
कारणभेदे च श्रुतयः । “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
सौख्येदमय आसीत् । आत्मैवेदमय आसीत् । आप एवे-
दमय आसुरित्वाद्याः ॥ “न भावे भावयोगश्चेत्” सू० ॥
नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
पत्तिप्रयोगो न सम्भवति असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारा-
दिति चेदित्यर्थः ॥ “नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
हारौ” सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिव्यक्ति-
निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसतः सत्त्वेत्यर्थः ।
अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्या-
पारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकोऽपि
दृश्यते । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमायां लैङ्गिकव्यापारेणा-
भिव्यक्तिमात्रं तिलस्यतैलस्य च निष्प्रोङ्गनेन, धान्यस्यतण्डु-

लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । “सुसूक्ष्मावस्थया
चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताश्चितेरनस्तथेयं
जगदावली” ॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभा-
वाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र
किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
यामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । भैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमान-
स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्विद्यामौल्यगिकप्रामा-
ण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धयति
योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिसिद्धीतिहासादिकं
प्रमाणं योगवार्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापाराच्च
विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः
असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
क्तविकल्पानवकाशादुच्यते तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया
प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदन्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात् ।
अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा
सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
दुर्वचमिति । भैवम् । अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वा-
दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्ति-
रेष्टवेत्यत आह । “पारम्पर्यतोऽन्येषणा वीजाङ्कुरवत्” सू० ॥
पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरुद्भावनं कर्तव्यम्
वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजा-
ङ्कुराभ्यां चात्मायमेव विशेषो यद्वीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्पर-
यानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणि-
कत्वन्तु त्वमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गलभाष्ये वदद्भिव्यक्तिसदेवैरपीय-
मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । “उत्पत्तिवद्वाहदोषः”
सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
रसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
रप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् । अत उत्पत्तावि-
वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
पपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेर्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः । नन्वेवं सहदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्याकल्पनेनेति चेन्न । तद्वेदं तद्व्याकृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव कार्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिसीकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनिरुक्तय एव च कारणव्यापारसाफल्युपपत्तिर्भवत् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते । वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यतिरिक्तेति घटादेरवस्थात्ववचनानुभवादिति । अन्यत् त सर्वं समानम् । अतो नास्य स्वाधिकशङ्कावकाश इति सां० प्र० भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणसङ्गावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिर्लिङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्यस्य च सङ्गावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिर्लिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति अभिव्यक्तिश्च साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्वि लोके प्रादुर्गतं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्तवत् प्राक् सङ्गावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” इ० भा० । ३ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्तेरित्याप्रसरथ्यः” शा० सू० । अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्रय्य आचार्यौ सम्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक ति० अभिव्यज्यति प्रकाशयति अभि+वि+अनुज-णिच्-खुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्धव्यञ्जनया वृत्त्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ “गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत” इति च सा० द० ।

अभिव्यापक ति० अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । अभितोव्यापके सर्वावयववच्छेदेन व्यापके यथा हृत्तादेराकाशसंयोगः, कपि संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिकरणे दृष्ट एव मूलावच्छेदेना-

संचात् । वैयाकरणोक्ते सर्वथा व्यापकतावति आधारेणैव “अपिपक्षे पिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्तिधा” सि० कौ० । यथा सर्वस्मिन् ब्रह्मास्ति” ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । १ अभितोव्यापौ सर्वावयववच्छेदेन व्यापौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः । अभिव्याप्य ति० अभि+वि+आप-कर्मणि श्यत् । १ सर्वावयववच्छेदेन १ व्याप्ये । ल्यप् । २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य० । “अभिव्याप्याकर्षणमपवर्ग” इति सुशु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+ह-घञ् । १ प्रशस्तोक्तौ २ अभितः कथने व्यापुपसर्गश्रुतस्य हरतेः कथनार्थत्वादभियोगात्तस्यैव सस्यकत्वार्थता । अतएव “कचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरतीति” शत० ब्रा० “नाभिव्याहरयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते” मनौ च तथार्थे एव अभिव्याहरतेः प्रयोगः । समुपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य कृतिः । अभिवृद्धं पु० अभि+वृग्-गतौ घञ् । अभिगमने यासां तिस्रः पञ्चाशतोभिवृद्धैरपायव” ऋ० १, १२, ४ । अभिवृद्धैरभिगमनेः वृद्धतिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिशंसन न० अभिसुखेन शंसनमाक्रोशवचनं वारोप्यापवादश्च । समक्षमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ अयं चौर” इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “शतं ब्राह्मणमाक्रुशे” लुप-क्रस्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने इति वाक्पारुष्ये “अभिशंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थत्वम् “स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्” या० व्याख्यायां स्वभार्याभिशंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । २ आभिसुखेन कथनमात्रे च “शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने” इति याज्ञ० ।

अभिशंसिन् ति० अभि+शन्स-णिनि । १ समक्षमाक्रोशके २ अपवादवाक्यप्रयोक्तारि च “मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्विगुणोऽन्तवादिन” इति या० ।

अभिशङ्का स्त्री अभि+शङ्क-भावे अ । १ सर्वथा शङ्कने २ संशये ३ भ्रमे च । “उपेयुषी कल्पलताभिः शङ्कया” किरा० “कल्पलताभिः शङ्कया कल्पलताभ्रमेण” मल्लि० । संशयस्य स्थाणुर्वा नरोवेति उभयोर्कोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयावयवार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात् तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति विशेषः । कर्त्तरि अच् । २ सर्वतः शङ्किते ति० ।

अभिशङ्कित ति० अभि+शङ्क-क्त । १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च । अभिशप्त ति० अभि+शप-क्त । इदं तेऽनिष्टं भूयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये । “न नाम ग्रहणं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिशपस्य कपणस्य विशे
षत” इति पुरा० । [२ समस्तकथिते च ।

अभिगच्छित लि० अभिसुखेन शब्दितः । १ समस्तमाहूते
अभिगच्छति लि० अभि+गच्छ-क्विप् । अभिशंसनकर्त्तरि “यदा-
शंसा निःशसाभिगशा” ऋ० १०, १६४, ३ ।

अभिगच्छति लि० अभि+गच्छ-क्त् । अयं परस्त्वयं गच्छतीत्या-
दिना मिथ्यावाक्येन सैथुनविषयकदोषारोपो यस्मिन्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिगच्छतो मृषा कच्छं चरेदानेय
मेव वा” या० । “नियस्य प्रयतो वाचमभिगच्छास्तु वर्जयेत्”
स्मृतिः । अभि+गच्छ-बधे क्त । ३ हिंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतुरामभिगच्छां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयै” मनुः । “अभि-
गच्छामाक्रान्तामिति” प्रा० त० रघु० । उभयतः भावे-क्त
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६ हिंसने ७ अभिशपे
च न० । “एवञ्चैव नरश्रेष्ठः रक्ष्या एव द्विजातयः । शाप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते ससृष्टुजेत् अभिशस्तमपि
हेतृषां क्षपायित विशास्यते” । भा० शा० प० ।

अभिगच्छति लि० अभिशस्ते अभिशपे भवः कन् । वैद्यकोक्ते
अभिशापजज्वरादौ “वृत्ता ये देवहोहाभिगच्छका अथर्व-
कृता उपसर्गकृताश्च” सुश्रुतः ।

अभिगच्छति स्त्री अभि+गच्छ-क्तिन् । १ अभिशपे
“उरुष्या णो अभिशस्तेः सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
गच्छेरभिशापरूपाच्चिन्दनात्” भा० । २ अपवादे “इमां
मिथ्याभिगच्छिञ्च कणस्य ससृष्टाहूताम्” ऋ० वं० ।
अभि+गच्छ बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां “तिति-
ज्जने अभिशस्तिं जनानाम्” ऋ० ३, २०, १ । “अभिगच्छिं
हिंसाम्” भा० । शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिगच्छतेः हिंसाहेतोः” भा० । अभिसुखेन शस्तिर्या-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शार्हे च

अभिगच्छत्य लि० अभिशस्तिमर्हति यत् । १ हिंसाहर् २ आक्रो-
अभि(भी)शाप पु० अभि+गच्छ-घञ् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूया-
दित्याक्रोशे च “वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन”
ह० वं० ।

अभिगिरोय लि० शिरसोभिमुखमयं यस्य । १ ऊर्ध्व मूला-
धोये “ओषधे । त्रायस्त्रैमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्दन्ति-
णस्यां कपुष्पिकायामभिगिरोया उपदनिघाति” गो० ।

अभिगिरोयाः ऊर्ध्वमूलाधोयाः सं० त० रघुनन्दनः ।

अभिगोक्त पु० अभिलक्ष्य शोकः । कच्चिदभिलक्षोक्त्य कृते
शोके । शुच-ल्युट् । अभिशोचनमप्यत न० ।

अभिग्रा(अ)व पु० अभि+ग्रा-अप् वेदे घञ् । अभितः
अवणे “कृतं दिवे तदवाचं पृथिव्यामभिग्रावाय” श्रुतिः ।

अभिग्रात्य लि० अभितः श्रुत्यं शुद्धचारित्र्यादस्य । शुद्धचारिते
“अदक्षिणमयज्ज्वानमभिश्रुत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प०

अभिगृह्ण पु० अभि+गृह्ण-घञ् । १ पराभवे, २ अक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिगृह्णजडं विजिज्ञिवानिति”
रघुः “तीव्राभिगृह्णप्रभवेण वृत्तिम्” कुमा० “जाताभिगृह्णो
व्यपतिर्निषङ्गात्” “ततोऽभिगृह्णानिलविप्रविद्धा” “विनोद-
यिष्यन्ति नवाभिगृह्णाम्” इति च रघुः “नवाभिगृह्णां
नूतनदुःखासिति” मल्लि० । ५ आसक्तौ “सुहृदिति वनवि-
भ्रमाभिगृह्णात्” माघः दैभूताद्यावेशे अभिघाताभिगृह्णा-
भ्यामभिचाराभिशापतः” माधवनिदानम् ।

अभिघव पु० अभि+घ-अप् । १ यज्ञाङ्गस्नाने, २ निष्पीडने,
३ स्रोतोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमसत्तापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रादादप्रभृति लिपय्यायानभिषवान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषुण्ण्ति व्याख्यातोऽभि-
षव” इति कर्क० । “आष्यायनाभिषवाश्चदाभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरादीजः सप्ताहाभिषव-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
षवः सूत्या” कर्क० । ६ स्नाने । “जपोपवासाभिषवैर्मनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । ८ यज्ञे ।

अभिषवण न० अभि+घ-ल्युट् । अभिषवणार्थे स्नानमाले
“शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिषव-
साधने “न्यूपं पवितं तृषा ऋजीषाभिषवनीरापः” अथ० ।

अभिषह्य लि० अभितः सह्यः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसह्येत्यर्थे अव्य० “अभिषह्य त वः कन्यां कुर्याद्दूषेण
मानवः” । मनुः ।

अभिषाच् लि० अभि+सच्-खि-स्त्वर्थे णिच्-क्विप् वा ।
१ अभिसुखेन सम्बन्धुं समर्थे २ अभिभावके च “वसो
अभिषाचकृष्वान्” ऋ० ६, ६३, ६ ।

अभि(भी)षाह् लि० अभि+सह-ण् णिच्-क्विप् वा पत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहजशीले च ।

अभिषिक्त लि० अभि+सिच-क्त । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्दपं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तम्” सा० ८० ।
 “दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिषिक्तो गृहस्तदा” भा० व० प० २ स्नाते च ।
 अभिषिक्तेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । अभिषिक्तः
 अभिषिक्तनिर्वृत्ते कूपे पुं० । [सोमादौ च इकाङिके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ कृताभिषेवे
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना शान्त्यर्थं, सेचने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण ३ मार्जने ।
 ४ स्नानमात्रे च । “कृताभिषेकां हतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “निष्पन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः” माघः “तत्वाभिषेकं
 कुर्वाणो गोमहस्रफलं लभेत्” । “तत्वाभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवार्चने” रतः “तत्वाभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थं नराधिप ।
 भा० व० प० । ५ कर्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च । “सुरास्वाम-
 भिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैस्नाने तच्च मत्कृततुलादानादिप-
 ह्तौ २०६ पृष्ठे दृश्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्तूपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिषेक्तृ लि० अभि+सिच-हच् । अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-एत्यत् कुत्वम् ।
 अभिषेकयोग्ये “अभिषेक्याभिविष्यत समामुवन्त इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमश्वरक्षां समामु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ” कर्क० ।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे
 अभिषेचने हितम् ठञ् । अभिषेचनिकम् । अभिषेक
 द्रव्यमन्त्रादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।
 अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्मणि अनीयर् । अभि-
 अभिषेकाहं “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत० ब्रा० । साध्वर्थे क् ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टिकतोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्थान्तर्गताभिषेचनीय
 सोमस्येव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्ट्या” शत० ब्रा० ।

अभिषेचन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शतोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् पत्वम् । युद्धार्थं शतोरभिमुखं
 सेनया सह जिगीर्षोर्गमने ।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन-अप् पत्वम् । सिंहनादे “अभि-
 ष्टने ते अद्रिवो यत् स्या” ऋ० १, ८०, १४, “अभिष्टने
 सिंहनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यज-इष वा क्तिन् वेदे पु० एका० ।

१ “अभियष्टव्ये ‘मह्ना अभिष्टिरोजसा य० ३३, २५, अभी-
 ज्यते इत्यभियष्टव्यः वे० दी० । २ अभिलाषे, । आसाद-
 भिष्टिकदवसे यासदुगः” य० २०, ४८ अभिष्टिमभिलाषं
 करोतीत्यभिष्टिक्त् मनोरथप्रदः” इति वेददी० ।

अभिष्टुत लि० अभि+स्तु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)ध्यन्द पु० अभि+स्यन्द-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा पत्वम् । १ अतिवृत्तौ २ स्वप्ने ३ जलादिस्व-
 रणे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अधिके । “स्वर्गमभियन्दव
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं
 परदेशापवाहनेन स्वदेशाभियन्दवमनेन वा निवेशयेदि-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रावेण
 सर्व्वं नयनामयास्ते भवन्त्यभियन्दनमित्तमूलाः” । तस्मा-
 दभियन्दसुदीर्यामाणसुपाचदेदाशु हिताय धीमान्” सुश्रु० ।
 उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरक्षणात् स्वप्नविपर्य्यायाच्च ।
 स्वेदाद्भ्रजोधूमनिषेवणाच्च अर्द्धविघाताद्भ्रमनातियोगात्
 द्रवास्तथाक्षान्निशि सेविताच्च विषमूत्रवातक्रमनियहाच्च
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिघातादतिसद्यपानात् ।
 तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाय्वपहात् स्तब्धानिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पित्तात्
 कफाद्भ्रक्तादभियन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व्व
 नेत्रामयाकरः । सुश्रु० ।

अभियन्दनगर न० अभियन्दने प्रधाननगरातिष्ठद्वा तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शाखानगरे अभियन्दरमण-
 मिथपि पाठः । रत्नं रतिस्नानं ईत० । तत्त्वार्थे ।

अभिय(स्य)न्दिन् लि० अभियन्दते अभि+स्यन्द-णिनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा सत्वम् । १ सर्व्वतः स्तुते । “प्रयोऽभि-
 ष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुश्रु० ।

अभिष्वङ्ग पु० अभि+स्वन्ज-घञ् । १ उत्कटरागे २ अनात्म-
 न्यहंबुद्धौ च “असक्तिरनभिष्वङ्गः एतदारब्धहादिषु” गीता
 अभिसंरब्ध लि० अभि+सम्+रभ-क्त । १ ऋद्धे । [निष्पन्ने च
 अभिसंवृत्ति स्त्री अभि+सम्+वृत्-क्तिन् । १ व्यवहारे २ अभि-
 अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः । १ सर्व्वत आश्रये “यदि
 कुर्यात् भवानेवं विभेऽस्त्रिभिसंश्रयम्” रामा० ।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । संसा-
 राभिमुख्ये । अभि+सम्+स्व-बोधायां णसुल् । अभिना-
 बोधाद्योतनात् न द्वित्वम् । अभिसंसारम् अभिगत्याभि-
 गत्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः” श० ब्रा०

अभिसंहित ति० अभि+सम्+धा-कर्षणि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिवि-
कर्त्तरि च “विसृक्तिदायेऽभिसंहितेषु” रुचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशपे । तप-भावे घञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक ति० अभि+सम्+धा-क-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणासहनेन आक्षेपके, “वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभि-
सन्धकः मनुः” । “अभिसन्धकः परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक
इति” कूळू० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्ध्या स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ
अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।
“पराभिसन्धानपरं यद्ययस्य विवेष्टितम्” रघुः । “परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिणः” काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । “फलाभिसन्धानपरा न योगिनः” पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । ३ फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य० । “अभि-
सन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्” गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे क्ति । १ फलाद्युद्देशे ।
“स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वञ्चनामिव सेनिरे” कुमा० ।
“स्वधामुजः काव्यफलाभिसन्धौ” रुचिस्तवः ।

अभिसन्धित ति० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति ति० अभि+सम्+पद-क्तिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, “चित्यास्याहवनीयाभिसम्पत्तेः”
कात्या० १८, ६, ३५ । “आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति
श्रवणात् “यो वाव चितोऽग्निर्निधोयते तामेवैतकाभेष्ट
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत” इति श्रुतिः एकवारं चित्यस्यो-
परि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकता-
सम्पन्ना” कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा० स० । १ अधिक-
सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाम्येन
सम्पन्नतायाम् “तान्मुभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश
भासाः पञ्चत्तैवस्तस्य इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्” शत० ब्रा० । “यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
लक्ष्य भवति” भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे घञ् । १ युद्धे ।

भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशपे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-घञ् । १ अभितः सम्बन्धे
“द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणात्वनाभिसम्बन्धः” “फलार्थित्वा
तु स्वामित्वे नाभि” जै० सू० “वैजिकादभिसम्बन्धादनु-
रन्ध्यादधं त्रहम्” मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वययोग्यत्वएव ।

अभिसर ति० अभितः सरति हट्+ट् स्त्रियां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । “तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः”
भा० उ० प० । “अथ साभिसरं शरैस्तरस्त्रो” माघः ।

अभिसरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च
अभिसर्जन न० अभि+हृज-भावे घञ् । १ दाने, २ बधे
अभिसाय अव्य० अभिसुख्ये अव्ययी० । सायाज्ञाभिसुख्ये ।
“श्रितोदयाद्रेरभिसायसुख्यैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्”
माघः ।

अभिसार पु० अभि+हृ-आधारादौ घञ् । १ युद्धे, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्जन-
सङ्केतस्थानगमने च । “आरब्धे रभसान्ध्या प्रियसखि ।
क्रीडाभिसारोत्सवे” । अभिसारप्रकारश्च । “स्त्रेषु गालेषु
संलीना मूकोक्तविभूषणा” । अवगुह्यनसंविता कुल-
जाभिसरेद्यदि । विचित्रोच्चलवेशा तु वल्लभपुरनि-
खना प्रमोदस्मेरवदना स्याद्देश्याभिसरेद्यदि । मदस्व-
लितसंलापा विभ्रमोत्पुल्ललोचना । आविर्द्भगति-
सञ्चारा स्यात् प्रेक्षाभिसरेद्यदि ॥ क्षेत्वं वाटी भग्नदेवा-
लयो दूतगृहं वनम् । मालयज्जलशानञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुष्पलीनां विनोदने, स्थानान्यथौ
तथा ध्वान्तच्छन्नेषु कचिदाश्रये” इति सा० द० । कर्त्तरि
घञ् । अनुचरे पु० “अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत”
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-
स्थानं अभि+हृ-णिच्-वा खल्व् । १ “अभिसारयते कान्तं
या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि
सारिका” सा० द० उक्ते नायिकाभेदे “अनभिज्ञास्त-
मिसाणां दुर्हिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० “यः सञ्चरोऽभूद-
भिसारिकाणाम्” रघुः ।

अभिसारिन् ति० अभिसरति णिनि । १ अभिसुख्येन गन्तरि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । “षष्ठं तिष्ठ पे त्वैष्टुभपदा

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्वैष्टुमे त्विष्टुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” अतु० क्र० उक्ते
वैदिकच्छन्देभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज-क्त । १ दत्ते, २ उल्लृष्टे, ३ श्यक्ते च
अभिसृष्ट न० स्त्रु-भावे-विच् स्त्रुः अभितः स्त्रुः स्वरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे “अभिसृष्टा निषदा गा
अवस्त्रवः” ऋ० २, २१, ५ अभितः स्त्रुः स्वरः शब्दनं वा यस्य
तेन स्तोत्रेण” भा० । “स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा भेषं
विप्रा अभिसृष्टा” ऋ० ८, ६७, १२ “अभिसृष्टा अभिसृष्टेण
स्तोत्रेण” भा० । [रथस्य हयोरभिरभिसृष्टे] श्रुतिः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृ-अप् । अभिसृष्टेन प्रेरणे “स्यात
अभिहृत त्वि० अभि+हृ-क्त । १ अभिवातसंयोगवति । “सो-
दीर्णैर्मूर्ध्नाभिहृतो वक्त्रमापद्य मारुतः” शिवा । २ ता-
डिते “परस्परैर्नाभिहृता विनेदुः” पु० । ३ युगिते च ।
“अन्योन्यहाराभिहृतौ हरंशौ” लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिसृष्टाहरणे “कामु-
काभिहरणाय मैथिलः” रघुः । २ विवाहादौ यौतकदाने च ।
अभिहव पु० अभिहृयते अभि+हृ-अप् संप्रसारणञ्च ।
अभिसृष्टेनाह्वाने ङ-अप् । २ सर्वतोहोमे ।

अभिहस्य त्वि० अभि+हस-यत् । उपहसनोये “यस्ते मदोऽव
केयोविकेयो येनाभिहस्यं पुरुषं कृणोषि” अथ० ६, ३०, २,
ल्यप् । २ उपहस्येत्यर्थे अय्य० ।

अभिहार पु० अभि+हृ-घञ् । १ अपचिकोषया अभिगस्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चौर्ये, ३ अभियोगे, ४ कवचादिधारणे
५ संक्षेपेणैव मेलेने च । “अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियघातान्ननो नवस्थानात् । सौक्ष्माद्वावधानादभिभावात्
समानाभिहाराच्च” सां० का० । “समानाभिहारात् तोय-
द्विसुक्तानुदविन्दून् जलाशये न पश्यति” सा० कौ० ।

अभिहित त्वि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया वृत्त्या बोधिते
२ उक्ते । “अभिहिते प्रथमा” वा० । अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्
कृतद्वितसमासैः कचिदव्ययेन । तत्तद्वतसंख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च ग्रामं
गच्छति चैतः, ग्रामो गम्यते चैतेष्वेत्यादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथाचाख्याताथसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । “अनभिहिते” पा० अनभिहिते

इत्यधिकाये कर्मादौ द्वितीयादि “इति प्रविश्याभिहिता
द्विजन्ताना” कु० अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मत्वादुक्तता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोवचनादेरुक्तता । “वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना” भा० उ० प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिभाष्यत्या(शक्त्या) उप-
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिभाष्यत्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहिता-
न्वयश्च तत्र मोमांसका एवमाहुः “सर्वेषां शब्दानां व्यवहा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्यव्यतिरेकानुबिधायित्वादुप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यदृष्टप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न
चाकिञ्चित्कुर्वन्तस्तादर्थ्यं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्य्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिर्वादित्यनुमीयते
तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्य्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पश्चाच्चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं
कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः ५२ नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परस्परया कार्य्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विधिशेषीभूता-
र्थवादादौ तु परस्परया । कार्य्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे काव्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गग्रहेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गग्रहेण, तथा च व्यवहारेणैवानुमिते इतरान्वित-
ज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थित-
त्वात् नचाम्ये तत्त्यागः हेत्वभावात् । न तु पदार्थमात्रे
शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्तरात्तदु-
पस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ
ज्ञानशक्त्येन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः” । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः । इतरा-

नितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्व-
ऽन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्ति
अहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रति-
सन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथमगृहीतत्वमा-
लस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च षट्शक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थ-
स्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानो-
दयात् किं तत्र शक्त्या, अन्ययमात्रशक्तावपि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽन्तरयाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न
चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्यप्रतियोगिस्मर-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिश्च-
यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यबोधकत्वापत्तेरिति प्रसङ्गः स्यात्
तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्या-
न्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्यय-
तात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसंस्तरम् तात्-
पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणो न वा लक्षणेति
अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य-
निर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानासक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणे-
च्छेदः स्यात् । अथ षट्समान्येत्यादौ प्रत्येकमन्यवे सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे
विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले
तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः
न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं
व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिणो स्मारितपदार्थान्वयानु-
भवः फलमिति ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिसुख्येनाह्वाने ।

अभिहृत् ति० अभि+हृ-कर्मणि अति वेदे प्र० न गुणः ।

अभिसुखेन ह्रियमाणे । “दुरितादभिहृतः शंसादधा-
दभिहृतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिहृत अभिसुखेन
ह्रियमाणान्” भा० ।

अभिहृत् ति० अभि+हृ-विच् । १ कुटिलगन्तरि “नाभि-

हृरे पदं निदधाति षट्यवे” अथ० ६, ७६, ३ अभि+हृ-
कर्मणि अप् । अभिहृरः उपहृरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिहृत् ति० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति प्र० । अभिसुखेन
कुटिलं कुर्वति “निनिहोरभिहृतामसि” ऋ० १, १८६, ६,
“अभिहृतामभिसुखेन कुटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिच् वेदे प्र० । कुटिलस्वभावे ।
“शतभुजिभिस्तमभिहृतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभि-
हृतेः कुटिलस्वभावात्” भा० ।

अभी ति० नास्ति भीर्यस्य । भयमृन्त्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र
अभीक ति० अभि+कन् “अनुकामिकाभीकाः कमयिता” पा०

नि० । १ कामयमाने “मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्”

माघः । २ क्रूरे ३ उत्सुके च । अभिसुख्येन कायति

प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो वहन्वरूपामभीके”

ऋ० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीपे” भा० । ४ अभि+

इण+कक् । ५ अभिगते ति० “यामन्तु रूष्यतामभीके” ऋ०

७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ईकवौ ७ स्वामिनि च ति० ।

अभीक्ष्ण ति० अभि+क्ष्ण-तेजने बा० ड प्र० दीर्घः अभि-

गतः क्षणं वा प्र० । १ सन्तते २ भृशे च । ३ क्रिया-

पौनःपुन्ये न० । “महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्”

रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः प्यञ् । अभीक्ष्णम् सन्तभावे

“नित्यबीष्मायोः” पा० “आभीक्ष्ण्ये” इति सि० कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्ण-बा० डमु प्र० दोर्घः । पौनः-

पुन्ये खरादि । “अभीक्ष्णमनुसृतयाऽतिदुर्गमम्”, माघः ।

अभीति ति० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः

विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते ति० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयाभावे २ तद्द्वानार्थायाम्

अभयसुद्रायाञ्च । “परशुगदगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्” शिव-

ध्यानम् । ईत० । ३ भीतिमृन्त्ये ति० । अभि+इण-

क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिमर्थे” इति ऋ० ७, २१, ६ ।

“अभीतिमभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।

अभीपत् ति० अभि+पत-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।

“अभीपतोऽष्टिभिस्तर्पयन्तम्” ऋ० १, १६४, ५२, “अभी-

पतोऽभिगमनवतः” भा० । [लघिते ।

अभीक्षित ति० अभि+आप+सन्-क्त । १ अभीष्टे अभि-

अभीष्टा ति० अभि+आप+सन्-उ । अभिलाषुके ।

अभीम ति० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौख्ये ।

अभीमान पु० अभि+मन-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु० अभिसुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईरः अच् ।

डादशमाससंप्रत्युत्पत्तरूपविंशतिसङ्ख्यायाः सहितः
सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तस्यपदधातीत्यर्थः
‘संवत्सरो वा अभोवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि
भूतान्यभिवर्त्तते’ इति श्रुतिः वे० दी० । ३ अभोवर्त्तनेत्यादिके सूक्ते
‘अथैनं सारयमाणसुपाकरह्यभोवर्त्तं वाचयति’ आश्व०
४० । ४ अभिवृत्तिसाधने हविर्भेदे च । “अभोवर्त्तने
हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते” ऋ० १०, १७४, १ ।
अभीष्टु पु० अभि+अश्-उन् पु० अत इत्थम् । १ बाह्यौ
“अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्मणि” निरु० । २ अश्वरज्जौ ।
‘स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभी-
शवः’ ऋ० १, ६३८, १२, । ३ किरण्ये “प्रफुल्लतापिच्छ-
निभैरभीशुभिः” साधः “सुयन्तुभिः सर्वशासैरभी-
शुभिः” ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः” भा० ।
४ “अङ्गुली च अभीशवोऽङ्गुलयः” ऋ० भा० उक्तेः ।
अभीष्टुमत् पु० अभीशवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य
महत् । सूत्र्ये “क्षितिपः क्षिप्रभीशुमानिव” साधः ।
अभीषङ्ग पु० अभि+सन्ज-अञ् दीर्घः । अभिषङ्गशब्दार्थः ।
अभीषु पु० अभि+इष+ङ् । १ किरण्ये (लागाम) इति ख्याते
२ प्रपञ्चे, ३ कामे, ४ अश्वरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्ध्नि-
न्यान्ततया प्रेठुः लोकवेदयोस्तु तालव्यान्तप्रयोगः” सङ्गि० ।
अभीष्ट वि० अभि+इष-क्त । १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये
च “स्नातकं गुरुमभीष्टवृत्तिजम्” साधः । “आत्मानम-
खिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये” वे० सा० ।
अभुक्त वि० भुज-कर्मणि क्त न० त० । १ “अभक्षिते अन्नादौ
२ अकृतभोगे पुण्यादौ च । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-
कोटिशतैरपि” पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः
कर्मकृतसुखदुःखानुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त
अर्थां अच् न० त० । ३ भुक्तवद्भिन्ने “भुक्ताम्राह्मणाः
पीता गाव इति अर्थ आद्यच्” पा० भाष्यम् । सुखबोधे क्त
कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । “अभुक्तौ हृत्तिधिर्जन्” सूत्रिः
“अभुक्तस्य दिश निद्रा पाषाणमपि जीर्यति” वैद्य० ।
अभुक्तमूल न० “भुजङ्गपौरन्दरपौष्णभानां तदप्रभानाञ्च यद-
न्तरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्त्वभवां
सुताञ्च” इति नार० । “ज्येष्ठान्ते घटिके द्वे च मूलाद्य
घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्जातं तत्त्व विवर्जयेत्”
वशि० ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धञ्च मूलादौ घटिकार्द्धकम् ।
तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलस्युच्यते” इति दृष्ट० ५०
उक्ते ज्येष्ठाम्लानक्षत्रयोराद्यन्तघटिकाविशेषे ।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्लिप् न० त० । अभक्षके । “नभ
आष्टशोः किमभुग्वदामि” ऋ० १०, ६५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतमासञ्च
विरुद्धमोहितम्” माघः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च
अभूततद्भावः पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन
रूपेण भावः । यः कश्चित्पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
रूपेण तस्याविर्भावे । यथा वृत्तिका घटीभवति । “कृत्व-
स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेशः पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-
अभूति स्त्री अभावे न० त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवास्य
नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
३ सम्पत्त्यभावे ” “ध्वजाश्चापि व्यशोर्यन्त भरतानाम-
भूतये” भा० श० प० । न० ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न० त० । १ भूरभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न० त० । १ अनान्यमे अविषये “अभूदभूमिः
प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति” माघः “अभूमिरियमपन-
यस्य” शकु० “नाभूदभूमिः स्वरशायकानाम्” नैष० । “सखलु
सनोरयानामभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
अप्राशस्त्ये न० त० । अप्रशस्तभूमौ । न० ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न० त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
२ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
ञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति” सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न० त० । भूरभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न० त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते
अभृत त्रि० न स्मृतः । १ अप्राप्नवेतने । गोस्वात्यनुमते भृत्यः
सा स्थात् पालेऽभृते भृतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न० त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न० त० । भेदाभावे एक्ये “गतयोरभेद-
मिति सैन्ययोस्तयोः” माघः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
“रलयोर्दलयोश्चैव जययोर्वययोरपि । शसयोर्धनयोश्चान्ते
सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्थादभेदेन कल्प-
नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरभावेद”
इति सांख्यवादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
त्म्यमिति तु साङ्ख्यवादयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतस-
त्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
गुणक्रिययोर्द्वयनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्वयगुण-

योर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे स्मृतं न० त० ।
१ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यकवचं दधे” भा० द्रो० प० । २ हीरके
न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०
अभोग पु० अभावे न० त० । १ भोगाभावे न० ब० । २ भोगशून्ये
अभोजन न० अभावे न० त० । भोजनाभावे उपवासे

“स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-
मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च
भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव
इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य जैमिकजन्यत्वाङ्गी-
काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
कचिद्वागाभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने
बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानात्तुद-
येन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे
भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्ति-
स्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभो-
जनम् रातावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति
वैद्य० । न० ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यान्तान् भुक्त्वान्नमिति” मनुः
अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् ।
अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।
“य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः” मनुः ।

अभौम न० भूमौ मवम् न० त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विर-
रणं जलशब्दे “अभौममभोविस्मृजन्ति मेघाः” इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अनृज-क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभि-
तोलिप्ते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिसुखमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अनृज-घञ् कृत्वम् । तैलादिमर्द्दने ।
“मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्तोतोभिस्त-
र्पयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु
न च स्नाह्वाङ्गतर्पणम् । संसाष्टिं बहुशोऽभ्यङ्गोऽमस्तकादौ
प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

ङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्धपं तैलं यत् तैलं पुष्पशसितम् । अदृष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम्” इति च ति० त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्यं मलञ्चकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाच्छोऽरूपान-
च्छत्वधारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-
श्रमवातहम्” । “शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शो-
येत्” वैद्य० ।

अभ्यङ्गन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दार्थे
“भोजनाभ्यङ्गनाहानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः ।
“ताम्बूलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु० त० प्रचेताः ।
करणे ल्युट् । १ नेत्रादौ कञ्चलादिदाने । २ तत्साधने
द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन-
व्यापारे “अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सर्जनमेव च । गुरु-
पत्न्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यङ्गनीय ति० अभि+अनुज-कर्मणि अनोयर् । १ अनु-
लेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च “एतदभ्यङ्ग-
नीयं घृतमिति” दुर्गात्मवपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक ति० भृशमधिकः प्रा० सं० । उत्कृष्टतमे । “अयं वै नः
श्रेष्ठ” इति वृ० उ० । भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिकइति
व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्त्वमोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः”
गीता । २ अधिकपरिमाणे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽहर-
तोऽभ्यधिकं वधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शताद-
भ्याधिके वधः” इति । “पञ्चपलतस्तभ्यधिके हस्त-
च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्व अव्य० अध्वनोऽभिसुखम् अव्ययी० अच्समा० ।
मार्गाभिसुखे “संस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाऽ-
भ्यध्वं शय्यां प्रास्यति” कात्या० २४, ५, ३५, “अभ्यध्वं
मार्गाभिसुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यदरे चित्”
“अथ० ४, २८, २” तृतीयासप्तस्योर्ध्वञ्जलम्” पा० वा नाम्

अभ्यक्ष्ण पु० अभि-अक्ष-अच् वृ० । तिलकल्के । (खलि)
अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं
कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने “कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा”
कुमा० “पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञात ति० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुरु इत्या-
द्युक्ता नियोजिते आभिसुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-
याम् इदं कुरु इत्याद्युक्त्या नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाच्चित्कूटस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च
अभ्यनुक्त ति० अभि+अनु+वच्-क्त । १ आभिसुख्येन अनुक्तं
अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-
स्थाने । “नवोत्तजाभ्यन्तरसम्भूतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः
स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन-
पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्मद्विष्टपरिवर्त्तितश्च गणा-
भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च ।
अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्येति ०
“शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां
स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । अग्नौचाद्वि वरं
बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम ति० अभ्यन्तरे सर्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आर-
मतिकर्त्तरि घञ् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च
“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु
परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । सहितः परमव्यक्तमव्य-
क्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्यामिब्राह्मणेन
१२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्वाभ्यन्तरवर्त्तित्वम् ।

अभ्यमन न० अभितः अभ्यमनम् अभ्य-गत्यादौ भावे ल्युट् ।
१ अभिगमने । चु० अभ्य-ल्युट् अभ्यन्तत्वात् ह्रस्वः ।
२ । रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अहितसेवने च ।
अभ्यमित ति० अभि+चु०+अभ्य-कर्मणि क्त । १ रुग्णे
२ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यतैव “बहुभिस्तेन
चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० द्रो० प० ।

अभ्यमित अव्य० अभितस्त्वाभिसुखम् अव्ययी० । अभितस्त्वं
शत्रोराभिसुख्ये । अभित्सलंगामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि-
कारे “अभ्यमित्वाच्छ च” पा० ६ अभ्यमित्वीयः चात् स्वयतौ
अभ्यमित्वीणः अभ्यमित्वाः । सामर्थ्येन शत्रोराभिसुखगामिनि
वीरे पु० । “मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्वोभवासि ते”
“उद्योगमभ्यमित्वीणोयथेष्टं त्वञ्च सन्तु” इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् ति० अभि+चु०+रोगे-अभ्य-कर्त्तरि अभ्य-
न्तत्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगशुक्ते २ आभिसुख्येन पीडिते ।
अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इण-अच् ।
१ अस्मभ्ये “आदित्याभ्ययेऽज्जतायामपि” कात्या० ८,
६, १३ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमभ्ये” कर्कः । २ अप्रगमे
च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४, १५, १३
तमसोऽभ्यकारस्त्राभ्ययेऽप्रगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने
२ आभिसुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कुर्यादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।
अभ्यर्चाप्यत स्त्री ।

अभ्यर्च्य ति० अभि+अर्च-कर्मणि ग्यत् । १ अभितः पूज-
नीये “देवान्यः सदाभ्यर्च्यामृहस्येस्तु विशेषतः” पु० ।
ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० “देवान्
पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।
अभ्यर्ण ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त आविदूये इडभावे नि०
नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनो-
वत्सस्य वार्त्तापि न” सा० द० । “अभ्यर्णमागच्छतमसृ-
गद्भिः” रघुः । “कणास्रवाभ्यर्णचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ण-
तया विवस्वता” इति च माघः ।

अभ्यर्थना स्त्री अ+अर्थ-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने
“अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थामिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे”
कुमा० । भावे ल्युट् । तत्त्वे न० । [अभिसुखं याचनीये ।
अभ्यर्थनीय ति० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनोयर् ।
अभ्यर्थित ति० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते
“अवकाशं किलोद्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।
गौणकर्मणा विवक्षायां सुखे क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्य ति० अभि+अर्थ-ग्यत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु
चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्जिणा” रघुः । ल्यप् ।
अभिसुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-क्त । भृशपीडिते ।
अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-
मुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्त्वे न० ।

अभ्यर्हणीय ति० अभि+अर्ह-अनोयर् । पूजनीये । “शा-
रङ्गो मन्दपात्रेण जगामाभ्यर्हणीयताम्” मनुः ।

अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्धारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द-घञ् । १ शत्रोराक्रमे,
२ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमभ्यवार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+ह-घञ् । भोजने । “अल्पाच्चा-
भ्यवहारेण” मनुः ।

अभ्यवहार्य ति० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोक्तुं योग्ये । “सर्व-
लोदरिकस्याभ्यवहार्यमेव” विक्र० । “खरं विशदभ्यवहार्यम्” पा० भ०

अभ्यवहृत ति० अभि+अव+ह-क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने
“यत् शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्निःखात्तदुपगूहेत यद्यु
अभ्यवायनाय” शत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्ये नैक-
क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
दयितुमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव बाङ्ग्यं तप
उच्यते” गीता “अनभ्यसनशैलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०
“वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्षः ।

अभ्यसनीय ति० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनोयर् । अव-
श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।

अभ्यस्तयक ति० अभि+अस्त-उपतापे कण्डा० यक् खलु ।
अत्यन्तास्तयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तनं गुणेषु दोषारोपके ।
“मामात्मपरदेहेषु प्रदिषन्तोऽभ्यस्तयकाः” गीता ।

अभ्यस्तया स्त्री अभि+अस्त-उपतापे कण्डादि० यक् प्रत्य-
यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
“केनाभ्यस्तया पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा० “रूपेषु वेषेषु
च साभ्यस्तयाः” “शक्राभ्यस्तया विनिवृत्तये यः” “नूनं तेषा-
मभ्यस्तयापरीभूत्” इति च रघुः ।

अभ्यस्त ति० अभि+अस-क्त । पौनःपुन्ये नैकजातीयाक्रिया
कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने
विषयैषिणासिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा०
उक्तयोः कतद्वित्थयोरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्य-
स्ताच्छतः” “अभ्यस्तस्य च” पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त । १ मिथ्या-
भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्त । २ ईक्षिते ति० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
“शतं मे धारयसीत्यादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावेन च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । मिथ्यामीये गृहं गते-
ऽतिथौ “सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” पुरा० । २ सम्मुखगत-
मात्रे ति० । “अभ्यजातोऽभ्यागततृणतर्णकान्” माघः ।

अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽत आभि+आ+गम-अप् ।
१ युङ्गे । कर्मणि अप् । २ अन्तिके । करणे अप् ।
३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
६ अभिसुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।

अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये
नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्वतकर्मणि व्यापृतः ठन् ।

१ गृह्युत्तिष्ठत्वादिपौषणेषु व्याहृते स्तेनैव व्याहृते ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन्-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । २ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु भध्य-स्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्” मनुः “अभ्याघातेषु चौख्यौ-पदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् लि० अभि+आ+हन्-ताच्छील्ये विभुण् । हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरामिश्रितैः परिरा-टिभिः” भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । अभिसुख्येनाचरणे । “अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, ३, २

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व-ज्ञातस्य तथात्वरूपेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणां दधाति त्वंपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनैवमन्य” इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततो ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातले कर्त्तरि क्त वेदे नि० । १ सर्वत्रापके परमेष्ठरे । “सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः” छा० उप० । “सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः व्याख्यस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-दा-क्त । २ अभिसुख्येन गृहीते लि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ अभिसुख्येनादाने, अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्वादिना वज्रादेराधाने “यानिधस्य परिदधात्यभ्याधानाय” शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् । अभ्यान्त पु० अभि+अस-क्त नि० । रोगशुक्ते निष्पीडिते अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिसुखागमने । अभ्यामर्ह अभि+आ+हृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायसेन्य लि० अभि+आ+यस-कर्मणि वा० सेन्य । अभितो नियन्त्रये । “वाससोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः” ऋ० १, २४, १, “अभ्यायसेन्यौ अभिबो नियन्त्रयौ” भा० । अभ्यारम्भ पु०० अभि+आ+रभ-घञ् सुम् । प्रथमारम्भे अभ्यारूढ लि० अभि+आ+रूह-क्त । १ शशमारूढे पृष्ठे “तेनैव क्षत्तमनभ्यारूढम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रूह-घञ् । १ अभिसुखारोहणे । अभिसुख्ये नारोहिते देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्र-जपभेदे “नविदमभ्यारोपजपविधिशेषोऽर्चवादः” इति ह० भा० । “अयान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति” शत० ब्रा० । अभ्यारोहणीय लि० अभि+आ+रूह-अनीयर् । अभि

सुख्ये नारोहणीये । एतत् । अभ्यारोहणोऽप्यत ।

अभ्यावर्त्त लि० मि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने “प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्त्रैवैतत् रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते” शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ शशमारूढौ पु० । अभि+आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये स्तोत्रादौ लि० । “चतुर्विंशः पवमानाः त्रिदश्यावर्त्तं चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-चत्वारिंशः पवमानास्तत्तयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० । अभ्यावर्त्तिन् लि० शशमारवर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि । १ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिञ्जन्” ऋ० ६, २७, ५ । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” ऋ० ६, २७, ८ । अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्-उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त । अभिसुख्येन आनीते होमशेषद्रव्ये । “वातोऽभ्यावृत्तः” य० १, ५, ८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषोभूतः” वे० दी० २ पुनः पुनरभ्यस्ते लि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्षत्वसुच्” पा० । “मना-गनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यत यः क्षमी” साधः ।

अभ्याश पु० अभिसुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन अश्रु-व्याप्तौ करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिसुख्यापनात्तथा-त्वम् । २ क्षिप्ते तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् । “यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशोह यदेनं साधवो धर्म्मा अभ्यागच्छेयुः” छा० उप० । “अभ्याशः क्षिप्रम्” भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्” । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्” छा० उप० ।

अभ्यास पु० अभिसुख्येनासृते क्षिप्यते असृ-क्षेपे कर्मणि घञ् । १ निकटे । “चूतयष्टिरिवाभ्यासे सधौ परभृतोऽनुखी” कुसा० । अभिर्नीसार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुशीलने पौनःपुन्येन करणे । “असङ्कलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तमिति” कुसा० । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनङ्गय । “अभ्या-सेन च कौन्त्य । वैराग्येण च गृह्यते” । “अभ्यासे-ऽप्यसमर्थोऽसि सत्कर्मपरमोभव” २ “अभ्यासयोगशुक्लात्वा ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च अभ्यासश्च पञ्चधा । “वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्य-सनं जपः । तद्गानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा”

दक्षः । ४ अन्यतात्पर्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुतात्पर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा च्छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नवकत्वः स्यात् । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । इव्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्थादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य” पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलेनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । “अभ्यासयोगेन ततो माभिच्छाप्नुं धनञ्जय” ! “अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति” च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्त्राद्यैः शत्रोर्निर्वलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ-घञ् । १ अभिहारार्थे २ समलहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । “अस्मिन्नुहैकोऽवान्तरदेशे कर्षून् खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अभ्याहित ति० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त ति० आभिमुख्येनोक्तः । १ समस्तसुक्ते २ प्रकाशिते च अभ्युक्ष्ण न० अभि+उज्-सेचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्ष्णं परिकीर्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्ष्णं प्रोक्तं तिरश्चावोक्ष्णं स्रुतम्” स्रुत्युक्ते अवतानपाणिना सेव्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे “परस्परभ्युक्ष्णतत्पराणाम्” रघुः अभ्युक्ष्णं च स्नानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्ष्णादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षित-द्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः । यो अङ्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति निबन्धेन ग्रीह्यादिगतावघातानुकूलशक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्ष्णाभ्युक्ष्णादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो ग्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते” इति ॥ नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्ष्णाभ्युक्ष्णादिभिः” कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽष्टः पुंसएव पुनिष्ठः एव स्वीक्रि-

यते प्रतिग्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवाष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्र-देशितं फलमनुष्ठानरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्ये प्रधानफलवत्तत्तद्वान्तराष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगताष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् ग्रीह्यादेशे सर्वपुरुषसाधारण्येनानिष्पन्नकत्वात् अन्यथा अङ्गतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्गत-फलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचारान्नाथसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवध-फलाद्युद्देशेऽपि व्यभिचारिपुरुषगतस्याष्टविशेषस्य कल्पनावश्यकत्वात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः व्यभिचारकर्मणश्च उपपातकमध्ये मन्त्रादिभिर्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित ति० अभि+उज्-क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ अभ्युक्ष्य ति० अभि+उज्-अर्हाद्यै रयत् । अभ्युक्ष्णाह् ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिद्धेत्यर्थे अव्य० “असन्त्यनम-वष्टथं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १३ ।

तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० सा० ।

अभ्युक्ष्य पु० अभि+उद+चि-अच् । १ उद्गौ । “अभ्युक्ष्यस्तु लक्ष्मीः” किरा० २, १६ मल्लिनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उत्थाने, ६ उत्थाने च । “नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दः सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमधश्मस्य तदात्मानं सृजा-स्यहम्” गीता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् ति० अभि+उद्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान अभ्युत्थित ति० अभि+उद्-स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमासनादित उल्लिखिते । २ अभिमुख्येनोद्गते च

“अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिष्ठीनाश्चमन्मुखान्” रघुः ।

अभ्युत्थेय ति० अभि+उद्+स्था-उपसृष्टत्वात् कर्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २२, ५, २७ गुर्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिमुख्येनोत्पतने “अवक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः” रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इष्-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्रादुर्भावे, २ उद्गौ, “भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशम्” रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशासमानचूडादिसंस्तारे च । अत एव तदर्थकश्राद्धम् अभ्युदयिकमित्युच्यते ।
 ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ वृद्धिनिमित्तके श्राद्धे च “स-
 म्यन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि” मनुः । ‘अभ्युदये वृद्धि
 श्राद्धे’ कुल्लू० । ‘प्रतिवेद्धाऽपि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि’
 मनुः । भावे अच् । ईउत्तरोत्तरवृद्धौ “अभ्युदयफलं धर्मज्ञान-
 मिति” शा० भा० “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-
 मिति” भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् ।
 अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे । “अथाभ्युदयिके श्राद्धे शुभा-
 नाशयेत्” गोमि० “अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं
 श्राद्धम् अभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यज्ञेन द्विविधम् भूतं
 पुनर्जन्मादि भविष्यत् विवाहादि आ० त० रघुनन्दनः ।
 अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं
 यस्य । अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
 श्राद्धमभ्युदयार्थकम्” मार्क० पु० ।
 अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नो-ल्युट् । अग्नेरभि-
 लुखानयने “अभ्युदानयन्” गो० सू० अभ्युदानयन् अग्ने-
 रभिसुखमानयन् जपेदिति स० त० रघुनन्दनव्याख्या-
 नात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।
 अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभि-
 सुखकथने २ अभिसुख्ये नोर्द्धसत्त्वेषणे च ।
 अभ्युदित ति० अभितः सर्वतः उदितसत्क्रान्तं प्रात-
 र्विहितं कर्म यस्मात् । सूर्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्काल-
 कर्तव्ये १ ब्रह्मचारिणि । “सूर्येण ह्यभिनिर्गुह्यः शयानो-
 ऽभ्युदितश्च यः” मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते
 च ति० “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ”
 स० त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।
 अभ्युदीरित ति० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिसुखसुक्ते ।
 अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम-भावे अप् । १ अभ्युत्थाने
 २ उद्गवे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनमप्यत्र न० ।
 अभ्युद्यत ति० अभि+उद्+यम-क्त । उद्युक्ते “कुलमभ्युद्यत
 नूतनेश्वरम्” रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, “एधो-
 दकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्” मनुः ।
 अभ्युद्भूत ति० अभि+उद्+ह-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-
 भ्यर्थ्य दत्ते च “एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्भूतञ्च यत्” शु० त०
 मनुवचनपाठः “अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-
 नेन । अभि+उद्+ध-क्त । ३ अभिसुख्ये नोत्तोलनेन धृते ।
 अभ्युन्नत ति० अभिसुख्येन उन्नतः । अभिसुख्येन उन्नते

अत्यन्नोन्नते । “अभ्युन्नताङ्गुलनखप्रभाभिः” कुमा० ।
 अभ्युपगत ति० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते अङ्गीकृते ।
 २ समीपगते ३ अभिसुखसुपगते च ।
 अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अप् । १ स्वीकारे “क्रिया-
 भ्युपगमात्तेतद्बीजाद्यं यत् प्रदीयते” मनुः । २ समीपगतौ च
 १ “नियमदयादीक्षाभ्युपगमेत्यादि” सुश्रुतः ।
 अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-क्तान् । अनिष्टनिवार-
 णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुपपद्ये, “ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
 शपथे नास्ति पातकमिति” “स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण
 भ्रन्न उच्यते” “स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकार-
 णम्” इति च मनुः अभ्युपपूर्वपदतेः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव
 “रतिमभ्युपपत्तुमातरामिति” कु० प्रयोगः । २ सान्त्वने च
 अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद-तृत्तुन् । सान्त्वयितुम्
 अनुग्रहीतुं वेत्त्यर्थे “रतिमभ्युपपत्तुमातराम्” कुमा० ।
 अभ्युपपन्न ति० अभि+उप+पद-क्त । अनुग्रहीते ।
 अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण-अच् । १ स्वीकारे २ अधि-
 कोपाये च । “तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये” कुमा०
 “तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि” मनुः ।
 अभ्युपेत ति० अभि+उप+इण-क्त । १ अभिसुखसमीपगते
 २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।
 अभ्युपेत्य ति० अभि+उप+इण-कर्मणि कप् । अभिसुखं
 समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्यर्थे अव्य० । “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषामिति” नार० ।
 अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् ।
 अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकारणरूपे विवादभेदे “अभ्युपेत्य च
 शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद
 पदस्युच्यते” नार० । “आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
 पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-
 र्व्यमिति” मिताक्षरा ।
 अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण-भावे कप् । सेवायाम् ।
 अभ्युषित ति० अभि+वस-क्त । १ अभिसुखसुषिते अभिसुख-
 स्थिते सेवकादौ पु० ।
 अभ्यु(भ्यू)ष पु० अभित उ(ज)प्यते अग्निना दह्यते अभि+
 ज(ज)ष-बा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्णकृते
 (रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्नभेदे । जष भावे कर्मणि वा घञ् ।
 वङ्गिना द्रव्यदग्धेऽन्ने हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषदहने
 अभि+उष-भावादौ घञ् । अभ्योषोऽप्यत्र अभ्यु(भ्यूभ्यो)-
 षायहितं कृत्यतौ अभ्यु(भ्यू)(भ्यो)षीयम् अभ्यु(भ्यू)(भ्यो)-

अभ्र । तद्विहिते गोधूमकलायादौ । अपूपादिगणपाठात्
नि० अभ्येषशब्दोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि ऋयतौ उक्तार्थे ।
अभ्रूह अभि+जह-घञ् । खबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के “नैषा
तर्केण सतिरापनेयेति” कठ उ० भाष्ये “खबुद्ध्याभ्यूहेन
केवलेन तर्कभाषण इति” उक्तम् ।

अभ्रूहनीय वि० अभितः जहनीयः । खबुद्ध्या तर्कणीये ।
अभ्रूह्य वि० अभितः उह्यः । खबुद्धिमात्रेण तर्कणीये ।
ल्यप् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्र अतो भ्रादि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र
अभ्रम् “तेष्वसौ दन्त्यकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः” भट्टिः ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १ मेघे २ सुस्तके ३ आकाशे च अवभ्र-
शब्दोऽधिकं दृश्यम् । “तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-
दर्शने” मनुः “अभ्रं लिहायं रविमार्गमङ्गम्” भट्टिः ।
“वर्षात्ययेन रुचमभ्रवनादिबोद्धेः” रघुः कुर्व्यादिगण-
पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्व्यादि० ल्यप् ।
अभ्राः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति कण्ड् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । कचित् पुंस्त्वमयस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रश्मेश्वरदर्शने
शिववाक्यम् । “अभ्रकस्तव वीजन्तु भम वीजन्तु पारदः
अनयोर्मेलेन देवि । नृद्युदारिद्र्यानाशनम्” । जारिताभ्रस्यैव
पारदमेलनद्वारा नृद्युनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः
चक्रदत्ते । “क्षणभ्रकमनेकवपुर्व्यं ज्वालयन् चैकपातकं
कृत्वा । काष्ठमयोदूषलके चूर्णं सुषलेन कुर्वीत ॥
भूयो दृशदि च पिष्टं वासःस्तृष्णावकाशतलगतितम् ।
मण्डूकपर्शिकायाः प्रचुररसे स्थापयेन्निदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्भासदथ पिष्ट्याङ्गैर्मलिकधान्यभक्तस्यम् । अक्षोदात्य-
न्नाम्नस्त्वच्छजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्शिकायाः पूर्वं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि
भृङ्गराजादौ ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय
भस्माग्नौ । तावद्देहं यावत्क्षीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
पिष्टा दृष्टा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्” इति ।

अभ्रंलिह वि० अभ्रं गगनं लेदि सृशति अभ्र+लिह-
खश् सुम् । गगनस्यर्शिनि अत्युच्चं “प्रासादमभ्रंलिहमा-
रुह” रघुः “अभ्रं लिहायं रविमार्गमङ्गमिति” भट्टिः ।

अभ्रङ्गष वि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उच्चत्वात् अभ्र+
कष-ख सुम् । अत्युच्चं । “आदायाश्चङ्गषं प्रायान्मलयं
फलशालिनम्” भट्टिः ।

अभ्रजा वि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् पु० । मेघ-
जाते “यो अभ्रजा वातजा यश्च शुभ्रोवनस्पतीन्तुसचतां
पर्वतांश्च, अथ० १, १२, ३ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे वि०
अभ्रनाग पु० ईत० १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ईत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राहुग्रहे तस्य
च्छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभ्रावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिशून्ये वि० । [जटामांस्याम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया सांसमस्य गौणोऽङ्गी ।

अभ्रमाला स्त्री ईत० । मेघसमूहे । [केन लिप्तायां स्त्रियाच्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री ३ त० ङीप् । १ अत्याक्षैर्लिप्तायां दिवि २ अत्युत्त-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मेघैर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघैः सिच्यमाने
“दिव्यानकोशासो अभ्रवर्षाः” ऋ० ६, ८८, ६, अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्दृष्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
ङीप् । अस्मात्कट्टे । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यादृतत्वेन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज वि० न भ्राजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति
शीलभिन्ने २ सामगानविशेषद्वारे ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च “परिस्नानो
गरिष्ठा इत्यस्यामृचि गीयमानं साम” ता० ब्रा० भा० ।
तदपि जह्गाने ६ प्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा “भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवत”
इति गवामयने विषुवन्नामाहे तत् पाठ्यम् ।

अभ्राट्(का) पुंस्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् ।
भ्राट्शून्ये । “अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची” ऋ० १, २२, ३,
कवभावे स्त्रियां ङीप् । “नाम्नात्वीसपयच्छेत्” ऋ० । कपि
तु अभ्राट्का तत्त्वार्थे “अभ्राट्कां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृताम्” मनुः ।

अभ्राट्य वि० नास्ति भ्राट्यः शतृ यस्य । शतृरहिते
“अभ्राट्योभ्राट्यङ्गा भवति य एवं विद्वान्” शत० ब्रा०

अभ्रान्त वि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तिभिन्ने यथाज्ञानयुक्ते
२ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभ्रावे न० त० । १ मिथ्यानाभावे २ भ्रमणाभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च वि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाश-
सात्तावकाशे ।

अभावकाशिन् त्रि० अभावकाशोऽस्य इति । गगनसाताव-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “पीडो
पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्त्रभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभति मलं यस्मात् अभ गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलवर्षणार्थे काठमये कुहाले २ कुहालभाते च ।
‘खनति भेषजमित्युपक्रयः । ‘हिरण्ययोगिभिरभिभिर्गिरी-
णाद्युपसाहुषु” अथ० १०, ४, १४ । वा डीप् । अश्लील्यल

अभित त्रि० अभं भेषोजातमस्य तार० इतच् । जातभेषे
अम्बरादौ “ददर्श काले दिवसभितामिव” रघुः ।

अभिय त्रि० अभे भेषे भवः च । १ भेषोद्भवे, २ सुस्तकभवे,
३ गगनभवे च । ‘अभिया न द्युतयन्त्यो दृष्टयः ऋ० २,
२४, २ । ‘यदभियां वाचसुदीरयन्ति ऋ० १, १६८, ८ ।

अभे ष पु० भेष-चलने घञ् न० त० । १ न्याये, उचिते ।
२ चलनशून्ये त्रि० ।

अभू त्रि० भू-प्राप्तौ कन् डिच् न० त० । सहति निरु० । “यज्ञ
ते विश्वागिरयश्चिदभ्याः” इति ऋ० १, ६३, १ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति-
ते आमिमत् त । “यस्या उदरमामयत्” ऋ० १०८६, ८
मा च नः किञ्चनमामयत्” अथ० ६, २७, २ । अमितः-
आन्तः वजादौ कति अमः-आमः अमी-आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति
आमोत् । “किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमीषि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिसः ।

अम पु० अम-रोगे घञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राणे
सर्वदागतिमत्त्वातस्य तथात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा
चामश्चेति वृ० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् ऋ० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेवके “याहि राजेवामवा” इमेन य० १२,
६ । “अमवान् सेवान्” वेदी० ४ अपकृफलादौ न०
शब्दर० । प्राणहेतत्वात् ५ बले “सेनेव सृष्टामं दधाति”
ऋ० १, ६६, ४, अमं बलम् भा० ।

अम् अव्य० चु० अम-कृप् खरादि० । १ अल्पे २ शीघ्रतायाञ्च
अमङ्गल पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरण्डवृक्षे । ६६० ।

कुशलशून्ये त्रि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च
मङ्गलविरोधि यस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलमित्युक्तं
लक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःखावाप्तिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकत्वपाठादर्भ-
ङ्गत्ववत् अनिष्टप्राप्तिसाधनस्यायमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकान्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा वे
अहारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति
वार्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिचञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिद्वा-
साधारणानि नेत्रस्यन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा० भौ० प० । “तथेमाभि नि-
मित्तानि भयायादोपलक्ष्ये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च
कङ्काश्च सहिता वकैः । संपतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यपञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो हिजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्हयञ्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्त्ये नित्यं पश्यामि भारत । । उदयास्तमने सूर्ये
कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णपीवाः
सविद्युतः । तिवर्णाः परिषाः सन्धौ भातुमन्तमवारयन् ॥
ज्वालितार्कैन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं
मया दृष्टं तद्गयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया ह्येनः
पौरुषमासीञ्च कार्तिकीम् । चन्द्रोऽभूद्गन्निर्वर्णश्च पद्मवर्णो
नभस्तले ॥ स्वप्नानि निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ अन्तरीक्षे
वराहस्य दृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च ।
वमन्ति रुधिरञ्चास्यैः खिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता
दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रि-
याणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चाषा भाषाः
शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥
गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति वस्त्रिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभप्रजाः ॥ उभे सन्त्ये प्रकाशेते
दिशां दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! ॥ या चैषा विश्रुता राजस्तैलोक्ये साधुसम्पत्ता
अरुह्यती तयायेष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रोहिणीं पीड-
यन्नेव स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्य सोमस्य
भविष्यति महद्भयम् ॥ अनवभे च महाघोरः स्तनितः
अयते खनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यशुविन्दवः ॥
खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अना-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भरखो राज-
 पुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
 सहास्रान्ति परस्परम् ॥ त्रिविधाणां सत्तर्जनाः पञ्चपादा
 द्विमेहनाः । द्विशिर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
 शिवाः ॥ जायन्ते विष्टास्त्राश्च व्याहरन्तोऽश्विवा गिरः ।
 त्रिपदाः शिखिनस्तावर्षाश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
 दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च
 जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बड्वा स्मृते श्वा शृगालं
 महीपते ! । कुकुटान् करभांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥
 स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
 माताश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
 क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
 महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः
 अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमव-
 न्दन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि दृष्ट्वेष्ट जायन्ते
 कुसुदानि च । विषमवाताश्च वान्युः प्रा रजो नाप्युपशम्यति ।
 अभोक्ष्यं कम्पते भूमिरर्कं राक्षुरूपेति च । श्वेतो ग्रह-
 स्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
 कुरुणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यश्चाक्रम्य
 तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघा-
 खङ्गारको वक्रः श्रवणे च दृष्टस्यति । भाग्यं मघाम् नक्ष-
 तमाक्रम्य स्त्र्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्वं समा-
 ब्रह्म विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥
 श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्त्रि
 नक्षत्रं ज्येष्ठमाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं
 प्रवर्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
 चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं
 कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समादृष्ट्य लोहि-
 ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वस्य परिक्षिप्त्वा पृथिवी सत्यशा-
 लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
 प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्त्रायत्तमिदं जगत् । ता गावः
 प्रस्तुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेद्वरचिषसापात्
 खड्गगात्रं ज्वलिनो भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
 ग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणा-
 मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
 क्षयः ॥ पृथिवी शोणितवर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरुणां
 वैशसे राजन् । पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलिता-
 स्त्राश्च व्याहरन्ति मृगहिजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षाच्चिरणः शकुनिः खचरो निशि ।
 रौद्रं नदति संख्यः शोणितं कर्हयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव
 राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्रधीणासुदाराणां सम-
 वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्यायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलि-
 तावभौ । विषाखायाः समीपस्थौ दृष्टतिशनैश्चरौ । चन्द्रा-
 दित्यावभौ यस्तावेकपक्षे तयोदशीम् । अपूर्वणि ग्रहं
 यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्वाः पां-
 शुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति
 शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तोक्ष्यं नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥
 अभोक्ष्यं वाता वायन्ते धूमकेतुसमवस्थिताः । विषमं जन-
 यन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ निषु कर्त्तुषु सर्वेषु नक्ष-
 त्रेषु विशास्यते । ग्रहः संपतते दीर्घः जनयन् भयमुत्तमम् ॥
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च पीडयिष्ये । इमान्
 नाभिजानामि भूतपूर्वां तयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्यावभौ
 यस्तावेकमासे तयोदशीम् । अपूर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः
 संक्षययिष्यतः । शोणितैर्वृक्षसम्पूर्णं अदृष्टमास्तव राक्षसाः ।
 प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनाय-
 मानाः कूपाश्च कूर्हन्ति दृष्टमा इव ॥ पतन्त्युक्ताः सनि-
 र्वाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टासु-
 दये भासुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वह्नीभिरुक्ताभिः
 सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमवमृष्यद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पोष्यति शोणितम् ॥ कैलास-
 मन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः
 शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
 सागराः पृथक् । वेलासुदन्तं यन्तीव क्षोभयन्तो वसुध्वराम् ।
 दृष्टानुन्मथ्य वान्युः प्रा वाताः शर्करार्क्षिणः ॥ अभस्माः
 सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । दृष्टाः पतन्ति चैत्राश्च
 ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हृतो
 द्विजैः । वामार्चिर्दृष्टगन्धश्च सुध्वन् वै दारुणं स्वनम् ॥
 स्वर्गा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
 प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ सुध्वन्यङ्गारवर्षश्च भेर्यश्च
 पटहास्तथा ॥ शिखराणां सङ्घट्टानासुपरिष्ठात् समन्ततः ।
 वायसाश्च रुवन्युः प्रा वामं सङ्घट्टलमाश्रिताः । पक्वापकेति
 सुभृशं वावाश्रयन्ते वयसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजायेषु क्ष-
 याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्वायन्तः प्रकिरन्त्य व्याला वेप-
 थुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥ इति
 असधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'सुक्तकेशीं
 क्रिदनासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

मपरां विधवामपि । सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव
कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्वलीमहो ।
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् । कुचेलमतिरुक्षा
ङ्गं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
यिणं तथा । चितां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ।
सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् । आङ्गपातञ्च
पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च शूद्र-
आङ्गान्नभोजिनम् । शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्राम-
याजकम् । कुशपुत्रलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं
चूर्णं कुकुरं शब्दकारिणम् । दन्तिणेन शृङ्गालञ्च कुर्वन्तं
भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकोशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च
रुदन्तं शोककारिणम् । मिथ्यासान्निप्रदातारं चौरञ्च नर-
घातिनम् । पुंश्वलीपतिपुत्रञ्च पुंश्वल्योदनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुविज्ञापहारिणम् । दत्तापहारिणं
दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् । पितृमातृविरक्तञ्च द्विजा-
शत्रुविघातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं
जनम् । विप्रद्रोहं मितद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । गुरु-
देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
ञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दोक्षाहीनं
नपुंसकम् । गलितव्याधिगालञ्च काणं बधिरमेव च ।
पुच्छं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । क्षिप्तं वमन्तं
रुधिरं महिषं गर्दभं तथा । मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कन्थि-
नं नटकपालिनम् । भ्रूज्जावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च वृक्ष-
पातनम् । एकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भक्षुकम् ।
पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अग्निदानिव्राह्म
णञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वैदेञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुष-
मेव च । कुवात्तां श्वेतवात्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं
प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्यन्दनं देहज्वरो राज्ञो
बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शदर्शमङ्गलम् इति
ब्रह्म० पु० नि० निरवमन्यान्वपि साधारणासाधारणानि निमि-
त्तानान्युद्देश्यानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्” कुमा०
अमङ्गल्यं ति० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अम-
ङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैकमखिलम्” पुष्पदन्तः ।
अमण्डं ति० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।
१ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत् पु० अम-रागादौ अतच् । १ मृत्तौ २ काले ३ रोगे च ।
४ रेणौ उज्ज्वल० । मन-क्त न० त० । ५ सम्मतभिन्ने
ति० । “यस्यामत्तं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईअज्ञाते च ।
अमति पु० अम-अति । १ काले उणा० । २ चन्द्रे मेदि०
३ रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्यम-
योममतिं यामशिञ्चेत्” “व्युर्वा पृथ्वीममतिं सृजान”
ऋ० ७, १८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं
दर्शता” १, ६४, ६ । दुष्टे ति० शब्दार्थ० । मननं मतिः
अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । “अमत्यै-
तानि षड्जगद्भा तिरात्वमिति” मनुः “छच्छ्रांस्तु चतुरः
कुर्याद्भोबधे बुद्धिपूर्वके अमत्या तु द्वयं कुर्यादिति स्मृतिः
५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० ब० । ६ ज्ञानहीने ति० ।
अमतीवन् ति० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वतुते वन-क्षिप्
दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । “न मे स्तोताऽमतीवान् दुर्हितः
स्यात्” ऋ० ८, १६, २६ । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।
अमन्न न० अमत्यन्नमत् अम-भोजने आधारे अतन् ।
१ भोजनपात्रे । “अयं सोमश्चमसुतोऽमत्वे परिषिच्यते”
ऋ० ५, “आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्वं कमण्डलुः ।
आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन” स्मृतिः ।
अम-रोगे अतन् । २ शत्रूणां मभिभावके । “मह्ना अमत्नो
वजने” ऋ० ३, ३६, ४ । “अमत्तः शत्रूणां मभिभविता” भा०
अम-गतौ कर्त्तरि अतन् । ३ गमनशीले ति० । “स्वति-
रमत्नो ववचे रणाय १, ६१, ६ । “अमत्तः युद्धादिषु गम-
नकुशलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेण न जहृणां मम-
तिन्” १, ६२, ६ “अमत्तं बलं तद्वन् । भा० ।
अमत्तं ति० न० त० । १ मत्तभिन्ने सादकद्रव्यादिभिरविकृत
चित्ते २ सावधाने अप्रमत्ते च । [२ अन्यद्वेषशून्ये ति० ।
अमत्सर यु० अभावे न० त० । १ अन्यशुभद्वेषाभावे । न० ब० ।
अमनस् ति० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
हीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणन्तः” छा० उ० ।
२ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःशून्ये ३ परा-
त्मनि पु० “अप्राणो ह्यमनाः शुभः” श्रुतिः । वा कप् ।
४ अन्यमनस्को ५ स्नेहशून्यो ६ अनिगृहीतमनस्को च ६ योग-
यन्यभेदे पु० ।
अमनि स्त्री अमति गच्छत्यनेन अम-अनि । पथि ।
अमनुष्य पु० अप्राशस्त्ये न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये
जातिमात्रमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्वादौ च “सहस्रसंवत्सर-
मनुष्याणामसम्भवात्” कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवत्सर-

सत्त्वम् अमनुष्याणां मनुष्याभिधानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।
अमनोगतं ति० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
न्तिते । [अट्हीते २अनभिप्रेते च
अमनोनीतं ति० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोऽप्या
अमनीयोग पु० गनशो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
जनम् अभावे न०त० । अधानाभावे तत्त्वनिर्णा-
यकमनोऽप्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये ति० ।
अमनोहरं ति० विरोधे न०त० । रस्यभिन्ने कुलिते ।
अमन्तु ति० मन्तुर्मन्त्रा मन-तन् न०त० । अज्ञातरि
“अकर्मा दसुरभितो असन्तुरन्यत्रतः” ऋ०१०, २२, ८
१ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये ति० ।
अमन्त्रं ति० नास्ति मन्त्रः पाथो यत् कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्यमन्त्रं बलिं हरेत्”
मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनस्य । २ वेदपाठशून्ये
“अब्रतानाममन्त्राणां जातिमातोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहे
देयः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्धतमितीरिताः”
इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युच्यते “अमन्त्रकं
तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य
विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [कटे च ।
अमन्दं ति० विरोधे न०त० । १ मन्दभिन्ने पटौ २ उत्-
अममं ति० नास्ति समेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
पुत्रादिषु समेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममस्यैव वृक्षमूल-
निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । असमकारादयोऽत
अनर पु० नृ-प्रवायुश्च न०त० । बहुकालस्थायितया
व्युत्थीने देवे, “तत्त्वामरालयमरालमरालकेशी” नै०
“सुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” माघः । त्रीशुत्तराणि
क्रमशः सुवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये
२ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजनेन्द्राः जय-
न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डवयुक्त-
लिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्न-
मध्ये, न्यमतः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खवेताल-
भट्टघटकपर्कालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोन्मतेः
सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य” शङ्खुः सुवाग्
वररुचिर्नेषिणरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकपर्कालः ।
अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्येह विक्रम-
वृत्तस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदाः । रघुही-
द्वे, स हि लिङ्गोऽपि पुनः पुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वज्रादौ बहुतापने-
ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
हि स्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
समुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोऽपि न जीर्यति ।
स०ब० ई मरणशून्येति० । “अजरासरवत् प्राज्ञो विद्या-
मर्धाश्च चिन्तयेत्” हितो० । “उत्पादयति सावित्रा सा
नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थं
नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्त्रातिश्रुतिस्त्वगशिरःपुष्पमैत्राश्वि-
भानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवर्षां चानि भानि”
कृत्यचिन्ता० अधिकं गणयन्ते दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते
८ मरुद्गणभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
सुतान् अग्निवद्बुधैर्विज्योतिः सावित्रं मितमेव च ।
अमरं शरद्विष्टञ्च संतयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
९ गुडूच्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीद्वे १२ महा-
निलीद्वे १३ दतकुमार्याम् १४ सुहीद्वे च स्त्री ।
एतासां छेदनेऽपि पुनः प्रवृद्धत्वात् यथायथं दूर्मरत्वाच्च
तथात्वम् । न क्षियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरण-
निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
१७ स्यूणायां गृह्यं सनिवारकत्वात् तथा । अमराः सन्त्य-
स्याम् अर्थ आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्वामरावयां स्त्री
अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकृते
लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डाक्षके अभिधानभेदे ।
अमरज पु० अमरः दुर्मर इव जायते जन-ड । दुष्वदिरे
कालस्तन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।
अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुद्वे ।
अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजा
रीति) ख्याते विप्रे ।
अमरपति पु० ई०त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्तादयोऽप्यत्रार्थे
अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णे पुष्पं यस्य । १ कल्पद्वे २ इक्षु-
गन्ध्यायां स्त्री । ३ काशद्वे पु० रत्नमा० ।
अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णे पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
अवाकपुष्पाम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत्व ।
अमरप्रभु पु० ई०त० । १ विष्णौ तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च
अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके सणौ ।
अमरराज पु० ई०त० । १ स्वर्गे । अमराणां सार्व लोको भुवनं
यस्य । २ प्राग्देवलोके धार्मिके ति० । “तेषां सत्यं गवर्ष-

मानो गच्छत्यमरलोकाताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदेऽपि न क्षियमाणा वल्ली ।

आकाशवल्गुनाम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ईत० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ईत० । “अमरासु सुषाण रत्नानि हराम-
राङ्गनाः” माघः ।

अमराद्रि पु० ईत० । सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
यमकोटिरस्याः प्राकपश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ वाय्वे बङ्गवानलञ्च । इह हि
मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः द्रुहि-
णजम्बूपद्मकणिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयन्” सि०
शि० । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशदयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री ईत० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु० ईत० । स्वर्गे “तत्त्वामरालयमरालमरालकेशी”
अमरावती स्त्री अमराविद्यन्तेऽस्यां मनुष्यं मस्य व दीर्घः ।

इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्गताञ्जन-
मयं शिखरत्वञ्च मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीश-
पुराणि चाष्टौ” सि० शि० । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये
काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “ससम्भवेन्द्रत-
पातितामला निमीलाताम्रीव मियाऽमरावती” का० प्र० ।

अमरिष्णु लि० ऋ-वा० इष्णुव् न० त० । मरणशीलभिन्ने
“अनातुरा अजरास्यामरिष्णवः” ऋ० १०, ६४, ११ ।

अमरु पु० अमरुतकपन्यकारके कविभेदे “कविरमरः
कविरमरः कविश्चैरोमयूरक” इत्युद्भूतः ।

अमरेश पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्तार्थे
“अयममरेशदिशोऽखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त लि० ऋ-तच् न० त० । मरणधर्म्मशून्ये “मृग्णानि च ऋत-
मानो अमर्त्तः” ऋ० ५, २३, ६, “अमर्त्तः अमरणधर्म्मा” भा०

अमर्त्य लि० ऋतिसर्हति यत् न० त० । मरणशून्ये “अग्ने !
विवस्वदुपसञ्चितं राधो अमर्त्य !” ऋ० १, ४४, १, “अ-
मर्त्य ! मरणरहितः” भा० “उत्क्रान्तवायोः समकालमेव
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्त्याद लि० नास्ति मर्त्यादा सीमा सम्मानो वा यत् ।

१ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पु० ऋष-ज्ञानौ घञ् विरोधे न० त० । जमाविरुद्धे

कोपे । “अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न
विविधादरः” किरा० तानेव सामर्षतया निजम्नुः” रघुः
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्विशुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षण लि० ऋष-ल्यु न० त० । १ असहने २ क्रोधने, च ।

“हृदि क्षतो गोतमिदाप्यमर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽनय-
स्यायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः

क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित लि० ऋष-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्रं
प्रादुशकारोयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् लि० ऋष-णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां डीप् ।

अमल न० अम+कलच् । १ सातलाह्वे २ अभवे च नास्ति
मलं यस्य । ३ निर्मले, दोषरहिते लि० “रसकलामल-
पल्लवलीलया” माघः “संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपटैर्लालित्य-
लीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्तत्र शपङ्गां शपङ्गैः” लीला०

अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् रुद्ध आत्मा-
अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [३निर्वोधे च

अमस पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे

अमलिन लि० विरोधे न० त० । १ मालिन्यशून्ये २ निर्दोषे च
कुलममलिनं नल्लेवाहं न च जीवितम्” माल० ।

अमस्तु लि० विरोधे न० त० । चिकणभिन्ने रुद्धे ।

अमा अव्य० न+मा-का । १ सहाय्ये, अमेवानः सुहवाः” ऋ०

२, ३६, ३ । “अमा सह भा०” । अमावस्या । २ निकटे च ।

न माति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा-क न० त० ।

सर्व्व कलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्

स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता

परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्याया

एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव

वरानने !” इति स्तो० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-

माधवीये “महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी

सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी

अमानास्त्री महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या

तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो

पयोगिन्यः क्षयोदयवलयः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः

षोडशैव एवञ्चात्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यसक्तं

भवति । तत्र येयम् अभेलुक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा

षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्वव-

शिष्टा दृष्टिचयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिः विशिष्ट-

कालविभागस्तिथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे वक्ष्यते

सूर्यकिरणसंपर्काददीप्तायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विधुरत्व । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविवारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
क्लिप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये त्रि० । ८ गृहे
अव्य० निरु० । “कामश्चरतामसा भूते” ऋ० २, ३८, ६ ।
“अमा गृहमिति” भा० । अव्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-घञ् वा ह्रस्वः । ९ इहलोके । “अमा-
तोभरतोवि आन्तरिकादमायुत” ऋ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अस्त्रालोकात्” भा० । तत्र यावत्सम्पातस्यत्वा “क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोके विशन्तीति” श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनात्तथात्वम् । [दुब्बलः ।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-
नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यसखाश्च
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आवसत” इति मनुः “अमात्यव्यङ्गना राज्ञां
दृष्टास्ते शत्रुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणसक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वज्ञक्षणलक्षण्यो मन्त्री
राजस्तथा भवेत् । ब्राह्मणे वेदतत्त्वज्ञो विनोतः प्रिय-
दर्शनः । कललक्ष्ये महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
बृहस्पत्युपशानः प्रोक्तः नीतिं जानाति सर्वतः । राग-
द्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकाप-
वादाद्वाजार्थं भयं यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्चाऽश्चदक्षः प्राज्ञो
भक्तजनप्रियः । इक्षिताकारतत्त्वज्ञ जहापोहविश-
रदः । शूरश्च ज्ञातविद्युश्च न मानो न च मत्सरी ।
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । षाड्गुण्य-
विधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-
प्रियः । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा
पुरुषमहर्षिणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्ता परोक्षे कार्याणि
संपराये भूततमः । तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-
वम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विरुद्धे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः
सर्वकार्याणि कुर्याद्बृहद्युक्तलोदह । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्गव । अचिरेणापि विद्वेषं समन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्यस्य दीप्तं भुवनत्रयेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्ताशून्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । बृहत्परिमाणकल्पनेन २ परि-
च्छेदशून्ये गगनादौ च त्रि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
ऋ० १, १०२, ७, “अमात्रं मातया इयत्तया रहितम्” भा० ।
अमानना स्त्री अत्रावे न० त० । आद्राभावे न० व० । आद-
रशून्ये त्रि० । [मनःकटपायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा
यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय त्रि० नास्ति माया यस्य । १ कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अमानिन् त्रि० न मन्यतेऽस्मिन्मन्यते मन-निनि न० त० ।
अभिमानशून्ये “अमानित्वसदम्भित्वम्” गीता ।

अमार्जित त्रि० ऋज-तत्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वशी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् नि० । कृष्ण-
पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्वं प्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनति-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकलेऽनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-
पदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितकालः अमावस्येति निष्कर्षः । “सूर्याचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० “अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं
हन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भवः वा कुन् अमा-
वास्तकः अण् अमावस्यः । तत्र भवे त्रि० । “य आगारे
भृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावासे” अथ० ३६, ३ ।

अमावसु पु० आशुपुत्रे ऋषिभेदे “अमावसुमिति ख्यात-
मायोः पुत्रं यशस्विगम्” ह० व० ।

अमित त्रि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्तारं कान पृजयेत्” ? रामा० । २ अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्तयः पाद-

विचेपा अस्मिन् अमितः विक्रमः शौर्यमस्येति वा ? विष्णौ ।
 “सुहृन्दोऽमितविक्रमः” वि० स० । बङ्गशौर्ये ति० ।
 अमिताशन पु० अमितमन्त्राति संहारममये अग्र-ल्यु । सर्व-
 भक्षके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्म च जलञ्च उभे भवत ओदने
 मृत्युर्दोषोपसेचनम्” इति श्रुतेः “अत्ता चराचरग्रह-
 णात्” इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्षकत्वम् । २ विष्णौ च
 “वेगवानमिताशनः” विष्णु स० ।
 अमितौजस् ति० अमितमौजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये
 प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १.११.४ ।
 “स तैः पृष्टस्तथा सय्यगमितौजा महात्मभिः” मनुः ।
 अमित्र अम० रोगे इव । रिपौ । “स्याताममितौ मिते च
 सहजप्राकृतावपि” तस्य मित्राण्यमितामित्रास्ते” इति च
 माघः “अमितजिह्वजिह्वजिदोजसा स यदिति” नैष०
 “अमित्रादपि सहृदयमध्यादपि काञ्चनम्” मनुः ।
 अमितस(सा)ह ति० अमितं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
 वा । रिपुजयशीले बलिनि “शासकस्या महा अस्मिन्
 साहः” । अथ० १.२०.४ । [तस्ते प्रियमप्यमिथ्या] रघुः ।
 अमिथ्या अव्य० विरोधे न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये “तामूच-
 अमिन् ति० चु० अम-रोगे ह्रस्वः इति । रोगिणि ।
 अमिन ति० मि-क्षेपे बा० कर्मणि ङङ् न० त० । अक्षेप-
 णीये अहिंसे “उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः” ऋ० ६,
 १६.१ । “अमिनः अहिंसनीयः” भा० ।
 अमिश्र ति० न० त० । संकीर्णभिन्ने पृथग्भूते । “तद्वा अमि-
 श्रमेव वस्त्रनां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।
 अमिश्रित ति० न० त० । मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते ।
 अमिष न० अम-भोगे कर्मणि ङङ् न० त० । १ लौकिकदुखे नास्ति
 मिषम्बलं यत् । २ व्याजमूल्ये ति० ।
 अमीत ति० मी-बधे कर्मणि क्त न० त० । अहिंसिते । “अमी
 तवर्णा उपसञ्चरन्ति” ऋ० ४.५.१, ६, “अमीतवर्णा अहिं-
 सितवर्णाः” भा० ।
 अमीव ति० अम-वन् नि० ईडागमः । १ रोगे “सनेत्यस्यद्यु
 यवन्नमीवाः यः” ६.१६ । अमीवाः व्याधौ सुपांसुः
 वे० दी० । “अपामीवं बाधते वेत” ऋ० १. ३५. ६
 “अमीवां रोगादिबाधाम्” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
 गमः” ऋ० १०. ३७. ७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
 “अमीवहा वास्तोष्मते” । ऋ० ७.५५. १ “अमीवं रोगं
 हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
 ३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तस्तु मीज् हिंसायां

वन् मीवः उदरक्रमिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।
 अमीवचातन ति० अमीवं रोगं चातयति चत-याचने
 णिच्-ल्यु । रोगहिंसके “देवममीवचातनम्” ऋ० १. १२. ७
 अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं घात-
 कम्” भा० स्त्रियां गौ० ङीप् । आप इद् उ भेषजीरापो
 अमीवचातनीः” ऋ० १०. १२७. ६ ।
 अमुक् ति० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थे
 “अताहममुकः साक्षी” “समाप्तेऽर्थे कृष्णी नाम स्वहस्तेन
 निवेशयेत् सतं मेऽमुकपुत्रस्य यदतोपरि लेखितम्” च या०
 अमुक्ति ति० न सुक्तः विरोधे न० त० । सुक्तभिन्ने १ वङ् “सदा
 प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चासुक्तहस्तया” मनुः । २ ससंसारबन्ध-
 नुक्ते च न सुच्यते सर्वदा योधैः । “हातकुरी” । श्रुतिभाभेदे न०
 अमुक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सुक्तभावे सुक्तिमीचनं रज्ज्वा-
 दिबन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० व०
 २ सुक्तिमूल्ये ति० । [गौणे ।
 अमुख्य ति० मुख्यम् विरोधे न० त० । मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने
 अमुग्ध ति० न मुग्धः १ मुग्धभिन्ने । मुग्धः सोहान्वितः
 मनोहरश्च । २ मुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।
 अमुतस् अव्य० असुप्तात् अदस्+तसिल् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ता
 दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतआजातोऽसुतः कुत-
 सित् ऋ० १. १७६ ४ ।
 अमुत अव्य० असुप्तिन् अदस् तल् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ति-
 दित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु बाणिकजे दत्तं नेह
 नासुत तद्भवेत्” मनुः । [“असुतभूयादध यद्यमस्य” इति ।
 असुचभूय न० असुत भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने
 अमुथा अव्य० असुना प्रकारेण थाल् । असुना प्रकारेणेत्यर्थे “इत्थं
 नः सदोऽसुथासदोः न एतदतिक्रान्नादिति” शत० ब्रा० ।
 अमुद्राञ्च्(च्) ति० अमुमञ्चति अदस्+अन्च क्तिप् अद्रा
 गमः उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थप्राप्ते २ तत्पूजके च ।
 शसादौ असुद्गीचः । पूजार्थे असुद्राञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।
 अमुमुयञ्च्(च्) ति० अमुमञ्चति अदस् अन्च-क्तिप् गतौ न
 लोपः अद्रादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थं गते
 तत्पूजके च शसादौ असुस ईचः असुमुञ्चः स्त्रियां ङीप् ।
 अमु(दो)वत् अव्य० असुष्येव वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमुष्ये-
 वेत्यर्थे “मनुषुङ्गरतवदमुवदिति यजमानार्थे यान्वाह”
 कात्या० ३. २. ७ ।
 अमुय्यकुल न० इत० नि० अलुक् । प्रसिद्धकुले । मनोक्षा०
 वुञ् आसुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न० ।

अमुष्यपुत्र पु० ईत० नि० अलुक् । प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य
भावः मनोद्भा० वुञ्ज आमुष्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फज्) अलुक् ।
विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च ।

अमूदृत्त लि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+इश-कस् आति
जच्चमत्वे । अदःशब्दार्थसदृशे । कज् । अमूदृशः किन्
अमूदृक् कृतम् । उक्तार्थे । कज् प्रत्यये स्त्रियां ङीप्
“अमूदृशी तत्कविद्वन्द्वन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः मूच्छाभावः कुञ्जा० अस्थ्यर्थे र ।
मूढभिन्ने मोहशून्ये “संजानत खैदैरमूराः” ऋ० १
ई८८, “यास्तस्मै मूढा वयं स्मोऽमूदृस्त्वमसि इति” मूढ-
शब्दस्य रूपमाह तत् पृ० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति लि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरि-
माणे “क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापर-
त्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमो” भाषा० । “मूर्त्तत्वमवच्छि-
परिमाणवत्त्वमिति” सि०सुक्ता० । तद्भावेन गगनादौ । “हे
वाव ब्रह्मणो ह्ये मूर्त्तं चामूर्त्तमेव च” शत० ब्रा० ।
अमूर्त्तगुण पु० ईत० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशदेर्गुणवि-
शेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एते-
ऽमूर्त्तगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति लि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवशून्ये गगनादौ
२विष्णौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णु स० । “मूर्त्ति-
र्वेनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं तच्चास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् लि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ
पु० “दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” वि०स० ।

अमूल लि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणशून्ये “मूलं
मूलाभावादमूलम्” सा०सू० । “त्रयोविंशतत्त्वानां मूल-
सुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तत्
मूलान्तरासम्भवात्” प्र०भ० । “इयं वा इदं जीवनं
“मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति
पशवोऽमूलाः ओषधयोऽमूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूलं
च अमूलञ्चानाद्यं प्रतिष्ठितम्” शत० ब्रा० । २ मूल-
वृक्षादिशिफा तच्छून्ये लि० मूलाक्षज । पा० अजादि
टाप् । सा च ३ अग्निशिखाद्ये । कप् । अमूलको-
ऽत्युक्तार्थे मूलग्रन्थेषु-अदृष्टे च “एतद्वचनममूलकम्”
भूरिलोकप्रसिद्धिः ।

अमृक्त लि० ऋज-शोषालङ्कारयोः वेदे न पत्वम् न०त० ।

१ अशोधिते अनिर्णिते “अमृक्तेन ऋशता वाससा” भ०

ऋ० ६, ६६, ५ लोके तु अमृष्टः । तत्कार्यं धातूनाम-
नेक्यत्वात् २अहिंसिते । “रथोवाजा ऋभुक्षणे अ-
मृक्तः” ऋ० ७, ३७, १ । “अमृक्तः अहिंसितः” भा० ।

अमृणाल स० सादृश्ये न०त० । मृणालसदृशे वीरणमूले ।

अमृत लि० न मृतः । १ मरणशून्ये जीविते “अमृते जारजः
कुण्डः” अमरः “अपाम सोमममृता अभूम्” इति श्रुतिः
मरणञ्चात्र “आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति”
विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-
मृतत्वम् “कार्याव्यये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्”
शा०सू० कार्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न
मृतं मरणं यस्मात् । २ पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं
भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टैर्दैवैरिन्द्रं वत्सं
कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासः-
शापात् समुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते
पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथातुसम्बन्धेया “देवाहुरैरमृत-
मस्युनिधिर्ममले” किरा० न वै देवा अश्रान्तिं पिबन्ति
एतदेवामृतं दृष्ट्वा तप्यन्ति” चा०उ० । “अमृतदीधितिरेष
विदर्भजे । भजसि तापमनुष्यकिमंशुभिः । यदि भवन्ति
मृताः सखि ! चन्द्रिकाः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य
प्राणहेतत्वात् अमृतत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन
आपोमयः प्राणः” इत्युषक्रस्य षोडशकलः सौम्य !
पुरुषः पञ्चदशाहानि माशोः कामसपः पिवापोमयः
प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते” छा०उ० । जलपानाभावे
प्राणविच्छेदोक्तः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतु-
त्वम् । “अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा” “अमृतापिधानमसि
स्वाहेति” आपोशनमन्त्रः । ४ घृते तस्य, “आयुर्वै घृतं”
मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम् । “अमृतं
नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षु-
ब्धभिताम्भोधिवर्णना” माघः । ५ पारदे तस्य च रसा-
यनादिना पाने “अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः
अनयोर्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः बह्व-
कालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्चरनर्शने विवरणम् ।
६ यज्ञशिष्टे द्रव्ये “यज्ञशेषोऽमृतं मृतं” मित्युक्तेस्तथात्वम् ।
७ अयाचिते वस्तुनि “मृतं स्यादयाचितं भैक्ष्यममृतं स्याद्-
दयाचितम्” मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्य-
त्वात् तथात्वम् । “मृतामृताभ्यां जीवेत” मनुः । ८ दुग्धे
तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम् । ९ अन्ने “अन्न-
मूलं हि जीवनं” मित्युक्तेस्तथात्वम् । न क्षियते क्षीयते । १० स्वर्णे ।

“अमृतौ सुवर्णमक्षीणमिति” या० उक्तेस्तस्य वङ्गौ बद्धतापनेऽपि अक्षीणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं “स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्रयत्वादित्यनुमानेन” सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हिरण्यमित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्यान्नवत्तथात्वम् १२ खादुद्रव्ये अमृततुल्यत्वादवत्त्वात् । १३ तत्साधने द्रव्येति “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् “ता एवास्मादमृतमधुनाद्यः” का० उ० पञ्चकत्वः पाठः । १४ हृद्ये अमृतवदाह्लादकत्वात् तथात्वम् । १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे तयोः वैद्यकीयदिशा शोधने अमरणहेतुत्वात्तथा । अतएव “विषममृतं कचिद्भवेदिति” रघुः १७ मोक्षे “विद्यामृतमश्नुते” इति श्रुतिः क्षयशून्यत्वात्तथा “अमृतस्यैव सुरिरिति” श्रुतिः “स त्रिवे चामृताय च” अमरः । १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्वात्तथा । “अमृतं बालभाषितमिति” हितो० । “आध्यायितोऽसौ वचनामृतेन उद्भूतः” । अमृतमस्यस्य स्वामित्वेन भक्तत्वेन वा अर्घ्यं अच् । १९ धन्वन्तरौ सहिं समुद्रमथनसमये अमृतं विभक्तव्यतः इति पुराणे प्रसिद्धम् । २० देवे तद्भक्षत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चाहृतदर्शनेनैव तत्प्रत्वम् “न वै देवा अश्रन्ति पिवन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तथ्यन्तीति” का० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यं च” य० ३३, ४० अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्त्रियते स कर्त्तरि क्त । २१ वाराहीकन्दे ३ तस्य बद्धच्छेदनेऽपि पुनः प्रकृष्टत्वात्तथा २२ वनसुद्धे च तस्य ओषधितया फलपाकान्तेऽपि क्षिप्तप्रकृष्टत्वात्तथात्वम् । २३ शुङ्ग्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तविषति २९ दूर्वायाम् ३० आमलक्यां ३१ हरीतक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांसहरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यास्वादवत्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ सूक्ष्मरश्मिभेदे स्त्री “तासां शतानि चत्वारि रश्मिनां दृष्टिसर्जने । शततयं हिमोक्षर्गं तावद्गर्भस्य सर्जने । आनन्दाच्च हि मेघाच्च भूतनाः पृतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहाः सर्वास्ता अमृता स्त्रियः” मल्लि० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य दायित्वात्तथा । “सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मायः” रघुः । ३७ अमरणश्रेये विष्णौ पु० “अमृतः शान्तः स्थाणुः” वि० स० । नास्ति मृतं मरणं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे ति० । “इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजरा मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे० दी० । “नन्दा भौमाकार्योर्भद्रा शुक्रेन्दोश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः जया चै स्याद् गुरौ रिक्ता पूर्णा चै चामृता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवारयोगरूपे योगभेदे “ध्रुवगुरुकरभूला पौष्णभान्यर्कशारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनीभाद्रयुग्मे । दिवसकरतरङ्गौ शवरीनाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्यपौष्णानि कौजे । दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे । मरुददितिभपुष्या मैत्रभं जीववारे । भगयुगजयुगश्चोविष्णुमैत्रे सिताहे । खसनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि” राज मा० उक्ते आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधालुराधा शनिरोहिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः । उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे “यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनवाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा” ज्योति० । ४१ ब्रह्मणि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दशमं गुरु विहितं विशिखमितं सुक विहितम् । अमृतगतिः फणिकायिता दलयतिका नृप ! कथिता” इत्युक्तलक्षण ऋन्दोभेदे ।

अमृतगम पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जीवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्यामितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम् । “यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि खन्न” अथ० ६, ४६, १ “खन्नान् खेन तदा सपन्नो भवतीति” श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सकलानर्थानवभासनेन तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गमे आधारः । २ ब्रह्मणि अमृतजटा स्त्री अमृतमिव खादुर्जटा यस्याः । जटामांस्याम् अमृततल न० अमृतस्यामरणस्य भावः तल । १ मोक्षे । “त्यागे नैके अमृतत्वमानशुः” श्रुतिः “कश्चिद्भीरः प्रत्यगात्मानमैकदा दृष्टचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वममरणधर्मत्वम् भा० “अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते” इति मनुः “आभूतसंज्ञवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णु० पु० उक्ते २ महाकल्पावस्थायित्वे च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुप्ताया तृपारस्य तरङ्गिणी नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज० नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधररुचिरा कुसुमविराजितसु-

कुरा । वसुधधृदीर्घयुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्तं
लक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे “त्वरितगतिश्च नजन-
गेरित्युक्तत्वरितगति लक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम् ।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापससुष्य” नै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ ।

“चरमचरणलयमवसिति पुरुषमुत्तमम् । अखिलमपरमुपरि-
गतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा” इ० २० उक्ते-
ऽपदचतुर्दशपदे २ छन्दोभेदे । उपरिगतम् “सुखपादोऽष्ट-
भिर्वर्णैः परेऽस्यान्मकरालयैः क्रमाद्बृद्धा” इत्याद्युक्तलक्षणम्
ईत० । २ सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कण्ठयजुर्वेदान्तर्गता
अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य खादुरसस्य नालीव । कूर्पर-
नालिकाभेदे पक्वान्नभेदे शब्द० २० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रेक्षणे क ।
१ विष्णौ सहि अमृतमन्यनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृतं
मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्
पालकः इति भागवती कथा । “सोमपोऽमृतपः सोम” इति
वि० स० । अमृतं पिबति पा-पाने क । २ देवे तद्दर्शनेन
तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्यम-
ध्वादिपातरि लि० । “भुवममृतपनामवाञ्छयासावधरमसुं
मधुपस्तवाजिहीते” माघः ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः क्षयाकारित्वात् ।
१ वक्रौ “अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्” या० उक्तेः सर्वदाहक-
स्यापि वक्रं न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् ।
“तस्योतावस्तपक्षौ यावेतावमितोऽग्नी” इति शत० ब्रा०
अमृतं स्वर्णमिव पीतो पक्षावस्य । १ स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे
“हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्यममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः
शकुनः” शत० ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव खादु फलम् । (नासपातीति)
१ यवनप्रसिद्धे रुचिफले “अमृतफलं लघु द्रव्यं सुखादु ती-
नृहरेद्दोषान् । देशेषु सुद्वलानां बज्जलं तल्लभ्यते लैकैः
भा० प्र० । ई० ब० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री
४ पटोले ५ पारावतवृक्षे च पु० ।

अमृतवन्ध पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहो-
दरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्यनसमये ससृष्टात् उत्पन्नत्वात्
तथात्वम् । “ततः शतसहस्रांशुसंस्थमानान्त् सागरात्

अमृतात्मा ससृत्पद्मः सोमः शीतांशुहृच्छ्वन” इति भा० आ०
प० । अमृतस्य बन्धुरिव ग्राहकत्वात् । २ देवमात्रे “तं देवा
अन्वजानन्त भद्रा अमृतबन्धवः” ऋ० १०, ७२, ५ ।

अमृतभक्षताकी स्त्री “सुपक्वभक्षताफलानि सस्यक् द्विधा विदा
य्याढकसंस्मृतानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेभ्य-
पनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशुयुक्तेन घनं
यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विमिश्र्य सं-
स्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन सात्वां ज-
येद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घन-
कुञ्चिताग्रान् सुवर्णदण्डिं सुकुमारताञ्च ॥ जवं हयानाञ्च
मतङ्गजं बलं, स्वरं मयूरस्य ऊताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं
लभते प्रजाञ्च नीरोगमद्द्विधशतानि चायुः ॥ न चाक्षपाने
परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले
सकलाभयानां राजा हृष्यं सर्वरसायनानाम् ॥ भक्षताकी
शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुण्डनात् । घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं
घृतस्य प्रस्य द्रव्यते” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यं तद्विभक्त्युते भुज-
किप् ईत० । देवे “न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्तीति” का० उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतद्वि-
भक्तत्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टान्नं वा भुङ्क्ते ।
२ यज्ञशिष्टान्नभोक्तारि ३ अयाचितान्नभोक्तारि च लि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्ययोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथि-
वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आखाद्यम् । १ अमृतरूपे
आखाद्ये “विज्ञानेन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रसून्माध्वीकभूः”
कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २ सुधारसे “सिक्ता इवामृ-
तरसेन सुसृज्जनानाम्” माघः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य ।
३ परमात्मनि “स एष सैव्यवचनोऽमृतरस इति” श्रुतिः
अमृतस्येव रस आखादोऽस्याः । ४ कपिलाद्राक्षायां
(अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री । सा च
“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं षड्विष्टकम् । शुभ्रमीषद्विधि-
युतं मर्दयेद्दृष्ट्वाणिना । एवं ससृद्धितं कृत्वा स्थापयेद्द-
जनोमितम् । ततोऽन्यस्त्रिघ्नहृति त्रिचलितं निस्त्वचैन्निलैः
विधाय पूषकं तेन तस्मिकायां घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा
जाता वातहृल्लवर्द्धनी” इति भा० प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ गुडूच्याम् (अमरलता)
इति २ ख्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुस्य । १ चन्द्रे स हि कण-

पक्षे वज्रादिभिः कलानामेकैकशः भक्षणेऽपि पुनः यत्तु-
ष्टरूपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालमाधयोये सोमोत्पत्ति-
वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे
देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
षड्मीं पिबति वासवः । सप्तमीं षष्ठयोदिव्या अष्टमीमजएक-
पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं
पिबते वायुः पिबत्येकादशीसुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
निष्पीतश्च कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यभुगतञ्च
यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातिभिः । ऊत-
मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः
पौर्णमास्यां तु पूर्णता” इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
सूर्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
भक्षणवत् वज्रादीनां तद्विप्रित्येतत्परत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
देवानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तद्विप्रितायाधायक-
त्वेन तद्भोग्यत्वम् “न वै देवा अनन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति” छा० उ० उक्तं तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
अनन्तरखरूपे विष्णौः “अमृताशोऽमृतवपुः” विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।

अमृतवाकं लि० अमृतमिव वाकौ वचनं यस्य । १ अमृततुल्य
वचने “अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रश्चेन जनयति” शन० ब्रा०

अमृतसंभवा स्त्री अमृतैव सम्भरति सम् भू+अच् ।
गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।

अमृतसंथाव न० अमृतमिव स्वादु संथावम् । पक्वाक्षभेदे ।
“पचेत् एतोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरि-
चचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संथाव
ममृतोपमम् । संथावममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं श्लेष्टमिति
भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । एते । चक्रदत्तोक्ते
अयःपाकभेदे यथा “लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्ट-
मधिदध्नः ॥ लोहारकूटताम्रजकटाहे ददमृण्ये प्रणस्य
शिवम् । तदयः पचेदचपलः काष्ठेभ्यः न वज्रिना मृदुना ॥
निक्षिप्य त्रिफलाजलसृद्धितं यत्तत् एतच्च दुग्धञ्च । संचाल्य
लौहमय्या दव्यां लग्नं ससृताथ ॥ मृदुमध्यखरभावैः पाक-
स्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् । पित्तसमीरणक्षेपप्रकृतीनां

मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्बिलोहं सुखदुःखस्खलनयोगि
मृदु मध्यम् । उज्जितदर्बि खरं परिभाषन्ते केचिदा-
चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्बिप्रलेपमाखुत्कराकृतिं ब्रुवते ।
मृदुमध्यमर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि
पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
स्वच्छसौ गुणदोषौ जनयतोऽप्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
द्रागवतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्राम्य तत्र लोहे
त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो
विगलिते यदुष्णत्वे । चूर्णीकृतमसुरूपं क्षिपेच्च वा न यदि
तज्ज्ञातः ॥ पक्वं तदश्मसारं सुचिरघृतस्थित्यभाविच्छत्वे ।
गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ।
यदि तु परित्युतिहेतोर्घृतमौक्षेताधिकं ततोऽन्यस्मिन् ।
भाण्डे निधाय रक्षेद्भाण्डपयोगो हृत्पत्रेण सहान् ॥ अयसि
विरुज्जीभूते स्नेहस्त्रिलघतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
त्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्ष्यमय-
सोऽसुनेव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्ययसो गुणान्
कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
जन-ड ५ त० । १ गुडै रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं सृते सू-क्षिप् । चन्द्रे ।
अमृतान् देवान् सृते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैः अवसि
अश्व । तस्यामृतमयने ससृष्टादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । कुरा
देवी समुत्पन्ना तरुणः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-पचाद्यच् । १ रुद-
न्तीलतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिष्पन्दे पु० ।

अमृतांश पु० अमृतमिवाप्यायकः अशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशुद्भव पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्भवो यस्मात् । विष्णौ
“अमृतांशुद्भवो भातुः” वि० स० । ५ त० चन्द्रोद्भवे लि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्धोऽन्धमिव दर्शनात् तद्विप्रिकरमस्य ।
अमृताशने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
अनन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” श्रुतेः । तेषां
तत्पानकथा “ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जह्मर दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
सर्वे पशुस्तदमृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले द्रव्याभि० ।

अमृतायमानं लि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृततुल्ये “उत्तिष्ठ वक्ष्ये त्वमृताय नानम् वचोनिशयेति” रघुः ।
 अमृताश पु० अमृतमरणं क्षयाभावमश्रुते अश-व्याप्तौ अण् ।
 विष्णौ “१ अमृताशोऽमृतवपुः” विष्णु० स० अमृतं सुधा-
 मन्नाति अश-भोजने अण् । २ देवे । [न्यः शब्दे विवरणम्
 अमृताशन पु० अमृतमन्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता
 अमृताशसि लि० न क्षियते मृ-तन् न० त० जौत नित्यः कर्म०
 टच् समा० । प्रस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।
 अमृताष्टक पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत् । गूडूचीन्द्रवारि-
 टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
 “अमृताष्टक इत्येष पित्तक्षेपञ्ज्वरापहः” चक्रदत्तोक्ते
 कषायभेदे ।
 अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषयेवासङ्गो यत् । नीलवर्णे तुल्य-
 भेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।
 अमृतासु लि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे
 बहुकालजीविनि । “आवभृतामृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा”
 “उतामृतासुर्व्रतणमि” इति च अथ० ५, १, १, ७ ।
 अमृताहरण पु० अमृतमाहरति माहदास्यनिवारणार्थं
 स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्-
 कथा भा० आदि प० ३३ अ० । “तान् कृत्वा
 पतगश्रेष्ठः सर्वाभुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
 मृतस्थार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत् ॥ आदृष्टवान् महाज्वाल-
 मर्चिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांश्च चण्डवायुस-
 मोरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्क्षुस्वानां कृत्वा महात्मा
 गरुडस्तरसी । नदीः समापीय सुखैस्ततस्तैः सुशोभमागम्य
 पुनर्ज्वेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तमभिततापनः समास्तरत् पत-
 रयो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुर्न्यदत्तं प्रवेष्टु कामोऽग्नि-
 मभिप्रशस्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः ।
 प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
 न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमग्निं तीक्ष्णधारमयस्य
 यम् ॥ ज्ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोर-
 रूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव
 पर्यवर्तत खेचरः । आरान्तेरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन
 ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात् दीपानलसमद्युतो । विद्युज्जिह्वौ
 महावोयौ दीप्रासौ दीपलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ
 नित्यं क्रुद्धौ तरस्विनौ । रत्नार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-
 चसौ ॥ सदा संरक्तनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरे-
 कोऽपि यं पश्येत् स तद्वर्णं भस्माद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षूषि रजसा
 सुपर्णः सहसाऽऽवृणोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः

समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतयोऽन्तरीक्षगः ।
 अक्षिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ससृत्पाद्यामृतं
 तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रसन्मथ्य
 वीर्यवान् ॥ अपोलैवामृतं पक्षी परिमृष्ट्याशु निःसृतः ।
 अगच्छदपरिभ्रान्त आवायार्कप्रभां ततः” ॥ टच् । अमृता-
 हर्ता तत्रैव । “काश्यपेयोऽमृताहर्ता” ध्वजपूजामन्त्रः ।
 अमृताङ्ग न० अमृतमाहृत्यते सङ्गते तुल्यस्वादफलेन आ+
 ङ्गे-क (आराकानदेश) जाते लघुविल्लाङ्गतौ (नासपाति)
 नामके रुचिकले वृक्षे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।
 अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी-अच् अलुक् स० ।
 विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।
 अमृतोत्पन्न न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
 खर्परीतुल्ये राजनि० । [५ त० । सच्चिकायां राजनि० ।
 अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्याः
 अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+
 भू-अच् । खर्परीतुल्ये (तुल्ये) तुल्यभेदे । अमृतं मृत्युद्वयं
 शिवसृज्यते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्लवृक्षे । “अमृ-
 तोद्भवः श्रीवृक्षः शङ्करस्य सदा प्रियः” तद्दानमन्त्रः ।
 अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्विज्ञात् ।
 २ मृत्युहेतुभिन्ने लि० । “स्वभानवे अत्रोऽमृत्यु धुक्त” ऋ० ६,
 ४८, १२ “अमृत्यु अमरणहेतुं अत्रोऽन्नम्” भा० । मृत्युर्वि-
 नाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशमृत्युने विष्णौ “अमृत्युः सर्व-
 दृक् सिंहः” विष्णुसहस्रनाम ।
 अमृध्र लि० मृध्र उन्दने वा० रक् न० त० । केनाप्यहिंसे । “पृथुं
 मिहोनपातममृध्रम्” ऋ० १, ३७, ११, “अमृध्रं केना-
 हिंस्यम्” भा० । [स्यतिस्तथैव पुरुषोऽमृधा” शत० ब्रा० ।
 अमृधा अव्य० न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । “यथा वृक्षो वन
 अमेधस् लि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० ।
 अरणमात्रेण विस्मारिणि धारणामृत्युबुद्धिमति मूर्खे ।
 अमेध्य लि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न० त० । अपविते ।
 “अमेध्यादपि काञ्चनम्” “नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ” इति
 अमेध्यप्रभवानि च” इति च मनुः । २ पुरीषे न० ।
 अमेनि लि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । “मेन्या मेनि-
 रसमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यधारयन्ति” अथ० ५, ६, ६ ।
 अमेय लि० न मेयः । १ परिच्छेत्तमशक्ये २ ज्ञातमशक्ये च
 “अमेयो मितलोक्तस्तमनर्थः प्रार्थनावहः” रघुः ३ “वृषाक-
 परिमेयात्मा” विष्णुस० ।
 अमोघ लि० मोघो निष्फलः न० त० । १ सफलं, २ अव्यर्थं च ।

“अमोघास्तु पतन्तीषु धर्मपोतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 “यदमोघमपामन्तरुपं वीजमज ! त्वया कुमा० धनुष्यमोघं
 समधत्त सायकम्” “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानु-
 पदमाशिशम्” इति च रघुः । ३ नदभेदे पु० । ४ पटोलल-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णौ पु० “अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः” विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अविमथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह जतम् व्ये-क्त । अचिन्नदशवस्त्वयुग्मे
 “अमोतं वासो दद्याद्विरण्यमपि दक्षिणाम्” अथ० ६, ५, १४
 अम्ब गतौ भ्रादि० पर० सक० सेट् । अम्बति आम्बीत्
 आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अम्बका न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति
 अम्ब-खुल् । १ नेत्रे । अम्ब्रते स्नेहेनोपशब्दप्रते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अम्बर न० अम्बि-शब्दे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति धत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दाश्रये आकाशे २ मर्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, खनाम
 ख्याते ३ गन्धद्रव्ये ४ अम्बकाधौ च । “अङ्गुशकरायाङ्गुल्या
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः “धौतदुक्कूलवल्कलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि” माघः संवि-
 व्यम्बरविकाशि चमसुसुत्यम्” माघः । २ अन्तिके निरु० ।

अम्ब(रि)रीष पु० न० अम्ब्रते पच्यतेऽत अम्ब-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे ।
 अम्बरीषमपि । “वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा” कात्या०
 ४, ७, १६ । “अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाच्च लौकिकोऽग्निर्हृतोच्छिद्यो वा
 ग्राह्यः न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः । अथवा अम्ब-
 रीषात् भ्राष्ट्रात् कन्दुकगृहात् महानसाद्धेति कर्क० ।
 दीर्घयुक्तस्तु २ विष्णौ, ३ शिवे, ४ भास्करे ५ बालके
 आम्नातकटवृक्षे, ७ नरकभेदे, ८ अनुतापे । ९ सूर्य-
 वंश्यन्तपभेदे पु० स च । “भगीरथस्ततो राजा श्रुत
 इत्यभिविभ्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽ-
 भवत्” इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः
 “अम्बरीष ! शुक्रप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । परा०
 ७० । “भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मणयानमितौजसे
 भा० आनु० प० । “पुण्यस्त्रोकोऽम्बरीषश्च पुण्यस्त्रोको
 युधिष्ठिरः” इति प्रातःस्मरणीययेषु पुरा० ।

अम्बरौकम् पु० अम्बरमोको यस्य । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि

मेरोः सर्वतः उच्चत्वादसदाद्यप्येक्याम्बरवासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिप्यते
 मौलिभिरम्बरौकसाम्” कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्डू० । अम्बर्याति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकवद्वाय तत्प्रस्थापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्था-क पत्वम् । चिकित्सके “विप्रात् वैश्य-
 कन्यायां जाते ऽसङ्कीर्णवर्णे, “ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्ब-
 षोनाम जायते मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनूक्तेः “द्विजातीनां समानजाती-
 यास्तु जाताः तथादुलोभ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज-
 धर्मिणः उपनेयाः ताननन्तरजनान् इति यदुक्तं तत्
 तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्याचिद्भ्रमः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुल्लू० उक्तेः
 अम्बठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां सं-
 स्कारलोपेन शूद्रत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 शूद्रत्वमेवमम्बठादीनामपि” इति रघु० ये तु ब्राह्म-
 दोषप्रायश्चित्तसाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव
 “येषां पित्रादयोऽप्युपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्य-
 कम्ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुस्मर्यते उप-
 नयनन्तस्य द्वादशवर्षिकं त्रैविद्यकम्ब्रह्मचर्यमिति” मिता०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यमम्बठानां चिकित्सितम्”
 मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २ देशभेदे, ३ हस्तिपक्षे च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्थे । अम्बठिका-
 यत्नैव (वामनहाटीत) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलतायाञ्च ।
 अम्बठकी स्त्री अम्बठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क
 गौरा० डोष् । १ (पटाण्डु) इति स्थातायां ऽलतायां
 पाठायाम् ।

अम्बठा स्त्री अम्ब्रते शब्दप्रते अम्बा ताडशी सती तिष्ठति स्था-
 क अम्बा० पत्वम् । (अम्बाडा) इति स्थातायाम् शठा-
 म्बायाम् (पटाण्डु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां ऽपाठायाम् ।
 २ चाङ्गेर्याम् । ३ यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्थे ।
 अम्बठिका । (वामन् हाटी) ४ ब्राह्मीलतायाम् ।

अम्बा स्त्री अम्ब्रते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब-कर्माणि घञ् ।
 १ मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थे ह्रस्वः । “कताङ्गलिस्तत्र
 यदम्ब ! सत्यात्” रघुः । वेदे तु “अम्बेऽम्बालेऽम्बिके
 पूर्वैति” पा० निर्देशात् न ह्रस्वः । “अम्बे ! अम्बिके

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाथोक्ता-
वपि तत्रैव, २ अम्बालतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
“अयात्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः ।
रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः पृथिव्यां भरतर्षभ ! । “अम्बा ज्येष्ठभक्त्यासा-
मम्बिका त्वय मध्यामा । अम्बालिका च राजेन्द्र !
राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
“मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि दृतः पतिः इत्यम्बि
योक्ते “अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठमम्बां काशीपतेः सुताम् ।
अम्बिकां अम्बालिके भात्ये” प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला-क । मातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के क्त्वे अत इत्त्वम् ।
मातरि, १ पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १ मातरि २ दुर्गायाम् “आशी-
भिरेधयामासुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्” कुमा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां दृत-
राष्ट्रस्य २ मातरि ।

अम्बिकापति पु० ईत० । शिवे । [१ गणेशे २ दृतराष्ट्रे च ।
अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ड (ठक्) वा ।
अम्बु न० अम्बि शब्दे-उण् । १ लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २ (बाला)

इति ख्यातायामोषधौ ३ जले “गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यासुनं कज्जलाभसुभयत्न मज्जतः का० प्र० । “छातेतराम्बु-
च्छटा” का० प्र० “विश्वासाय विहङ्गानामालबालाम्बु-
पायिनाम् । “तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः” इति च रघुः ।
“फलं कतकटजस्य यद्यप्यम्बु प्रसादनम्” मनुः । तच्च जलम्
रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः “वैशेष्यात्तद्वादः”
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः
“योयोयावत्तिस्रैषां स स तावद्गुणः सूत” इति मुमुना
भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् “शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी” भा० शा० प० उक्तेश्च
“जले चुलचूलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
मीरितम्” पञ्चद० । “अग्नेराप” इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभव-

त्वम् यथोक्तं “तत्तेज ऐक्षत बद्ध स्यां प्रजायेयेति
तदपोऽसृजत तस्माद्यात् क्व च शोचति खेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते” छा० उ० । “तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धपक्वप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैवतेत्यर्थः । बद्ध स्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्थान्दयः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥ यस्मात्तेजसः कार्यभृता आप-
स्तस्माद्यात् क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते खेदते
प्रसिध्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता
आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः
भा० । “तासां त्रिष्टुतं त्रिष्टुतमेकैकां करवाणीति “स्यं
देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्” छा० उ० ॥ “स्यं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वा-
त्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति
तासाञ्च तिसृणां देवतानामामेकैकां त्रिष्टुतं करवाणि एकै-
कस्याः त्रिष्टुत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभा-
वोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिष्टुत्करणं स्यात् न
तु त्रिष्टुणां पृथक् त्रिष्टुत्करणमिति । एवं हि तेजोऽब्रह्मज्ञानं
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्” इमा आपः, अऽर्जमिद-
मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यगव्यावहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमोचित्वा स्यं देवतेमा-
स्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तैर्नैव जीवेन सूर्यविवस्वदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं-
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टुतं त्रिष्टु-
तमेकैकामकरोत्कृतवती देवता” भा० । “अङ्घ्रिः सोम्य ! शृङ्गेन
तेजो मूलमन्विच्छ” छा० उ० । “अङ्घ्रिः शृङ्गेन तेजो मूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ “तेजो वा अङ्घ्र्यो भूयस्तद्वा एत-
द्वायुषपृष्ठहृत्काशमभितपति तदाङ्घ्रिश्चोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तदेतदूङ्घ्राभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युर्द्विर्ब्रह्माह्मादाश्च-
रन्ति तस्मादाङ्घ्रिर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्तेति”
छा० उ० ॥ “तेजो वाऽङ्घ्र्यो भूयः, तेजसोऽपकारण-
त्वात् । कथमपकारणत्वमित्याह । यस्मादब्योनिस्तेजस्तस्मा-
त्तद्वा एतत्तेजोवायुमाहृत्प्रावृष्टं स्यात्तन्ना निसलीकृत्य
वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाङ्घ्रिर्लौकिकाः अभि-
शोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहान्ततो वर्षि-

ष्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-सङ्गतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपसृष्टृत्वाद्भूयो-ऽङ्गास्तेजः । किञ्चान्यसदेतस्तेज एव स्तनयितु रूपेण वर्षहेतुर्भवति । कथं जड्वाभिर्बोद्धुं गाभिर्विद्युद्भिस्तिरसीभिश्च तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मा-त्तद्दर्शनादाङ्गलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्वाणु-कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः शुल्पादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-व्यञ्जकत्वात् तस्य जलयोत्वम् । द्वाणुकादिकमारभ्य हिम करकसिन्धुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । सर्गसंख्या-परिमितसंयोगविभागपरत्वापरत्वानोत्पद्यै वेगः गुरु-त्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्येते चतुर्ह्यसमान्यविशेषगुणाः यथोक्तं “सर्गादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रस-स्तथा स्नेहो वारिष्येते चतुर्ह्यस । वर्यः शुल्कोरसस्य गौ । जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत् द्रवत्वं तं सांसिद्धिकमुदाहृतम्” । नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः” भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा “पानीयसान्नीरौक्षमनिर्देश्यरसमष्टतं जीवनं तर्पणं धारण-माश्वासजननं अमलं लम्पिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रा-दाहप्रशमनभेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं रससुपलभते स्थानविशेषाद्भेदीनदसरस्तङ्गागवापीकूपचुष्टी प्रस्त्रवणोद्भिद्विकिरकेदारपल्लवादिषु स्थानेष्ववस्थितिमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लैष्वनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषयायाणि यथासङ्गप्रसूदकानि सम्भ-वनीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-न्यानुप्रवेशकतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुण भूयिष्यायां भूमावन्तं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्यायां मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्यायां कटुं तिक्तञ्च । वायुगुण-भूयिष्यायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्यायामव्यक्तरस-मव्यक्तं ह्य्राकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्प्रेय-मान्नीरौक्षालाभे । तत्रान्नीरौक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा । धारं कारं तौपारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासृद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-युजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वह्निषुकुर्वीत स यदि सुहृत्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततोत्पन्नगन्तव्यं वर्यान्त्यत्वे सिक्थक्तेदे च सासृद्रमिति विद्यान्तत् तदुपादेयम् । सासृद्रमप्याश्व-युजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे मासि, शुचिशुक्लविततपट्टेकदेशच्युतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्ट मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते ऋणस्ये वा पात्रे निदध्यात्तत्त्वैर्कालसुपयुद्धीत तस्यालाभे भौमम् । तच्चाकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताड्यागं प्रास्त्रवणमौद्भिदं चौष्टमिति तत्र वर्षासान्नीरौक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताड्यागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्त्र-वणं वा यौष्मेधेवं प्राष्टपि चौष्टमनवमनमिष्टं सर्व्व-ञ्चेति ॥ कीटमूलपुरीषाण्डश्वकोधप्रदूषितम् । हृणपण्योत्-करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्र-मेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कटहृत्तणपद्मपत्रप्रभृतिभिरव-च्छन्नं शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धर्वणरसोपसृष्टञ्च तद्ग्रापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाक-दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छित्यमौष्ण्यं दन्तपाहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहु-वर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं हृणागौरवमूलकफप्रसेकानापा-दयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टभ्नाति वा स विपाकदोष इति । त एते आन्तरीक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक्थनं स्त्र्यार्थातपप्रतापनं तप्तायःपिण्ड-सिकतालोद्भाणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-चर्मकोत्यलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधियासनमिति ॥ सौवर्णे राजते तास्त्रे कांस्त्रे मणिस्ये तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यद्वाप्य-नात्तवम् । दोषसञ्जननं हेतुत्वाद्देताहितन्तु तत् ॥ व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । श्वयुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ आसकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोद-राणि च । अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमेदकविषयन्धि शैवालमूलवस्त्राणि सक्तामणिचेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्रयष्टकं
सुञ्चकलय उदकमङ्गिका शिख्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रवातस्थापनसुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धरणं बालुकाप्रक्षेपणं शिख्यावलम्बनञ्चेति
अम्बुकणा पु० ईत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । कुम्भीरे, २ ष्टङ्गाटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति
ख्याते शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारो (शुशक) हेम० ।
अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । झोलङ्गट्टे रत्नमा० ।
अम्बुचर ति० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति
अम्बुचारिन् ति० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिसरटानाञ्च
तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ङ । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल इति ख्याते वृक्षे च पु० ।
ईशङ्गे पु० न० । ७ वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथा-
त्वम् । “चापं पाशांश्च ज सरसि जान्यङ्कुशं पुष्पाणामिति”-
ऽभुवनेश्वरोध्याने अम्बुजं पद्मं नतु शङ्खमिति तन्व-
सारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्ग्रथि-
करणो बह्व्रीहिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्खे पु० च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १ लल्ल्याम् ।
२ जलोद्भवे ति० । [याम् अच् । शैवाले (सेओयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाम्बुदश्या-
मवपुन्यविज्ञत” माघः “नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने”

“स्ततश्चतुर्तं वक्रिमिवाङ्गिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे “शरत्प्रस-
टांश्च धरोपरोधः” रघुः “अशनेरस्तस्य चोभयोर्व-
शिनश्चाम्बुधराश्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्ते ऽत धा-आधारे कि । १ सुस्तके ।
“रतावलीरम्बुधिरावबन्ध” माघः २ उदकाधारे षटादौ

अम्बुधिर्घटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसृते प्र+सृ-
अच् । १ छतकुमार्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बुनि निधीयन्ते ऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सुस्तके । “देवासुरैरस्मृतमम्बुनिधिर्मममन्ये” किरा० ।

“ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” माघः ।
अम्बुप पु० अम्बुनि पाति पिवति वा पा-रुक्षणे-पाने वा क ।

१ जलेश्वरे वरुणे “रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ”
सि० शि० । २ सुस्तके च ३ जलपायिनि ति० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बुनि पत्रे यस्याः । उद्धटाट्टे । अम्बु-
युक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककट्टे (निर्माळ्य) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
ईत० । कतकतफले “फलं कतककट्टस्य यद्यम्बुप्रसादनम्”

मनुः । जलप्रसादकारके ति० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यानि ।
अम्बुभृत् पु० अम्बु विभर्त्ति-भृ-क्विप् ईत० । १ मेघे

२ सुस्तके ३ सुस्तके च । ४ जलाधारमात्रे ति० ।
अम्बुमत् ति० अम्बुनि बाह्व्येन सन्त्यस्मिन् । १ बह्वदके देशादौ

स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञः
सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् मा० व० प्र० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अत्यजले जायते जन-ङ
७त० । शम्बूके, (शासुक) हेम० । [२ सुस्तके च ।

अम्बुमुच पु० अम्बुनि मुञ्चति मुच-क्विप् ईत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्बु-बा० उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोवराट्) हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । सुस्तके । “नैतन्न-
भोमण्डलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वां रुचमम्बु-
राशे” माघः “शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः” रघुः ।

अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विस्तृत्वरैरम्बुरुहां रजोभिः” माघः । २ सारसविहङ्गे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“द्रव्यधाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्” । “नदीं

गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।
अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श० अच् । स्थलपद्मिन्यां स्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निवृष्टदेशोवा इति ।
१ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रसे च ।

अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ सा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण्

उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यपादस्थरविकालिकभूमौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान् 'रविचारेण वर्षति' इत्युक्तेऽस्या दृष्टिस्तत्त्वकत्वम् ।
तत्काले हि भूमेरन्तर्गतं रजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् ।
यथोक्तम् "रजोयुक्त्वाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ"
ज्योतिः । मिथुनराशिर्हि षट्शिरःशेषार्द्धाद्रापादचतुष्क
पुनर्वसुपादव्यात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आ-
र्द्धायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा शुक्लो ऋतुमती
भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषडंश-
नतीत्य आर्द्धाद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत् । यथोक्तं
राजमा० । "रवौ रौद्राद्यपादस्य भूमेः संजायते रजः"
इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्क्षिप्रिक षड्भागयुतोरविर्विदा भवति ।
तत्रांशुवाची चेत्या शिवर्चपादे स्थितो यावत् । दिग्भागशून्य
क्षिप्रोगणितेन भवति रविर्विदा साप्त" इति । तत्र च
वज्रार्त्तानि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥
हृलानां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा" राजमा० ।
"तस्यां पाठोवीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" ज्यो० । यदा
र्द्धं समादाय भानोर्मन्त्रयगामिता । पुनस्तत्स्थेनमा-
दाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् । कास्यं नैमित्तिकं चैव
यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिता-
दृते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्येषणापि शङ्करि ।
मत्स्य सू० । "यतिनोऽवतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं पर-
पाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं
चण्डालाक्षमयं स्मृतम्" विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-णिनि ङीप् ।

१ पाटलादृते । २ जलवासिमात्रे त्रि० । [पाटलादृते ।

अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासी यस्याः गौरा० ङीष् ।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० सं० ।

१ जलधरे भेषे । "व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाहः यतोऽज्झि-

ताभिर्मुहुरम्बुवाहैः" "हलधरपरिधानस्यामलैरम्बु-

वाहैः" इति च माघः । २ सुस्ते । णि अम्बुवाहुभयत् ।

अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति वारयति वह-णिनि

इत० । १ जलधारके त्रि० २ भेषे ३ सुस्ते च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति

वह-णिनि इत० ङीप् । १ नौकाजलसेचनार्थे काष्ठनिर्मिते

पालभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च ।

अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रीडायाम् सन्तरणदौ 'वपुरम्बु-

विहारहिमं शुचिना' माघः । [बिहूदकायां दृतकुमार्याम् ।

अम्बुविस्त्रवा स्त्री अम्बूनि विस्त्रवति वि-स्रु-अच् । पलान-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरौषिका स्त्री अल्पः शिरीषः अत्यार्थे कन् स्त्रीत्वम्

जलशिरीषे । [जौक] इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बूनि सर्पति स्तूप-णिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच-

करणे ल्युट् ईत० ङोप् । नौकादेर्जलसेचनीपाले ।

अम्बूकृत न० अनम्बु अम्बु कृतं अम्बु स्नेहात्मकांश्च उप-

चारात्तदुक्तं ततः चि+कृ-क्त० । निवीवनयुक्ते वचसि ।

अम्बु पु० अवि-शब्दे क्त नि० न इट् । १ अम्बरसे २ तद्वति त्रि० ।

अम्ब ध्वनौ स्वा० आ० अक० सेट् । अम्बते आम्बिष्ट

आनम्बे आनम्बे अयम् इदित्येके तेन आनम्बे इत्येव । अम्बः

अम्बस् न० आप्यते आप-असुन् "उदके तुम्बौ चेति"

उणा० अम्ब-शब्दे असुन् वा । १ जले "सेव्यमासज्वरं

प्राज्ञः कोऽम्बसा परिषिञ्चति" ? । "तिस्रोतसः सन्तत-

वारमम्बः" इति च माघः । "परिश्रमाम्बः पुलकेन

सर्पता" किरा० । "कयमथम्बसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोचते"

कुमा० "अभ्यर्सेऽम्बः पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,

जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-

चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बयदेहेत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मनुष्ये "वेद्य

सौम्य ! यथा पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"

का० उ० उक्तं । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्या-

पद्धेः प्रपञ्चः । ५ असुरे, युद्धे देवसङ्घाया शब्दायमानत्वा-

त्तथा । "तानि ह वा एतानि चत्वार्यम्बांसि देवा महर्ष्याः

पितरोऽसुरा" इति श्रुतिः । ६ बालनाभोषधौ । ज्योति-

षोक्ते ऽलङ्गनाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्तास्तु नवविध-

तृष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां द्वाध्यात्मिकतृष्टौ च । यथा

"आध्यात्मिकयत्तसः प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः । वाह्या

विषयोपरमात् पञ्च, नवतृष्टयोऽभिमतः सा० का० । "प्रक

तिव्यतिरिक्तात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवसमना-

दिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतृष्टौ यो न प्रयतते

तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मा-

नमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः,

इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्यख्याः प्रकृत्यादिराख्या

यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टिर्था कश्चिदु-

पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च

प्रकृतिरेव करीतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवा-

स वल्लेति" । सेयरुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-

त्याख्या तृष्टिः अम्ब इत्युच्यते" त० कौ० । अस्य अम्बः-

शब्दाच्चत्वे हेतुस्तद्वाख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अस्याश्च तृष्टेरम्भस इव प्रसन्नत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि-शब्दे इति धातोरसुन्नस्य
शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्” । द्वावापृष्ठिभ्योः द्वि० ब०
निरु० । [रा० नि० ।

अम्भः(म्भस्सा)सार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सूक्तायां
अम्भः(म्भस्स)सु पु० अम्भांसि स्मृते स्म-किप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।

अम्भसांनिधि पु० ईस० अलुक् स० । ससुद्रे “शिखाभिरा-
ल्लिष्ट इवाम्भसां निधिः” माघः ।

अम्भृण पु० अम्भ-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १ महति निरु० ।
२ भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कभट्टिसम्भृणं पिशाचिम्” ऋ०
१, १३२, ५, “भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति” भा० ।
“कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते” य० १६, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ड ७त० । १ पद्मे
“गिरा सुखाम्भोजमयं युयोज” नैष० । “वक्त्राम्भोजं
सरस्वत्यधिवसति सदा शोणवाधरस्ते” का० प्र० । २ सारसे
३ चन्द्रे “पिबन्ति त्वम्भुखाम्भोजच्युतं हरिकथास्मृतमिति”
भाग० । चन्द्रादेवास्मृत्युति सम्भवः ४ कपूर्वे च पु० ।
५ शङ्खे पु० न० । ईजलजातमात्रे लि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)षण्डच् । पद्म-
समूहे “कुसुदवनसुपन्नि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्” माघः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु वासनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
ब्रह्मणि अजजशब्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजनिस्त-
दन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्” भाग० अम्भोजजन्मनः
हरिखगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णु रित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । विधातरि । अजजशब्दे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुस्करा०
इति । १ पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मशुक्तदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सुस्तके च ।
३ जलदानकर्त्तरि लि० । [२ सुस्तके ३ ससुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत् धा-आधारे कि ।
ससुद्रे । “सम्भूयाम्भोधिसस्येति सहानद्या नगापगा” ।
“अम्भोधिरोधसि पृथुपतिसानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित
वारिजाननोऽसौ” इति च माघः ।

अम्भोधिवल्लभ पु० इत० । प्रबाले राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत अम्भस्-नि+धा-कि ।
१ ससुद्रे । “मेनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्” कु० । “अम्भो-
निधिर्वहति दुर्वहबाड्वाग्निम्” चौ० प० । [ससुद्रे ।

अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकतोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च
३ जलजातमात्रे लि० । “हेमाम्भोरुहश्यानां तद्वायो
धाम साम्प्रतम्” कुमा० ।

अम्भय लि० अपां विकारादि अप+मयट् । १ जलविकारे २ जल-
प्रचुरे च “सौरौभिरिव नाडीभिरुहताख्याभिरम्भयः” रघुः ।
“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा ऋच्छिलामया” भाग० ।
अम्भ पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भयत्वे ।
फलपत्तादौ न० । एवं प्रायः सर्वत्र वृत्तवाचकेषु ।

अम्भा(स्ता)न पु० अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति
व्याप्नोति अत-अण् वा रस्य लत्वम् । (आमडा)
आम्भातकट्ट्ये । स्वार्थे कन् अम्भा(स्ता)तकोऽपि ।

अम्भ न० अम-ल्ल । (घोल) १ तक्के । (टक)रसभेदे पु० ।
२ तद्वति लि० । “कटुम्भलवणायुष्णतीक्ष्णरुचविदाहिनः”
गीता । अम्भरसद्रव्याणि च सुसृते दर्शितानि यथा ।
दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्भातक कपित्थकरमर्द वदरकोलप्राची-
नामलकतिन्निडीककोशाश्वभव्यपारावतवेतफललकुचास्त्वेत-
सदनशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्भप्रभृतीनि
समासेनाम्भोवर्गः” ।

अम्भक पु० अल्पोऽम्भः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचट्ट्ये ।

अम्भकाण्ड न० अम्भं कारुण्डं यस्य । लवणट्ट्ये राजनि० ।

अम्भकेशर पु० अम्भः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गो)ङ्गानेवु ।

अम्भचूड पु० अम्भा चूडा शिखाऽस्य । अम्भशाके ।

अम्भजम्बीर पु० अम्भो जम्बीरः । (गो)ङ्गानेवु)जम्बीरट्ट्ये ।

अम्भनायक पु० अम्भं रसं नयति नी-खुल् । अम्भवेतसे ।

अम्भनिशा स्त्री अम्भरसे निःशेषेण शेते शोड् ड । शठीट्ट्ये

अम्भपञ्चफल लि० । “कौलं च दाडिमञ्चैव वृक्षान्
चूकिका तथा । अम्भवेतसमितेतदम्भपञ्चफलं स्मृतम्”

जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथास्त्ववेतसं पुमः । तिन्निडीकं वीज-
पूरसम्भपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भपत्र पु० अम्भं पत्रं यस्य । अग्रसन्नकट्ट्ये ।

अम्भपत्नी स्त्री अम्भं पत्रं यस्याः डोप् । पलाशीलतयाम् ।

अम्भपनस पु० अम्भः पनसः कर्कश० । (मान्दार) लकुचट्ट्ये ।

अम्भपित्त लि० अम्भाय पित्तम् । रोगभेदे यत् भुक्तं सर्वं

वस्तुमात्रं पित्तदोषेणास्त्ररसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
 अस्त्रपूर न० अस्त्रेण अस्त्ररसेन पूर्यते पूर-कर्मणि घञ्
 ईत० । वृक्षान्ने (तेतुल) राजनि० ।
 अस्त्रफल पु० अस्त्रं फलं यस्य । (तेतुल) इति ख्याते वृक्षान्ने ।
 अस्त्रवन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि गत्यत् । अस्त्रसम्बद्धे कन्दभेदे ।
 अस्त्रभेदन पु० अस्त्राद्यं भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अस्त्रवेतसे
 अस्त्ररस पु० अस्त्रो रसः । अस्त्रे रसे । २तद्वति लि० ।
 अस्त्ररहा स्त्री अस्त्राय रोहति रह-क । मालवजनागवल्गुग्राम्
 अस्त्रलोनि(णि)का स्त्री अस्त्रं रसं लाति गृह्णाति अस्त्रलः
 तमूनयति अलुप्यान्तत्वात् हीनयति जन-खुल् घृ०
 णत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अस्त्रोनीयत्व ।
 अस्त्रवती स्त्री अस्त्रो रसो विद्यतेऽस्या अस्त्र+रसा० मत्वप्
 मयत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।
 अस्त्रवर्ग पु० अस्त्ररसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अस्त्ररस-
 प्रधानद्रव्ये । तच्च अस्त्रशब्दे ३३३ पृष्ठे दृश्यम् ।
 अस्त्रवल्ली स्त्री अस्त्ररसवती वल्ली । त्रिपर्णिकानामकन्दभेदे
 अस्त्रवाटिका स्त्री अस्त्रस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
 भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।
 अस्त्रवास्तूक पु० अस्त्ररसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुका-
 पालङ्ग) इति ख्याते चुके ।
 अस्त्रवीज न० अस्त्रस्य वीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षान्ने ।
 अस्त्रवृत्त न० अस्त्ररसोद्वेगे यस्य । (तेतुल) वृक्षान्ने
 अस्त्रवेतस पु० अस्त्रावेतस इव नमश्च । (चुका) ख्याते चुके
 अस्त्रशाक पु० अस्त्रः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते
 चुके । २ अस्त्रप्रधाने शाकान्ने पु० ।
 अस्त्रसार पु० अस्त्रोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुके
 २निम्बुके, ३हिन्ताले च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते वृक्षे
 अस्त्रहरिद्रा स्त्री अस्त्ररसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)
 अस्त्रा स्त्री अस्त्रो विद्यतेऽस्या अर्थ आद्यच् । तिन्निद्याम् ।
 अस्त्राङ्गश पु० अस्त्रम् अङ्गुशाकारमयं यस्य । चुके ।
 अस्त्रातकी पु० न स्त्रायति स्त्रै-तन् न०त० । अस्त्रवेतसे ।
 अस्त्रादन पु० अद्यते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरण्टकवृक्षे ।
 अस्त्रान पु० स्त्रै-क्त न०त० । आवत्ता इति ख्याते महा-
 सहावृक्षे । २ स्त्रानभिद्धे लि० । “अस्त्रानपङ्कजां मालां
 शिरस्यरसि चापराम्” देवी० । ३ पङ्के न० । [न्याम् ।
 अस्त्रानिनी स्त्री अस्त्रानानां पङ्कानां समूहः इति । पङ्का-
 अस्त्रिका स्त्री अस्त्रैव स्वार्थे कन् । १ तिन्निद्याम् । अत्रास्त्रीके-
 त्यपि सा च २ पलाशीलतायां ३ श्वेतास्त्रिकायां ४ कुशा-

स्त्रिकायाञ्च राजनि० । अस्त्रोऽस्य उद्गारे वा ठन् ।
 १ अस्त्रोद्गारे मेदि० ।
 अस्त्रिकावटक पु० अस्त्रिकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अस्त्र
 वङ्गी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अस्त्रिकां स्वेदयित्वा तु
 जलेन सह मर्दयेत् । तक्षीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्
 पुनः । अस्त्रिकावटकास्ते तु रुच्यवज्जिप्रदीपनाः” भा० प्र० ।
 अस्त्री स्त्री अस्त्र+गौ० ङीष् । चाङ्ग्रेय्याम् (आमरुल) ।
 अस्त्रोटक पु० अस्त्रम् उठं पत्रं यस्य । (अस्त्रकुचा) इति
 अग्रमन्त्रकवृक्षे ।
 अस्त्रोद्गार पु० अस्त्रस्य उद्गारः । अस्त्ररसचूके उद्गारे ।
 अथ गतौ भा० आ० सक० सेट् । अयते आदिष्य अयास्त्वभू
 अयामास अयाञ्चक्रे । अस्य परस्मैपदित्वमपि “अथ
 सुदयति सुद्रामञ्जनः पद्मिनीनामित्युद्धटः “शुचोदयन्
 दीधितिसुक्थशासः यजु० १६ ई६ । “उदयति विततो-
 ऽर्द्धरश्मिः” साधः ।
 अथ पु० एति सुखमनेन इण्-करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
 कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे “स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपर्णा-
 रयान्वितः” रघुः “तव धर्मः सदयोदयोऽज्ज्वलः” नै०
 ३विधाने च । अयते जयमनेन । ४ कपर्दकरूपे एकाद्यङ्गुक्ते
 द्यूतसाधने ५ पाशके च “अथास्त्रं पञ्चाक्षान् पाशावावपति
 अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-
 भूयत्कलिरपि हि सर्वानयानभिभवति” इति शत० ब्रा० ।
 “अक्षा नाम कपर्दकाः सुवर्णनिर्मिता, विभीतफलानि
 सौवर्णानि वा । ते चाक्षा द्यूतकाले निवपनीयाः । तेषां
 चतुर्धामङ्कानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च
 शाखान्तरे स्तोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः “ये
 वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्” अथ ये पञ्च कलिः
 इति” यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
 तर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकरूपास्तु जय एव भविष्यतीत्यन्य-
 तोक्तम् । अथशब्दः अक्षवाची” इति भा० । चतुरङ्गा-
 न्विते ई पाशकभागे च । “यथा कृताय विजिताया-
 धरेयाः संयन्ति” छा० उ० । “कृतो नाम अयोद्यूत
 समये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां,
 तस्मै विजिताय तदर्थमितरे लिङ्गोकाङ्का अधरेयाः
 तेषां परापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति
 चतुरङ्गे कृताङ्के लिङ्गोकाङ्कानां विद्यमानत्वादन्तर्भवन्तीति”
 भा० । “द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठानसमयो वा येन
 द्यूतविद्यायां जीयते सोऽस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः तस्मै, कृतनामभ्यन्ते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभ्यन्ते विजिताय अधरेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेयान् व्याकरोति त्वेति। अन्वस्य यस्मिन् भागे तयोऽङ्काः स त्वेतानामायः यत् त्वं हावङ्कौ स हापरनामायः। यत् एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति। तादर्थ्ये-नेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्ग इति तदन्तर्भवन्ति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यानान्तर्भावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरिः। यन्ति शाराः अस्मिन् इण-आधारे अच्। द्यूते सर्व-शारगन्तव्ये ऽस्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम्। अयते अच्। दगन्तरि लि०। चिदया आ नाम ऋ० ई०, ई०, ६, ५।

अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत एत्युट्। नर-कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्वे तामिस्रादिनरकगणनायाम् वीचिरयःपानमित्युक्ता तद्विवरणं सहेतुकं तत्त्वोक्तं ‘यस्मिन् वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्वं वा सुराः व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानासुरसि पदाक्रम्य वङ्गिना द्रवमाणं कार्पायसं निषिञ्चन्ति’ इति।

अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम्। १तीत्रे उपतापे, २लौहकृतास्त्रभेदे च। वा सत्वम्, अयश्शूलमथत्व।

अयच्छा लि० नास्ति यच्छा रोगो यस्य वेदे नि० अच् समा०। १नीरोगे रोगशून्ये “यथा नः सर्वमिज्जगदयच्छां सुमना असतः यजु० १६, ४ अयच्छां नीरोगम् वेददी०। ५व०। २उपद्रवासाधने “तयास्त्रान्विष्वतस्त्वमयच्छयापरिभुज” यजु० १६, ११, “अयच्छया निरुपद्रवया” वेद दी०

अयञ्च लि० नास्ति यज्ञो यस्य। अकृतयज्ञे। “पनी अयञ्च अष्टधा अयज्ञान्” ऋ० ७, ६, २, १।

अयज्ञिय लि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-घ न० त०। १यज्ञकर्माणि दातुमनर्हे मापादौ “अयज्ञिया वै मापा” श्रुतिः यज्ञक्राले ऽनुच्चार्योऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ० भ० २यज्ञं कर्तुमनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतं ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति” शत० ब्रा०।

अयज्यु लि० यज-वा० उ नि० युट् न० त०। १यष्टभिन्ने २यज्ञविघातके च “शासस्तमिन्द्र सत्यमयज्युं शवसस्यते। ऋ० १, १२, ४ “यजुं द्यज्योर्विभजातिभोजनम्” ऋ० २, २६, १।

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न० त०। अकृतयज्ञे।

“अयज्जानमदक्षिण्यमभिश्चैत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प० षोडशधा पाठः। “योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः” “अयज्जानान्तु यद्विज्जमासुरं वै तदुच्यते” मनुः।

अयत लि० न यस्यते यम-क्त न० त०। १अकृतयमे अकृते-न्द्रियनिग्रहे। यतते यत-अच् न० त०। २यत्नशून्ये।

अयत्न पु० अभावे न० त०। १यत्नाभावे आयासाभावे “तद-वाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न कञ्चन” मनुः। न० व०। २प्रयासशून्ये लि० “तद्योधवारवाणानामयत्नपटवास-ताम्” रघुः।

अयत्नवत् लि० न यत्नवान्। १यत्नशून्ये “तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वति” “तत् तस्येविति” पा० वा वति। २यत्न-शून्यं तुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य०।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त०। यस्य यथा विधान-सूचितं १तथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति यथा योग्यत्वं यत्। ४अयोग्ये ५अयत्ने च लि०। “तस्मा अयथं कर्षदेतत्” ऋ० १०, १८, १५ “अयथमयत्नेन लीलया” भा०।

अयथातथ लि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथा उरयोरिति” पा० निर्देशात् नि० स०। १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च। “दैवे कर्माणि पितॄन् च तद्वच्छत्यथातथम्” मनुः। यत् कर्मा यदर्थं क्रियते तन्न साधयति” कुल्लू० तस्य भावः ध्वज् वा पूर्वपदद्विजः आयातय्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न०।

अयथार्थ लि० विरोधे न० त०। यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभवः। स च तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात्। तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम् अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हाद्ये वति। अननु-रूपे यथोचितभिन्ने। [२स्वल्पे लि०।

अयथेष्ट अव्य० न० त०। १इच्छानुहयाभावे। अर्श आद्यच् अयन न० अय-भावे ल्युट्। १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथाहि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याङ्गं सकरावधिमिथुनपर्यन्तम् राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत् स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिमिथुनपर्यन्तं राशिषट्कं क्रमेण दक्षिणावनतं तत् स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्रागवत् दक्षि-णामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

हियते तत्र सूर्यस्यायनं सौरैः षड्भिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अयनविष्णुपदोषडशीतय” इत्युक्तेः अयनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दाच्चा । नभोमण्डले प्रवहानिलेन पश्चाद्गत्या बभ्रस्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशंशपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिवर्षैरेकैकमंशमतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशंशपर्यन्तं प्राक्गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रानिर्दिष्टमेषादिस्थानात् उक्तकालभेदेनेकैकांशातिक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्तरं, प्राक्तेन, वा स्थाने रव्यादिग्रहाणां प्रभापुङ्गसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने ग्रहाणां प्रभापुङ्गसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारः । तथाच ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशंशे एवेदानीं विषुवादिस्कान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारः । अयञ्चायनासारेण ग्रहप्रभापुङ्गसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य व्यापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युटि । ४ उक्तायनज्ञानसाधने शास्त्रे, “ज्योतिषामयनञ्ज्ञेति” ५ सैन्यनिवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गे च “अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः” इति गीता । आधारे ल्युट् । ६ पथि, ७ गृहे, ८ आश्रये, ९ स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मनुः । प्रागुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्ता रश्मिस्थानविशेषे १० अंशादौ च “तत्काले सायनाकक्षेति” नीलकण्ठः । तथाहि मीनान्तो हि युगादौ अयनांशप्रथमस्थानं ततः प्रागगत्या कियदंशपर्यन्तचलनेन पराट्य पश्चाद्गत्या पूर्वराशेः कियदंश पर्यन्तं गत्वा पुनः प्रागगत्या प्राथमिकचलनस्थानप्राप्तौ अयनस्यैकोविलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्भगणपूरणकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्यसिद्धान्ते । “विंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्गुणाद्यादवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिंशद्दशप्रांशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृताद्यहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्वस्वविशेषमितशलाकामप्रोतनल्लवणैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक् पूर्वविभागे विंशत् कृत्यस्त्रिंशत्कृत्यका कयः

विंशतयः षट्शतमित्यर्थः । परिलम्बते भ्रुवाधारभगोलस्थानात् तद्गुरुमवलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भचक्रपूर्णभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्गुरुमवलम्बनोक्त्या पराट्य यथास्थितं भवतीत्यागतं यथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः पराट्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्वतश्चलति ततोऽपि पराट्य यथावस्थानं स्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र विंशत्कृत्य इति पाठः प्रामादिकः । “युगे षट्शतकृत्यो हि भचक्रं प्रागवलम्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति” ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद् भूदिनैर्युगीयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्यात् फलं भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तस्माद्दशप्रांशा दशभिर्भजनेनाप्रभाभास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भचक्रपूर्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्गुहात् पूर्वापरभचक्रचलनावगमस्त्वयनग्रहस्य पञ्चान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । व्याप्यमाणा चरदलं चरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दादयनवलनमायनवृत्तस्य सङ्गृह्यते । यद्यपि तत्संस्कृताद्यग्रहात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वाद्यग्रहणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्या केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यायाः क्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं व्याप्यचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः पराट्य स्वस्थान आगत्य तत्स्थानात् पूर्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च सृष्ट्यादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्प्राताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेवत्यामन्त्रः प्रागानीतग्रहभोगावधिरूपः स्वस्थानात् पूर्वमपरत्वं वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा पश्चिमभागः पूर्वभागो वा गतः । सम्प्राते तद्वृत्तयोर्ध्यास्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्प्रातप्रदेशे तु तयोर्ध्यास्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिवृत्तपञ्चातो यथास्थितग्रहभो-

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकग्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता
तत्र सम्पातावधिकग्रहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः
पूर्वाधिकारोक्तो ग्रहभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
श्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पा-
तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति ।
क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति
तत्साधनमपि तत्संस्कृतग्रहात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
शतभगणेभ्यः पूर्वानुपातरीत्याहर्गणाद्यग्रहभोगो भगणा-
दिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्वभचक्रावलम्बनं गतम् ।
वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाशिष्टक्रान्तगते राश्या-
दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्वोवलम्बनम् । तत्रापि
विभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः
साधितस्ततो नवत्यंशेयदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः कि-
मित्यनुपातेन गुणह्रौ नवभिरपवत्यं भुजांशास्त्रिगुणिता
दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्ग० ॥ “स्फुटं दृक्कृत्यतां
गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीदं व्यायाकात्
करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्त्य पञ्चाच्छेषैस्तथाधिके” सू०
सि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसम्बन्धौ विषुवद्वये गोलसम्बन्धौ
चलितं चक्रं दृक्कृत्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् ।
तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च
सृष्ट्यादिकां रेवतीयोगतारासन्नावधिमेष्टलाद्योः कर्क-
मकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्ररूपे प्रत्यक्षे इति
क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु
पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
प्रागिति । व्यायाकाद्यदिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनसुदये
प्राच्यपरस्त्वस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यन्निदिने वा मध्या-
ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः ।
करणागते प्रागुक्तप्रकारेणातीतः स्रष्टः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके सति
शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्त्य परिहृत्य पश्चात् पश्चिमा-
भिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अतोपपत्तिः । व्यायातो
वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु
रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्ति-
वृत्तस्य पूर्वचलने गणितागतव्यायाकांशधिको
भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वसुपपन्नम्” ।
रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्यानात् चलने
स्थिते सौरागमे “विंशत्यब्दोयुगे भाना” मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते “युगे षट्शतकालो हि भचक्रं प्राक्
विलम्बते” इत्युक्तेषु ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-
र्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं
मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः
परिहृत्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि
पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परावृत्त्य
प्राग्गत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं
चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राग्पश्चाद्गतिभेदेन
एकोऽयनभगणोभवतीति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८
अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८ अष्ट-
मासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकोऽयनचलनम् इति प्रतिभाति
ततश्च यदि ६६।८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलन-
मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं
प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमतः तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि
अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन
२४० भगणाः १२६६००० त्रैतायुगे १८० भगणाः
८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रिपुगे ५४०
भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४६७३ यदि
७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४६७३ वर्षेषु
किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः ३५ कलाः ४४ विकलाः
लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-
दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-
णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-
वृत्त्य मीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः प्राग्गत्या मेष-
सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।३५।४४ अय-
नांशादिः स्यात् । नच तत् व्यावादिसंवादि प्रथमं प्राग्गति-
स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यं
शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने
५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।३५।४४
अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे
इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्सम्प्रदायः ।
अतएव एतदयनांशमादायैव ग्रहस्यष्टादिकं ग्रहणं
साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदीन्तनाः ज्योति-
र्विदांशिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीम-
न्तोवापदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राक्षदष्टान्तेन सर्वथा

विलोमगतितायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वज्जिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वा वगन्तव्यः । तथा हि छायादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४ विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योतिर्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पश्चाद्गत्याऽयनस्थानचलनेन भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे । यदि ५४ विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२६६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षेष्वेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२००० वर्षात्मके महायुगे कति भगणाभवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणाभवन्ति । ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्शतसंख्याविरोधः इदानीं मोननवांशे अयनस्थानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा २४००० वर्षैरेकोभगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके क्षतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १२६६००० वर्षात्मकतेतायाम् ५४, ८६४००० द्वापरे ३६ इत्येवं त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४८७३ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको वर्षस्तदा ४८७३ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।३५।४४ अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा पश्चाद्गत्या भगणपूर्णस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।३५।४४ अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथाच मीनान्तात् तावद्भ्रमणैः पूर्वमकरस्य पञ्चदशंशे अयनांशादि स्यात् । न च तथा प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित्सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः संवादनीये प्रागतिवै पश्चादतिवैवा अपि ज्ञानं विना निरुपस्थासम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्रागतिवमनादित्य प्रथमं पश्चादतिस्वीकारः केवलपश्चादतिस्वीकारः अयनचलनस्य तद्गणसंख्यातो विषमकल्पनञ्चावांगदृशां आगमविरोधात् वचनमात्रेण न श्रद्धाय प्रभवति । किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्रागगतिवमनादित्य केवलं पश्चाद्गतिव यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम् तित्यादिसाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इल-गिड्या अपि ज्योतिर्विस्तारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्रकालमात्रपरिमितवादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतस्य षट्षष्टिवर्षैर्दकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्यदि एको-

ऽंशः पश्चाद्गच्छति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० कतीत्यनुपाते ६० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ६० अंशान्तरे पश्चाद्गत्या षट्षष्टिवर्षांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतदुष्टविरुद्धत्वादपेक्ष्यमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र कान्तिवृत्तारम्भस्थानतश्चलनकल्पनेन विनिगमकममस्ति इति विजातीयज्योतिर्विदाम्मतमसङ्गतमेव तैरपि तदवधिकान्तिवृत्तारम्भाश्चलनस्वीकारात् । इदानीं च संवाद्ययनानुसारेण मीनान्तात् २०।३५।४४ त्वानुपाते प्रायेण १३७० वर्षा आयाति तत्रैव सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भवति स्त्रीष्टाब्द १८७३ कालस्य ततोऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४००० वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टिकालाः अन्ततः स्युः तावतिथेच काले सर्वग्रहाणां मेघादौ स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादखणीयमेव । प्राग्दर्शितसरणौ प्रोचीनसम्प्रतिरपि यथा । “सृगसंक्रान्तिः पूर्वं पश्चात्तारादिनान्तरे । प्रतिवर्षं चतुः पञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः । एवं चतुःपञ्चदिनादयनारम्भणं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम् । कर्किसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणायनम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रविसंक्रान्ति-तोमेषतलयोरभितः पुनः” तिथि० त० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । एतत् सूर्योदक्षिणायनसुत्तरां वाऽत्र आधारं ल्युट् । पूर्वोक्तीत्या सूर्योत्तर-दक्षिणागत्याधारे ११ काले तथा च । “तपस्तपस्यौ शिशिरावृतः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतः शुक्रश्च शुचिश्च श्रौष्ठावृतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभस्य नभस्यस्य वार्षिकावृतः इषस्य ऊर्जस्य शारदावृतः सहस्रस्य सहस्रस्य हैमन्तिकावृतः अथैतदक्षिणायनं देवानां रातिः” इति श्रुतौ “अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः । धूमोरातिस्तथा षड्भिः षण्मासादक्षिणायनमिति” गीतायाञ्च षण्मासानामेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिमानिदेवेषु “आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” शा० सू० । अर्द्धरादीनां तदभिमानदेवतापरत्वव्यस्थापनात् “तेऽर्चिर्षमभिसम्पद्यन्ते अर्द्धिषोऽहः अहं आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात् यावदुड्डेति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति” छा० उ० श्रुतौ ब्रह्मगमयित्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम् । “अयते याति अनेन ऋतुत्वेष सूर्योदक्षिणाशसुत्तराणां वेति

ऋतुत्वयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासान् दण्डादित्य एतोति” तथा खन्दोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति” तैत्तिरीयाः ऋतु यज्ञाङ्गणे पठन्ति “तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति” एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “ऋतुत्वयं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकसुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मामुष्ठाने तु मकरकटसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गत्वं कल्पा अधीयते “उद्गयन आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याह्वे द्वादशाहसुपसद्वती भूत्वैत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्तव्यता गृह्यसूत्रिषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह “देवतारामवा-यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “माह-भैरववाराहनासंहितिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधवः । “सौरेण द्युनिशोर्वांमं षडुत्तरेणैति सुखानिच । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कान्तिटत्तारम्भस्थानचलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटानयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽध्ययने तथा” का० मा० सूतिः । एति सन्तुष्टिमनेन कारणे व्युत् । १२ सप्तविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्दिष्टम् अयनस्येदं वा अणु । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च ति० । “युतायनांशोऽपकोटिशिङ्गिनी जिनांशमौर्वां गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छ-शाङ्कायनदिक्कमायनमिति” आयनं चलनमस्फुटेषुणा सकृणं द्युगणभाजितं इतम् । पूर्वपूर्वष्टतिभिर्गृह्यान्वितव्य-भोदयहृदायनाः कलाः “अस्फुटेषु चलनाच्चतिस्तु वा

षट्कृत फलकलाः स्युरायनाः” इति च सि० शि० । अयने भवः ठज् । आयनिकः अयनभवे ति० स्त्रियां ङीप् ।

अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशाधारे काले अयन(च)चलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्थानचलनात् जायते जन-ड । अयनांशजाते मासादौ ।

अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थं कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्-क्रम-क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अवला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोषायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्दिष्टमेषादि-स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतिं विनापि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्यटा च । षट्कर्कसंस्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्यटोक्त-संस्कारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्यटसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्यटोक्तार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्यटोक्तार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “गुरोर्भध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः” अधिवत्सरस्तस्मिन् कारयेन्न सवत्यम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनस्यैव केऽप्याह्वरधिमासकम्” इति कालमाधवीयधृतसूत्रेः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्य-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो ग्रहोराश्यान्तरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्यान्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “तुष्टेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रम” इत्युक्तसूक्ष्मकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशसूक्ष्मकाल इति
भेदः । तादृश सूक्ष्मकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे
वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन “सख्याभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थ” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शयता स्नाना-
द्यङ्गत्वान्यथापुनरुक्त्या च तथा कल्पत्वे स्मृत्याद्युक्तकाल-
विशेष एव तदङ्गत्वेन कल्पते यथोक्तं कालमाधवीये
स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुक-
ल्पएव दर्शयः यथाह देवलः “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मेऽदुर्ज्ञेयः
पिशितेक्ष्णैः । तद्योगादप्यधोऽङ्गं त्रिशंक्राद्यः पवित्रिताः”
इति देशव्यवधानराहित्येनात्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तरराशयो-
र्मध्ये सूच्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं
प्रविशति स कालः योगदृष्टिं विना मांसदृष्ट्या दुर्गन्धः
अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालपहणासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकै-
कस्मिंस्त्रिंशद्वटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं
तत्रैव मेघादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वभ्यः एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेघायनमेवं वृषभाय-
नमित्येवं तन्नामाङ्कितम्भवति तत्काले तस्मिन्नयने स्नानादिषु
पुण्यकालमाह जावालिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीये-
ष्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वयनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसंम्बन्धिनि त्व-
यने संक्रान्त्यैव लक्षणं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्त्ययने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इयंस्तु विशेषारवेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्याः यथाह
तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराशोरविसंक्रमे सूर्यार्वाक्
प्रस्ताद्वसचन्द्रनाद्यः पुण्यास्तयेन्दोस्त्रिधरात्वेद्युता एकैव

नाडी मुनिभिः शुभोक्ता । नाद्यस्तस्यः सपत्नाः कुजस्य ।
बुधस्य तिस्रः पलविंशत्युक्ताः । अर्धर्जनाद्यः पलसप्त-
त्युक्ता गुरोस्तस्यः सपत्नाश्च शुक्रे । द्विनागनाद्यः पलसप्त-
त्युक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपहोम-
दानं कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधामेति” । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक् परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकास्तदर्थं पलानि च
पुण्यकालः वृहस्पतेरपि सार्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्व्यशीतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पौषधारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतद्वचनमुपन्यस्तम् ।
मेघायनादिषु संक्रान्तिस्तुटीकरणञ्च हस्तार्चचिन्तामणौ “तथा-
यनांशाः खरसाहताश्च स्वार्कगत्या विहृताः दिनादि । मेघा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बद्धपुण्यदास्ते” ।
यथा राशिसंक्रमाः बद्धपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति
द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ठा पुण्या स्पष्टया
सूच्यगत्या विहृताः लब्धैर्दिनादैः दिनघटीपलैः कलां
कृत्वा मेघादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक् चलसंक्रमस्य
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपश्चाद्ब्रह्मोमादौ बद्धपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते
चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” पुलस्त्यः “अयनांशसंस्कृतोभासुर्गोले-
चरति सर्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधित्तयोः ।
स्नानदानजपश्चाद्ब्रतहोमादिकर्माणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्तावच्छेदं पुरुषोऽनुते” इति रत्नमालायाम् “यावद्भिरंशैर-
यनच्युतिः स्यात्तद्गोप्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्विष्णुप-
दादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम् । तत्तद्वास्यादिमार्गेषु सूच्यार्दि
तेजःपुङ्गवश्चाराखलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नीयमानस्य
दीपस्यापि दीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे
क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां
चलसंक्रमादृष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव
मानेन पञ्चाङ्गगणना स्यात् इति चेत् न अश्विन्यादिभानां
विसंवादात् तथाहि सूच्याकालराशितत्तद्वर्तमानत्वेनैव
सन्ध्याकाले प्रथममुदयोज्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसम्मतश्च । तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तत्तद्वाशिषटक-
नक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०, ३५,
४४, एतद्गणितः पूर्वं रवेर्भेदादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तद्वष्टकनक्षत्रस्थितेस्तत्तत्तद्गणनक्षत्रस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, ३५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिस्थितेन अमावस्यापत्तिस्ततः पञ्च-
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्वं प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-
मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयसासत्वव्यव-
हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्या प्राग्प्रदर्शितपुलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनरात्रि
प्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्तांशरोमणिवाक्येन च स्मार्त्तकर्मविशेषे, लग्न-
ज्ञानादिकर्मसर्वे तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्दिशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालताभिधानानुपत्तिः तथा च यथा मासवत्तराणामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-
क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यतोपदर्श्यन्ते । सायनगणनया
त्वयोम्येऽपि काले ग्रहकदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-
न्तरे वोपलभ्येत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोवृद्धत्वाच्चलतेजः
परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलभ्यो यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलभ्योऽप्येत एव गोचरादिविषयक
दृष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुद्धेरन्
ग्रहणादिविसंवादश्च । तस्मान्निरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यत्तु अजागलस्तनद्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम्
“पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहर्षनीषिणः नैतन्मम मत-
मित्यादिवशिषवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विधवापत्तेः “दिनपति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाद्यस्तु पुण्यकाणः सः । परतः
षोडश नाद्यः स्नानदानकार्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-
चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंशः तज्जः । प्राथमिकक्रान्ति
द्वत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
व्युत्क्रमेणादितो बुधैः” ज्यो० तत्त्व० ।

अथ व पु० अलोयवस्तुल्योवा । १ पुरीषजे क्षमभेदे क्षमिशब्दे
विवरणम् नास्ति यवः यत्तसाधनं यत् । अङ्गतया
यवहीने तिलसाधने २ पिटकत्यादौ । युमिश्रणे कर्त्तारि अच्
न० त० । ३ असम्बद्धे शतौ ४ रविचन्द्रयोर्वियोजके दृष्ट-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाअपरपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुदते” इति शतद्रो० ।

अथ वस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्यौ यत् यु-असुन्
न० त० । अर्द्धमासे पक्षे । “सजुरब्दो अयवोभिः” यजु०
१२७४ “यवाश्चायवाश्चार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे० दौ० ।

अथ शम् विरोधे न० त० । यथोविरोधिनि अपवादे । अथ शो-
“महदामोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “स्वभावलोलेत्य
यशः प्रवृष्टम्” रघुः । न० ब० । कीर्त्तिमूच्ये लि० वा कप्
अयशस्तः तत्रैव ।

अथ शस्कर लि० अयशः करोति क-ताच्छील्यदौ ट
स्त्रियां ङीप् । अपवादकरे ।

अथ शस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न० त० ।

अपवादकरे “पैशुन्यान्तालसायशस्यानि हित्वा” सुशु० ।

अथ शूर्ण न० ईत० । “शक्रद्रसं तरङ्गस्य सुशुष्कं भावेदति ।
निःकायेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् । अथ शूर्णा-
न्यत्रेनैव विधिना यौजयेद्विषक्” सुशुतोक्ते लौहचूर्ण-
घटितौषधभेदे ।

अथ स् न० एति चलति अयस्कान्तसन्निध्यात् दृष्ट-असुन् ।
लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसन्निध्याच्चण-
नासत्तात्वम् । “सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्ज्यताम्” “अभितप्र-
मयोऽपि सार्द्धं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
“तास्मायः कांस्यरैल्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांस्य-
पलानाञ्च द्वादशाहमपाक्षता” इति च मनुः । अयसः पाकादि
अमृतसारशब्दे ३२ ईं पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं लौहशब्दे
वक्ष्यते । उपचारात् २ अयोनिर्निर्मिते शस्त्रादावपि । “तेजो-
ऽयसो न धाराम् ऋ० ईं, ३५, अयसः अयोमयस्य प-
रश्वादेर्धाराम्” भा० । हिरण्यशङ्कोऽयो अस्त्रपादाः ऋ०
१, १ ईं ३, ६ भावे असुन् । ३ गमने न० । ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसे ऋ० १, ५७, ३ “अयसे गमनाय” भा० अयसा-
निर्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कठाहादौ अयसो-
विकारः अण् आयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्तद्रवायसम्’
रघुः “आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ।
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्मयादि० नि० अयस्मयः ।
लौहविकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् । चतुरर्थ्यां ऋण् ।
आयसीयः अयस्मन्निष्कटदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यज्ञस्थानम् इण् असुन् । ३वङ्गौ पु० ।
“अयाश्चान्नेऽस्मिन्मिश्रस्ययाश्च सत्वमिच्चमया असि ।
अयानो यज्ञं वह्नास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४हिरण्ये निरु० “रक्षोहा विचषेणिरभियोनि-
मयोहतम् अभ्यनूषतायोहतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
‘अय इति हिरण्यनामेति भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्यात् अयोहनुर्यजते इति ऋ० ६, ७१, १,
अयोहनुर्हिरण्ययहनुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्मिते पानपात्रे ।

अयस्कृषी स्त्री अय इव कर्षावस्थ गौ० ङीष् । लौह-
तल्यकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्सु कान्तः रमणीयः कस्कादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते १लौहभेदे ।
अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिसात्वेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि-
सात्वेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २प्रस्तरभेदे ।
“शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परस्मात्सदयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनाकर्ष-
णीयशल्यापनयनार्थे ३रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अतुलोममनववद्भ्रमकर्षमनलव्रणसुखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम त्रि० अयः कामयते कम-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहाभिलाषिणि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार त्रि० अयोविकारं करोति क-अण् उप० स०

अयस्कृम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कृशा स्त्री अयःसहिता कृशा शाक्० त० सत्वम् ।
लौहसहितकृशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्तेमहाकुष्ठचिकित्साभेदे ‘अथ ऊर्द्धमयस्कृतीर्वक्ष्यामः ।
तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि-
प्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश-
वारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्मा-

चूर्णानि कारयेद्वाढतान्तवपरिस्त्रावितानि ततो यथाबलं
मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुज्जीत । जीर्णं यथाव्याध्य-
नक्ष्मलवणमाहारं कुर्वीत । तृतासुपयुज्य कुष्ठमेहमेदः
श्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तृतायां तृतायां वर्षशतयुणोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वय-
स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्यण पु० अयोनिर्मितः स्थूणः वा विसर्गलोपः । लौह-
मये १गृहस्थूणे ई० व० । तथाविधगृहस्थूणयुक्ते २गृहस्थे ।
“अयस्यण्गृहपतीनां वै” शतत्रा० अयस्यणा गृहपतय-
स्तेषामिति तेषाम् हीनद्रव्यत्वादाक्षेपः भा० । ७त०
३अयोमयाक्षे रथादौ त्रि० । “व्युष्टावयस्यूणसुदिता
सूर्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्यूणमयोमयशङ्कुं गर्तं
रथं वेति भा० । ४क्षत्रभेदे पु० तस्य गोतम् अण्
आयस्यूणः तस्य वङ्गु लुक् । अयस्यूणाः । गौ०
पाटात् ङीष् अयस्यूणी ।

अयस्यात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्मय त्रि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये “असुरा एषु लोकेषु
पुरश्चक्रिरेऽयस्मयोमेवासि लोके रजतामन्तरीक्षे हरिणीं
दिवि” शतत्रा० । “भूम्या अयस्मयम् पातु” अथ० ५, २८, ६,
शतशृष्टिरयस्मयोः अथ० ४, २७, ८, कन्दसीति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि ‘परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम्’
भा० आ० प० “ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मादण्डमयस्मयोम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्मयादि पु० ई० त० “अयस्मयादीनि कन्दसि” पा० उक्ते
भत्वादिकार्यार्थे निपाताङ्गे अकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न० त० । १अमृताख्यवृत्तौ “अमृतं
स्यादयाचित”मिति सङ्घः । २अप्राप्तिते त्रि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयाचिताहृतं आहृमपि
दुष्कृतकर्म्मणः” स्मृतिः “याचेर्दुःहादिपाठात् गौणे
कर्म्मणि” क्त । यस्य सकाशेन याच्यते ३तस्मिन् जने च ।

अयाज्य त्रि० न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्म्मणि यत् न० त० ।
पतितादौ स्मृतिनिषिद्धयाजने । ते च स्मृतौ दर्शिताः यथा
देवलः “पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः मिश्रित
स्नेन सोऽद्धान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिस्मर्ग्यं
साध्यायं सहभोजनम् । क्त्वा सद्यः पतत्येष पतितेन
न संशयः । बौधा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संशयः याजनाध्यापनाद्वयौनात् सद्यो न शयनासनात्” ।

मनुविष्णू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु यानामनाशनात्” पैठोनसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायाह सुमन्तुः । “यश्च तैर्यौनसौखस्तौवाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात् कुर्व्यात् द्वादशवार्षिकमि-
त्यर्थः मौखं सुखसाध्यमध्यापनं स्त्रौवं सुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्य-
वगम्यते प्रा० वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोज-
नात्” वृहस्पतिः । “पाणसासिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वामनश्याभिः प्रायश्चित्ताहं माचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराह्णेनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने
पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्या-
पनादिकमाह देववः । “आचार्याद्ब्रतनियमशुश्रूषा-
दिभिस्त्रयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्र-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुक्षोराज्यपुरोडाशसोमौषधिवचरुप्रवृत्तिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यन्यप्रोषोदुम्बरप्रवृत्तिभिः समिद्धिः सुकुक्षु-
वोदूखलसुषलकुठारखनित्रयूपदारुचर्मदर्भप्रावपवितभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्साहिहोतृध्वर्युब्रह्मादिभिः
ऋत्विग्भिः कास्यनैमित्तिकाणां पक्षादिपूर्वकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोमादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्वादिकर्मणां याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्जानन् सहभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
ग्रहीतारस्तथैवायाज्याजकाः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च
सोऽन्धकारं प्रपद्यते” । वसिष्ठः । अह्वानस्य-
भोक्तव्यञ्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव ब्रह्मयाज्यस्य यज्ञो
पनयते ब्रह्मन्” । बोधायनः । “ब्रह्मप्रतिग्राह्यं
वाऽप्रतिग्राह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा

प्रतिग्राह्य अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च श्रुद्वेतरस्यो-
पपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा० वि० । तत्रैव श्रुद्वेपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुवृत्तौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु
मार्गताम् । भैक्षान्नसपयुद्धानोद्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागहृदे तोये पुत्रवदेभिभावितम् अर्थोत्सर्गेण
यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । अक्षारणलवणं
रुक्षां पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागहृदे गज-
मज्जनयोग्यहृदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते व्रतान्ते ।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य
पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विविधं लघु-
याज्यशब्दे । “अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति श्येन च कर्मणां
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” मनुः ।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ईत० ।
अयाज्यस्य पतितादेर्याजने “सेवायायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यात्कविक्रयः” इति मनुः ।

अयातयाम पु० न यातयामः समयोऽस्य । १ अपर्युषिते
२ अनतिक्रान्तकाले ३ विगतदोषे च । “ऊन्दांस्त्वैतत्
पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्तुवते
न शंसन्ति तच्छ्रुत्वास्त्वैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि
करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“ऊन्दांस्त्वयातयामानि” भाग० । “अयातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न० त० ।
१ राक्षसभिन्ने २ अहिंसके च योभायातुं यातुधानेत्याह
ऋ० ७, १०४, १६, अयातुमराक्षसम् भा० । “ह्वयामि
देवां अयातुरग्ने ! ऋ० ७, २४, ८ अयातुः अहिंसकः भा० ।

अयाथातथ्य न० त० मिथ्यात्वे । अयथातथ्यशब्दे विवर्तितः ।
अयान न० न यानं चलनं यस्य । १ स्वभावे निसर्गे यथा
जले शैत्यं अग्निरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न० त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न० व० । ३ यानशून्यत्वे ति० ।

अयानय पु० द्यूते सर्वशारगन्तव्यशेषसोभाभूते शीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यानयः अथेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
 दूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोठोपेतः
 शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो
 पाह्याः स्वामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठ-
 रूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व-
 ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयोना इत्युच्यन्ते तत्रायं
 प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
 असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिशाव-
 सेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्वादिशाराश्रित-
 कोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 “अनुपदसर्वायानयं बद्धा भज्यति नेयेषु” पा० “अया-
 नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयोना शारः” सि० कौ ।
 अयाशु ति० अयमश्नाति नाशयति अश-उ-ईत० । शुभा-
 वहविधिलोपके यातुधानभेदे “खलजाः शकधूसजा उरुण्डा
 ये च मट्मटाः कुम्भसृक्का अयाशवः । तानस्या
 ब्रह्मणस्पतेः प्रतीबोधेन नाशय” अथ० ८, ६, १५ ।
 अयास्य ति० यस-णिच्-शकार्ये यत् न०त० । १ उपलप-
 यितमशक्ये “अयुजो असमोन्मिरेकः कष्टीरयास्यः” ऋ०
 ८, ६, २, “अयास्यः उपलपयितमशक्यः” भा० । यासः
 प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधनैः साध-
 यितमशक्ये शतौ आस्यादयते निर्गच्छति अच् पृ०पदव्य-
 त्तयः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । “अयास्यः स्वमान-
 मिरकैः” ऋ० १, ६, २, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
 तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
 साधयितमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्ति-
 मुख्यः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽथङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च छन्दोगैराम्नातम् “तं ह्यायास उद्गोद्युपा-
 साञ्चक्रे एतसु एवायासं मन्यन्ते आस्यादयते
 तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
 च वाजसनेयकम् “ते होतुः क तु सोऽभूद्योन इत्य-
 मसतोऽयमास्यान्तरितीति” । पूर्ववदुपासकौऽप्ययास्यः” भा० ।
 अयि अव्य० इण-इत् । १ प्रश्ने, २ अनुनये, ३ संबोधने,
 ४ अरुरागे च “अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्” “अयि
 जीवितनाथ । जीवसि” इति च कुमा० । “अयि
 ज्ञानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्य गृहम्” ऋ० ।

अयुक्कुद पु० अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपक्षे
 वृत्ते तस्य हि प्रत्येकपक्षवे सप्त सप्त पर्शानि विद्यन्ते ।
 “ववुरयुक्कुदयुक्कुगन्धयः” माघः । अयुक्पत्वादयोऽप्यत्र ।
 अयुक् ति० युज-क्त न०त० । १ विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्यत्व-
 नवहिते, २ अतुचिते, ३ आपद्गते ४ असंयुक्ते च
 “अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैकतिकोऽलसः गीता”
 अयुक्तः अनविहित इति आ०त० रघु० । “नचायुक्तस्य
 भावना” गीता ५ अयोग्ये “अयुक्तरूपं किमतः परं वद”
 कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ।
 ईबहिर्मुखे “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते इति
 गीता” “अयुक्तः बहिर्मुखः” म०त० रघु० । युक्तियुक्तं
 युक्तम् न०त० ७ युक्तिशून्ये ति० । “अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्”
 इति दुर्गादासः ८ अनियोजिते च । “अयुक्तचारप्राणधिः
 नीति० ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ युक्तभावे । न०ब० ।
 २ युक्तिशून्ये ३ योजनशून्ये च ति० ।

अयुग न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) विषमे । “युगपदयुगस-
 मिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखैः” माघः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयु-
 गेषुः पञ्चशरः १ अयुगलादयोऽप्यत्र । न०ब० । २ युगशून्ये
 ति० । ३ भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकभवने ।

अयुग स्त्री एति बन्धत्वम् इण-उन् अयुगोयते गै-कू ।
 काकबन्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगः काकबन्ध्या या जाता
 तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।

अयुगम न० न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) १ विषमे ।
 यथा संख्यायामेकत्रिपञ्चसप्तादयः । न०ब० । २ तत् संख्या-
 न्तिने ति० । “अथेन्द्रिजोभमयुग्मनेत्र” इति कुमा० ।
 अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-
 वाहः सप्ताश्वः । “अयुग्मे विधवा नारी” उ०त० पु० “युग्मासु
 एताजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” मनुः । “द्वादशराशिषु
 विषमसंख्यान्तिषु मेघमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु” श्लोके
 प्रथमतः तीयचरणयोः ।

अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे
 “अथेन्द्रिजोभमयुग्मनेत्रः” कु० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे
 (च्छातिम्) वृत्ते अयुग्मपत्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्ताश्वे सूर्ये ।
 अयुग्माश्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽप्यत्र । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।
अयुज्ज् त्रि० न युज्यते सजातोयेन, युज-क्तिन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विषमे “अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाश्च पुष्पिताया” “अयुग्दानं स्त्रीणाम्”
गोभि० । “अयुक् अयुग्माक्षरम्” सं०त० रघु० “अयुक्
तु पितृन् सर्वान्” मनुः । “ववुरयुक्च्छदगुच्छगुग्मयः”
माघः ।

अयुत त्रि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
३ दशसहस्रसंख्यायाम् न० “सूर्याब्धिसंख्यया द्वितिसागरैर-
युताहृतैः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्म्मोनाज्ञाना-
सहितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्यान्त्रिते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुषंश्च महाभौमपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु-
भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“महाभौमः खलु प्रासेनजितोसुपथेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनायो यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नायित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशस् अय० अयुतमयुतम् वीक्षार्थं कारकात् शस् ।
अयुतमयुतमित्यर्थः ।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये घटादौ
तथाभूते वैशेषिकोक्तेद्रव्याश्रिते २ गुणे ३ कर्म्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्म्माणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमोविरुध्येत
कथं तन्वारब्धो हि पटस्तन्देशोऽभ्युपगम्यते नतु पटदेशः
पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्तुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरमिति” तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटभारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे
शुक्लत्वादि गुणान्तरभारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमोद्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वस्यैव संवदक्षिणयोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्बेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽष्टवैव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्य-
तरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्राक्सिद्धस्यालम्ब्यात्म-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इयायत्तत्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्धप्र-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदृशं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धि
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
त्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्ष-
याऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभवति मनु-
ष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता-
पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धि शब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वे-
नेऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्तिस्तु पलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽण्वात्ममनसा-
मप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाऽण्वात्ममनसा-
न्धविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धो विरुद्धो वार्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पञ्चभ्योऽर्थे-
भ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्धान कल्पयितव्या इति निवा-
रकोहेतरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्गोचरे तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवमा भूदिति क-
ल्पयेत् अन्योवाव्यसनी सुज्ञानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संज्ञेष्टानुपपत्तिः
नह्यप्राकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाष्ठवत् संज्ञेष्टोऽस्ति ।
कार्यकारणद्वययोराश्रितान्त्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वात् । समवायइति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्ध्याश्रितान्त्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभाव-
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदितरेतराश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रितान्त्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्प्रोदिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादनित्यासेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
वाध्येत । यांस्तु दिग्भेदेभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
तएव सम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया
स्थूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोऽद्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतोऽतत्काठिन्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिसमोचाम । यथाहि हतसुवर्णादीनामविभ-
ज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोमविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयववयवसंयो-
गेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणावयवव-
संयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । ६० उ०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे 'दिनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यान्न तु भावाभावयोर्वा तज्ज्ञात् सदेव कार्यं प्रागुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । "युतसिद्धयोरञ्जुघटयोर्भिधःसंयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनर्हणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्ध्यभावा-
न दोषमावहतीति शङ्कते अयुतेति" आनन्दगिरिः ।
'द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु" मा० ५, ३८, वाख्यायां मल्लिनाथः
द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी-
नसत्ताकेषु सत्स्वीति ।

अयुतसिद्धि स्वी यु-अभिप्रेत्ये क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः
तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न० त० । पृथग्भावेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य-
क्रिययोस्तयासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागौ न विद्येते" वै० सू० । "सम्बन्धयोर्विद्य-
मानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्त्वव-
यवावयविनोः" इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः 'घटपटा-
दयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते किप् दीर्घः
उ० प० स० । यदुवश्ये नृपभेदे । "अयुताजित् सहस्राजित्
शताजित् दशकः उपवाह्यकसृष्ट्युर्वा भजमानादिज-
ित्तरे" हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धाभावे न० व० । २ युद्धशून्ये
अयुव ति० न यौतियु-बा० क० । असंसृष्टे "अयुव-
मार्थस्य राष्ट्रं भवति" ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । वृद्धे-स्त्रियां ङीप् ।
अयूय ति० यूपे साधु यत् न० त० । यूपसाधने निम्ब-
जम्बीरादौ वृक्षे "वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाश-
खदिरविल्लादयो यूप्या निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः"
यजु० वेद० दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १ कोपे, २ विषादे, ३ संभ्रमे, ४ स्फुटौ,
५ अवुद्धौ च । "अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव
अयते" शकु० "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो !
तिनयन" ! सां० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगाभावे, अप्रा-
शस्त्ये न० त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २ योगे
"अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो यदि । अयोगो हन्यते
तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते" इति राजमा० । "अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निहन्त्यैव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नशुद्धा कुयोगादिनाशं दिनार्द्धोत्तरं विष्टि-पूर्वञ्च
शस्तम्" "यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभसंचकम्
तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च सू०
चि० । न० व० । ३ विधुरे, ४ कूटे, ५ कठिनोदये सुश्रुतोक्ते
वमनापशमनीये रौरीगेभेदे च । "यत्नाध्वानं हृदयग्रहस्तृष्णा
मुच्छां दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वमये-
दिति" । "अयोगाह्वास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽल्पोषधो हीनो वस्तिनैति प्रयोजितः विष्टम्भा-
ध्वानश्चलैश्च तमयोगं प्रचक्षते" इति च सुश्रुतः ।

अयोगवः पु० अय इव कठिना गौर्वाणो यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा-क वा । “शूद्रादयोगवः क्षत्ता
चाण्डालश्चाधमोऽन्येषाम् । वैश्यराजन्यविप्रास्तु जायन्ते वर्ण-
सङ्कराः इति मनुक्तौ शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनम्
सैरिभ्यं वागुरादृष्टिं स्मृते दस्युरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्यायम् अण् । आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
ति० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीक्ष्यते जातिहीनाः
पृथक् तयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायस्त्वेषु “अइउण्” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते
तथापि वाहयन्ति पत्वणत्वादिकायादिकं निष्पादयन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कौपौ
चैव परान्शितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिक्षाक-
उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ङ) पु० गुलः गोलाकारः अयसा निर्मितगुलः ।
(गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । बा लस्य ङः ।

अयोगू पु० अयोर्लोहविकारं गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
ङ् । अयोगन्तरि अयस्कारे “पाप्मने क्लीवमाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषमेधे यजु० ३०५ “अयोगमयो-
गन्तारम् । वेद दी० ।

अयोग्य ति० न० त० । १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च ।
अयोऽग्र न० अयोऽग्रे सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तथात्वम् ।

अयोधन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् घादेशश्च नि०
(हातुङीति) ख्याते लौहसङ्करे । “अयोधनेनाय
इवाभितप्तम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोर्विकारः जालम् । १लौहमये जाले अय
इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ ति०
“अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १८, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा ति० अयोमयो दंष्ट्रा चक्राग्रधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् ति० अयइव कठिनो दन्तो यस्य संचायां दत्ता-
देशः । लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राजसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य ति० योद्धुमशक्यः युध-ण्यत् न० त० । योद्धुमशक्ये
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
२, ३१, इन्द्राकुवंश्चन्द्रपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयू

तीरसन्निधौ सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० “बलसुप्रहितशोभां
तूष्ण्यायादयोध्याम्” भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्ववृत्तान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे ।

अयोनि स्त्री न० त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानवीषु
पुरुषे उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्ता जले चैव कच्छं
सान्त्वनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । २अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्त्वम्” कु० ।

अयोनिक ति० न आम्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नात
योनिकेषु ग्रहरूपयज्ञपातादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
८, ५, २३, अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्याम्नानं
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “स्वै
ध्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ८, ५, २७ “सर्वेष्वाम्नात
योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्कः ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने क्लमिदंशादौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
तत् पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योनिजमयोनिजञ्चेति आर्यतैजसवायवीयशरीराणां
वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशो-
णितसन्निपातानपेक्षत्वात् । अयोनिजञ्च देवानामृषी-
णाञ्च श्रूयते हि “ब्रह्मणो मानसामन्वादय” इति । कारण-
मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् अणुजक्लमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मादादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-
ण्डजञ्च, जरायुजं मातृषण्डशुसृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात्
सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-
मन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-वोजस-
जातीयातुबन्धातुकूलोपगम-प्रतिकूलोपगमादयः सम्भवन्ति
वृद्धितभग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमो-
ऽप्यस्ति । “नर्म्मदातीरसम्भूताः सरलार्जुनपादपाः ।
नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्” ।

“इमं शाने जायते वृक्षः कङ्कटभ्रादिसेवितः”, इत्यादिश्च तथापि चेष्टावचमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ७०६०॥ वृक्षादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणान्तरमस्ति “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता । “गुरुं तद्भृत्यं कृत्वा विप्रं निर्जित्य वादतः । इमं शाने जायते वृक्षः कङ्कटभ्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन । अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै० सू० । “धर्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियतदिग्देशः परामणबोधधर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह । अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो द्वाणुकादिक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशेषाच्च लुप्तजन्तूनामसूजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह । समाख्या अन्वया सञ्ज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु सञ्ज्ञाया आदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्वासः प्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा” इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह । सर्गादौ या ब्रह्मादिसञ्ज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अस्थयोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः याभ्यां ब्रह्मादिसञ्ज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति । “सन्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै० सू०” शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यं प्रमाणान्तरमाह । वेदो मन्त्रः स च लिङ्गते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका अमृजत् स तपोऽतथ्यत प्रजाः सृजेयमिति स सुखतो ब्राह्मणममृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, एवं योनियमयोनियञ्च पार्थिवशरीरसूक्तम्, आथं तैजसं वायवीयञ्चायोनियमेव “ब्राह्मणो मानसा मन्वादय” इति उप० वृत्तिः । “किन्तु देहमयोनियमिति” भाषा० का० ७० तद्भाष्ये च त्रैविध्यसूक्तं यथा “तेषां खलुषां भूतानां

त्रैविध्यं वीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज्वमिति” का० ७० “तेषां जीवाविष्टानां खलुषु पक्ष्यादीनां भूतानामेवमिति प्रत्यक्षनिर्देशान्न तैजः प्रभृतोनां तेषां त्रिष्टकरणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिष्टकरणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तैजः प्रभृत्येषु इमास्तिष्ठो देवता इति । तस्मात्तेषां खलुषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रैविध्यं नातिरिक्तानि वीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । ते च पक्षिणां वीजम् । सर्पः सर्पाणां वीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः भा० । २ अयोनियदेहवति नरादौ च त्रि० “राघवाय तनया-मयोनियाम्” रघुः ३ विष्णौ पु० । “वाचस्मृतिरयोनिय” इति वि० सह० ।

अयोनिय त्रि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप् । लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ । “निःक्षेपौऽयोनियः शङ्कुर्जलघ्नास्ये दशाङ्गुलः” गुरुतल्यभिभाष्येनस्तप्ते स्त्रियादयोमये” इति च मनः ।

अयोनिल न० अयसो मलमिव । (लौहगू) इतिख्याते लौहमले तत्किट्टे “शताब्दसुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीति-वार्षिकम्” अधमं षड्विंशतं ततो हीनं विषोपसम् यत्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति” राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य । १ लाङ्गलादौ “भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखस्य” २ अपलौहयुक्ते त्रि० भेतृस्यत्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः । अय इव कठिनं मुखं यस्य । ३ लौहतल्यकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखाः सूची-मुखाः अयोविकृतिमुखाः पिशाची कुव्यादो वातरंहसः अथ० ११, १०, ३ । “श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि जले गृध्रपक्षिणाञ्च सङ्गाः भा० शा० प० । ४ असुरभेदे पु० । “शङ्कुकोर् विराघश्च गवेडी दुन्नुभिस्तथा अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा हरिव० । अयः सुवर्णं मुखमाद्यं यस्य । सुवर्णादिधातौ “अयोमुखैश्च विपुलः पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिव० तत्र भवः सुभादि० क । अयोमुखीयः तद्गवे त्रि० ।

अयोरस पु० ईत० । लौहमले । ताप्यमानासोहात् यत् पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाश्चक्षुरैः रुद्राः संदृज्ये कात्या० १५, ५, ८, “अयोरसः लौहसिङ्गानः

किट्ट इति यः प्रसिद्धः कर्कः 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति
शर्कराश्लायोरसस्तेन संस्त्रजति' शं० ब्रा० ।

अयोहृदयं लि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते
दयान्मन्यचित्ते । "सुहृदयो हृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अरमन् लि० अय-मनिन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च
'समानमयमन् पर्थ्यति जागृतिः' ता० ब्रा० 'अरमन्
अयमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः' भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ-अच् । १ चक्रस्य
२ नाभिनेत्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति

लि० । "गण्डोज्ज्वलासुज्ज्वलनाभिचक्रया विराज-

माना नवयोदरश्रियां" माधः उदरा उन्नता अराश्वक-

शलाका इति मल्लिः । "विभुररात्र नेमिः परिभूरजायथाः

ऋ० १ १४, ६ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः

"सस्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिनिवाभितः" अथ०

३, २०, ६, "अरा इवान्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।

एवमस्य पुंस्त्वे प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात्

पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीबत्वं शीघ्र-

तायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं

द्वादशारं यद्वै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेषामपि षडृतवः संव-

त्सरश्चक्रम्" भा० आ० प० । द्वादश मासा अरा इव यस्य

तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-

नानि च विश्वा" ऋ० १, १६४, १२ पञ्चारे पञ्चर्त्तु-

रूपैरैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता" भा०

४ कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे श्वशिवहृदीति" श्यामास्तवः ।

संज्ञायां कन् । ५ शैवाले "प्रापडोति" ख्याते ईर्ष्यते च पु० ।

अरक्षस् लि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य ।

"बाधकरहिते । "जिघर्ष्यरक्षसा मनसा च तज्जुषेत"

ऋ० २, १०, ५ । "अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरक्षित लि० न रक्षितः । रक्षितभिन्ने । "पादं स्वामिन्य-

रक्षिते" स्मृतिः ।

अरग्वध पु० घृ० ह्रस्वः । आरग्वधवृत्ते (शुं धालो) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चात्यतेऽसौ । १ महाकूपे,

२ कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासा-

द्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्णं तु

अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे

कन् । तत्त्वैव ।

अरङ्कृत लि० अलं करोति अलम्+क-क्रिप् लस्य रः ।

१ अलङ्कारिणि "त्वमग्ने ! इविणोदा अरङ्कृते" ऋ०

२, १, ६, ० "अरङ्कृते अलङ्कृते" भा० हविष्यन्तो

अरङ्कृतः ऋ० १, १४, ५, भा० अलङ्कृतः अलङ्कृते

"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोः" लस्य रः भा० । २ पर्याप्त-

कारिणि च "उरुधाराभरङ्कृतम् ऋ० ८, १, १०,

"अरङ्कृतं पर्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत लि० अलं क्रियते अलम्+क+क्त लो रः ।

अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अर-

ङ्कृतः" ऋ० १०, १४, १३, अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्कार-

रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+क+क्तिन् लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम्

"का ते अस्त्ररङ्कृतिः स्तूतः" ऋ० ७, २६, ३ । "अरङ्कृति-

रलङ्कृतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्त

गमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्वचने नरे" ऋ० ६, ४२, १,

"अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् लि० रन्ज असुन् नलोपः न० ब० । १ रजोगुण-

कार्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमभयममृतमरज"

इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्तोऽप्यत्र । २ अनार्त्त-

वायां नग्निकायां स्त्री । ऋशा० अभूततद्भावे क्यङ्

सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्वन्धनसाधनं यत् । ४ बन्धनागारे

रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्जौ

दस्य नूत्ससुनब्धभीतये" ऋ० २, १३, ६, "अरज्जौ बन्ध-

नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतुभिः रज्जुभिः

सिनीथः, ७, ८, १, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० ।

(शोना) वृत्ते इति ख्यातिः ऋश्यादि० क । डलयोरैक्यात्

अरडुकः तद्भावे लि० ।

अरट् पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृथुश्वोन्टपति-

मन्त्रिभेदे "अरट् अक्षे नड्डपे सकृत्तवि" सुकृत्तराय

सुकृतः" ऋ० ६, ४५, १७ अरट् अक्षे नड्डपे सुकृतवि

च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण लि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धशून्ये "अरणं

मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन ।

वाक्सङ्गरहिते २ रिपो "ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चा-

र्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरण्याय पराय

वाक्सङ्गरहिताय शतवे" वेददी० । ३ अरमसाणे पृ० साधुः ।

"योनः स्त्री अरणो यश्च निश्चो जिघांसति" ऋ० ६,

७५, १६ “अरणोऽरममाणः” इति भा० । ४ दुःखिते
“मा भूम निष्ठा इवेन्द्र ! अरणा इव” ऋ० ८, १, १३,
“अरणा अरममाणाः दुःखिनः” भा० ।

अरणि पु० ऋ-अनि । १ स्त्र्यै ‘गणियारीति’ ख्याते ऋत्वे ।
ऋच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३ अग्निसम्यनकाष्ठे द्वि० ।
स्त्रियां ङीप् । “जाते पुत्रेऽरणि मथित्वेति” श्रुतिः
“आत्मानमरणिं कृत्वा” पुरा० । “अग्न्युद्धारश्चेद्दृष्टे
विवरणम्” “अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
ऋगस्य वर्षमाणस्य विषाणे समज्जत” भा० व० प० ।
“ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-
मिव संख्या समन्युर्जातमन्यव” इति हरिवं० । “पराश-
रकुलोद्भूतः शुक्रोनाम महातपाः । भविष्यति युगे
तस्मिन् महायोगी द्विर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो
विधुसोऽग्निरिव ज्वलन्” हरिवं० । अरणीमधिकृत्य
कृतोऽन्यः ढक् । अरण्येयम् भारतवनपर्वान्तर्गते अरणी-
हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरण्ये अग्निसम्यनकाष्ठाय साधु ठन् ।
अग्निसम्यनकाष्ठसाधने अग्निसम्यनवृत्ते ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निसम्यनवृत्ते राजनि० ।

अरणीसुत पु० ३२० । शुक्रदेवे “स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं
सत्यवतीसुतः” । अरणीसहिते ऋह्य समन्याग्निचिकी-
र्षया । अथ रूपं परं राजन् विभ्रतौ स्त्रेन
तेजसा । एताचीन्नामाभूरसमपश्यद्भगवान्दधिः । ऋषि-
रभूरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भग-
वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा
तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !
एताचीं ससुपागमत् । स तामभूरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन
संभृताम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह । स तु
धैर्येण सहता निग्दह्यन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक निय-
न्तुलत् व्यासः प्रविष्टः मनः । भावित्वा चैव भावस्य एताच्या
वपुषा हृतः । यत्तान्नियच्छतस्तस्य सनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यमेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन
भनसा तथैव द्विज सत्तसः । अरणीं समन्यं ब्रह्मर्षिस्तस्यां
जज्ञे शुक्रो नृपः । शुक्रं निर्मयमाने स शुक्रो जज्ञे
महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
ऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यसुदावहन् । तथारूपः शुक्रो
जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्य पु० न० अर्थते शेषे वयस्यत् ऋ-अन्य । १ वने,

अर्द्धर्चादि । “माता यस्य ऋहे नास्ति भार्या चाग्नि-
यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा
ऋहम्” चाणक्यः । “सावित्रीसमधीयीत गत्वारण्यं समा-
हितः । ऋहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”
मनुः । “ऋहस्यस्तु यदा पश्येद्बलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्” मनुना अन्ये वयस्येव
अरण्यवासविधानान्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तत्त्वैव ।
“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाम्निताः” या० सू० ।
२ कटफलवृत्ते पु० । उत्करादि० चतुर्थ्यां क ।
अरण्यीयः अरण्यसन्निवृत्तदेशादौ ति० । अरण्येऽध्वेयः
बुज् । अरण्यकं वनपाथे अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य
च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः अन्यः आरण्यम्
रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
पामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [अन्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्त्तमानात्मके
अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति
ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्थिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्थिका । (वनकुलधीति)
ख्यातायाम् वनकुलत्थिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० दैत० । वनकुसुम्भे !

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः । दुर्दान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते
अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पतशक-
अरण्यचटक पु० दैत० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुरभावात् ।
निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-
भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन
प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा
एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-
हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन “अन्यथा
अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ए)चर ति० अरण्ये चरति चर-ट ७त० वा
अलुक्त्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज ति० अरण्ये जायते जन-ड उप० स० । वनजाते ।
अरण्यजार्दक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।
(वन आदा) इति ख्याते वनार्दके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।

वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थ्यादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मः । स च धर्मः “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्यज्य आस्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भाव्ये निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छेदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । सन्यस्रैर्विवेकमैर्धैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् । वसीत चर्म चोरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाञ्च बिभृथान्नित्यं श्मश्रुलोम-नखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्वलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अमूलफलभिक्षाभिरञ्जयेदाश्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दानोभैक्षः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्वभूतारुकस्यकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शनस्तु न्यनु पर्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋक्षेष्टाग्ययज्ञैव चातर्न्मास्थानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशरदौर्ध्वैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशञ्चरुञ्चैव विधिवन्निर्वपेत् प्रथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वान्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजो-दकशकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्य-द्यात् स्नेहाञ्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिथुकञ्चैव स्नेहान्नकफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे मासि सुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजा-न्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपक्वा-शनोवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्वत्थोमवेदापि दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मास-ञ्चयिकोऽपि वा । प्रण्मासनचयोवा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चाञ्चं समश्रीयाद्वा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रा-यणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयो-र्वाप्यश्रीयाद्यवागूं कथितां सक्तु । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्षैर्वैखान-समते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदैर्हिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने स्तपयन्नपः । भीष्मे पञ्च-तपास्तु स्याद्वर्षस्वभावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्जयन्तपः । उपस्यृशंस्तिष्यवणं पितृन् देवाञ्च तर्पयेत् । तपश्चरन्शोभतरं शोधयेद्देहमात्मनः । अग्निना-त्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अग्निनिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अग्रयतः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वसमश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेषु च विप्रेषु यातिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रामान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याञ्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा शौचनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतोः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वज्जयं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्वागः । आनि-पाताच्छरीरस्य युक्तो वायं निलाशनः । आसां महर्षि-चर्याणां त्यक्तान्यतमया तनूम् । वीतशोकमयी विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ए)णानाम् पति पु० अरण्यानां तत्स्थानां चौराणां पतिः

वा अलुक् समा० । चौराधिष्ठातरि रुद्रे “नमोनमोनिचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः” यजु० १६, २०, “रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यदा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-च्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यदा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वर-रूपेण रुद्रोद्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दाव्यम् तदोच्चरुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रम्” वे० दी० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एव साधु कर्म कारयति तं यस्मिन्निनीयते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघोनिनीयते” इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधु-कर्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्वकृतकर्मसापेक्षत्वेन च न वैष-म्यमैर्धैर्यो इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ईत० । (डाश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः । वनविडाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ईत० । वनसुद्धे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने

“अरण्ययाने सुकरे पिता मासु” इति भट्टिः ।

अरण्यरत्नक पु० अरण्ये रत्नकः । वनरत्नके वनेषु लोक-रत्नार्थं राज्ञा निर्युक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंचको राशिः । “मकरादिमार्द्धसिंहौ
वन्यौ दिवसेऽजष्टमौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।
अरण्य(ए)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्तम्या
वा अलुक् । शान्तुपायकारकश्रोतशून्ये निष्फले
१ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमात्रे च । लोके हि
रोदने तद्दोदनशान्तुपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवायस पु० ईत० । (दांडकाक) इति ख्याते द्रोणकाके ।
अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् ति० अरण्ये वसति वस-णिनि । वनवासिनि
१ सुन्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शक्त० । स्त्रियां ङीप् । सा च २ अत्यस्तपस्वीलतायां
राजनि० । [वास्तूके ।
अरण्यवास्तूक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारादौ ।
अरण्यशूकर पु० अरण्यस्य शूकरः । वनवराहे । [श्रुणे ।
अरण्यशूरा पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः । टके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्यशुक्लषष्ठ्याम् ।
“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-
करास्तस्यामटन्ति विपिने स्थियः” इतिः राजमा० ।
अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणदौ अध्यक्षः । वनेषु लोकरक्ष-
णाथं राजनिधुक्ते सैन्यपतिभेदे ।
अरण्यानी स्त्री महदरण्यं नि० ङीप् आनुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासुतुसाश्वरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरणम-
स्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं
मेव तदिति” श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्ये । “तदरक्ष गयश्चार्सवावित्या-
दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्येतिलक पु० सप्तम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच्य ति० अरण्ये अनूच्यः नियतपाशोमन्त्रो यस्य
अलुक् समा० । अरण्यसातपाशमन्त्रेण संख्यते पुरा-
डाशदौ “पञ्चादरण्येऽनूच्यम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूच्या वक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य”
इति कर्क० । ७त० अलुक् स० । २ अरण्येऽनूच्ये (पाशे)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उग्रश्च भीमश्चेत्यादिमन्त्रः सहि
नियतमरण्ये पठ्यते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूच्या-
सोऽरण्ये नूच्यो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूच्यः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरुण्येऽनूच्यो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः अयान् कर्कसते बहुव्रीह्या
अयणे सप्तम्या लुक् न स्यात् अलुक् समासस्य तत्पुरुषै
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्ये नूच्यो
भवति” शत० ब्रा० ।
अरण्यौकस् पु० अरण्ये विधानेन ओकोयस्य । १ सुन्यादौ २ वान-
प्रस्थे “वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः” शक्त०
अरत ति० न रतः । १ अनुरक्ते २ विरते च । [ति० ।
अरतचप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुकुरे २ लज्जाहीने
अरति पु० ऋ-अति । १ क्रोधे । रस-तिन्ति न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम्, शरागाभावे, “सुखं कषाय-
भरतिगौरवं कण्ठवत्सोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्वामीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवं रूपे ई इष्टवियोगान्मनसो व्याकुलीभावे
७ असन्तोषे “भृशसरतिं हि सद्योगः” इति ।
किरा० स्मरकते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “दृढमनः
सङ्गसङ्कल्पाजागरः कथताऽरतिः । ह्रीत्यासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविवेधं
करोति । न० ब० । शरागहीने ति० ।
अरति पु० ऋ-कति रतिः बद्धसृष्टिकरः स नास्ति यत् ।
१ विस्तृतकनिष्ठे बद्धसृष्टिहस्ते, २ कफोष्णिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे सातच् । तत्परिमिते
ति० । “अरतिमात्रान्तरिते देशे” भवेदेव । “तासुत्तर-
तोऽग्नेर्निदधाल्यरतिमात्रे” गृह्यसू० । “अरतिमात्र
क्षुपकाः पत्नैर्द्विङ्गुलसम्मिताः” सुश्रु० । २ कफोष्णौ
(कुनो) बाहोरवयवे । “भीष्मो धनुश्चातुपजान्वरतिः”
भट्टिः । “जवनेनाहवनीयसरत्नी संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाह्वौ बाहुर्वा अरतिः बाहुना वीर्यं क्रियते” शत०
ब्रा० । वा कप् । अरतिकोऽप्युक्तार्थे ।
अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्वनश्चश्चिद्य-
मजत्यरथोः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” ऋ० दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते दृष्टे च
अरद् पु० न जातोरदोयस्य । अजातदन्तावस्थे बाधे
अरद् ति० राध-हिंसने, कर्मणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । शत्रु-
“भिरहिंसे उग्रसुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरधस्य रधतरोबम्ब”
ऋ० ई, १८, ४, राध-सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२ सङ्ख्ये च “ता ह त्वद्वर्चिर्धरप्रसुप्ते त्या” ऋ० ६, ६२,
३, अरधम् सङ्ख्यम् भा० ।

अरन्तु क न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।
“तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामक्षुहानाञ्च सचक्रकस्य च ।

एतन् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-
संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्काक्षमद्यात्
सिंहाके सिंहान्नं सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः

तस्मिन् पर्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र ति० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविद्धे छिद्ररहिते

अरपस् ति० नास्ति रपोदरितं यस्य । पापशून्ये “शंयोर-
रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तदस्ते शंयोररपोदधा-
तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे

२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतिशब्दे च उदा० ।

३ अत्यर्थे च । “तस्मा अरं गमावः” य० ११, ५२ अरमिषे
स्तवामहे मीलुह्ये अरंगमाय जम्बवे” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम ति० न रम्यतेऽल आधारे षञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्याप्ता वा मतिः । १ पर्याप्तबुद्धौ

२ दोषौ च । “खादस्ते अरमतिर्वस्तुयुः” ऋ० ७, ३४, २१ ।

“उप खैनमरमतिर्वस्तुयुः” छा० ७ ।

अरर ति० ऋ-अरन् । १ क्वाटे । “सरभसमरराणि
द्रागपाटव्य” वीर० च० । २ अपधाने ३ वंशकोषे विष्यः

४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्थस्तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि पु० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियत्ति ऋ-इन् । कपाटे
अररिन्द न० रा-कि द्विष ररिदाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपा-

सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख स्म । जले

निर० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतः” ऋ० ११, २६, १० ।

भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यद्वा-

अररित्तत्वे तस्य गमनं औषादिकोऽरिप्रत्ययः ।

आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादिवाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः ।

तद्दतीत्यरिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ‘आपो-

मयाः प्राणा’ इति श्रुतेः । यद्वा ररिदानं न विद्यते

तादृशं दानमितरन्तुषु तदररि अन्यैरदेयं लो-

कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् ति० रा-कसुः ररिवान् न० त० । अदातरि ।

“योनो अग्ने अररिवा अघायुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।

अररु पु० ऋ-अरु । १ शत्रौ सि० कौ० । २ आयुधे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे ति० अररुं, अररु सत्यं परिदृष्टव्यं सत्यं
ऋ० १, १२६, ३, ‘अररुं गमनस्वभावम्’ भा० ।

अररुस् पु० ऋ-अरुस् । अर्त्तरुः इति” सूत्रं सान्निभिति

माधवः । उपद्रवकर्तुमागते शत्रौ “मा नः शंसो अररुषो

धूर्त्तिः” ऋ० १, १८, ३, । “अररुषः उपद्रवं कर्तुमसत्त्-

समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं प्रत्युत्तर

लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला-कु-कृ अरु कपिलका० रस्य लः

वा । (शोना) श्योनाकृष्टे । “अरलुत्वक्प्रियङ्गु च मधूकं

दाडिमाङ्गुरान् । अवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागून् साधयेद्-

द्रवम्” सुश्रु० । स्याथे कन् “तत्रैव । कपोतवङ्कारलुको

वरुणः पारिमद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे

न० व० । २ तच्छून्ये ति० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानोव पताप्याणि विन्दते विद-

श । पद्मे “सरसोष्परविन्दानां वीचिविजोभशीतलम्

दधुः” “रविन्दधानेऽथरविन्दधाने” माघः “रागेण अथ-

सरविन्दतः करार्यैः” माघः २ सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-

पले, ४ रत्नकमले ५ ताम्बे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नामौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाच्च ति० अरविन्दमिव मनोहरमस्ति यस्य षच्

समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशगते २ पुण्डरीकाक्षे

विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सङ्ग० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निवृष्टदेशादि इति ङीप् ।

१ पद्मवृक्षे देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३

पद्मसङ्घे ।

अरश्मन् ति० नास्ति रश्मिरस्य वेदे बा० अनिच्छमा० ।

प्रमहरज्जुरहिते रथादौ “अरश्मानो येऽरा अयुक्ताः”

ऋ० ६, ६७, २, ० । “अरश्मानो रज्जुरहिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्तादाभावे । रस्यते

आस्ताद्यते कर्मणि अच् । आस्ताद्यं मधुरादि न० त० ।

२ मधुरादिरसमिन्ने ३ अप्रकटरसे । न० व० । ४ रसशून्ये

ति० “अशब्दमस्य र्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च

यत्” श्रुतिः ५ असारे ति० । ‘वृश्चिकस्यारसं विष-

मरसं वृश्चिक! ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-

सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रसत्रभिन्ने ।

“किमस्थानाम स्नाद्दरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अरसिक ति० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे
 “अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि मा लिख” इत्युद्धटः ।
 अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रङ्गनाभावे च
 न०ब० । २ रागशून्ये ति० । “तमहमरागमदृष्टम्” वेणी०
 अरागिन् ति० न रागो न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
 अराजक ति० नास्ति राजा यत्न कप् । राजशून्ये
 देशादौ ‘अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
 भयात्’ मनुः । [दराजन्यप्रसूतितः ” मनुः ।
 अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने “राज्ञो न धनमन्विच्छे-
 अराजिन् ति० राजा अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्य ग्रीहा० इति
 न०त० । १ राजानधिष्ठिते “वि पर्वताः अराजिनः”
 ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
 ऽनधिष्ठिताः” भा० । न राजते राज-इति । २ दीप्तिशून्ये
 ति० स्त्रियासुभयतो ङीप् ।
 अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
 आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीवं पद्मम्
 न०ब० । २ पद्मशून्ये जलादौ ति० ।
 अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
 “देशः, सोऽयमरातिशोणितजलैर्यसिन् हृदाः पूरिताः”
 वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २ षष्ठ्याने ।
 “आरतिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे ऋत्युः रन्वयोः” इत्युक्तेः षष्ठ्याने
 अरिस्तशुभाशुमचिन्तनीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तर-
 रिदुषु ४ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
 सास्यात् । ५ अभिगमनशीले च “मा घान्ययोर्यवुषामरा-
 तयः” ऋ० ७,८३,५ । “विज्ञा अग्नौ अरातीः ऋ०
 ८,७६,२, अरातीः अभिगमनशीलाः शत्रवोवा भा०
 भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानामावे स्त्री
 “मा नो अरातिरोशत” ऋ० २,७,२ । “अरातिरदानम्
 शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री” भा० । अरातिरिवा-
 चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति ।
 शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति येल्यर्थे । “य उक्त यजमने
 यारातीयति” शत० ब्रा० । योऽस्त्वमरातीयात्” यजु०
 ११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।
 अरातीयु ति० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
 शत्रुतुल्याचारशीले “अरातीयोर्भाटव्यस्य दुर्हृदः”
 अरातीयन् ति० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थोऽयोर्वनिप्
 पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारवति । “अघायुरराती-
 वा मर्चयति द्वयेन” ऋ० १, १४७, ४ ।

अराधस् ति० राधः धननाम निरु० । तन्नास्ति यस्य ।
 धनरहिते ‘कदासर्त्तमराधसम्’ ऋ० १, ८४, ८, “अराध-
 सम् राधसा धनेन रहितम्” भा० ‘पदा पणौ रराधसो
 निबाधस्’ ऋ० ८, ६१, २ “अराधसं धनहीनम् यज्ञश्च” भा० ।
 अराय ति० नास्ति राधनं यस्य वेदे प्रचसमा० । १ धनशून्ये
 स्त्रियां ङीष् ॥ “अपष्टज्य वा यातुधानानप सखा अरायः”
 अथ० ४, १८, ८ रा+भावे घञ् रायोयज्ञादौदानम् न०ब० ।
 २ तच्छून्ये ति० । “नारायासो न ज्वह्वः” ऋ० ८, ६१, ११ ।
 “अरायाः अधनाः अहविष्का वा” भा० “अरायेभ्यो-
 जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत” अथ० ८, २, २० ।
 अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला-क । १ सर्ज-
 रसे २ मत्तहस्तिनि । ३ कुटिले ति० । “तत्त्वामरालयम-
 रालमरालकेशी” नैष० “भिच्वा निराकामदरालकेश्याः”
 रघुः “नोवक्तृमात्मीयमरालपञ्चणः” कुमा० । ४ वेष्टायां स्त्री
 अरावन् ति० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । “अरावा
 चन मर्त्यः” ऋ० ८, ८, ४, ‘पाहि धूर्त्तरावणः, ऋ० १, ३६,
 १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।
 अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३ विट्खदिरे,
 ४ कामकुोधलोभमोहमदमात्सर्गेषु षट्सु, तत्संख्यासास्यात्
 ५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठ्याने
 ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ “दूरातुप्रशमितारिभिः” विजि-
 तारिपुरः पुरः” रघुः । “नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-
 जानासि” का० प्र० “अरिकरिहरणार्थम्” लोला० । “नारिं
 न मित्वं यं विद्यात्तं आद्वैभोजयेत् द्विजम्” मनुः । चक्रे
 “गदारिखड्ग पद्मधृक्” विष्णु ध्यानम् । कामादौ
 “कतारिषड्वर्गजयेन” किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
 उ० विट्खरि अरिमेदः । “सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दु । रवीन्दुभौसा रवितस्त्वमित्रा”
 इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८ शुक्रमन्दादिषु । यथा
 रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, युरोः बुधशुक्रौ
 शुक्रस्य रविचन्द्रौ” शनेः रविचन्द्रभौसाः । “नीचस्थितेऽरि-
 गेहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्महीनः”
 ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु “वतुर्थदश-
 वित्तान्प्रविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्युच्चस्यः
 कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्वाशिस्य-
 ग्रहापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
 ७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः ग्रहाः तथाहि कर्मकाले ये ग्रहा
 यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९ स्थान

स्था ग्रहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव ग्रहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्वः नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमितैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीया इति राजमा० । निसर्गसमाश्च “बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्कपुलाः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः, कुजेज्यौ, सुरराजमन्त्रो रव्यादितोऽभी समसंज्ञिताः स्युः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनयः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनयः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरुशनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्त्वगृहे २२।३० कला बलम् मित्त्वगृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५ कलाः शत्रुगृहे ७।३ कलाः अधिशत्वगृहे ३।४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तग्रहादिबलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यान्नमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी मेलापकास्थोच्यते । गुप्तेस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा तृतीयोना कथिता (४० कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१० कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे गुप्ता रिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्रममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्यन्निवदशा (३,५,८,११) सुहृत्, रिपुदशा (१,४,७,१०) शत्रुः । समस्तन्यथा २,६,८,१२ इति नील० उक्तादिशा तात्कालिकमित्वादि । तेन स्वापेक्षया १,४,७,१०, स्थानस्था ग्रहाः रिपवः । तत्र “स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्वे पादोनमङ्गं समभेरिभेऽङ्घ्रिः” नील० । राहोर्निसर्गरिपवस्तु “सूर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तादिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनो विपक्षौ” इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षष्ठ्याने “षष्ठे च क्षतविद्विषौ” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु “रिपौ मातुलमान्द्रारिचतुष्पाद्वन्धनीव्रणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोशादिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्वापि तेषु चतुःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा

च पञ्चमकोष्ठं सप्रमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वादशं पञ्चदशं कोष्ठं षोडशं चेति सप्रमकरिसंज्ञं तत्सारिसंज्ञकत्वात् तत्तत्स्थवर्णा अथारिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तनं सर्वत्र चतुर्षु चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थान्तरादिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक् । यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १ सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ३ सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्धसुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोष्ठचतुष्टये आद्ये अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरिसुसिद्धः चतुर्थे अर्यारिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शनमात्रसक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तनं गणने मन्त्रान्तरं यत्र तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादिकल्पनयैव । तत्र सिद्धादिचक्रस्य कोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रशब्दे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राज्ञो विषयानन्तरस्थेऽन्यतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदिमूतः यथोक्तं माघ २, ८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि० । “अरिर्मित्तमरेर्मित्त्वं मित्त्वमित्तमतः परम् । अरिमित्तस्य मित्तञ्च विजिगीषोः पुरस्कारः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिप्याहस्ततः पञ्चादाक्रन्दस्तनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिप्याहसारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः ‘अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूयनन्तरः । अनुग्रहे संहतयोः समर्थोऽव्यस्तयोर्वधे । मण्डलाद्विहरेतेषां सदासीनो बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अरायं तत्र साध्वादौ त्वि० “असौ यो अधरादृष्टहस्तस्य सन्वरायः” अथ० २, १४, २, १० प्रेरके त्वि० अरिपुतशब्दे उदा० ।

अरिर्क्यमाज् त्वि० रिक्थं पितादिदायं न भजते भज-खि अस० स० । दायाप्याहिणि अनंशे क्षीयपतितादौ अनंश-शब्दे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त(ग) पु० अरये तद्धननाय गूर्तः उद्युक्तः गुरो उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रुवधायोद्युक्ते “पर्षदरि गूर्तः स्तरिः ऋ० १, १८६, २ लोके तु अरिगूर्त इत्येव ।

अरिता स्त्री अरेर्भावः तत् । शत्रुतायामनिष्टसम्पादने ।

अरित पु० ऋ-अन्तर्भूतस्यर्थे ढच् वेदे इट् । नाविके कर्णधारे “इयत्ति वाचमरितेव नावम्” ऋ० ६, ६५, २, २, ४२, १, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अरिच न० ऋच्छत्यनेन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते १ नौकाचालनकाष्ठे ! “लोलैररितैश्चरणैरिवाभितः” माघः “नौर्ह वा एषा स्त्रियां यद्वह्निष्पवमानं तस्या ऋत्विज एव स्फ्राञ्चारित्वाञ्च” शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च “अरितं वा दिवस्यु” ऋ० १, ४६, ८, “अरितं गमनसाधनं नौरूपम्” भा० । “शतारितं नावसातस्थिवांसम्” ऋ० १, ११६, ५, “शतारितं बह्वरितं यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्वाणि” भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्वै-क । पापादितो ररुक्ते त्वि० । “दशारितो मरुष्यः स्वर्षाः” ऋ० २, १८, १, “दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्यरित्वा यहाः दशसंख्याकापहायस्य” भा० । काश्या० षज्जिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरतिकः तद्गवादौ च त्वि० जिठ स्त्रियां ङीष् ।

अरिदान्त पु० अरिदान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि परनिपातः । यदुवश्ये क्षत्रियभेदे । ‘रामे भारं समासज्य, युयुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विप्रथौ चापि गदे च कृतवर्त्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले । निवृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे । उपसेनात्मजे कङ्के शतद्युक्ते च केशवः । राजाधिदेवे ऋदरे प्रसेने चित्तके तथा । अरिदान्ते वृहद्गर्गे स्वफल्के सात्यको प्रुथौ । वृष्णान्वकेषु चोन्मेषु सुख्येषु । मधुसूदनः । गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति” इति हरिवं० ।

अरिधायस् त्वि० अरिभिरीश्वरैः धार्यते धा-असुन् पु० युट् च । ईश्वरधार्ये । “अष्टावरिधायसोगाः” ऋ० १, १२६, ५, अरिधायसः “अरिभिरीश्वरैः धार्यमाण” भा० ।

अरिनन्दन त्वि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-णिच्-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अकतेन्द्रियजये व्यसनासक्ते ।

अरिन्दम त्वि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दास्यति दमयति दम-अन्तर्भूतस्यर्थे खच् सुम् उप० स० । पराभि-

भावके १ शत्रुतापके २ जितकामादौ च । काश्या० षज्जिठौ आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि त्वि० षज्जि स्त्रियां ङीष् ।

अरिप्र त्वि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तच्चास्ति यस्य । पाप रहिते “अरिप्रा वृत्तहन्तमाः” ऋ० ८, ८, ६, “रिप्रमिति पापनाम” भा० । “तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य” ऋ० ७, ४७, १, “अरिप्रं पापरहितम्” भा० ।

अरिमर्द् पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्नाति मृद-अण् उ० स० १ कासमर्द् इत्ये । २ शत्रुतापके त्वि० ।

अरिमर्द् न त्वि० अरिं मृद्नाति मृद-ल्यु-उप० स० । १ शत्रुतापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे स्वफल्के पुत्रे यदुवश्ये क्षत्रियभेदे “स्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामिविन्दत । गान्दिनी नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ पिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः । अक्रूरोऽथ महाभागो यच्चा विपुलदर्शिनः । उपमर्द्-गुस्तथा मर्द्गुस्य दारसारमर्द्दनः । अरिचिपस्तथोपेक्षः शत्रु-भ्रोज्यारिमर्द्दनः । धर्म्मधर्म्यतिधर्म्मा च मृध्रभोजानकस्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना” हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-णिच्-खश् सुम् उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवश्ये क्षत्रियभेदे अरिमर्द् नशब्दे विवृतिः ।

अरिभेद पु० अरेर्विट्खदिरस्येव भेदः सारः रुन्दोऽस्य । (गुड्यावावला) १ वृक्षभेदे । अरिरिव भेदयति रूक्ष-क्षत्वात् अत्यं क्षिप्रमिति भिद-अच् । २ विट्खदिरे । सञ्चायां कन् । ३ क्षमिभेदे तद्गणनायाम् “वाह्यका पिञ्चिटः कुम्भी वर्ज्जकोटोऽरिभेदकः” सुश्रु० ।

अरिला स्त्री ‘घोडशकले विलासिनि । रुन्दसि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि । अरिला नाम पयोधरधारिणि ! श्रेष्ठे नियतलघुद्वयधारिणि” इत्युक्तलक्षणे मातावृत्तभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न० त० । १ अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क न० त० । २ अविच्छिन्नधारावर्षणे न० ।

अरिषड्ढक न० षट् च अटौ च इ० ततः परिमाणार्थं कन् षड्ढकम् अरिस्वामिकं षड्ढकं शाक० त० । विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्परराश्यापेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठत्वेऽष्टमत्वे वा अशुभं तयोः राश्याभितस्वामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्वामिकत्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं “मकरः करिकुलरिपुणा कन्या मेषेण सह भगस्तुलया । कर्कषटौ वृषधनुषी

दृष्टिक्रियने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं त्विदंरपि” ज्यो०त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
ट्सु सुमितमितसुखदक्षेमार्थसम्पदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे
व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रोत्थायुःसुखदृष्टिपुष्टिजननं
कार्यौ विवाहः शुभः” भुज०भी० । अत्यन्तापद्विषये
व्यासः । “सैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपतप्रत्य-
रिनेधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽडुतो हि प्रीतिः
परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानसुक्तम् तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिसुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० षष्ठां वर्गः ससुदायः षड्वर्गः अरीणां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्यर्थरूपाणामन्तःशूलूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवत् सापेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिषुषु “क्षतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषण्य लि० न रिषति हिनस्ति रिष-हिंसायाम् अन्यक्
न०त० । अहिंसके “शानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्”
ऋ०२,३८,४, “अरिषण्यावहिंसकौ शानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष-हिंसायां कर्त्तरि-क्त न०त० । १ लशुने
२ निम्बे । “सर्षपारिष्टपत्वाभ्यां सर्षिषा लवणेन च “ब्रणि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुमनायाश्च पत्वाणि पटोलारिष्टयोस्त-
थेति” विद्वधिक्षिकित्वायां सुश्रुतः । ३ लङ्कानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४ काके ५ कङ्के (रीठा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
वृक्षे । “अरिष्टकस्त्रिदोषभोमहजिह्वर्भपातनः” वैद्य० ।
७ कृष्णहतेऽसुरभेदे । “यत्र शालुञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं दृषमं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलयया
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मातुषदेहस्यान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८ अशुभे । ९ तक्रे ।
१० स्तिकागृहे । “अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि स्तिकागारमेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततिथ्यादौ तत्वारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रिभवेत्यश्वराणां श्वेत-
रक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तन्यपोषतिन्दुकभल्लातक-
सर्षपदूर्वाभिर्निर्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपथ्यङ्कसुपलि-
भमिन्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्रागद्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
यतंचतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठासूकरासु च । सैत्रे त्वाष्ट्रे

तथाश्विन्यां स्तिकागारमाविशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां स्तिकागृहम्”
वशिष्ठोक्तेः “दशाहं स्तिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिन्दु कालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुपलेन तथा
द्वारि वर्णकैश्चित्तेन च” विष्णु० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पाते भूमिकम्पादा “अरिष्टे त्विधोत्पाते” इति ज्यो०
१२ अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु । १३ पानेनारिष्टकारके
मद्ये । “रक्तारिष्टं शोषिताजीर्णं शेषम्” साधः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया
वीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य० । मद्ये पुस्तमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ ब० । १४ मरणचिह्ने । “रोगिणो
मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात्
रिष्टमयमिधीयत” इति पुरा० । न०त० । १५ शुभे न०
५ व० । १६ शुभदायके विधाने १७ अविनाशिनि च लि० ।
१८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ
शिलायुधः” हरिव० (कटुकी) ख्यातायां १९ कटुकायां
२० कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दत्तुश्चैव अरिष्टा
सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र । तास्वपत्या-
नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानिमितौजसः”
हरिव० रिष्टं हिंसा विरोधे न०त० । २१ सुखे-
नावस्थाने न० “मर्त्तवेऽथो अरिष्टतातये” ता० ब्रा० ।
“अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
स्वाथे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-तुन् नि०
आदन्तादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुः सहोता-
सहोभरिः” ऋ० ५, ४४, ३, “अरिष्टगातुरहिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल् । सुख-
करणे जीवातवे न सृष्टवेऽथोऽरिष्टतातये” ऋ० १०, ६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु तात-
क्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तदत्नभवतां निष्पन्नाशिषमरिष्ट-
तातिमाशाकहे” वीरच० । क्वचिद्देऽपि तथा अरिष्ट-
शब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी लि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ
अरिष्टनेमि पु० ईत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

आरिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः । अरुणश्चारुणिश्चैव
 विनतायाः सुताः स्मृताः ॥ हरिवं० २तीर्थकरे जिनभेदे च ।
 अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न० त० ।
 हिंसाभावे । “पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनाम् ॥ २,
 २१, ६, । ‘अरिष्टिमहिंसाम्’ भा० ।
 अरिष्टुत त्रि० अरिभिः प्रेरयितृभिः स्तुतं वेदे षत्वम् ।
 प्रेरयितृभिः स्तुते प्रशस्ते “रासते विश्वगूर्त्तौ अरिष्टुतः
 ॥ ८, १, २२ । लोके तु न षत्वम् । [स्यातरि ।
 अरिष्ठ त्रि० अरये तिष्ठते स्या-क वेदे षत्वम् । शत्रुनाशाय
 अरिह त्रि० अरोन् हन्ति हन-ड । शत्रुनाशके “हरिहयो-
 ऽरिहयोगविचक्षणः” रघुः “पौरवे नृपभेदे” अवाचीनो-
 ऽपि वैदर्भीमपरासुपयेमे मर्यदां नाम तस्यामस्य जज्ञे
 अरिहः, अरिहः खलुङ्गासुपयेमे” भा० आ० प० ।
 अरीढ त्रि० न रोढः लीढः न आस्तादितः लख रः । अना-
 खादिते । ऋग्वेदे तु ढख लहः अरील्हः इत्येव ।
 “अरील्हं वत्सम्” ॥ ४, १८, १० । अरील्हं शत्रु-
 भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।
 अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । नृपभेदे
 अरीहणेन निर्दत्तम् वृज् । अरीहणकम् । चतुरर्थ्याम्
 उत्करा० ऋ । अरीहणीयः तत्सन्निकटदेशादौ त्रि० ।
 अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्धस्य । निर्दत्तार्थे विहित-
 वृज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
 अरीहण, द्रुवण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण,
 सांपरायण, क्रौड्रायण, औड्रायण, त्रैगर्तायन, सैत्रायण
 भास्त्रायण, वैसतायन । गौसतायन, सौसतायन ।
 सौसायन, धौसतायन, सौसायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
 खाडायन, शाण्डल्यायन, रायस्योष, विपथ, विपाथ ।
 उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कशकत्तु,
 जाम्बवत शिशपा, रैवत, विलु, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
 जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलढ, भलन्दन, खण्डु, कनल
 यज्ञदत्त, अरीहणादिः ।
 अरुंधिका अरुंधि मर्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् पु०,
 सुम् । लुङ् रोगभेदे । ‘समासेन चतुश्चत्वारिंशत्तुङ् रोगा भ-
 वन्ति ॥ तद्यथा अजगत्किंका यवप्रख्याऽम्बालजी विटता ।
 कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रद्वजा पनसिका पाषाणगर्भो जाल
 गर्भः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी
 विदारिका शर्कराऽर्बुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददा-
 रिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंधिका पलितं मरु-

रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जलमणिश्च शक्यश्च
 कीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
 निरुद्धपकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गदम्भंश्चेति” ॥
 अरुंधि बहुवक्त्राणि बहुक्लेशानि मूर्धानि । कफासृक्
 क्षमिकोपेन गृणां विद्यादरुंधिकाम्” “अरुंधि पिकाहृते
 रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।
 अरुग्ण त्रि० रुग्णः विरोधे न० त० । स्वस्थे रोगान्मुन्ये
 “रुजदरुग्णं विबलस्य सातुम्” ॥ ६, ३६, २ ।
 अरुच् त्रि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहीने मलीमसे
 “अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ॥ ६, ३६, ४ ॥
 अरुचि पु० न रुचिर्यत् । सत्यमभिलाषे ऽभोजनायोग्यता
 सम्पादके ऽरोगभेदे । न रुचिः सन्तोषः न० त० । २ सन्तो-
 षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितदोषस्य
 शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
 ३ अभिलाषाभावे च “सन्निपातक्षयश्चासकाशहृक्काऽरुचिप्र-
 तुत्” “स्नाहुर्विरक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
 ग्निसादः” इति च सुश्रुतः ।
 अरुज त्रि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । ऽरोगान्मुन्ये २ अतुल्य-
 रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” इतभुग्-
 मितभुगशकभुक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् स एवायचलो
 महांश्च मर्म्मोऽत्यतश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।
 अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सिंहाल) इति ख्याते ऽवृत्ते ।
 नास्ति रुजा यस्मात् ५ व० । २ रोगाभावसाधने त्रि०
 “विप्रेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
 ३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं० “अनुह्लादो हरि-
 हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगान्मुन्ये नीरोगे
 च त्रि० । “अपाककठिनः स्थूलोऽप्यन्यैर्वर्त्मभवोऽरुजः” सु-
 श्रुतः । “अरुज वा हृतः शून्यमलः क्षिप्तं स्रवत्यपि” सुश्रु० ।
 अरुण पु० ऋ-उन्नन् । १ सूर्यो, २ सूर्यसारथी, ३ गुड्डे, ४ स-
 न्धारारोगे ५ निःशब्दे, ईदानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुद्गाग-
 दृष्टे । ९ अव्यक्तारोगे १० क्षणमिच्छितरक्तवर्णं च
 ११ तद्वति त्रि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न० ।
 १४ मञ्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायाम्
 १७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री । १९ त्रिष्टयायां
 भेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ शुद्धायां राजनि० २२ मुण्ड-
 तिक्तायाम् च स्त्री । तत्र अनूरो विभावरी यद्यरुणाय कल्पते
 कुमा० “यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरङ्गाय तावद्-
 रुणेन तमो निरस्तम्” रघुः । “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च

महाबलः अरुणश्चारुणश्चैव विनतायाः सुताः सुताः” हरिः ।
 ‘अरुणो गरुडधृता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः कृतः” हरिवं० । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रग्यम्” १६१ उक्ता । सूर्ये “संस्तुज्यते सरिजैररुणा-
 शुभिर्नैः” रघुः “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा० । वरुणं
 तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि
 फालानानि” शत० ब्रा० । “दधत् सव्यारुणव्योमस्फुरता-
 रानुकारिणीः” माघः । द्वादशादित्यमध्ये साधमासाधिपे
 २३ आदित्यभेदे “अरुणो साधमासि वै” आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यग्र्यम् । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वज्र ।
 आरुणकः तद्भवेति वि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० ध्वञ् आरुण्यम् न० । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इज् । आरुणिः जटायो सूर्य-
 पुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च । अश्वि-
 नीकुमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 ऋशा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० ङीष् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुणयोगाव
 उपसासमिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ जषायामपि स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 “सरांस्थयैतेष्वरुणञ्च मानसं” महाभुदः श्वेतजलं यथाक्रम-
 मात्” सि० शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु”
 गुडकुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकम्पधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे,
 “यद्यदाराक्ष विन्देयः अरुणदूर्वा अभिषुण्यात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिषुणु-
 यात् यदारुणदूर्वा न विन्देयः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्यभार्यायाम्
 १ सञ्ज्ञायाम् २ कायायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 “तस्य भार्याऽभवत् देवौ सञ्ज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः”
 इति । “असहन्ती तु तां कायां सर्वस्य निर्ममे ततः । काया-
 मयीं तु सा सञ्ज्ञा तस्याश्चायाससुखिता । प्राञ्जलिः प्रणता
 भूत्वा काया सञ्ज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिस्मिते ! । स्थितास्मि तव निर्देशे शाधि मां वर-
 णिनि ! । सञ्ज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवं
 पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्वाचयता । इमौ
 च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्ये-
 यमिदं भगवते क्वचित् । कायोवाच । आकचग्रहणा देवि !

आ शापान्नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ
 देवि ! यथेच्छया” । इति हरिवं० । ३ प्रधाकन्याभेदे च ।
 “सुपुत्रेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवन्द्या
 मनूकान्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिवं०
 अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे ति० ।

अरुणपुसु ति० अरुणः पुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 “ऋतावरीमरुणभुं विभातोम्” ऋ० ५, ८०, १, “अरुण-
 शुमरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते ति० ।
 अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडाम्रजः सारथिरस्य । सूर्ये
 विवरणमनुरग्यम् ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायौ पक्षिणि । २ सूर्यपुत्रे मन्दे
 ३ सावर्णे मनौ ४ कर्से ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्वि-
 नीकुमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 “लीख्यपत्न्यानि कौरव्य ! सञ्ज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व आङ्ग-
 देवः प्रजापतिः । यसश्च यमुना चैव यमजौ संभूतुः” ।
 सञ्ज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति लीख्यपत्न्यानि । “द्वितीयायां
 तु सञ्ज्ञायां सञ्ज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्वजस्य मनोस्तात ! सञ्ज्ञोऽयमिति
 प्रभुः । सतुरेवाभवद्वाचा सावर्णे इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्णः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ सञ्ज्ञायाः कायाख्यायां द्वितीयायां
 सर्वस्यायां जातौ हरिवं० । वड्वारूपधरिण्यां सञ्ज्ञायाञ्च
 अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “वड्वारूपमास्याय
 वने चरति शाङ्गले । स तथारूपमास्याय स्वां भार्यां शुभ-
 लीलया । ददर्श योगमास्याय स्वां भार्यां वड्वानं ततः ।
 अष्टयां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड्वावपुषा राज-
 शरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं सुखं सम-
 भावयत् । मैथुनाय विचेष्टनीं, परपुरुषशङ्कया । सा
 तद्भिरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजा-
 येतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दक्षश्च सुतौ द्वावश्वि-
 नाविति” । तपतीत्यङ्गे तदुत्पत्तिः कर्सेत्पत्तिः
 यथा “एवमुक्ता बह्विधं सान्त्वपूर्वं विवस्वता । सा
 तु नैच्छद्वारोहा कन्याऽहमिति भारत ! ।
 बभ्रुपक्षभयाङ्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः
 पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । सत्प्रसादाच्च तेरात्रि ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां
तदा । प्रकाशकृती तपनः सम्भव तया सह । तत्र वीरः
सम्भवत् कर्णः शस्त्रहतां वरः । आसक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं विस्तृ कण्डली
द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विस्तृतः ।
भा० आ० प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृश्या ।
अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानूरुशब्दे दृश्या । [रोह रणे हरिः] हरिवं० ।
अरुणावरज पु० ईत० । गरुडे “अरुणावरजं श्रीमानारु-
अरुणितं वि० अरुणं क्रियते स अरुणः+कृत्यर्थे णिच्-कर्मणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकृते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागारुणिताञ्च कन्दुकात्” कुमा० ।
अरुणोदक न० अरुणसुदकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्क-
म्भपर्वतस्यस्य वि० पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग
एकादशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यमृतकल्यानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामति
मधुरसुरभिमुखान्विवहलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणैलाहृतमुपप्लावयति”
इति भागवतोक्तस्थलस्या ।
अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्राचि चतुर्दण्डात्मके काले ।
अरुणोदयविज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
दशम्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्”
हेमा० भवि० पु० “अरुणोदयविज्ञा तु द्वादश्यां पारणा
लाभेऽपि वैष्णवेनोपाया” एत० रघुनन्दनः ।
अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
सप्तमी । साधयुक्तसप्तम्याम् । “सूर्य्यपक्षेण तस्या हि शुक्ला
साधस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।
साधे सासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
साधस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यपक्षशतैः
समेति” ति० त० भविष्य पु० ।
अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।
अरुन्तुद वि० अरुंषि सम्प्राणि तदति तद-खश् सुम् च ।
मर्मपीडके दुःखदायके “अरुन्तुदमिवानां नववडस्य

दन्तिनः” इति रघुः “नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोह-
कर्मकृत्” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादव्युत्पन्नः “अन्वासितमरु-
न्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्धती तत्र
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्भासे बह्व-
रुन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्द्दमप्रजापतेराकूत्या-
सुत्यन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
स्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वीकाः । पूर्व्वे भागे भग-
वान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततो-
ऽतिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना-
तुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सुनिवरमुपाश्रितारुन्धती
साध्वी” वृ० सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दर्शयते
“अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षि
निकटवर्तिनीं सूच्यां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति
मातमन्त्रेण पश्येत्” सं० त० रघु० । अरुन्धती यथा
पत्न्यौ असुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नस्यैवस्य तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न
पश्यति सनक्षतां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” भुवमाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ सदश धर्माय” इत्युपक्रमस्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति चोक्त्वा । “अरुन्धती वसुधामां लज्जा मातुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च सुहृत्तां च साध्या विश्वा च भारत ।।
धर्मपत्न्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्या-
मजायत च” हरिव० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्धतीं भुवञ्चैव
विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं माह-
मण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्वारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शयते यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा भुवोनासाग्रमुच्यते
विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽग्नौ माहमण्डलम्”
काशीखण्ड० । [वसिष्ठे सुनौ
अरुन्धतीर्जानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निङ् सभा० ।
अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्य तत्
रूपको न्यायः । प्रथमस्य लदर्शनेन सूच्यादर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां
तारामसुख्यां प्रथममरुन्धतीति याहयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चादरुन्धतीमेव याहयति” शा० भा० ।
अरुन्धतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे सुनौ तत्पत्न्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष लि० न रोषति क्रुध्यति रुष-क न० त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रजमरुषं चरन्तं परितस्थुषः” यजु०
२३,५ “असौ वा आदित्यो व्रजोऽरुषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न० त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सञ्ज्ञानमरुषं
सहिता” ऋ० ३,१,४, “अरुषं रोचमानम्” भा० ।
ऋ-गतौ-उषन् । ३ गमनशोले अश्वादौ वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युञ्ज्याह्यरुषी रथे” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशोला वड्वाः” भा० । रुषा हिंसा न० ब० ।
४ हिंसारहिते “जानन्ति वृणो अरुषस्य शेषम्” ऋ०
३,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० । [स्त्री निरु० ।
अरुष् लि० नास्ति रुट् यत् । १ अक्रोधे गौ० ङीष् । २ उषसि
अरुष्क पु० अरुष्मन् स्थानं कायति पीडयति कै-क ।
सर्गमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भङ्गातकटुत्वे ।
अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उप० स० षत्वम् । सर्ग-
मात्रेण व्रणकारकफलरसे १ भङ्गातके (भेला) २ व्रणकारके
लि० “शुष्कोह्यपार्यकोऽरुष्करश्च” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।
अरुस् पु० ऋ-उसि । १ अर्के, २ रक्तखदिरं च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ क्षते च पु० न० । “अरुर्दिषदजन्तस्य सुम्” पा० ।
“अरुवै” पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुवैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
“यद्गुह्येन यदिष्टा यद्गुरुषा हरसा” अथ० ५,५,४ ।
“अरुवै पुरुषस्याक्षीति” शत० ब्रा० उक्ते ई नेत्वे च ।
अरुस्+अभूतद्भावे चि अन्तलोपः दीर्घः अरुकरोति ।
अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क ।
भूम्यामलक्याम् राजनि० । कशा० कृष्ण । आरुहीयम्
तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।
अरुच लि० विरोधे न० त० । स्निग्धे मरुणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्यरुचतायै”, शत० ब्रा० ।
अरुक्षित लि० न रुक्षितः विरोधे न० त० । स्निग्धे मरुणे,
“अरुक्षितं दृश आरुप्ते अन्नम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षिं स्निग्धम्” भा० ।
अरुक्ष्ण लि० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । स्निग्धे । “यत्ते
वासः परिधानम्-संस्पर्शोऽरुक्ष्णमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।
अरुप लि० नास्ति रूपमस्य । १ रूपशून्ये २ सांख्योक्ते प्रधाने
वेदान्तोक्ते ३ ब्रह्मणि न० । “अशब्दमस्यैव रूपमव्ययमिति”
कट० उ० । कुत्सितार्थे न० त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।
अरुपहार्य लि० रूपेण न हार्यः वशीकार्यः अस० स० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्यं “अरुपहार्यं सदनस्य निप-
हार्यं” कुमा० ।

अरुष पु० ऋ-उषन् । १ सर्पविशेषे २ स्त्र्यै च सि० कौ० ।
अरे अव्य० ऋ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने “आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” शत० ब्रा० बङ्गकत्वः पाठः ।
तच्च याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपकृतौ,
४ असूयायाञ्च ।
अरेपस् लि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्पापे
“प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २ निर्मले च “अरेप-
सा तन्वा शाशदाना” ऋ० १,१२,४,५, अरेपसाऽपापया
निर्मलया वा” भा० ।
अरेरे अव्य० अरे+वीष्वायां द्विरुक्तिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत ! स्मृता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट । वृथाशस्त्र-
पहणदुर्विदग्ध ! वटो” इति च वेणीसंहारः ।
अरोक लि० रुच-दीप्तौ घञ् रोकश्चिद् दीप्तिश्च न० ब० ।
१ छिद्रशून्ये २ दीप्तिशून्ये च । “विभाषा श्यावारोका-
भ्याम्” पा० बङ्गब्रीहौ एतत्पूर्वकदन्तस्य दट् । अरोकदन्
अरोकदन्तः । निविडदन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।
अरोग लि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगशून्ये “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः” सुश्रु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः पृथ्वी ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आथुरायोग्यविजयं देहि देवि !
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मर-
णजं फलमिति” पुरा० तन् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तत्रैव न० ।
अरोगण लि० रोगोऽस्यस्य वा० मत्वर्थे न० त० । रोगशून्ये
“तेषामसि त्वसुत्तममनाश्रावमरोगणम्” अथ० २,३,२ ।
अरोगिन् लि० न रोगी विरोधे न० त० । रोगशून्ये
“यावज्जीवमरोगो स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीप् । “अरो-
गिणो आहमतोम्” श्रुतिः ।
अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति ऋच+णिच्-खुल् न० त० ।
रोगभेदे यत् कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्ताड्ये
रोगे स च सुश्रुतोक्तः । “दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य-
याच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नात्रे रुचि-
र्भवति तं ईभपजो विकारं भक्तोपवातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति
लिङ्गमरोचके तु । हृद्वाहशोषवज्रता मुखतिक्तता च

सूच्यां सटङ् भवति पित्तकृते तथैव । कण्डू गुरुत्वकफ-
संस्वसादतन्द्राः स्नेह्यात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरागशोकभयविभ्रुतचेतसस्तु चिन्ताकृते
भवति सोऽगुचिदर्शनाच्च" इति । "गुह्यान् भ्रीहोदरं
कालं हलीसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः । [अन्ये त्रि० ।
अरोदन न० अभावे न० त० । १रोदनाभावे । ब० । २क्रन्दन-
अरोधन न० अभावे न० त० । १रोधाभावे २आवरणाभावे
३गतिरोधके व्यापारे । न० ब० । ४तच्छून्ये त्रि० ।
अरोध त्रि० न रोध्यः । रोद्धुमशक्ये । [अन्ये त्रि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १रोपणाभावे न० ब० । २रोप-
अरोष पु० अभावे न० त० । १क्रोधाभावे । न० ब० । २क्रोध-
अन्ये त्रि० ।
अरौद्र त्रि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १भोषणभिन्ने सौम्याकृतौ
२ रागद्वेषादिशून्ये विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डली
चक्रौ" विष्णुसं० "कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः,
तयं यस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः" भा० ।
अर्के तापे, स्तुतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत् त । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।
अर्क पु० अर्च-कर्मणि षञ् कुलम् । १सूर्यो, २इन्द्रे, ३ताम्बे,
४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्द,) इति ख्याते ७वृक्षे,
(आरख) इति ख्याते दकायविशेषे च । ८अर्चनीये त्रि० ।
"आ सूर्यो न भानुमद्भिर्कैः" ऋ० ६, ५, ६ "अर्कैः
अर्चनीयैः" भा० "ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कः"
भा० १० ज्येष्ठे" पु० । लक्षणया ११ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमीतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्र विष्णौ । "अर्को वाजसनः षट्ङ्गी" वि० सह०
अर्कवृक्षे "अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध० । सूर्यो
"अर्काद्भिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी" सूर्यसि०
"संपर्कादर्करोचिषाम्" माघः "स्युट्, जगत्पूज्यमयुज्य
तार्कः" माघः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा० अर्कस्यापत्यम्
इज् । आर्किः सूर्यपुत्रो यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्ककला स्त्री इत० । शरदातिलके सूर्यस्य उपासत्वेनोक्ते
द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडालवर्णभषिते कलामेदे ।
ताञ्च १ "तपिनी २तापिनी ३धूम्रा ४मरोचि ५ज्वलिनी
६रुचिः । ७सुषुम्णा ८भोगदा ९विश्वा १० बोधिनी

११ धारिणी १२ क्षमा । काद्याञ्च वसुदाः सौर्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः
क्रमात्" शार० ति० ।
अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-
न्त । (ऊङ्ङडिड्या) इति ख्याते १वृक्षे ईब० । २सूर्यप्रि-
यायाम् ३संज्ञायां कावायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।
अर्कक्षेत्र न० इत० "कुजशुक्रबुधेर्नक्षत्रसौम्यशुक्रावनीमु-
वाम् । जीवार्कभानुज्येष्ठानां क्षेत्राणि सूरजादयः"
ज्योतिषोक्ते सूर्यस्वामिके सिंहाराशौ ।
अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्यायते जन-ड ५ त० । १यमादौ
२तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः
द्वि० ब० । ५सुग्रीवे ईर्कस्य च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कतनय पु० इत० । राधासुते १ कर्णे २यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।
अर्कदुग्ध न० अर्कस्य वृक्षस्य दुग्धमिव निर्यासः । अर्कवृक्ष-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।
अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । "सूर्याचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे" पुरा० अनन्तबाहुं
शशिसूर्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दर्शं नयनमस्य ।
२दुर्दर्शनोचने त्रि० ।
अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अतुल्ययति नम-णिच्
कनि । रक्तार्कवृक्षे ।
अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १अर्कवृक्षे ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री । इत० ।
४अर्कवृक्षस्य पत्रे न० "स कदाचिदऽर्कपत्राण्यभक्षयत्
क्षुधार्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा० आ० प० "देवराजो
मया वृष्टो वारिवारणमस्तके । खादयत्यर्कपत्राणि"
विद० सु० । "सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायेति, माघसप्तस्यां स्नाने क० त० रघु० ।
अर्कपर्ण त्रि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १मन्दारे । इत०
२अर्कवृक्षपत्रे न० । [कर्मधा० । (आकन्द) २वृक्षमेदे ।
अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः पादपः । १निम्बे ।
अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः
जातित्वात् डीप् । २कटुस्मिनीवृक्षे । वा कप् । अत इच्छे
अर्कपुष्पिकायत् ।
अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । इत० ।
१सूर्यप्रियायां, २संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कवन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १ गौतमे सूर्यवंशे बौद्धभेदे ।
तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्वन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्य
त्वात् । २ पद्मे । अर्कवान्धवोऽप्युभयत् ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा० त० । १ सूर्याक्रान्ते
नक्षत्रे ईत० । तत्स्वामिके शिंहराशौ ३ उत्तरफल्-
नीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (छड्डछडिया) इति ख्यातायां
लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कद्रव सर्पाणां दुष्प्रसहं मूलं यस्याः । (इशेर-
मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कद्रव लूष उग्रः रस्य लः । ऋषिभेदे विदा०
अज् । अर्कलूषः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां डीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्षपुत्रत्वात् । रक्तपुष्प
त्वेन अर्कतुल्यपुष्पे वर्णकट्टे । व० । २ पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कतुल्यस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः ।
तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कतुल्यस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते
विवाहभेदे । “चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्दिहेत् ।
“आदित्यदिवसे वापि हस्तर्त्वे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा
पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम्” कथ्य० । “तृतीये स्त्रीविवा-
हे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौन-
कोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारि-
जाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य दृक्क्षेत्रे वेधोऽत्र । तालीशपत्रे दृष्टे ।

अर्कव्रत पु० अर्कक्षाराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ
कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १ व्रते । अर्कक्षेत्रे व्रतम् नियमः ।
“सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादसे हि रसान् रविः” इत्युक्तैर्यथा
रविणा लोकदृष्टार्थं रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा
प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे “अष्टौ मासान्
यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं
राष्ट्रान् नित्यमर्कव्रतं हि तदिति” मनूक्ते राज्ञः शकरादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ईत० । १ यमे २ शनैश्चरे ३ सुपीवे ४ कर्षे ५ आङ्गदेवे
ईअश्विनोक्तमारयोः द्विव० । ७ यमुनायां दतपत्याञ्च स्त्री
अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् ।
१ ऐरावते हस्तिनि २ अर्कतुल्ये दुर्दृशे च ।

अर्कहिता स्त्री ईत० । १ अर्कभक्तायां (छड्डछडिया) लतायाम्
२ सूर्यहितकरे ति० ।

अर्काग्नन् पु० अर्कस्य अनुगतः, अग्ना । सूर्यकान्तमणौ,
स हि सूर्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धि-

त्वम् । अर्कद्रव रक्तः अग्ना । (चुनी) २ अरुणोपले ।

अर्किन् ति० अर्चयतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽ-
स्यास्ति इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । “वृहदिन्द्रमर्कोभिर-
र्किणः” ऋ० १, ७, १, ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा०
“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्यर्कमर्किणः । ऋ० १, १०,
१, १ । अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इति । २ अर्चनयुक्ते ति० ।
“वन्दस्व मास्तु” गणं त्वेपम् अपनस्यु मर्किणम्” ऋ०
१, ३८, १५ । अर्किणम् अर्चनोपेताम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत् । असावा-
स्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरेकराश्वेकावच्छेदेन
उपर्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा ‘सूर्याचन्द्रमसोर्यः
परः सन्निकर्षः साऽसावास्तेति’ गोभिलेन तस्यास्तथा-
विधत्वकीर्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगत उपलः । १ सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्का ति० अर्च-कर्मणि गत्यत् कृत्वम् । १ अर्चनीये ।
अर्कस्यायम् यङ् । अर्क्यः अर्कसम्बन्धिनि । “स एष वा-
कीय एष तपति तस्यैतदन्नं क्यमेष चन्द्रमार्क्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज्ज-कलच् न्यङ्ङा० कृत्वम् । १ कपाटमध्यस्थे-
रोधके १ काठादिदण्डे, “ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमोलिताक्षीव भियाऽभरावती” का० प्र० । “पुरार्गलादौ-
र्वभुजा बुभोज” रघुः, “अथानपोदार्गलमध्यगारमिति”
रघुः । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाद्ये शस्तोत्रविशेषे “अर्गलां
कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं
पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३ कल्लोले, ४ कपाटे च न०
५ क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० डीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाय-
त्वार्थे । द्विविक्कम्भात्वे रोधकमात्रे स्त्रीन० ॥ वार्त्यर्गला-
भङ्ग इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयमार्गमर्गलां दुर्नयस्य”
माघः । [दृष्टे

अर्गवध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सिंधालि)

अर्घ मूले भादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् ।
आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रियवस्तुग्रहणार्थं देये तत्पदरूपे
रजतादिद्रव्यरूपे १ मूले । “कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घं
संस्थापनं नृपः” “कुर्व्यर्घं यथापण्यमिति” च मनुः
अर्घ-करणे घञ् न्यङ्कादिवात् कृत्वम् । २ पूजोपचारे
दूर्वाक्षतादौ । सामगैरयं सयकारः क्लीवलिङ्गश्च प्रयो-
क्तव्यः अन्यैः पुं लिङ्गो निर्णयकारश्च । अर्घाय देयम् यत् ।
अर्घ्यम् पूजार्थं देवे जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आपः क्षीर्

कुशायञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव
अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः काशीखण्डम् । “तमर्घ्यसर्घ्यादि-
कयादिपूरुषः” भाषः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं
सोऽनवेक्ष्य भरतायजो यतः” “अर्घातुपदमाशिप-
मिति” च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।

अर्घीश पु० अर्घोऽस्त्यस्य इति देयत्वेन तेषु ईशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं ति० अर्ह्यते पूज्यते अर्ह-यत्-न्यङ्गा० कृत्वस्-
अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा । १ पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिक
यादिपूरुषः भाषः” । अर्घाय देयं यत् । २ पूजार्थं देये
जलादौ । “तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्यौ गि-
रिः” कुमा० । “अनर्घ्यमर्घ्येण तमर्घ्यायः” कुमा० ।
अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत् । ३ जगत्कारतपोवनवृक्षोद्भवे
मधुनि न० तस्य बलमूल्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत्
आर्चिष्ट । आनर्च-चे “पिहृच्चैवाष्टकास्त्रचैत्” मनुः ।
“एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोनित्यमर्चति” मनुः ।
“रत्नपुष्पोपहारेण ऋष्यामानर्च पादयोः” रघुः
“वृन्दिषमाञ्जिद्विषुधाधिपानाम्” “समीहे मर्त्तुमानर्च
तेन वाचाऽखिलं बलम्” । “आर्चीत् द्विजातीन् पर-
मार्थविन्दान्” “प्रानर्चुर्यं जगदर्चनीयम्” “विप्रानर्च-
स्तथा स्तुवन्” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितवान् अर्चितम् अर्चिता ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
चत् त । अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम्” मनुः ।
“स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० ।

अर्चक ति० अर्चति अर्च-खुल् । पूजके “ब्रह्मचारीव्रती च
स्यादृश्यरुदेवद्विजाचर्कः” मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।
अर्चन्ति ति० अर्च-वेदे बा० अति । अर्चनीये । “अर्चतयो
धुनयो न वीराः” ऋ० ६, ६६, १० । “अर्चतयः
अर्चनीयाः” भा० ।

अर्चत्तृ ति० अर्च-भावे-अति अर्चतिमर्चनमर्हति यत् ।
पूजनीये । “अर्चत्वप्रोमघवा नृभ्यः” ऋ० ६, २४, १ ।
“अर्चत्वः अर्चनीयः” भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । “अरिष्टं नाशयेत्
सर्वं ग्रहविप्रसुरार्चनम् पुरा० । [“निरतः पुरा० ।
अर्चना स्त्री चु० अर्च-युच् । पूजायाम् । “देवार्चनायां
अर्चनीय ति० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । “प्रानर्चुर्यं
जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे अङ् । १ प्रतिमायाम् “आभिह-
येण चार्चाया देवः सान्निध्यवृत्तति” ति० त० पुरा० ।
“देवार्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः” आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् “लोकः पच्यमानस्तुभिर्धर्मैः
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्यया दयया च” ।
शत० ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वज्रादिशिखायाम् । “यस्या रुशन्तो
अर्चयः प्रतिभद्रा अदत्तत” ऋ० १, ४८, १२, “तव
ज्योतीं षर्चयः” ऋ० ८, ४४, १७ ।

अर्चित ति० अर्च-क्त । १ पूजिते “स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा”
कुमा० २ विष्णौ पु० “अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः” वि० स० ।
“सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो
मार्गः । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । “तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुडङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येष देवयानः पन्थाः” का० उ० । “आतिवाहिका-
स्तस्मिन्नात्” शा० सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापर-
तेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्
तव प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः” गीता ।

अर्चिव(म)त् ति० अर्चिरस्त्यस्य मत्तप् वेदे मस्य वः ।
दीप्तिशक्ते । “उद्यत्तत्त्वमर्चिवत्” ऋ० ७, ८, ६१, २,
“यत्ते पवित्रमर्चिवदग्नेः” ऋ० ६, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिमत् पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मत्तप् । १ स्थूये, २ वज्रौ
३ उपदेवभेदे च “अर्चिष्णांस्तुम्बुरुचैव भोरिश्च वदतावरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” हरिवं० ४ दीप्ते
ति० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुण्याम् । इन्द्र-
लोकसुपवर्ष्य “एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतहोतपुरीं शुभाम्” काशीख०
विवरणमग्निभक्तशब्दे । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इसि । १ वज्रादेः शिखायां “प्रदक्षि-
णाञ्चिर्व्याजेन” “प्रदक्षिणाञ्चिर्विविरग्निराददे” “आसी-
दासन्ननिर्वाणप्रदीपाञ्चिर्विषसि” इति च रघुः २ मयूखे
३ वज्रौ च पु० “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः” का०
उ० “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः” इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्चिरत्न वङ्गः ४दीप्तिमात्वे न० “प्रशमादर्चिवा-
मेतदनुद्गोर्गसुरायुधम्” कुमा० ।

अर्च्यं वि० क्वच-स्तुतौ खत्न क्तवम् चु० अर्च-यत् वा ।
पूजनीये प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्जति, आर्ज्जीत्
आनर्ज अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपाज्य
अर्जन् । “अर्जकोद्गममाहरेत् । दाय० सृष्ट० “न तत्पुत्रै-
र्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्” मनुः । “आनर्जु-
र्द्धभुजोऽस्त्राणि” भट्टिः ।

अर्ज्जं सङ्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्ज्जयति ते आर्जि-
जत् त । “अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत्”
सृष्टिः । “परस्वान्यर्जयन्नारोरन्यदीयाः पराभृशन्”
भट्टिः । अर्ज्जयितुम् अर्ज्जयित्वा ।

अर्ज्जं क पु० अर्ज्जयति रज्जुम् अर्ज्ज-खुल् । (वावङ्) इति
ख्याते वृक्षे, तत्त्वकृतनुना हि रज्जुर्निर्मीयते । अर्ज्जन-
कर्तरि वि० । “अर्ज्जकोद्गममाहरेत्” सृष्टिः ।

अर्जनं न० अर्ज-ल्युट् । १ सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२ व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च “सप्त वित्तगमाः धर्मा
दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च” सृष्ट्युक्ताः “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयोः” गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायो रिक्थं यथा पित्रादिधने पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायो विभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-
ग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं “याजनाध्यापनप्रतिग्रहै-
र्ब्राह्मणो धनमसर्जयेदिति” श्रुत्या ब्राह्मणकर्तृकार्जनस्य
याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तच्च वैश्यस्य कृषि-
गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषा वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना “सूतानामश्वसारथ्यम्”
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम्” मिता० शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति सृष्टेः “शूद्रा-
णान्तु सधर्माणः सर्वोपध्वंसजा सृताः” मनूकेश तेषां
शूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तच्चार्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन
यद्यस्य वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्जितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये विप्रसूत्रे स्थितम् । मिताचराकृता तस्य चायमर्थ
एवं विवृतः । “यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-

नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुभिङ्गभावात् ।
नचैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् ।
लोके तत्रतत्र स्वत्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविसं-
वादाच्च” इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव “सप्त वित्तगमाधर्माः” इत्यनेन तेषां धर्माहेतुत्व-
मात्रसङ्गतं न तु भृतिप्रभृतीनां तत्रानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि “अर्जयितव्यापारोऽर्जनमिति” दायभा० । “अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति” मिता० । “कणिशाद्यर्जनं शिलम्”
मनुः । “अर्थानामर्जने दुःस्वसिति” नीति० अर्जधातोः
प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुनं पु० अर्ज्ज-उनन् । खनामख्याते ष्टप्ते, “सोऽङ्गणा-
न्निःसृतः कृष्णः कर्षमाण जदूखलम् । यमलाभ्यां
प्रवृत्ताभ्यामर्ज्जुनाभ्यां निवारितः । मध्याद्विषक्राम
तयोः शिशुः कर्षद्दूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य-
गतसूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्जुनाभ्याञ्च कर्ष
सः । तावर्ज्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वक्षसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै” इति हरिवं० ।
“कदम्बसर्जार्जुननीपकैतकी” ऋतु० । २ मध्यमपाण्डवे
शुद्धचरितत्वेन मध्यमपाण्डवस्यार्ज्जुनत्वम् । “पृथिव्यां
चतुरन्तायां वस्तीमे दुर्लभः समः । करोमि कर्म
शुद्धं तेन मामर्ज्जुनं विदुः” भा० वि० प० उत्तरं
प्रति तस्य खनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः “एवमुक्ता ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुमारं तु वायुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्मयमुवाचेदं
शुचिस्मृताम् । कार्त्तवीर्य्यं समः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूदभिर्वादिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ध-
यिष्यति तेऽर्जुनः” । भा० आ० प० । “पार्थः कर्षवधाय
मार्गणगणान् यानर्जुनः संदधे” लीला० ३६ हय्याधिपे
कार्त्तवीर्य्यं, “एतस्मिन्नेव काले तु क्रतवीर्य्यसुतो बली ।

अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो ह्येहाधिपः । दत्तात्रेय-
प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा
विप्राणामाश्रमेधिके । ददौ स पृथिवीं समद्वीपां सवन-
पर्वताम् । हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, “दृष्ट्वाख्याया-
मित्युक्तेः” ईदृशे ७धवले । ८गुभ्रतागुणवति त्रि० ।
“अहश्च क्षणमहरर्जुनं च” ऋ० ६, ६, १, “अर्जुनं
सौरेण तेजसा शुक्रवर्णम् भा० । “क्षणा रूपाण्यर्जुना
वि वो मदे विश्वा” ऋ० १०, २१, ३ “हे अग्ने ! त्वं
क्षणा क्षणान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौड्डीयुजमर्जुनच्छविम्” माघः । (आजनि)
इति ख्याते ६नेत्ररोगभेदे” “एकोयः शशरुधिरपमस्तु
विन्दुः शुक्रस्थो भवति तदर्जुनं वदन्ति” माघवः । एकस्या-
मातुरेकस्मिन् १०पुत्रे भेदि० ११इन्द्रे “अर्जुनोवै
इन्द्रोदस्य गुह्यं नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । अर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पु० न० ईत० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।
अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
डीप् । श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोलुप् लुपि प्रकृतियत्त्विवचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टित्याञ्च ।

अर्जुनी स्त्री गौरा० डीप् । १जषायां, २वाहुदायां, नद्याम्
अर्जुनोपम पु० अर्जुनः खनामख्यातः दृक् उपमा यस्य ।

(सेगुन) इति ख्याते १शाकट्ये, २महापलाख्ये च ।

अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १वर्णे “पञ्चाखौमहुरीरितः”
तन्त्रम् । २गमनस्वभावे त्रि० । “ऋणोरपो अनव-
द्यार्णाः” ऋ० १, १७४, २ “अर्णाः अरणस्वभावा”
भा० “त्वं चिदर्थं मधुपः” ऋ० ५, ३२, ८ “अर्थं गन्तारम्”
भा० । ३जले न० “अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा” ऋ० ३, २२,
३ । “अर्णमम्भः” भा० । अर्णं जलमस्यस्य अर्थ० अच् ।
४नद्याम् स्त्री । “वर्षान्तामभिषाता अर्णाः” ऋ० ५, ४१,
१४ । “अर्णाः नद्यः, भा० । अभि+अर्ह-क्त इडभावाद ।
अभ्यर्णम् । नि+न्यर्णम् वि+न्यर्णम् सम्+समर्णम्
अभ्यासादौ न० तद्धित्तिनि त्रि० । “कालोऽभ्यर्णं जलागमः”
इति सा० ८० । “क्षणाण्येवाभ्यर्णचरैकहंसः” माघः ।

अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्य सलोपः । १समुद्रे ।
“यादोरत्नं रिवाख्यैः” रघुः “क्षणाख्यै वाभ्यर्णचरैकहंसः”
माघः २उदकयुक्ते त्रि० “ततः समुद्रादर्थवात्” सन्ध्यामन्त्रः
“तिरः समुद्रमर्णवम्” ऋ० १, १६, ७ । “अर्णवमुदक-

युक्तम्” भा० । अर्णांसि दाहवेनाख्यस्य मत्प-
सलोपः । जलदातरि ३इन्द्रे ४इन्द्रे च “आदित्याज्जायते
दृष्टिः” गीतोक्तेः सूर्यस्य पर्जन्याधिपत्वाच्च शुक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “समानुरर्णवो नृचक्षाः” ऋ०
३, ५१, २ “शतक्रतुमर्णव” शाकियं नरम्” ३, ३, ५१, २,
अर्णव पर्जन्यात्मनोदकवन्तम्” भा० । ५सजले च ।
“अजएकपादनमितरर्णवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “ब्रह्म-
लोके, एतादेवताः सृष्टा अस्मिन्महत्सर्वे” ऐ० ब्रा० ।
अस्य समुद्रावाचितेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः
इत्यादौ आधारतामात्रबोधः ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन-ड ५त० । १समुद्रफेने
रत्नमा० । २समुद्रजातमात्रे त्रि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।
अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।
अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्स्मात् उद+भू-अपादाने अप् अर्णव
उद्भवोऽस्य । १अग्निजारदृष्टे २चन्द्रे च ३अमृतते न० ।
४त्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ-असुन् उदके लुट् चेति, लुट् ।
जले । “सर्वस्यमर्षः कथमन्यथास्य” माघः । “सिन्धु-
नपियेऽर्णसा” ऋ० ६, १०७, १२ । [त्रि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्यस्य अर्णो अच् । १समुद्रे २जलवति
अर्णस्वत् शु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् मत्प मस्य वः १समुद्रे
२जलवति त्रि० ।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा-क । १मेघे २सुस्तके
त जलदातरि त्रि० । [२जलोद्भवमात्रे त्रि० ।
अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू-अच् ७त० । १शङ्खे
अ(आ)र्णगल पु० आर्णोद्व गलति गल-अच् प्र० वा
ह्रस्वः । नीलभ्रिण्डिकायाम् । ह्रस्वाभावे आर्णगलश्च ।
अर्त्तन न० ऋत-ल्युट् पठे इयङभावः । निन्दायाम् ।
अर्त्ति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १पीडायाम् । करणेक्तिन् । २धनुष्को-
द्याम् । “नान्नं वाञ्छति नो निद्रासुपैत्यर्त्तिनिपीडितः”
सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । ऋत-ल्युल् । नाञ्छोक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् ।
अर्त्तिक त्रि० ऋत-बा० उक्त् । सङ्घके । “समद्वैनाम्बिन्द-
त्यलुकाह भवत्यपि हतमर्धं समद्विन्दति” शत० ब्रा० ।

अर्थ याचने अद० चु० आत्म० द्विक० सेट् । अर्थयते आर्त्तयति ।
अर्थयामास । अर्थकः अर्थी अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-
यितुम् अर्थनम् अर्थना । अर्थयित्वा अर्थयिता
“सुराः समभ्यर्थयितार एते” कुमा० । “अवकाशं किञ्चो-

इत्यान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः “अग्लोपित्वं स्थानिवचं
चादन्त्य प्रयोजनम् यत् त्वेते न विद्येते तत्ताग्लोपविक-
ल्पनम् । तद्वत्त्वादन्यदीर्घश्च पुक्चेत्यङ्गापयत्त्वपि” कामधेनूक्तैः
पुक्-दीर्घश्च अर्थापयते । सम्+समर्थने समसमर्थयते सम-
र्थनञ् प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कुपोडने कदादेशः कदर्थयते ।
अभि+आभिसुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः । “अभ्यर्थनाभङ्ग-
भवेन साधुः” कुमा० । प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी ।
“प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः” कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकस्मादौ ययाययम् अच् । १ अभिधेये २ शब्द-
शक्त्या बोध्ये पदार्थे च “तद्देशौ शब्दार्थावनलङ्घ्यौ पुनः
कापि” का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः
वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्चेति भेदात् । “अर्थोवाच्यश्च
लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । वाच्योऽर्थोऽभिधया
बोध्यो लक्ष्योलक्षणया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः
स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः” सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे
वच्छन्ते । अन्यमते “तात्पर्याख्यां वृत्तिसाहस्रः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्वोधक-
परे” । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विद्यतः । ३ धने । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वात्तथात्वम् “अजरामरवत् प्राप्नोविद्यामर्थांश्च चिन्तयेत्”
“अर्थस्योपार्जने ह्येशस्ततोऽपि परिरक्षणे” नीति० । सचार्थ-
स्त्रिविधः शुक्लः श्वलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा
“अथ गृह्णाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्लः श्वलोऽ-
सितश्चेति । शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छ्वलेन तन्मातुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम् ॥
स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तं
श्वलम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम् । क्रमागतं प्रीतिदायम्
प्राप्तञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं
प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुक्लसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कृतोपकारादाप्तञ्च श्वलं समुदाहृतम् ॥ पार्श्विकद्यूतचौ-
र्याप्तं प्रतिरूपकसाहस्रैः । व्याजेनोपार्जितं यञ्च तत्कृष्णं
समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च” विष्णु० सू० ॥ ४ प्रयो-
जने इष्टे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौणमुख्यभे-
देन द्विविधम् यत् अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं
यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात् ।
साक्षात् परस्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत् सुखदुःखा-
भावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम् । प्रयोजनञ्च यद्यपि

मानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्म्मार्थ-
काममोक्षरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयो-
जनानामन्तर्भावात् । तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
षेष्टमाणात्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं
पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात् ।
एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थं मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः “अथ त्रिविधदुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सा० सू० । “इह खलु
धर्म्मार्थकाममोक्षारूपेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परम-
पुरुषार्थः” वे० प० । दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपसुखप्रयोजनस्य
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्म्मार्थकामास्तु
तत्साधनानि तत्रापि धर्म्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः “इच्छाकृष्णं दुरापेऽर्थे तदधीनाहि
सिद्धयः” रघुः । “ज्ञातार्थो ज्ञासम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रव-
र्त्तते” इत्यतार्थपदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्यहणम् “कस्या-
र्थकामौ वद पोड्यामि” “अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म
एव मनीषिणः” रघुः । ५ निमित्ते “अतोऽर्थोऽन्न प्रमा-
द्यानि प्रमदासु विपश्चितः” मनुः अर्थात्तेतोः कुल्ल०
“अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्तरं कारणान्त-
रमिति” मल्लि० । निमित्तञ्च कारणतुद्देश्यञ्च तत्
निमित्तार्थेन “अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति”
वार्त्तिकोक्तेः नित्यश्चतुर्थीसमासः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्थां
यवागः । यूपार्थं दारु । भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ
वङ्गम्रीहिरपि साधुः खरे विशेष इत्युक्तम् “अन्ये च
बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः” गीता “मदर्थमपि कर्म्मणि
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्” गीता “मदर्थसन्देः शमृणाल-
मन्थरः” नैष० । “परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्”
“तस्माद्धर्म्मं सहायार्थं” इति च मनुः । कर्म्मणि-अच् ।
द्वैविषये शब्दादौ । “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता”
“इन्द्रियेभ्यः पराहर्ण्या हर्ण्याभ्यश्च परं मनः” क० उ० ।
७ ज्ञेयवस्तुनि “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्”
गौ० सू० । अतार्थः षटादिवस्तुमात्रम् । राक्ष उपाये
त तन्मावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० एवस्तुस्वभावे
यथार्थम् । १० निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः । ज्योतिषोक्ते
११ लग्नावर्षाद्वितीयभवने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिलाषे
१४ प्रार्थने च कर्म्मणि यत् १५ अर्थनीये विष्णौ पु०
“अर्थोऽनर्थो महाकोपः” वि० स० “सुखरूपतया सर्व
रर्थत इत्यर्थः । भा० १६ फले । अर्थाय साधुः अर्था-

दनपेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनपेते अर्थसाधने च
ति० । “अर्थमर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “वागोशं वाग्भिर-
र्याभिः” कुमा० ।

अर्थकर ति० अर्थं करोति क-हेत्वादौ ट । अर्थं हेतु
कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । अर्थकरो दण्डनीत्यादिविद्या ।

अर्थकृत् न० अर्थं विधेयं कृच्छ्रम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कृच्छ्र-
तायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तधात्वम् ।

अर्थकृत् ति० अर्थं करोति-कृ-कृप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० ईत० क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये
प्रयोजनानुसारिकमे यथा पाठक्रममनादित्याग्निहोतृसाध-
नतया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोतरूपप्रयोजनादेः
यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं सीमां० यत् प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोतृ-
जुहोति यवागूपाचतीत्यग्निहोतृहोमयवागूपाकयोः । यवा-
ग्वा वहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनु-
ष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद्वलवान् । यथापाठं
हानुवताने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात् । नहि
होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं
प्रयोजनमस्ति येनार्थं क्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्वादित्येतत् ।

अर्थगत ति० अर्थं गतः । १ अर्थं निष्ठे अर्थान्त्रये अलङ्का-
रोक्ते २ दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।

गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । ३ गतार्थं ति० ।

अर्थगौरव न० ईत० खल्यशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरर्थं गौरवम्” उद्भटः ।

अर्थज्ञ ति० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप् ।
अर्थनाशके “व्याधिता वाऽधिभेत्तव्या हिंसार्थं ह्नी च
सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग-
तन्त्रावापादीनां चिन्तने । “मन्त्री स्यादर्थचिन्तायाम-
र्थास्तन्त्रावापादयः” सा० द० । अर्थचिन्तनमस्यत्वं न०
“मन्त्री खञ्जोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति ।
सा० द० अन्यमतम् । [अर्थोजातोऽस्य । २ जातधने ति० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ईत० । १ अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ ति० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतम् अव्य० अर्थ+तस्मिन् । १ अर्थोदित्यर्थे २ अर्थानुसारेण-
त्वमे ३ स्वस्तुस्वभावादित्यर्थे च । “अर्थतोऽप्यद्वया-
नन्दानतीतवैतमानतः” वे० सा० ।

अर्थद ति० अर्थान् धनानि ददाति दा-क । १ धददे धन-

दानेन तोषकेऽध्याये २ शिष्यभेदे पु० । “आचार्यपुत्रः
शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थिकः शुचिः । आप्तः शक्तोऽर्थदः
साधुरध्याया दश धर्मतः” इति मनुः । ३ कुबेरे पु० ।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनासत्कर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धन-
नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं द्रोहद्वेषास्तयार्थं
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारण्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः
इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारण्यार्थं दूषणे ।
क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च” मनुः ।
“अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामञ्चैति”
म० त० रघुनन्दनः । [साधुः” कु०

अर्थिना स्त्री अर्थ-युक् । याचने । “अभ्यर्थना भङ्गभयेन
अर्थपति पु० अर्थानां पतिः ईत० । १ नृपे, । “अर्थ्या-
मर्थपतिर्वाचम्” सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्” “किञ्चि-
द्विहस्यार्थपतिर्वाभाषे” । “बलनिस्सूदनमर्थं पतिञ्च तम्” इति
च रघुः । २ कुबेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ।
१ प्रयोजनहेतौ । “वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव
च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि”
सा० द० उक्ते नाटकाङ्गे २ कार्यवीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनानां प्रयोगः नियोगः ।
कण्डानादिदृष्टौ १ कण्डानवाणिज्यादिरूपे धनद्वय-
र्थके व्यवहारे । अर्थोस्तन्त्रावापादयः ईत० । २ यथायथं
तन्त्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुञ्जल” इति
अमाल्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः
प्राप्तः । वाचकशब्दासुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशात्प्राप्ते
“अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न
विधातव्यः” वृ० उ० भा० ।

अर्थबन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः । १ जीवस्य शब्दा-
दिभिः श्रोतसम्बन्धरूपे बन्धे २ धनकृतबन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितृव्यापार उत्-
पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां
स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-
रूपायाम् । भावना च द्विधा शाब्दी आर्थी च विवरणं
भावनाशब्दे ।

अर्थमर्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्यादा इतरसहकारेण सा-
मग्रीसमवधानम् । सामग्रीसमवधाने, सामग्रीसमवधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादस्थार्थमर्थादाधीनत्वम् ।

अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अवधारणादर्थमात्रशब्दे-
न नित्यसं० । १ अवधारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
सत्यमर्थमात्रं न सम्पद्यते” इति वृ० भा० । अत्यर्थमात्रा
शब्देन हेतु० । २ अत्यधनांशे स्त्री वृहत्त्वार्थे च माता-
शब्देन हेतु० । ३ धनवाङ्मये । कथं मयास्वेयमर्थमात्राह-
र्त्तव्या” महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् लि० अर्थोऽस्त्यस्य असन्निहितः मनुष्यः मयूर० । १ अर्थ-
युक्ते २ सार्थके “अर्थवदधत्तरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पा० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतश्चेदाहिता-
ग्न्यावृतार्थवत् । या० सू० । “विष्णुलोत्सर्गशुद्धार्थं ऋदा-
द्यादेयमर्थवत्” मनुः ४ असन्नितधनवति लि० । सन्निहिते
तु इति अर्थोऽप्येव । स च व्यवहारे वादिनि
कूटः “ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
या० सू० । स्त्रियासुभयत् लोप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन तल्लक्रिया, अर्थे इव वा वति । हेतुवत्
७ अर्थतल्लक्रियायाम् ८ अर्थसङ्ग्रेहे आश्रये च अयम् ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे घञ् । १ प्रशंसानीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञि । ३ तत्कथने । अभि-
धया गौरवा वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवच्चलाभाय विधिमाकाङ्क्षनार्थवादः” अर्थवादेन हि
क्वचिद्विशिष्टैरवसोदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्य-
ते । सच चतुर्विधः “स्तुतिनिन्दा परकतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गौ० सूत्रोक्तेः । तत् स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याघ्रैः सर्वस्य जित्वै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एष वाव प्रथमोयज्ञाभां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्टा
अन्येन यजते स गन्तव्यो पततोऽप्येति” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति
अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्ययैः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधार-
यन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि” ऐहिक्रमात्-
चरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंहिताभाष्ये साधवाचाय्येण दर्शिताः यथा
“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यग्नं क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भोदधित्वमिति” निर्वचनम् । “अमेध्या वै

भाषा” इति निन्दा “वायुवैक्षेपिष्ठेति” प्रशंसा “तद्वक्तृ-
कित्वम् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सस्मि-
ता औदुम्बरी भवतीति” विधिः “भाषानेव मह्यं पचते” इति
परकतिः “पुरा ब्राह्मणा अभ्युः” इति पुराकल्पः । “याव-
तोऽंशान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे-
दिति” विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्विज्ञानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिंहो माणवक” इत्यादौ माणवके
सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्वत्तदभावेदोष्यते तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये तु “यजमानः रुक्तर” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “वज्र-
हिंसस्य भेषजं, “भूमिरावपनं महत् सूत्र्यस्तापकर”
इत्याहुः । तद्विज्ञानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-
भिन्नं भूतं सिद्ध्यर्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्चानेक-
विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्ध्यर्थवादः
निन्दार्थवादः परकतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति” । तत् स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुवैक्षेपिष्ठा देवता” इत्यादि । फलार्थवादो
यथा “तरति ऋतुं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्चमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रोरुपयन्तीत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकतावेव पर्यसावनं तथापि फलस्य विशेषतयाऽ
नभिधानाच्चाद्रूपेण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्ध्यर्थवादो यथा ।
“यच्च दुःखेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वः पदास्यदमित्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अन्वन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्माह्नोजना” इत्यादि ॥
परकतिः परकत्वभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-
भास्कारोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्त्वैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-
त्वमिति भेदः । ३ अन्यतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गपट्का-
न्तर्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता
फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्यनिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राचो” येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० हेतु० शुश्रूषाद्यवधायुक्तधीगुणान्तर्गते
गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् लि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्लिप् । कार्याभिज्ञे

“विवक्षितामर्थं विदस्तत्क्षणं प्रतिसंहृताम्” भाषः ।

अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य विलम्बेनार्थबोधने “श्रुतिलिङ्गाव्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् “जै०सू० । तथाहि अनपेक्षरूपपायाः द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गापेक्षया शीघ्राथबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राबल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्यादपेक्षया शीघ्राधीपस्यापकतया बलवत्त्वम् । विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।

अर्थव्ययञ्ज ति० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति ज्ञा-क । किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।

अर्थव्यापात्रय पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यापात्रयः । १ प्रयोजनसम्बन्धे २ अभिधेयाश्रये । ब० । ३ सप्रयोजने ति० ।

अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्राप्तकं शास्त्रं शाक० त० ।

१ नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २ शास्त्रे च ।

“अर्थशास्त्रात्तु बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” या०सू०

विवृतमेतन्मिताक्षरायाम् “यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितन्मिताक्षरार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव । ‘शुरूवा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बद्ध-श्रुतम् । आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा सन्तुलं सन्तुमुच्छति” तथा “आततायिनमायानं नपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्तज्जिघांसीयान् तेन व्रक्ष्यहा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिरदिता प्रमायाकामतो द्विजम् सकामतो व्रक्ष्यबधे निष्कृतिर्न विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रल्लयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तं मित्यन्यमतसङ्गा । “हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मितलब्धिविरोधतः । अतो यतेतत् प्राप्तौ” इत्यर्थशास्त्रम् । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः” इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मानुसरणम् न मितलभः । अन्यस्य तु जये मितलब्धिन धर्मशास्त्रमनुसृतम् भवति तत्तार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् अतएव “धर्मार्थसन्निपाते अर्थप्राहिण

एतदेवेति” प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापस्तम्बेन” इति ।

अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः ।

अन्यायेन धनोपार्जनपरिहारेण अर्थार्जनशुद्धौ

“सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतमिति” मनुः ।

अर्थसंग्रह पु० इत० । धनसञ्चये ।

अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्यात्

सम्+स्था-अपादाने ल्युट् वा । १ धनोपार्जनसाधन

प्रतिग्रहादौ । २ भावे ल्युट् इत० । ३ अर्थस्थितौ ।

अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः

समुदायश्च । १ धनसंग्रहे । “कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थ-

सञ्चयः” इति नीति० । २ धनसमूहे च ।

अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः ।

१ बहुविधार्थसमूहे २ कारणसमूहे च । “अर्थसमाजप्रस्तत्वात्

नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्यं तावच्छेदकमिति”

गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्यं तावच्छेदकम् ।

नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य-

तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य

कार्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य-

तावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजप्रस्तत्वात् न

कस्यापि कार्यं तावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

३ धनसमूहे च ।

अर्थसमाहार पु० इत० । १ धनसंग्रहे सस्यगुपायेनाज्जने

ते च उपायाः “सप्त वित्ताशमा धर्मग्रा दायोलाभः

क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति”

स्मृत्युक्ताः साधारणाः “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य

विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः गौ० उक्ताः “याजना-

ध्यापनप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदिति स्मृत्युक्ताश्च ब्राह्मणादेः

यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २ धनसमूहे च ।

अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्यादर्थस्य वा सम्बन्धः ।

१ धनसम्बन्धे वाच्यादर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च

अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।

अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धः । शब्दादिनाऽबोध-

नेऽपि अन्वयबलभ्ये पदार्थे” यथा घटमानवेति वाक्ये

घटस्य छिद्रेतरत्वमन्वयबलभ्यं न च तत्र शब्दशक्त्याद्य-

मेक्षा । तथा च शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया छिद्रेत

रघटाएव जलाहरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न

तरघटादौ एवमन्यत्वापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य

परि० । २ सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने ३ स्वतः सिद्धधने च ति० ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १ अपदार्थस्य तात्पर्यविधया सिद्धौ । इति० । २ धनसिद्धौ ।

अर्थहर ति० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङोप् । परकीयधनहरणशेले चौरादौ ।

अर्थहीन ति० अर्थेन धनेन हीनः । १ धनहीने दरिद्रे । २ वाच्यार्थहीने च ।

अर्थ्यागम पु० अर्थस्य आगमः । १ आये । अर्थ्यागमो नित्यमरोगिता च नोति० । अर्थ आगमस्यतेऽनेन करणे घञ् । २ धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३ वाच्याद्यर्थापत्तये च “दण्डापूर्वकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते” सा० द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर० त० । १ अन्याये, “बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति” सांख्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थं प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २ वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । “प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि” गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्यं क्त्वा “प्रकृतादर्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति” लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यङ्गोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोऽगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः न्या० वृत्तिः । शब्दस्थानित्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । विवरणं निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३ कारणान्तरे “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य” इति सङ्गि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽत । अर्थालङ्कारभेदे “सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधम्नोऽन्तेरेणार्थान्तरन्यासोऽपि ततः” । क्रमेणोदाहरणानि । “दृष्टत्वायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयान्मोक्षमर्थेति महानद्या नगापगा” ॥ अत्र द्वितीयाद्वयतः सामान्योऽर्थः शोपपत्तिकः क्रियते । “यावदर्थपदां वाचमेवसाधाय साधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्वा मितभाषिणः” अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । “पृथ्वी ! स्थिरा भव भुजङ्गस्य ! धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं दधीधाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये द्विधीर्षामर्थः करोति हरकामुक्ताततज्जम्” अत्राततज्याकरणं पृथ्वी-

स्यैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । विवृणते हि विवृण्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” इत्यादौ सम्पहरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विवृण्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधम्नो उदाहरणानि वैधम्नो यथा “इत्यभाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनलयम् । शस्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥ अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीतेति” अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्यत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थकम्” सा० द० ।

अर्थ्यापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्देनानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे भीमांसकोक्ते १ प्रसितिभेदे । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिवतः । २ तत्साधने च यथोक्तं वे० प० । “ततोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । ततोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्ततोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्ततोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवचते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पनायस्मादिति वक्तव्यो हि समासेन वर्तते इति फलकरणयो रूढयोस्तत्प्रयोगः । नचेयमर्थोत्तरानुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्तिज्ञानेनान्वयिष्यन्तर्भावात् । व्यतिरेकज्ञानानुसापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति नानुव्यवसायः किन्त्वेनेदं कल्पयामीति” । “अद्वैतागमनासीरे साधुसा धुन्वती परान् । सेवामेवार्ज्ययत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा” ख० खा० । सांख्यादिभिश्च नैवं प्रमाणात्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा “एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीयतश्चैतस्य गृहभावाददर्शनेन बहिर्भाविस्थादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमतता दृष्टानां साध्यनुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सङ्गेकत्वं नास्ति तदान्यत्वास्ति, यदा व्यापककत्वास्ति तदान्यत्वं नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृहभावाददर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावाददर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य कचि-

तत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपज्ञौत' येनासिद्धोगृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपज्ञयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानेमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैतस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा ? न तावदात्र कचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपात्तोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितोगृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेपुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैवाभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्त्वौदासीन्यात् । तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् । उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति' सां कौ० । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा "व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि । सन् सत्त्वाश्रयः । व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च । सन् चैतो बहिरस्ति गृहेऽस्थितत्वात्स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्तिर्विषय-सिद्धिरिति भावः । सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैतस्येत्यादिना । गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् । ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधितत्वात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनैति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधितं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैतस्येति । ननु सत्त्वमाश्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यमाक्षिपता च तेन तन्माध्यवर्त्तिनोगृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधितत्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेश-

स्याप्याक्षेपइति भावः । परिहरति नेति । पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया सांशयिकेन संशयमापन्नेन । "सामान्यविषयं सत्तावाक्यं "गृहविषयं न वेति" संशयमात्रलब्धेन-गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात् । प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति । अस्य चैतस्य । प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्वन् । प्रतिक्षेपुं प्रतिरोडुमर्हतीत्येष्टान्वयः । सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम् । एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपवारयितुम् । विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिवसर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति । गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समावेशनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति । वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्येष्टान्वयः । विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषय इत्येकाविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्तासङ्गावात् अर्थापत्तौ किं समाधास्यते इति भावः । ३ अर्थालङ्कारभेदे 'दण्डापूर्पिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते' सा० द० । 'मूषिकेण दण्डो भक्षित' इत्यनेन तत्सहचरितमपूर्पमक्षयमर्थादायातं भवति इत्येष्टन्यायो दण्डापूर्पिका । अत्र च कचित् प्राकरणिकादर्थोदप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं कचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणे । "हारोऽयं हरिणाक्षीणं लुठति स्तनमण्डले । सुत्तानामभ्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः । विललाप सवाप्यगद्गदं सहजामयवहाय धीरताम् । अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" ॥ "यदकीर्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः" इति सुश्रुतोक्तेऽतन्वयुक्तिभेदे च ।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन् । निद्रागतन्दपादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।

अर्थित लि० अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ याचिते यस्य सकाशात् याच्यते स तस्मिन् । "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितोददौ" रघुः । तस्याविवक्षायां सुखे कर्मणि क्त । याचनाकर्माणि २ पदार्थे यद्वस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते तस्मिन् । अर्थिनो याचकस्य भावः तत् । ३ याच्नायां स्त्री ।

“न व्यहृत्य कदाचिदर्थिता” रघुः । याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलालाभ एव भवति । “यदर्थिता तु दारैः स्यात् क्रीवादीनां कथञ्चन” मनुः । ४ कामनायाञ्च । अर्थिन् लि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १ याचके, २ सेवके, असन्निहितधने ३ धनस्वामिनि । “नैस्तथार्थिनमवज्ञया मुञ्चः” “शात्रवादिषु पराङ्मुखोऽर्थिन” इति च माघः “यथा-कामार्थितार्थिनाम्” “ततः समानीय स मानितायी” इति च रघुः । ४ कार्यार्थिनि “ततोऽर्थीं लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या० स्मृ० । “स धर्मस्य सखः शश्वद् अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्” रघुः स्त्रियां ङीप् । “कान्तार्थिनी तु या याति” इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।

अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्यो देयमधीनं करोति अर्थिन्+साति । याचकाधीनतया कृते देये । “विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्-कृतः” नैषधम् । कृष्णस्यादियोगएवास्व साधुता ।

अर्थे अव्य०—के । साक्षा० । अर्थेकृत्य अर्थेकृत्वा इत्यथे असार्थकं सार्थकं साम्प्रदायिके गणरत्ने तु “विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च मान्तत्वं गणपाठसाम-ख्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्” इत्युक्तम् । तथाच २ अर्थशब्दार्थे च ।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन न तु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोमा भेदे । विवरणरूपमाशब्दे ।

अर्थोपक्षेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-ण्वल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके “अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्ग-मुखमित्यपि” सा० द० ।

अर्थ्य लि० अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने “वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे” कुमा० । “अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः” रघुः । २ पण्डिते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३ वस्तु-स्वभावे । अर्थादागतः । ४ न्याये । अर्थ-कर्मणि यत् । ५ याचनाकर्मणि अर्थनीये । अर्थाय साधुः यत् । ६ अर्थ-साधने लि० ।

अर्ह पीडने भादि० उभ० सक० सेट् । अर्हति ते आर्हीत् आर्हिष्ट । “रत्नः सहस्राणि चतुर्हं शार्दीत्” रघुः । आनर्ह अर्हकः अर्ही अर्हिला अर्हितः । अति-अतिपीडने । अत्यर्हितः अभि+आभिमुखेन पीडने । “अभेष्टाविदूथे” मा० उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्हः समीपवर्ती “कालोभ्यर्हं जलागमः” सा० द० । अन्यत्र अभ्यर्हितः । निस्+निर-

+वा-भृशपीडने । “सोऽस्यायं पराङ्गेव प्राणो निरर्दति” शत० ब्रा० । वि+विशेषेण पीडने “तद् या जर्मी व्यर्हतः पशौ वा पुरुषे वा” शत० ब्रा० । सम्+समर्हः नि+न्यर्हः वि+व्यर्हः ।

अर्ह याचने, गतौ, सक० पीडायां अक० भादि० पर० सेट् । अर्हति आर्हीत् । याचने “शरद्वधनं नार्हति चात-कोऽपीति” रघुः ।

अर्ह बधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्हि-दत् त । “येनार्हिदत् दैत्यपुरं पिनाको” भट्टिः । “अव्यर्हो गिरिकूटाभानभ्यर्हानार्हिदत् द्रुतम्” भट्टिः । सम्+सम्यक्पीडने “यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समा-र्हयत्” भा० व० प० प्रति+प्रतिरूपपीडने यस्य यत्कर्तृकं पीडनं तेनैव पुनस्तस्य पीडने “प्रत्यर्हयत संक्रुद्धो राघवः पुनराह्वे” रामा० ।

अर्ह न न० अर्ह-ल्युट् । १ गतौ २ पीडायां ३ बधे ४ याचने च । अर्हना स्त्री चुर० अर्ह-भावे युच् । १ हिंसायां बधे ।

अर्हित लि० अर्ह-क्त । १ पीडिते, २ गते, ३ याचिते च । ४ रोगभेदेन० “अर्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्दितं जनयत्यतः । वक्रोभवति वक्त्राङ्गं शीवा चाप्यपवर्तते । शिरश्चलति वाक्-सङ्को नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । शीवाचिवृकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैव-साविलम् । वायुर्हृदं त्वचि स्नापस्तोदोमन्याहनुग्रहः । तमर्दितमिति प्राङ्गव्याधिं व्याधिविशारदाः । क्षीणस्या निमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं वाङ्-तिवर्षं वेपनस्य च” इति सुश्रु० । “क्षयकासश्वास व्रणा शोऽर्हितापहम्” । “हनुमोक्षमधीमन्ममर्दितञ्च सुदा-रुणम्” इति च सुश्रु० ।

अर्हि तिन् लि० अर्दितमस्त्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते “अर्दिती कर्णशूलो च दन्तारोगी च मानवः” सुश्रु० ।

अर्ह पु० ऋध-टङ्गौ भावादौ घञ् । १ टङ्गौ । आधारे घञ् । २ गृहादौ । “आतून इन्द्र ! एतच्छस्त्राकमर्हमागहि” यजु० ३३, ६५ । “अर्हम् निवासदेशम्” वे० दी० । अधि+ऋध-अच् । टङ्गिप्राप्तप्राधारे श्वायौ । “कतमोऽध्यर्ह इति” प्रश्ने “योऽयं पवते” इत्युत्तरं दत्त्वा “तदाऽयं दयमेकद्वैष पवतेऽथ कथमध्यर्ह” इति प्रश्ने उत्तरम् । “यदस्मिन्निदं सर्व-मध्याधेति अस्मिन्वायौ सति इदं सर्वम् अधिकमाप्नोति प्राणः आप्न प्राप्नोति इति तेनाध्यर्ह” इति छा० उ० । करणे घञ् । ३ अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

द्विरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० ।

“अर्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५ समीपे अर्धदेव-
शब्दे उदा० समांसवाचिनस्तु एकदेशसमासः । अर्धर्धः
अर्धकायम् अर्धपिपपली क्षचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
र्द्धमावत्य तैलोक्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् खार्यास्तु
वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-
समासः । “क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
अवयवावयविनोर्भेदात् कश्चित् धर्म्मिपरता । अर्धप्रते
वर्धप्रते ऋध्-णिच्-कर्मणि अच् । ई खण्डिते
ति० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्धे कृते ।

अर्धक्षितं ति० अर्धं क्षतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे
अ(आ)र्धकौडविक ति० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर-
पदस्य दृष्टिः पूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।
अर्धखारी स्त्री अर्धं खार्याः एक० त० वा अच् । खारीपरि-
माणार्धांशे । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।

अर्धगङ्गा स्त्री अर्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
नादेरर्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।

अर्धगर्भं ति० अर्धे वत्सरस्यार्धे मार्गादौ पौषादौ वात्रह्णाखण्डसार्धे
गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसुदकं यस्य । सूर्यरश्मिभेदे ते
हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण
गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तासां शतानि
चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्रयेण गर्भधारण
सोक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च ८० स० उक्तम् यथा ।
“मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रथमि क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वा
वा सप्तपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यज्ञलक्षसप्तपगते गर्भं
शुद्धे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
म्भवाः रात्रौ । नक्तं प्रभवाद्याहनि, सम्भ्राजाताश्च सन्ध्या-
याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भामन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च ।
पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भवा
गर्भाः आषाढकृष्णे प्रसूतिमायान्ति । माघस्य कृष्णपक्षेण
निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या
सिते विनिर्देश्याः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले ।
चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः ।
चैत्रासितसम्भवाः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्धन्ति” इति ।
“सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, २६ । “वत्-

सरस्यार्धे गर्भस्थानीयसुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
अर्धगुच्छं पु० । अर्धः चन्द्रसमः गुच्छः । १ चतुर्विंशतिलतिके
अर्धगुञ्जा स्त्री अर्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तु सार्धपरिमाणे
“तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लीला० उक्तेः यव-
हयार्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदहति ठञ् । उत्तर-
पदस्य दृष्टिः पूर्वस्य वा । अ(आ)र्धं गौडिकः तत्परि-
माणार्हे ति० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्धचन्द्रं पु० अर्धं चन्द्रस्य एक० त० । १ चन्द्रस्यार्धे, तदाकारे-
२ नखक्षते, ३ गलहस्ते, ४ वाणभेदे, “रावणेन हृता सीता-
अर्धचन्द्रार्धभास्करा” महाना० “सार्धचन्द्रं विभर्त्ति
यः” कुमा० “अर्धचन्द्रसुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम्”
रघुः “शृगालाः सर्वे गलेऽर्धचन्द्रं दत्त्वा निस्सारिताः” ।
“तद्दीयतां द्रागेतस्यार्धचन्द्रः” इति च पञ्च० त० । गल-
हस्तस्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-
मुद्रा । (तेओडोति) ख्यातायां ५ त्रिवृति स्त्रीणां इतिलक-
भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । ह्रस्वे अतइत्वे । अर्धच-
न्द्रिका १ कर्णस्तोटखतायां २ चित्रपर्याङ्ग ।

अर्धचन्द्रकं पु० अर्धचन्द्र इव कायति कै-क । १ मयूर-
पिच्छस्यार्धचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्धचन्द्राक्षतिं पु० अर्धचन्द्राक्षतिरिवाक्षतिर्यस्य । गलहस्ते
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्धचोलकं न० अर्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् ।
(काञ्चुलोति) ख्याते कुपांसकवस्त्रे ।

अर्धजरतीयं पु० अर्धां जरतीव इवार्थे कन् । अर्धद्विहातुल्ये
न्यायभेदे स च अर्धं कुक्कुट्याः पाकाय अर्धं प्रसवाय यथा न
प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वसम्यग्भागस्यान्यपरत्वं न
युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसम्वाया
मिवान्तरालेऽवस्थानमर्धजरतीयकौशलम्” ८० उ० भा० ।
यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चाङ्गं कुक्कुट्याः पाकार्धमर्धञ्च
प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० गि० । जरत्या एव
पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्यं
करत्वमित्यर्थः “तुल्ययोर्निज्ञानार्थयोः प्रत्यप्रतिवचनयोः
प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धजरतीयोन्यायो न युक्तः
कल्पयितुम्” छा० भा० ।

अर्धजानवी स्त्री अर्धगङ्गावत् । कावेर्यां नद्याम् ।

अर्धतित्ति अर्धः असम्पूर्णस्तित्तिः । नेपालनिम्बे । [तत्के काळे ।

अर्धदिनं अर्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याऽंशे सार्धसप्तहूर्त्ता

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।

“इन्द्रं न वृत्ततरमर्द्धदेवम्” “एतद्वचं ददयुर्द्धदेवम्” अ०

१, ४३, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्” भा०

अ(आ)र्द्ध द्रौणिक लि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य ण्डिः

पूर्वस्त्वा । अर्द्धद्रोणपरिमाणाहं वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशतमध्ये

शतभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डला-

यकपलवृद्धिपलनखशस्त्रसृष्टिकोत्पलपलकार्द्धधारस्तुचीमुख

कुशपलाटोमुखशरारीमुखान्तर्ध्वनिर्चककुठारिकाव्रीहि-

खारावेतसपत्नवृद्धिशदन्तशङ्केषण्य” इति । “वृद्धिपलनख-

शस्त्रसृष्टिकोत्पलपलकार्द्धधारणि ऋदने भेदेने च” सुश्रु० ।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशोनारा

यणो यत् “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतुष्टयम् । अत्र

नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः

प्रवाहावधिस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः । हर-

गौरोरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

अर्द्धनाव न० अर्द्धे नावः अर्ध् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।

अर्द्धपण पु० अर्द्धे पणस्य । ‘वराटकानां दशकद्वयं यत् सा

काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः’ इत्युक्तपणस्याङ्गे काकिणीद्वये ।

अर्द्धपथ न० अर्द्धे पथः अर्ध् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः टण् उत्तरपदवृद्धिः ।

अर्द्धपञ्चालदेशभवे ।

अ(आ)र्द्धपादिक लि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व-

पदस्य वा ण्डिः । अर्द्धपादच्छेदाहं । “गोषु ब्राह्मणसं-

स्थासु क्षुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव दण्डः

कार्योऽर्द्धपादिकः” मनुः अर्धपदं मर्हति ठञ् उत्तर-

पदस्य ण्डिः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणाहं उभयत्र

स्त्रियां ङीप् । [पोते (तिसिरीति) ख्याते पक्षिणि ।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चितकण्ठक ।

अर्द्धपुलायित न० “शताङ्गार्द्धक्रमादूनैर्मण्डलायितवल्गितैः ।

उन्मुखस्याश्वमुखस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति” परिभाषिते

अश्वगतिभेदे ।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् “नातः” पा० नोत्तर

पदस्य ण्डिः पूर्वस्य त्रवा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणाहं स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धे भागस्य । भागस्याङ्गे “तद्वर्द्धभागेन

लभस्व काङ्क्षितम्” कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व

पदवृद्धिः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागाहं लि० “जातो-

ऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्वरोभयेत् । ऋते पितरि

कुर्यात्सं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्” या० स्मृतिः ।

अर्द्धभाज् लि० भज्-णि उप० सं० । अर्द्धां शूद्रे “निधीनां

तु पुराणां च धातूनामेव च क्षितौ । “अर्द्धभाज्यक्षणा-

द्राजा भूसेरधिपतिर्हं सः” मनुः ।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । “आह्वरर्द्धभ्रमं नाम

श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे

यथा “स स त्व र ति दे नि त्वं

स द रा म र्ध ना शि नि ।

त्व रा धि क क सं ना दे

र म क त्व म क र्ध ति” किरा०

अग्निपुराणे तु “गोमूत्तिकार्द्धभ्रमके” इति कान्ततया-

पठित्वा “पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्याद्विन्यासमेतयोः । न्यस्यता-

मिह वर्यं नामधोः भ्रमभागिणास् । अधोः स्थितवर्णां ना-

माचतुर्थपदं नयेत् । तृतीयपादं नयेदूर्ध्वं पादार्द्धं प्राति-

लोस्यत” इति तल्लक्षणमुक्तम् । अयमर्थः तस्य गताः पञ्च-

रेखाः ऊर्ध्वगताश्च नव रेखाश्चेत्या एवं द्वाविंशत् कोष्ठानि

भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरका-

श्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने

द्वाविंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादार्द्धगता

आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु

यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्ति-

मादिपङ्क्तिषु उर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्य कोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः

श्लोके निवेश्याः । एवं द्वितीयपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो

वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः

अपरार्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमादि-

पङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः । तृतीयपादार्द्धगाः आद्याश्चत्वारो

वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्त-

रार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-

कोष्ठगाः चतुर्थपादार्द्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः अधोः-

क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्धगता

श्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगाः

यथा भवेयुस्तथा वर्ण विन्यासो विधेयः । एवं सति यथा

प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमुक्त-

प्रकारेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णग्रहणेन एवं

अन्तिमादिषु, ऊर्ध्वार्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन,

उत्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन

अग्निमादिषु उपान्तिमकोष्ठगवर्षाग्रहणेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्वेवाय सर्वतोऽनुलोमविलोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च वन्धः अनुष्टुप्छन्दस्वेव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम् । एवम् “अभीकमतिकेनेद्भू भोतानन्दस्य नाशने । कनत्सकामसेनाके मन्दकाममकमस्यति” माघहोकेऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाश्वक पु० अर्धं माणवकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माणवकरास्यचतुर्विंशतिलतिकत्वात्तस्यार्धं मानतयास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः । विन्धर्वचन्द्राकारव्यञ्ज्यायां रत्नरूपपायाम् वाचि रतद्वाच्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यातुच्यायां विशेषतः” देवीमा० “अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽयर्धमात्रा महेश्वरी । उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं सृष्टं बुधैः । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवीसर्वोत्तमा सृष्टा” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य । रहल्वर्णे लि० “व्यञ्जनं चार्धमात्रक”मित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे० त० । पञ्चदशाह्वात्मके मासस्यार्धरूपे पक्षात्मके काले “दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति शत० ब्रा० । “तत्त्रिंशता भवेन्मास” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशलत्वम् “ऐरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता । “कतसुनि यमशरमङ्गलर्तुभास्करादिधामाङ्गे” । प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्यकरणाय” । ज्यो० त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला । “कालस्य वेला रवितः शराक्षिकालानलागा-बुधयो गजेन्दू दिने, निशाग्रामृतवेदेनैतनगेषुरामा विधुदन्तिनौ च” ज्यो० त० । यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च ॥ रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः । बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला ॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमा-

वेशेन द्वयीर्वर्ज्यता यथोक्तं “रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च शोभे सप्त द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे वाणतृतीयकम् । गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलेव । तद्दोषोऽप्युक्तः “यात्रायां मरणं काले (काल-वेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मबधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्तजेत्” ज्यो० त० । दिनविशेषे तदीशविशेषोऽपि ज्यो० त० उक्तः । “वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्यङ्गोः पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकाङ्क्षे भवन्ति हि । रवीज्येन्दुश्च गुह्यज्ञानचरवयो निशि । रविशुक्रज्ञ-रात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तद्गङ्गाः परेष्वेवम्” अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयासाङ्गि-धिपः । ततो द्वितीयेऽस्तु रात्रौ वारेशामेक्षया पञ्चमः, पुनस्तदमेक्षया पञ्चमस्तृतीयेऽस्तु एवं क्रमेण ज्ञेयः । दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेऽस्तु वारेशामेक्षया षष्ठस्तदमेक्षया पुनः षष्ठस्तृतीयेऽस्तु इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः ॥ एतच्च पताकीवेधे पापस्वामिकस्य रिष्टस्तृचकताविवेचना-र्थम् अन्यत्र शुभकर्मसु वर्जनार्थञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्यस्य अर्धरथः रथी अर्द्धः असंपूर्णरथः । असम्पूर्णं रथिनि । “सखा ते दयितो नित्यं य एष रथकर्कशः । उत्साहयति राजंस्त्वं विपद्दे पाण्डवैः सह । एष विकल्पनो नीचः कर्णोवैकर्त्तनस्तव । मन्त्री नेता च वन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः । एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रथे । विद्युक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः । कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां विद्युक्तः सततं घृणी । अभिशा-शापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करणानां वियोगाञ्च तेन मेर्द्धरथो मतः । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोक्ष्यते । ततोऽब्रवीत् पुनर्द्वीपः सर्वशस्त्रभृतां वरः । एवमेतत् यथास्य त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन । रथोरथेऽभिमानो च विमुक्तश्चापि दृश्यते । घृणी कर्णः प्रसादी च तेन मेर्द्धरथो मतः” इति भा० उ० प० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्धसमा० । रात्रेः स्तुत्यार्द्धभागे याम-द्वयपूर्त्तिकाले “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्यमनागतम्” “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि” “सम्पूर्णं चार्द्धरात्रे चेति” च देवी पु० । “कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्” गर्गः । “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः” । “अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः भु० भी० । “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रवि संक्रमणं भवेत्”

ज्ञाता० जावा० । “प्रभाते चार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्यात्
परेऽह्नि” भविष्य पुरा० । “अथार्द्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे”
रघुः “मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुङ्क्ता च सामिषम्” मनुः ।
अर्द्धचं पु० न० अर्द्धम् कचः एकदेशित० अच समा० । कचोऽर्द्ध-
भागे “अर्द्धं चैर्द्धं च प्रतिगृह्णीयात्” शत० ब्रा० । “कचः
पादं मातया कल्ययन्तोऽर्द्धचैन” अथ० ८, १०, १६, अस्य
परिमाणवाचकत्वात् वीशायां शम् । अर्द्धचैः । अर्द्धच-
मर्द्धचमिति वीशावृत्तौ कारकभूते अर्द्धचैः “तस्य वाससा
पाणिभ्यां पाणी संदृष्ट्वा सावित्रो मन्वाह पञ्चोर्द्धचैः
सर्वाम्” कात्या० १७, १, १८, ‘तस्मादर्द्धचैः शंसेत्’
शत० ब्रा० । “अथार्द्धचोद्गोवा इमौ प्राणौ” शत० ब्रा० ।
अर्द्धचादि पु० इत० । “अर्द्धचाः पुंसि चेति” पाणिन्युक्ते
पुंनपुंसकलिङ्गादुपशसननिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः
१३, १४ पृष्ठे दर्शितः ।
अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः ।
लक्ष्मीनारायणलक्षके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूपं यथा “उद्यत्
प्रद्योतनशतचिं तप्तहोमावदातं पार्श्वे दन्दे जलधिसुतया
विश्वधातया च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-
सापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकोचक्रपाणिमिति”
अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तद्वृत्तत्वादुपचारः । विसर्ग
सदृशकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कस्योः परत जिह्वा-
मूलीयाख्ये पफयोः परतः उपाध्यानीयाख्ये च वर्णभेदे
अर्द्धं विसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।
अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटालदर्शने ।
अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः बौद्धभेदः ।
वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-
शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराद्यविनाशस्वीकारेण
आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-
वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु
वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनाशिकवत्
सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-
रेण चित्तस्य स्थायित्वाङ्गीकारभावेण ततो वैलक्षण्य-
मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा
विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।
अर्द्धवैश्वस न० अर्द्धस्य वैश्वसं वधः । अर्द्धवधे “विधिना
कृतमर्द्धवैश्वसम्” अर्द्धोवा आत्मनो यत् पत्नी” इति
श्रुतेस्तस्य नाशे पत्न्या अर्द्धनाशयुक्त इति तथोक्तम् ।
अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे० त० । १ पञ्चाशत्संख्यायां

२ तत्संख्यान्विते च । “वैश्वोऽप्यर्द्धशतं द्वे च” मनुः ।
क्षचित् ईत० । तत्रैवार्थे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य त्रैलो-
क्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । [शनमप्यत्र ।]
अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० । अर्द्धा-
अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाडका) इति ख्याते मत्स्यभेदे
अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-
स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये
अर्द्धसमं वि० अर्द्धेन समः । १ अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे “प्रथमा-
ङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् द्वितीयस्तु र्यवदृत्तं
तदर्द्धसमस्यते” वृत्तरत्नाकरोक्ते २ वृत्तभेदे न० यथा
“अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पुष्पिताया” एवमुपचितादीनि ।
अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकटयस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति
इति १ हलसाध्यकलशस्यार्द्धभाजि । “मूत्रेषु दासगो-
पालकुलमित्वाङ्गीसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-
त्मानं निवेदयेत्” या० सूत्रिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम्
मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम्
दर्शितं यथा “दासनापितगोपालकुलामित्वाङ्गीसीरिणः
एते मूत्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा
“वैश्वकन्याससुतपन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः
स ह विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन
वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्षसङ्कर-
भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्थेऽपि ।
अर्द्धहार पु० कच-वृद्धौ अच अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-
षष्टिलतिके हारभेदे ।
अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातो योचितभागस्य
१ तुल्यार्द्धभागे २ सर्वद्वयस्यार्द्धभागे च ।
अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यार्द्धस्य एक० त० । तुल्यभागरूप
स्वांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । “चरोरर्द्धार्द्धभा-
गाभ्यां तमयोज्ज्वासुभे” रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाशे-
ततोऽर्द्धार्द्धे तु तण्डुलाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत्
पुलादिमस्तकम्” कात्या० स्मृ० ।
अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “मो विसर्जनाव-
सरे समं हि दिवौकसं समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य” शकु० ।
“अर्द्धासनं गोत्रभिदाघितवौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोत्र-
भिदोऽध्यवात्सीत्” भट्टिः । अर्द्धं सम्पन्नमसनं त्यागः विच्छे-
पश्च । २ स्नेहेन दाने ३ अकुतुसने च धरणिः ।
अर्द्धिकं वि० अर्द्धमर्हति टिठन् स्त्रियां ङीप् । १ अर्द्धभागाहं

“तदर्द्धिकं पादिकं स्थात्” मनुः २ अर्द्ध सीरिशब्दार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् लि० अर्द्धं यहीतत्वेनास्यस्य इति । अर्द्धं यद्गुणार्थं “सर्वेषामर्द्धिनोमुखास्तदर्द्धिनार्द्धिनोऽपरे । ततोयिनस्तृतीयां शास्त्रोपांशास्त पादिनः” । गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धं क लि० ऋध-वा० उक्त्वा । सम्पन्ने षड्विंशति “एकमतिरिति” जुहोति तस्मादेकः प्रजासङ्गुक्तः ” शत० आ० ।

अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धुमिन्दोः एकदे० त० । १ चन्द्रतुल्यांशे “जटा-जटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखरा” दुर्गाध्यानम् । तदाकारत्वात् २ नखजते ३ तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तमुद्राभेदे ४ अर्द्धचन्द्राकारे वाणे च ।

अर्द्धात्ता न० अर्द्धसुक्तम् वच-भावे क्त । अर्द्धं कथने । “रामभट्टे लङ्घेत्ते महाराज” । इति वीरचरिते कञ्जुकिवाक्यम् ।

अर्द्धादक न० अर्द्धदेहव्यापकमुद्रकम् शाक० त० । देहार्द्धव्यापके उदके । “अर्द्धादके तु जाङ्गल्यां स्थितेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मायुज्यमेति च” अग्निपु० ।

“अर्द्धादकं चरणान्नाभिपर्य्यसुदकम्” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धादय पु० अर्द्धस्य समष्टस्य पुण्यस्य उदयो यत् । तिथि-नक्षत्रादियोगविशेषे “माघेमासि आमावस्या यदि अर्क-युता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा । अर्द्धादयः स विज्ञेयः सूर्यपर्वशतैः समः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धादये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्म-संस्मिताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सेतुसन्नि-भमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमा-घयीः । अर्द्धादयः स विज्ञेयः कोटिस्थूर्य्यमहैः समः” स्तो० पु० । “अर्द्धादये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिण्युधे” दृष्टान्तरादयम् ।

अर्द्धादयासन म० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन अर्द्धक्षेपेणासनम् “अर्द्धादयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवस्थं तिष्ठति” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुमौलावस्थ । चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धादक न० अर्द्धमूरोः अर्द्धादकं तत्र काशते काश-ड ।

१ ज्योतिषरपर्य्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धाद-पर्य्यन्ते चोलाकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्धात् लि० अर्द्धं खेदम् तत्र भवो वा वा यत् १ अर्द्धं सम्बन्धिनि २ अर्द्धं भवे च । ऋध-णिच्-यत् । प्रवर्द्धनाहे “विदुषा चिदर्द्धः

स्तोमः । ऋ० १, १५६, १, “अर्द्धात् वर्द्धनाहम्, भा०

“शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्द्धात्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० ऋ-णिच्-एक् ल्युट् । १ निक्षेपे, २ सत्यत्यागासुख व्यापारे ३ निवेशने च । “पादांर्पणालुपहृपूतप्रहम्” “सैयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण” “सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः” इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतम्” “तत् कुरुष्व मदर्पणमिति” च गीता करणे ल्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूहूमन्त्रतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युटि । ईदेवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधि-करणे ७ वज्रादौ । कर्म्मणि ल्युटि । ऋहविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पित लि० ऋ-णिच्-एक् च क्त । १ दत्ते २ निक्षेपे ३ निवेशिते “तदनुज्वलनं मदर्पितम्” कुमा० । “भयार्पित मनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरात् कुरुष्यावत-तीर्षः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवापितम्” इति कुमा० ।

अर्पिस पु० ऋ-णिच्-एक् च इत् । १ हृदये, अयमांसि च ।

अर्प्यं त० ऋ-णिच्-एक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे ३ त्याज्ये च ।

अर्ध(र्व) हिंसने भादि० पर० सक० सेट् । अर्ध(र्व)ति आर्धी(र्वी)त् आन(र्वी)र्त् ।

अर्धु(र्वु)द न० अर्ध (र्व) विच् तस्मै उदेति उद्+इण्-ड ।

(आव् इति) ख्याते १ मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्माश्रयेषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः “पृथग्-दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्मा व्यपान्त्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मास्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्धा मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मा व्यापान्त्रयान् । विकारान् जनयत्याशु नामतस्तान् निबोधत” इत्युपक्रमस्य उत्सर्हि नोप्रभृतीन् एकविंशति भेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र “वर्त्मा-न्तरस्थं विषमं यन्धिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्धुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्” इत्यर्धुदलक्षणात् अर्धुदञ्च नानाविधं मांसार्धुदशोणितार्धुदादिभेदात् । “क्षण-स्फोटीसरक्तं पिण्डकाभिश्च पीडितम् । यस्य वस्तिरज-शोपा ज्ञेयं तच्छोणितार्धुदम् । मांसदोषेण जानीया-दर्धुदं मांससम्भवम्” एवं भेदोर्धुदादयोऽपि ततोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्त्वा अर्धुदमवजं खर्वनिखर्वमहापद्मगङ्गवस्तत्वात्” लीला० “इमा भेदग्न ! इष्टका धेनवः सन्वेका च दश च दश च शतं

च शतं चेतुपक्रस्य 'अर्बुदं चन्यर्बुदञ्च इति यजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ असुरभेदे च पु० । 'महान् चिदर्बुदं
 निक्कसी पदा' ऋ० १, ५, १, ४, ईकाद्रवेये सर्पभेदे पु० पञ्च-
 मेऽहनीत्युपऽक्रस्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य
 सर्पाविशः" इति शत० ब्रा० । अस्वूनि ददाति दा-क वेदे
 मस्य रः । ७ मेघे "न्यर्बुदं वाटधानो अयुः ऋ० २, ११,
 २०, "अस्वूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य दमांसपिण्डभेदे "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री
 चेत्पेशे, नपुंसकेऽर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे
 न० "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० स्मृ० "द्वितीये तु
 मासि अर्बुदमोषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इन् । सर्वव्यापके
 ईशाने । "अर्बुदिर्नाम योदेवईशानस्य न्यर्बुदिः । याभ्या-
 मन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी महती" अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भ पु० ऋ-भ १ बालके । २ अत्ये च । "नाभादीषते न महो-
 विभाती । ऋ० १, १२४, ६, "अर्भात् अत्यात्" भा० ।
 "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ० १, ७, ५ । अर्भे खल्येऽपि धने
 निमित्तभूते" भा० । "यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्"
 ऋ० ८, ४७, ८, "अर्भात् अत्यात् एनसः" भा० ।
 अर्भक पु० अर्भएव स्वार्थे कन् । १ बालके, "महद्भग्नो नमो
 अर्भकोभ्यो नमोयुवभ्यः" ऋ० १, २७, १३ । "वृद्धमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्" भाषः "अर्भकोन कुमारकोऽपितिष्ठन्नवं
 रथम्" ऋ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च ३ लगे, ४ अत्ये,
 "नमो "नमोमहद्भग्नोऽर्भकोभ्यो नमोवः" यजु० १६, २६ ।
 ति० "अर्भकौक्त्वात्तद्वापदेशाच्च" शा० सू० । अर्भकमल्पम्
 भा० "यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-
 कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्" भा० ५ सट्ठे च ति०
 अर्भग ति० अर्भमल्पं गायति गै-शब्दे च । बालके । "यावर्भ-
 गाय विमदाय" ऋ० १, ११६, १ ।
 अर्भ न० ऋ-सन् । चिरन्तनधामनगरादौ "अर्भे चावर्षे द्व्यच्
 त्व्यच्" पा० शुभ्रास्मिन्कुक्कुटास्मिन् अवर्षे किम् वृहदस्मिन् द्व्यच्
 त्व्यच् किम् कज्जलास्मिन् अमहद्व्यमित्येव । महानवा-
 स्मिन् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्थ्य-
 शुक्लास्मरक्तास्मसांस्मास्यार्थ्यभेदात् । तल्लक्षणं नान्ता-
 स्मशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्माणि सन् । १ गन्तव्यदेशे । कुलिते कन् । अर्भकः
 अरणीये कुलितस्थाने ४ श्शशानादौ "वैलस्थानके अर्भके

महारणस्ये अर्भके" ऋ० १, १२३, ३ । "अर्भके
 श्शशानादौ" भा० ।

अर्भग पु० ऋ-बा० सन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिभाषे ।

अर्भन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिगुल्लघतजाधि
 मांसस्नायुर्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । सुप्तः शुक्तिका चाज्जुन
 पिष्टकौ च जालं सिराणां पिष्टकाश्च याः सुप्तः । रोगा बला
 सपथितेन सार्द्धमेकादशाक्षयोः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि
 यथितमिहार्भं शुक्लभागे विस्तीर्णं तदुत्तरधिरप्रभं
 सनीलम् । शुक्लाख्यं ऋदु कथयन्ति शुक्लभागे सन्नेतं
 सममिह वृद्धं चिरेण । यन्मांसं प्रचयसुपैति शुक्लभागे
 पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितास्म । विस्तीर्णं ऋदु वृहलं
 यदुत्तुप्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् पिशितसुपैति टाड्यमिति, इति सुश्रु० ।
 अर्भ यज्जालवद्वापि तदप्युन्माज्यलम्बितम् । अर्भ
 चाल्पन्दधिनिभद्भीलं रक्तमयापि वा । छेद्यमेव तदस्म-
 स्यात् कृष्णमण्डलगश्च यत्" । अर्भवन्मण्डलाप्येण वडि-
 शेनावलम्बिना । अर्भाणि पिष्टकां हन्यात्सिराजालानि
 तेन वै" इति च सुश्रु० ।

अर्थ्य ति० ऋ-यत् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पत्न्यान्तु ङीप् ।
 अर्थ्या । वैश्यपत्न्याम् तत्र आनुक ङीप् चार्थाणीत्यपि
 "अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोः" पा० "अर्थ्यत्वतियाभ्यां वा" वार्त्ति० ।
 अर्थ्याणी अर्थ्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयौगे तु ङीप् सि०
 कौ० । ३ अष्टे ति० । "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः
 ऋ० ७, १००, ५, "सुभद्रस्यर्भोजनं विभर्षि" ८, १, ३४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । "कृष्णादु-
 दस्यादर्वा" ऋ० १, १२३, १ । "अर्थ्या अरणीया
 पूजनीया" भा० ।

अर्थ्य मन् पु० अर्थ्यं अष्टं मिमीते मा-कनिन् । १ स्त्र्ये,
 तद्देवताके २ उत्तरफलपुनीनक्षत्रे, ३ अर्कड्ये, ४ पिष्टृणां
 राजनि "पिष्टृणामर्थ्यमा चास्मि" गीता । द्वादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । "धातार्थ्यमा च मित्य
 वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-
 दशमः सृष्टः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजवन्त्योज
 धन्यजः इति विष्णुः पु० एत एव कश्यपादित्यां
 जाताः । भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता
 भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि
 भारत । धाता मितोऽर्थ्यमा शक्रः वरुणस्त्वंशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः एकादश
स्तया त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्चतुर्ते । कल्पभेदान्नामभेद
इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
नरोऽर्थमणोमरुतः कवन्विनः” ऋ० ५.५४, ८ ।
“अर्थमणे स्वाहेति तदेनमस्य सर्वसार्थमणं करोति
शत० ब्रा० ।

अर्थमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अनुकम्पायाम्
ठन् । “शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात्”
पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थमदत्ते ।

अर्थस्य पु० अर्थस्यैव स्वार्थे वेदे यत् । सूत्र्ये “अर्थस्य
वरुणमित्वा वा सखायं वा सदमिद्धातरं वा” ऋ० ५.८५, ७ ।
अर्वन् पु० ऋ-वनिप् । १घोटके, २इन्द्रे, ३गोकर्णपरिमाणे
च । स्त्रियामर्वती सा च ४बड्वायां ५कुट्टिन्यामपि ।
अस्य सुभिन्ने तादेशः अर्वन्तो अर्वतः । “स्त्र्योक्तप्रपञ्च-
सर्वतां ब्रजाः” मावः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव
तादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४गमनशीले
ति० स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अर्वरी ।

अर्वाक ति० अवरमकति गच्छति अक-वक्रगतौ अण्
पु० अवरस्वार्वादेशः । समीपे “यन्नासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेषजम्” ऋ० ८.८, १५ “अर्वाके समीपे” भा० ।

अर्वाककाल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्त्वभवः
ठञ् न वृद्धिः अर्वाककालिकः अवरकालभवे ति० “तान्य
व्याककालितया निष्फलान्यन्वृतानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्वोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्वोतरेतोयस्य ।
जङ्घरोतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलस्य । चमसे । “अर्वाग्विलस-
मस ऊर्ध्वभ्रस्तस्मिन् यशोनिहितम्” शत० ब्रा० ।

अर्वाच् अय्य० अवरं काले देशे वा अञ्चति अनच्-किन्
पृषो० अर्वादेशः । १पश्चात्काले २मध्यकाले “अर्वाग्दश-
भ्यो वर्षभ्यः” भुज० ४तत्कालवर्तिनि ति० “ये केचि-
दस्मादवाञ्चो लोकाः” ऋ० ७.७ । “कथं वा दीयतामर्वाङ्-
मुनिता धर्म्मरोषिणी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्मी-
दव्या “अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति” शत० ब्रा० । ३विपर्यस्ते
अर्वाच्+असि तस्य लुक् । ४अवरकालादौ ५मध्येच अय्य० ।
ततोभवार्थे व्युल् तट् च अर्वाकतनः । तद्भवे ति० स्त्रियां
ङीप् । [गभे] यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु वृष्टिहेतुदकं
अर्वाचीनं ति० अर्वाग्वभवः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो यावा कृणोत” ऋ० १.८४, २, “यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” शत० ब्रा० ।

अर्वावत् ति०, अवरकालोऽस्त्यस्य मतुप् पृ० अर्वाभिशः दीर्घः
मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो न आगहि परावितश्च”
ऋ० ३.४०, ८ । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे “इदमहमर्वावसोः सद्ने
सीदामीति” अर्वावसुर्ताम देवानां होता तस्यैव सद्ने
सीदति” शत० ब्रा० “अर्वाक् वसु धनमस्य पृथो” भा० ।

अर्व्वुक् पु० अर्व-हिसने बा० उक्ञ् । आटविके दक्षिणदेश
स्येनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीना अर्व्वकाश्चैव
राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्वान्
अजयत् पाण्डु नन्दनः” भा० स० प० सहदेवदिग्विजये ।

अर्श ति० ऋश+अच् । अस्त्रीले पापिष्ठे “अनर्शरातिशब्दे
१५१ पृष्ठे उदा० । २अर्शोरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अस्त्यर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त
भूते “अर्श आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गन्धः
अर्शस् उषस् तन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अघ, कर्दम
अम्ब, लवण, (खाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(सं) स न० ऋ-असुन् शुट् (शुट् दन्तादिरित्यन्ये) ।
बलिकाकारे गुह्यस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “षड-
शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि
चेति ॥ तत्त्वानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपयैर्ष्वि रूद्धाध्यशन-
स्त्रीप्रसङ्गोक्तुकासनपुष्टयानवेगविधारणादिभिर्विशेषैः प्रकु-
पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा
यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदभा-
गस्य प्रदुष्य बलीष्मांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्तादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
नाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शासीत्याचक्षते ॥
तत्र स्थूलान्द्रप्रतिबद्धमर्जं पञ्चाङ्गुलं गुदमाकुलस्मिन् बलय-
स्त्रिस्तोऽध्यङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवर्णी
चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्त्यर्शमेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ शङ्खा-
वर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि
वर्णतः सम्प्रकीर्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यङ्गं गुदौष्ठः
परिकीर्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठदङ्गुलमात्रे । तेषान्नु
भविष्यतां पूर्वरूपाणि, अन्ते न शङ्खा कृच्छ्रात्मनिरस्त्रीका
सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यसङ्कारवाकुल्यमच्छोश्च त्र्यधुरन्द-
कूजनं गुदपरिकीर्तनमाशङ्का पाण्डुरोगप्रक्षणी दोषशो-
षणं कासश्चासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च । जाते-

चेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र सारुतात्-
रिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकोरो-
नाडीमुखस्त्वचोसुखाकृतानि च भवन्ति । तैरुपहतः सग्लं
संहतमुपवेश्यते कटीप्रक्षपाच्च मेदुगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्मावीलाहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कण्ठवड्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति । पित्तान्नीलाभ्यामिति तनूनि विसर्पणीणि पीतावभासानि
वक्रप्रकाशानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौ-
कोवक्त्रसदृशानि प्रकृतिद्वानि च भवन्ति तैरुपहतः सखिधर-
मतिसार्थ्यते ज्वरदाहपिपासासूर्च्छाशोषद्रवा भवन्ति,
पीतत्वड्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
क्षेष्मजानि चेतानि महामूलमनि स्थिराणि वृत्तानि
क्लिग्धानि पाण्डूनि कोरोपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न
भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूवड्नखानि च भवन्ति तैरुपहतः
सल्लेष्माणमनल्पं सांसधावनप्रकाशमतिसार्थ्यते शोफशीत
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्लत्वड्नखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तजानि न्यधोधप्ररोहविद्रुमकाकणलिकाफलसदृ-
शानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विस्फुजन्ति तस्यैवा-
तिप्रवृत्तौ शोषितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि
सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोषितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्तव्यं विशेषतश्चात्र
उद्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यल्पं खानि
तैरुपद्रुतः कशोऽल्पभुक् सिरासन्तगात्रोऽल्पप्रजः क्षीण
रेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पान्निघ्राणशिरोऽक्षिअवण-
रोगवान् सततमन्द्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः
पीड्यते ॥ “अर्श आद्या महारोगा अतिपापाद्भवन्ति
हि” । शाता० सू० । पृषो० सलोपः । अर्शमथ्यत् न० ।

अर्शस्य लि० अर्शस्-अस्त्वर्थेऽच् । बलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते ।

“होनक्रियं निषपुरुषं निश्चन्दोरोमशार्शसम्” मनुः ।

अर्शसान लि० कृश-असानच् सुट् च । बाधके हिंसके “अव
प्रियमर्शसानस्य” ऋ० २, २०६ “अर्शसानस्य बाधमानस्य” भा०
न्यर्शसानामोषति ऋ० १०१ ३०, ८ २ मन्दे हासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिन्यर्शसानमोषति ८, १२६, “अर्शसानं
बाधमानं मन्दे हास्यमसुरम्” भा० । [डोप् ।

अर्शिन् लि० अर्शमस्य इति । अर्शो रोगयुक्ते स्त्रियां
अर्शोऽन् पु० अर्शो हन्ति हन-ट । (ओल) १ शूरणे, २ भक्तताके

च १ अमनुष्यकर्तृकार्शो हननकारकमात्रे लि० “अर्शोऽन्
कारभं मूलं मानुषन्तु विषापहम् “यच्चान्यदपि स्निग्ध-
मर्शोऽन्मृष्टमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः ।

स्त्रियां डोप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०

अर्शोहित पु० अर्शसि हितः सेवनेन तद्वाशकत्वात् ७त० ।

१ भक्तताके । २ अर्शो रोगहितकारकमात्रे लि० अर्हित
इति छेदे । ३ तत्वाहितकरे लि० ।

अर्षण न० ऋष-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।

२ गमनसाधने स्त्रियां डोप् । “याः सीमानं विरुजन्ति
सूत्रानि प्रत्यर्षणोः अथ० ८, १८, १३ ।

अर्ह योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हति आनर्ह
लोके, वेदे तु आनर्ह । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक० ।
अर्हीं अर्हितः अर्हितुम् अर्हिवा अर्हणम् अर्हन्
“द्विवाण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” रघुः । “गुरोर्गुरौ सन्नि-
हिते गुरुवन्मानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति माषकम्
मनुः । स तस्मात्सुमर्हति” ऋतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोचिषुमर्हसि” गीता । कचिदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मलिलं नार्हसे प्राप्त ! दातुमेषां हि
लौकिकम्” “रावणो नार्हते पूजाम्” इति च रामायणम् ।

अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिहत् त ।
“राजार्जिहत्” मधुपर्कपाणिः । भट्टिः । अर्हवासास ।
अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “स्रग्विणं तल्प-
सामीनमर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रभृतिभिः सम्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सम्मानने ।
“अभ्यर्हितञ्च” का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु० अर्हति च उ० अर्ह कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराधये
१ ईश्वरे २ शक्रे च । ३ पूजनीये लि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति माषकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियाहोऽर्हः” विष्णुस० । “पूजास्तुतिनमस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५ पूजने ।
अर्हति स्वा० अर्ह-कर्त्तरि अच् । ईयोस्ये लि० ।
“तस्माद्गार्हा वयं हन्तुं धासं राट्ठान् स्वबाभवान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराज्यस्य अयं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा० ।
“नियुक्तायामपि पुमान् नाथ्यां जातोऽविधानतः । नैवाहः
पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात्
कर्मणि न षष्ठी “पूजाहोवरिस्तदन” गीतायान्तु “कर्म-
खण्” अण् उप० स० । भावे घञ् । ७ गतौ दयोग्यत्वे
धातुनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात् अर्ह-कर्मणि घञ्

६मूल्ये “महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः” कुमा० “महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी शय्या” इति मन्त्रि० ।

अर्हण न० अर्ह-भावे ल्युट् । १पूजने । “शिष्यवर्गपरिकल्पिता-
हणम्” रघुः अर्हतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने
द्रव्ये । “अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंसाय केवलम्” मनुः
भावे युच् । “अर्हणा पूजायां स्त्री । “अर्हणामर्हते चक्रु-
र्नयोनयचक्षुषे” रघुः पूज्यदेवरिपुर्हणं हरिः” माघः ।

अर्हणीय त्रि० चु० अर्ह-कर्मणि अनीयर् । १पूजनीये ।
अर्हतेऽनेन करणे अनीयर् अर्हणे साधु क् वा । पूजा-
साधनद्रव्ये “अर्हणीयगवानुमन्त्रणे विनियोगः” भवदेवः ।
अर्हत् त्रि० “अर्हः प्रशंसायां कर्मणि शब्दः । ४पुञ्ये “अर्ह-
णामर्हते चक्रुः” द्वितीयहान्यर्हसि सोढुमर्हन्” इति च
रघुः “सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्वैलोक्यपूजितः । यथा-
स्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः” इत्युक्तलक्षणे जैन-
देवे पु० । तन्मतं सर्वदर्शनसंग्रहात् संगृह्यते ।

“ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
द्धतिमध्यास्ते सद्भावप्राप्तकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्त्वानुप-
लब्धात् तथाचोक्तं तोतातितैः “सर्वज्ञोऽवश्यं तावन्ने-
दानोमस्मादादिभिः । दृष्टो न चैकदेवोऽस्ति लिङ्गं वा
योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञ-
बोधकः । न च तत्त्वार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्पते ॥
न चानुवदितं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे-
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् । कृतिमेण
त्वसत्त्वेन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
ज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्पितं कथं सिद्धिरन्यो-
न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन
तदस्तिता । कथं तदभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तराद्वे ॥
असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचमान्मूलवर्जितात् । सर्वज्ञसमवग-
च्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानतु ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्वदि
पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो
वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवदित्यादि” ॥
अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधाय सद्भावप्राप्तकस्य प्रमाणपञ्च-
कस्य तत्त्वानुपलब्धादिति तदयुक्तं तत्सद्भाववेदकस्यानुमा-
नादेः सद्भावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
क्षात्कारि यथा अग्रतमिहिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारितीति ।
तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनावसाक्षि-
खिलार्थज्ञानात् नाप्यन्यथातुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं
भविष्यन्तं स्वरूपं व्यवहितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थसमवग-
मयतीत्येवं जातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचा-
रणानिवन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
र्थग्रहणस्वभावकत्वसात्मनोऽभ्युपगमम् । न चाखिलार्थ-
प्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सत्यगृह्यनादित्यलक्षणा
स्वभावप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशाद-
शेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं
तस्य सर्वज्ञस्यानादिसुक्तत्वेनावरणस्वैवासम्भवादिति चेत्तत्र
अनादिसुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्वज्ञोऽनादिसुक्तः सुक्तत्वादि-
तरसुक्तवत् ब्रह्मापेक्षया च सुक्तव्यपदेशः तद्वहिते चास्याप्य-
भावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्यपरम्प-
रायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वाद्भवदिति तदयसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः ।
न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं
विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम्
समवेतद्रव्यत्वम् समवेतवबुद्धिविषयत्वं वा । न
प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ॥
न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रहणत्वात् समवायसम्बन्ध-
वच्चे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं
वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकार-
णभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् ।
नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषय-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव-
वार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येदं
निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च
किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वो-

पलम्भादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदु-
क्तं वीतरागस्तुतौ “कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेवाः
कुविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति” ॥
अन्यत्रापि । “कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्यं किमत्र
भवतापि च तत्तत्कार्यैराहृत्य च विभुवनं पुरुषं करोतीति”
तस्मात् प्रागुक्तकारणवितयवलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञ्य-
युक्तम् । न चास्योपदेष्टृन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्य-
याहुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्वसर्वज्ञप्रणोतागमप्रभवत्वाद-
सुध्याशेषार्थज्ञानस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमस-
र्वज्ञपरम्पराया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।
रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्य-
मर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परभागमसारे प्रकृतं “सम्यग्दर्शन-
ज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्ग” इति । विवृतञ्च योगदेवेन
“येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपा-
दिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्युपरपर्यायं अज्ञानं
सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थस्त्वम्, “तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्यग्-
दर्शनमिति” । अन्यदपि “रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अज्ञा-
नमुच्यते । जायते तद्विशर्गेण गुरोरधिगमेन वेति” ॥
परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः” व्याख्यानादिरूप-
परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः
पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोक्षसंशयरहितत्वेना-
वगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् “यथावस्थिततत्त्वानां संज्ञे-
पाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तत्तत्तत्तः सम्यग्ज्ञानं भगी-
षिण” इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं सतिश्रुतावधिमनःपर्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् “सतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि
ज्ञानमिति” । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय-
मनसो पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा सतिः ।
ज्ञानवरणक्षयोपशमे सति सतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अविच्छिन्न-
विषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
सति परमनोगतस्याथेख स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः
पर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्ज्ञान-
ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्वाद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत् । तदुक्तम् “विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा भेदविनिश्चयादिति” ॥ अन्तर्गणि-

कभेदस्तु सविस्तरस्तत्वागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्मोच्छि-
न्तावुद्यतस्य अज्ञानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रिया-
निवृत्तिः सम्यक् चारित्र्यम् । तदेतत् प्रपञ्चमुक्तमर्हता
“सर्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्र्यमुच्यते । कीर्त्तितं
तदहंसादिब्रतभेदेन पञ्चधा । अहंसासूत्रतास्तेय
ब्रह्मरूपपरिग्रहाः ॥ न यत्प्रादयोगेन जीवित-
व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहंसाव्रतं
मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथं सूत्रतव्रतमुच्यते । तत्त-
थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद-
त्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणान्दण्डमर्थो
हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणं कृता-
नुमतकारितः । मनोवाक्कायतस्यागो ब्रह्माष्टादशधा
मतम् ॥ सर्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदस्तस्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविभ्रवः ॥ भावनाभि-
भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । सहाव्रतानि लोकस्य
साधयन्त्यव्ययं पदमिति” ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्रकृतं तम्
“हास्यलोभभयकोधप्रत्याख्यानैरनिरन्तरम् । आलोच्य भाषणे-
नापि भावयेत् सूत्रतं व्रत” मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्द-
र्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
यथा रसायनज्ञानं अज्ञानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संज्ञेपतस्तावज्जीवाजीवास्थे
हे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः ।
तदुक्तं पञ्चनन्दिना “चिदचिदुद्दे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् ।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वन्तः ॥ हेयं हि कर्तृरागा-
दि तत् कार्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरूप-
योगैकलक्षणमिति” ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणस्य
ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशबन्धात् कर्म-
णैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
जीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-
क्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्या-
कारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
यदबोचद्वाचकाचार्यः “औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च
जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति” । अनुद्यतप्रा-
प्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः
औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कतकादिद्रव्यस-
म्बन्धादधः पतिते जलस्य स्पर्शता । कर्म्मणः क्षयोपशमे
सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म

भावो मित्रः यथा जलस्यार्द्रस्वच्छता । कर्म्मोदये सति भवन्
 भाव औदयिकः । कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः सहजो भाव-
 चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
 भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति स्वरूपार्थः ।
 तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने “ज्ञानाद् भिन्नो नचाभिन्नो भिन्ना-
 भिन्नः कथञ्चन। ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कौत्सितः”
 इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
 तरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे
 प्रमाणाभावात् अनुपपन्नम् न हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
 समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्ध-
 त्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
 जीवाकाशधर्माधर्मापुद्गलास्तिकायभेदान् । एतेषु पञ्चसु
 तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन
 शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणोऽस-
 त्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्वि-
 विधाः समनस्काऽसमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः
 शिक्षाक्रियाकलापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः ।
 ते चामनस्का द्विविधाः त्वस्यस्वावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः
 शृङ्गगण्डोलकप्रभृतयस्तत्तुर्विधास्तुसाः पृथिव्यप्तेजोवायु-
 वनस्त्वयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
 द्रष्टादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स
 पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेत यो गृहीष्यति स पृथि-
 वीजीवः । एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र
 पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीष्यन्तश्च स्थावरा
 गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् ।
 ते च स्थावराः स्वर्गनैकेन्द्रियाश्च । भवान्तरप्राप्तिविधुरा सुक्ताः
 धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च
 द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मा प्रसिद्धौ
 आलोक्येनाविच्छेदे नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्राव-
 स्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मायोरुपकारः अतएव
 धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुभेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुभेयः
 अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
 कथ्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः
 स्कन्धाश्च भोक्तृमशक्या अणवः द्रवणुकादयः स्कन्धाः ।
 तत्र द्रवणुकादिस्कन्धभेदादस्वादिरूपयुते अणूदिसंघातात्
 द्रवणुकादिरूपयुते क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः ।
 अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्यानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तत्सं-
 ख्ययोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्यान्वया
 निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
 रूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्मा-
 काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि-
 सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्त्यपेक्षं भवनस्यत्वादः
 तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा “जीवस्य
 घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य गृह्णत्पिण्डघटादयः
 धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति
 प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवा-
 जीवास्रववन्धसंवरनिर्जरसोऽस्तीति” । तत्र जीवा-
 जीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादि
 चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सल्लि-
 लावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते
 तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः ।
 यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा
 कषायजलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति
 यथा वा निष्टग्नायः पिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद्
 गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्ता-
 दादत्ते । कषति हि न स्यात्मानं कुणतिप्रापणादिति
 कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
 भेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमिति हितभाष-
 णादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं
 कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्ड्रस्य, अशुभः
 पापत्येत्यादिना स्तृप्त्यसन्दर्भेण संसरन्ममभाणि । अपरे
 त्वेवं भेदिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरा-
 स्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् सृष्टृद्रूपा-
 दिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमा-
 दकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा स्तृप्त्यै कश्चेत्तावगाहिनामन-
 न्तान्प्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्म बन्धयोग्यानामादानमुप-
 षणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं “सकषायत्वाज्जीवः
 कर्म्म भावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्धः” इति । तत्र
 कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतुपलक्षणार्थम् । बन्धहेतुं न पाठ
 वाचकार्यः “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः”
 इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं, मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशनपेक्षं
 तत्तात्पर्यज्ञानं नैसर्गिककर्म अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
 व्यादिषट्कापादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्ताहः प्रसादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तत्त्वमधुरत्वादिसंभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्बोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्देदीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवहर्शनमोहनीयस्य तत्तुार्थान्नज्ञानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्वे मोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमद्वदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्तिकवद्भोजस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः “आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तराया” इति तद्भेदञ्च समग्रहणात् पञ्चनवाष्टाविंशतितत्त्वविचत्वारिंशद्भिः पञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वे विद्यानन्दादिभिर्विदितमिति विस्तरभयान्न प्रस्तुयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणांमेतावन्तमनेहसंसाध्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तद्वृत्तान्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोशः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्जनवत् स्त्रोस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुङ्गवानां कार्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुङ्गवस्त्वानामनन्तान्तरप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्ति समित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोगोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सत्यगयनं समितिः सा द्रष्टृभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः “लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरन्तार्थमालोक्य गतिर्दोष्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभावसम् । प्रिया वाच्यमानां सा भाषासमिति रच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिन्नादोषैर्निवृत्त्यमदूषितम् । सुनिर्दङ्गमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिबद्धं च यत्नतः । गृह्णीयाच्चिच्छिमेद्वायेत् सा दानसमितिः

सृता ॥ कफमूलमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले । “यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोऽक्षरगंसमितिर्भवेत्” ॥ अत एव, “आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः” इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः “आस्रवो भवहेतुः स्यात् खंवारो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती सृष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्” ॥ अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सूखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाङ्गवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह “संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति” । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां कृतस्त्वकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बद्धो यत् कृतं प्रणिधानं सुप्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलावदूष्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डवीजवज्जोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं “पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदास्य गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुलालचक्रवद्व्युपगतलेपालावदण्डवीजवदग्निशिखावच्चेति” । अतएव पठन्ति “गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो यहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागता” इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तक्षेत्रतद्भासनस्थानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं सुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते “जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः खंवारो निर्जरणं बन्धो

मोक्षं न व तत्त्वानीति” । सङ्गहे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।
अत्र सर्वत्र सप्रभङ्गिनयाख्यं न्यायसवतारयन्ति जैनाः
“स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च । स्यादवक्तव्यः
स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च
नास्ति चावक्तव्य इति” । तत्सर्वमनन्वविर्यः प्रत्यपोपदत्
“तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति
प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्र-
योगः ससुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमश-
क्तितः ॥ आद्योवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
अन्योवाच्यविवक्षायां षष्ठोभङ्गससङ्गवः ॥ ससुज्ञयेन युक्तश्च
सप्रमो भङ्ग उच्यत इति” । स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः ति-
ङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् “वाक्येष्वनेका-
न्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्ति-
ङन्तप्रतिरूपक” इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छ-
ब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्प्रदमनर्थकं स्यात्
अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्-
स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति
नानर्थक्यम् । तदाह “स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्वागात्
किं वृत्तद्विषेः । सप्रभङ्गिनयापेक्षो हेतुर्वादेर्यशेषवदितिः” ॥
यदि वस्तुख्येकान्तः सर्वथा सर्वत्र सर्वान्तनास्तीति
न उपादिस्वाजिहासाभ्यां कचित् कदा केनचित्प्रवृत्ते
निवर्त्तते वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेतुहानानुपपत्तेश्च । अनेका-
न्तपक्षे तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षा-
वतामुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं
वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्ति त्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति
घटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति
प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम् “घटोऽ-
स्तीति न वक्तव्यं सत्त्वेन हि यतो घटः । नास्तीत्यपि न
वक्तव्यं विरोधात् सदसत्तयोरित्यादि” तस्मादित्यं वक्तव्यं
सदसत्सदसदनित्यचनोयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः
पुनरप्यनित्यचनोयमतेनाभिधितानि सदसदादिमतानीति
त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादिपर्य्युच्योके कथञ्चि-
दस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विस्थाः
सन्तः तृष्णीभासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादम-
ङ्गीकुर्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् । यद्वो-
चदाचार्यः स्याद्वादमङ्गार्याम् । “अनेकान्तात्मकं वस्तु मोचरः
सर्वसंविदाम् । एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो

मत्तः ॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रष्टव्यौ श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते ॥ “अन्यो-
न्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्त्वरिणः प्रवादाः । नया-
नशेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथाहृतः” इति ॥
जिनदत्तस्वरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम् । “बलभोगोपभो-
गानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं
जुगुप्सितम् । हिंसा रत्नरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः ।
शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । जिनो
देवोगुरुः सम्यक् तत्तु ज्ञानोपदेशकः । ज्ञानदर्शनचारिवा-
ख्यपवर्गस्य वर्त्मनि । स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमा-
पि च । नित्यानित्यात्मलं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ।
जीवाजीवौ पुरण्यपापे चास्त्रवःसंवरोऽपि च । बन्धो निर्ज-
रणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते । चेतनालक्षणो जीवः
स्यादजीवस्तदन्यकः । सत्कर्मपुद्गलाः पुरण्यं पापं तस्य
विपर्य्ययः । आस्त्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥
अटकर्मव्याप्तीत्युक्त्यान्तर्भावश्च कैश्चन । पुरण्यस्य संस्त्रवे
पापस्यास्त्रवे क्रियते पुनः ॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागू-
ढस्य चात्मनः । क्षीणाटकर्मणोमुक्तिर्निर्व्याट्क्षिर्जिनोदिता
सरजोहरणा भैक्षभुजो लुब्धितमूर्द्धजाः । श्वेताम्बराः
क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ लुब्धिताः पिच्छिका-
हस्ताः पाणिपाता दिग्म्बराः । जङ्घाशिरो गृहे दातुर्दि-
तीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति
दिग्म्बरः । प्राङ्दरेषामयं भेदोमहान् श्वेताम्बरैः सहिति” ॥
अर्हन्त पु० अर्ह-वा० भ० । जैनदेवे अर्हति ।
अर्हन्ती स्त्री अर्हतः पूज्यस्य भावः अर्हन्तुम् ङीप् यलोपः ॥
पूज्यतायाम्—“औतार्हन्तोचरैर्युगैः” सि० कौ० ।
अर्हा स्त्री चु० अर्ह-अङ् । पूजायाम् । युच् क्तिनएव बाधकः
अर्हित ति० अर्ह-क्त । पूजिते । “अभ्यर्हितञ्च” का० वा०
अर्ह्य ति० चु० अर्ह-कर्म्मणि गणत् । १ प्राप्नु० योग्ये २ स्तोतुं
योग्ये च । चु० अर्ह-यत् । ३ पूज्ये ।
अलभूषणे, वारणे, भ्रा० उभ० सक० पर्याप्तौ अक०
सेट् । अलति ते आलीत् आलिट् ।
अल न० अल-अच् । १ दृष्टिकपुच्छस्य कण्टकाकारे पदार्थे ।
हेम० । २ हरिताले रत्नमा० ।
अलक पु० अलति भूषयति सुखम् अल-कुन् । १ ललाटस्य
द्विद्राये कुटिलकेशे, “कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यथा” माध०
“ललाटिकाचन्द्रमधरालका” कुमा० “अस्मिन् ललाटके”

एनौ” “अलकेषु चमरेणुषु स्प्रतिनिधीकृतः” इति च रघुः ।
 “अङ्गलिप्रकुङ्कुमे” च । क्षिपकादित्वात् कापि नेत्तुम् । अ-
 लका । अष्टवर्षाविंशदशवर्षपर्यन्तवयस्कायां ३कन्यायां ४कुवे-
 रपर्याञ्च स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरस्थेति अग्नि-
 लोकशब्दे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपसुम् “सभा वैश्ववर्षी
 राजन् ! शतयोजनमायता । विस्तीर्णसंप्रतिश्चैव योज-
 नानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्ववर्षेण
 सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गुह्य
 कैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयै-
 रुज्ज्वैः प्रासादैरुपशोभिता । महारत्नवती चित्वा दिव्यगन्धा
 मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा प्लवसानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिर्विचित्रिता । तस्यां वैश्ववर्षो
 राजा विचित्राभरणाम्बरः । स्वोसहस्रैर्दतः श्रीमनास्ते
 ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-
 हृते । दिव्यपादोपधाने च निषसुः परमासने । मन्दाराणां
 मुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च
 गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्या सालकाख्यायां
 नन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयसङ्घादी वायुस्तमुप-
 सेवते” भा०स०प० । गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्ष-
 यित्वा काशी० ख० “ततः परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका
 पुरीत्युक्तम् । “अलकामतिवाहैव” कुमा० ।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । १गङ्गायाम् । “विष्णुपदी विष्णु-
 पदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धांसात् । विष्कम्भा-
 चलस्तसरःसङ्कता गता वियता । सीताख्या भद्राश्वं
 सालकनन्दा च भारतं वर्षम्” सि०शि० । “तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनान्नहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं
 दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” भा०५स्क० ।
 अलकैर्नन्दति अच् । २कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः । कुबेरपुर्या-
 मलकाख्ययाम् । [(पियासाल) पीतसालवृक्षे ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणिकरोति प्री-क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ईत० । कुबेरे । अल-
 केश्वरादयोऽप्यत्र । “अत्यजीवदमरालकेश्वरौ” रघुः ।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५व० रस्य लत्वम् । १लाचारसे,
 स्वार्थे कन् । अलक्तकोऽप्यत्र २तद्धेतौ लाक्षायाञ्च ।

“अलक्ताकाङ्क्षां पदवीं ततान” कुमा०रघुश्च । “चिरोज्जिभ-

तालक्तकपाटलेन” कुमा० गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति तन्त्रम् ।
 अलक्षणा न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न०त० । १अननुमा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानु-
 मापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-
 वत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे
 वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराङ्गनमल्लयसाचा-
 रोहन्यलक्षणम्” मनुः । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽप्यभि-
 चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य । २तद्वति ति० “आसी-
 दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः । “क्षेपावहा
 भर्तुरलक्षणाहम्” रघुः । “अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति
 तदलक्षणमसन्तम्” शत० ब्रा० । “निर्ऋतीः क्षणास्तुष-
 पकास्तिस्रोऽलक्षणाः” कात्या० १७, २४, २३ ।

अलक्षित ति० लक्ष-क्त न०त० । १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते
 “अलक्षिताभ्युत्पन्नो नृपेण” रघुः “वपुर्विरूपाक्ष
 मलक्षिता जनिः काव्य० प्र० । ३अज्ञातचिह्ने च । “दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा” कात्या० ।
 ७, ६, १४, “अलक्षिता अनङ्किता” कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नज् त० । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ
 “आलक्ष्मीति” ख्यातायाम् । “अलक्ष्मीः कालकर्त्री च”
 पुरा० “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुतः ।

अलक्ष्य ति० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न०त० । १अज्ञेये
 २दुर्ज्ञेये । “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता” कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । २लक्षणाबोध्यभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं
 तस्य” इत्यस्य व्याख्याने ‘आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि’ सा०द० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य । ४व्याजश्रुत्ये ति० ।

अलगद् पु० लगति स्मृति कृप् लग् अर्हयति अर्ह-अच्
 अल् स्मृन् सन् अर्दो न भवति । १विषमश्रुत्ये जलव्याले
 पृषो० धत्वम् अलः पर्याप्नो गृध्रोक्ति वा गृध-अच् वा ।
 अलगद्गोऽप्यत्र । दर्वीकरगणनायां सुश्रुतः “महाशिरा
 अलगद् आशीविष” इति । २जलायुकाभेदे स्त्री । “अथ
 जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जल-
 मासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः
 षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्कुरा
 अलगद्गं इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्दना चेति । “रोमशा
 महापाश्या कृष्णसुखलगद्गं” इति च सुश्रु० ।

अलग्न ति० न लग्नः संसृष्टः । लग्नभिन्ने असंसृष्टे “अलग्न-
 मिव ह वै वागवदेव न्ननो न स्यात्” शत० ब्रा० “अलग्न-
 मिव वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्टम्” भा० । अलग्नमित्यपाठः ।

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदुष्टलक्षणे न० ।
अलघु ति० न लघुः विरोधेन० त० । लघुवर्णमित्रे १ गुरुवर्ण
आकारादौ २ गोरवयुक्ते लाघवम्युन्ये । “जवनमलघुपीव-
रोरुक्छा” माघः २ दोषे च “अलघुप्रसारितविलोचना-
ञ्जलिः” माघः । स्त्रियां वा डोप् ।

अलङ्करणं न० अलम्+क-भावे ल्युट् । १ भूषायाम् । करणे
ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आवसथोन्मर्दानालङ्करणदन्त
प्रज्ञालनान्यध्वयोरदोजितस्य” कात्या० ८, ६, २८, । न
चालङ्करणं धार्थ्यं कश्चिद्देहे तया पुनः “विधवाधर्मो पुरा० ।

अलङ्करिणु ति० अलम्+क-ङ्ङुच् । भूषके मण्डनकरण-
शीले । “अलङ्करिणवस्ते च शब्दमर्थं सुभौ त्रिधा” अग्निपु० ।

अलङ्कर्त्ति ति० अलम्+क-लच् । भूषणकर्त्तरि स्त्रियां डोप् ।

अलङ्कर्मीण ति० अलं समर्थः कर्मणे ख । कर्मलक्षणे ।

अलङ्कार पु० अलम्+क-भावे घञ् । १ भूषायाम् । करणे घञ् ।
२ हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ ग्रन्थे,
४ शब्दभूषणे-अनुप्रासादौ, ५ शब्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।
“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः । रसादौ
लुपतुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” सा० द० उक्तम् शब्दा-
र्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा
अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जाल्यादयः शब्दनिष्ठाः
उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः
तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु
केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तङ्गदा-
स्तावत् समासेनात्माभिधीयन्ते तत्र जाल्यादयश्चतुर्विंशतिः
शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-
पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते
ज्ञेयाजाल्यादयोबुधैः” । “जातिर्गतोरीतिवृत्तिच्छाया-
सङ्गोक्तियुक्तयः । भणितियुष्मन्ना लघ्या पठितिर्यमकानि
च । स्तेषामनुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नो-
त्तराध्येयव्यप्रेक्ष्यामिनोतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दा-
लङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र
१ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिभारती जातिरिष्यते । सा
त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव के-
ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्
केचन स्लेखभाषया । न स्तेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्रा-
कृतं वदेत् । संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ।
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यां
पिशाचाद्या मगधं हीनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृ-

तेनैव चापरः । शक्योरचयितं कश्चिदपसंशेन जायते” ।
तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव । “शुद्धासाधारणी
मित्रा सङ्कीर्णा रस्यगामिनो । अपभ्रष्टेति साचार्यं जातिः
षोढा निगद्यते” । इति जातिः १

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा
गतिः स्मृता । अर्थौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।
कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च
द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या
साथ द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-
विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्याल्यत्व-
मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि
जायते । तत्र वृत्तं च जातिञ्च पद्यमाङ्गरथो वृथक् ।
समञ्जार्द्रसमं चेति विषमञ्च प्रचक्षते” । “वृत्तमक्षरसंख्यातं
जातिर्मात्राकृता भवेदिति” व० र० । “गद्यस्तु कलिकाप्रायं
पद्यगन्धोतिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपी-
ष्यते । ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।
विशेषः स तु गद्यस्यो रीतिवृत्त्योर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्भीदिगन्तः पन्थाः काव्ये मार्गं
इति स्मृतः । रीड् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-
रुच्यते । वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडियावल्निका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-
मासा निःशेषस्तेषादिगुणगुम्फिता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या
वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्यं व्यङ्ग्यं कैवर्त्यं रचना
ललितात्मिका अष्टस्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते”
लक्षिता । “समस्तपञ्चषपदामोजः कान्तिविवर्जिताम् ।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तालुङ्ग-
टपदामोजः कान्तिगुणान्विताम् गौड्यीयेति विजानन्ति
रीतिं रीतिविचक्षणाः । अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भी
यावतिष्ठते । सावल्निका समस्तैः स्याद् द्वित्वैस्त्रिचतुरैस्तथा ।
समस्तरितिर्व्यामिश्रा लाटीया वृत्तिरिष्यते । पूर्वरीते
रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ वृत्तिः यथा । “या विकाशेऽप्य विक्षेपे संकोचे विस्तरे
तथा । चेतसो वर्त्तयित्वा स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।
कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यमार
भटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुकरार्थसंदर्भा कौशिकी
तासु कथ्यते । यात प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा ।
कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढार्थकोम-
लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्वन्धैर्मध्यसारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिच्छाया साप्रोह षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रौढामत्तोक्तिभेदतः” । ५

६ सुद्रां । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । सुद्रां तां सुद्रादायित्वात् काव्यसुद्राविदो विदुः । सास्त्रिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तैर्वचनस्य च । ससुचयस्य संवृत्त्या प्रोढा न्यासेन जायते” । सुद्रा ६

७ उक्तिः । “विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथवा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्नाभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सह षड्विधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धस्याभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरस्मराः । पदयुक्तोर्निमित्तं स्युर्निरुद्धाः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः सममञ्जसा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारस्य वाक्यार्थान् युज्यते मिथः । यदशब्देयशैलादिवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्यं सह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाभ्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंवृत्त्याश्च कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० गुम्फना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । गुम्फना १०

११ लप्या । “लप्येत्याहुः पदार्थानां षटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुलचित् । अतिक्रान्तेन कुत्वापि यथाथेवर्षयोः कचित् । कचित् वाच्यार्थयोः कापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लप्या ११

१२ पठितिः । “काकुस्वरपदच्छेदभेदोभिनयकान्तिभिः पाठोऽर्थविशेषाय पठितिः सह षड्विधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थकरूपाया याऽवृत्तिर्वर्षसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्त्रियेकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्यन्तं बह्वस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिर्यां भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेतचाव्यापेतेति द्विधा मता । आनन्तर्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वितिनियोगतः । सर्वथा पूर्वपूर्व्येण चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वितिपदारम्भात्तत्पादात्तदुपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव कोष्ठीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबालं च संदशयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशथा यमकं श्रेष्ठं तद्देवाबह्वोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च स्वरभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकरूपेण वाक्येन द्वयोः स्मारणमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययौत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरांतरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दर्श्यते” “श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानासुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८ पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः आस्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । आस्योऽपि चतुर्विधः मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । वृत्त्यादीनां लक्षणाणि तत्रैव । “सुहृत्तावर्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्तते । काव्यव्यापौ स संदभो वृत्तिरित्यभिधीयते । कास्याटौ कौन्तली कौङ्की कौङ्की वानवासिका । द्राविडी साधुरी सात्सी सागधी ताम्बलिपिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेणानुप्रासवती कास्याटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्की, तवर्गेण कौङ्की, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण साधुरी, द्वितिवर्गानुप्रासवती सात्सी । द्वाभ्यां गर्भितैककवर्गानुप्रासवती सागधी । खान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्बलिपिका ।

स्वरूपसंयोगप्रथिता औडी । अस्वरूपसंयोगप्रथिता पौण्ड्री । अन्ये तु “स्वर्णादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि योमिथः स्फुटादिवत्संसिद्धौ सह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकु-
मार्यमथ प्रौढमन्वुरत्वञ्च तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनी प्रौढा मधुरा निष्ठुरा लघ्वा । कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिस्वगादेर्वर्ण उच्यते वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भोविटतसंयुतः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य-
स्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्तोविचित्रश्चापि वर्ण्यते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् । नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आट्टत्तौ वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाशसङ्कोचायां विटतसंयुतः । चक्रवालवद्गानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः । क्रमेण द्वित्ववर्णानां संयोगस्वरूपाभावात्तः क्रमवान् । स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणाट्टत्तिश्च क्रमवान् । विपर्ययो-
पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
पक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणैर्भ्योऽन्यश्चितः । एकवर्णावृत्तेर्ज्ञानुप्रासस्य वर्णान्तरवर्चिनेण विचितः । “समग्रमसमग्रं” वा यस्मिन्नावर्तते पदम् । पदान्त्येण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर स्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभि-
द्यते” “मसृणोदन्तुरः स्रज्जः संपुटं समुटावली । खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तना-
मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
ष्मिभिरिहोच्यते” । असंयुक्त वर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृणः । संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तः स्रज्जः । पदा-
व्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनिर्वा-
हात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी । प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति-
र्मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्तने पुनरुक्तिमान् । “स्वभावतश्च गौण्या च वीक्षाभीक्ष्ण्णादिभिश्च सा । नाम्नां हिरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना निमूलसंभ्रमादि गृह्यते । “अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्तौ

भिन्नाय वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते । सचाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्र-
वालञ्च गर्भश्चेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१६ चितम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिवन्धान् प्रतीहयः । नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य प्रथक् निर्देशात् वर्णा अत्र व्यञ्जनानि एकव्यञ्जनद्विव्यञ्जनानि व्यञ्जनादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वितादिस्वरचितम् । स्थानचितम् । निष्कण्ठानिस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम् आकारचितम् पद्माद्याकारेण चितम् । तत्पादलपद्मचितम् “कणिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
निर्गमौ दिक्षु कुर्यादददलाम्बुजे” प्रकारान्तरं यथा । “अष्टधा कार्णिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्णिकं पुनः पर्णपर्णान्तात् पञ्चकर्णिके । प्रतिपत्रं व्रजेक्ष्मीमानह-
त्वदलाम्बुजे” इति चतुर्दलं यथा “कर्णिकातो नयेदूर्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्मेत-
त्तदलम्” । षोडशदलं यथा “गोमूतिकाक्रमेणास्य वर्णाः सर्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं षोडश-
च्छदः” अष्टपत्रं कविनामाङ्कं यथा “निविष्टाददलन्यास-
मिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अस्मृष्टकर्णिके कोणैः कविनामाङ्क-
मम्बुजम् । एतानि चित्वाणि अनुष्टुप्कृन्दस्येव । चक्रबन्धौ यथा “पुरः पुरोलिखेत् पादानत त्रीनुत्तरीकृतान् । तुर्यन्तु-
भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधः” । अस्योद्धारोदर्शितो माघव्याख्यायां मङ्गिनाथेन । दशमण्डलरेखात्मके नक्रमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति-
कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तिवत् समरेखया लिखित्वा तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा प्रादक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्त्यां द्वितीय तृतीयौ पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठवत्केन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्त्तिवर्णमारभ्य प्राद-
क्षिण्येन तुर्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव माद्यन्तवर्त्तः तुर्यपादोद्धारः तदनेमिस्थाने आद्य-
पादतयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्याद्यन्त-
वर्त्तयोः संवादः” यथा “सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभ-
सादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्ध्वाघक्षयशुद्धिरुत्तरश्रीवत्स-
भूमिर्मुदा । सङ्गा काममपास्तभोः परस्त्वगव्याधः सनादं-
हरेरेकोधैः समकालमभ्यसुदयो रोपैस्तदा ततस्तरैः” । अत्र तृतीयवलये “माघकाव्यमिदम्” । “षष्ठवलये, शिशु-

पालवधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचित्रं गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या
वा चित्रं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना ।
“आवृत्तिः प्रातिलोभ्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रति-
लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्” तत्र पादगता विलोमा
वृत्तिर्यथा “यामताशङ्कतायासा सायाता कृशता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणासर” अर्द्धगता यथा ।
“सा रमानवरारोहान्नगेभागमना हि या । याहि नामग-
भागेन हारोरा वनमार सा” श्लोकगा यथा । “यान-
मानय मारावि कशोनानजनासना । यासुदारशताघीना
सायामायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता
सरदाऽसुया । नामना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयो-
र्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमित्य-
वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्रम् । तुरङ्गगति-
चित्रं यथा “क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिशः परिलेखने ।
तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यत्पजायते” म०क० । यथा ।

ग्रा१ ला३० सु८ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
 का१६ नि१८ ला२ ल२८ क१० ला२७ लि४ ता२३
 अ३१ खा८ सु१७ त१४ व२१ ती६ सा२५ रा१२
 द१८ पि१५ का३२ ज७ त२८ ग१३ जि२२ त५

अत्र तुरङ्गगत्या “वाञ्छाललिततोष्रसा सुकला रागतर्पिका।
सुदन्तिका वर्द्धिता ता वा सा साला तल्लालसका इति
दत्ताङ्गानुसारेण क्रमशोवर्ण्यहृष्ये श्लोकोऽयं जायते ।
अर्द्धभ्रमगतचित्तं सर्वतोभ्रमतितिगचित्तञ्च यथा ।
“आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोचार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमणं यदि” स० क० । तत्त्वार्द्धभ्रमसुक्तं
३६५ पृष्ठे । सर्वतोभ्रमं तु-

दे वा का नि नि का वा रे
वा हि का ख ख का हि वा
का का रे भ भ रे का का
नि ख भ व्य व्य भ ख नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्व्वं किन्तु पादानामपि अतुलोभविलो-
माभ्यां तथैव सर्व्वतोभ्रमणेन सर्व्वतोभद्रम् एवमप्ये दर्शयिष्य-
माणगोभूतिकाबन्धोऽपि गोभूतगतिसत्त्वात् गतचित्वमपि ।
बन्धेन बन्धविशेषेण चित्वम् बन्धचित्वं तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा “इह शिखरिसन्धिसालां बिम्ब-
 यादङ्गं समाश्रितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेलि-
 विधौ चापरं भ्रमयेत्” । द्विशृङ्गाटकबन्ध । “शृङ्गग्रन्थः
 शृङ्गत्रजेदिति द्विशृङ्गाटकबन्धोऽस्त्वद्वेसिः” । निर्विड्डि-
 तचक्रबन्धः । “शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपञ्च भ्रमति
 रेखा चाद्वयम् । नेमौ तदितरसङ्गे निर्विड्डितचक्राभिधे
 बन्धे” । स०क०एतेषांसङ्कारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-
 पतबन्धः “चतुर्वर्षि च पादेषु पङ्क्तिशोलिखितेष्विह ।
 आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समास्यते” । यथा

न१ म१८ स्तो३ ज२० ग५ तां२२ गा५ त२४
स६ दा२ई न११ व२८ कु१३ ल३० ज१५ य३२
स१७ म२ स्तो१६ ज४ स२१ तां६ ना२३ त८
सु२५ दा१० म२७ व१२ न२६ ल१४ ज३१ य१ई
अत्र तदङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । “अष्टादशशिख-
रत्नरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पलायन्तैर्दृष्टः
स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र”

सुरजबन्धः । “अतः पादचतुष्केऽपि क्रमशः परि-
लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्याद्देखास्तु सुरजतयी” ।
सा१ सी१० ना११ ग२८ म२६ ना१६ र१८ म्मे८
र६ सी२ ना२७ सी१२ द२० ना३० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१३ ज२१ ना६ म३१ च२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ या३२

तदङ्गारस्तु सङ्गिनाथेन दर्शितः 'तिथ्यं खालिखेत् पञ्च
नवोद्गास्तत् पङ्क्तयः । अष्टकोऽष्टतमः सुस्तासु श्लोकं
लिखेत् क्रमात् । तत्ताद्यद्वितितयांस्तु तथ्यं विद्वा-
द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्वितितयः पञ्चषट्सप्ताष्टमकोऽङ्गः ।
द्वयते प्रथमः पादश्चतुर्थश्चैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधिर्विचणात् । द्वितीयादावाद्यद्वितयोर्द्वित्यं
तितरीयके । तथ्यं विद्वास्तृतीयाद्यो द्रष्टव्योऽङ्गद्वितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गद्वितीयान्ते आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वितिपञ्च
मयोस्तुर्थाषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्ये च लब्धो-
यमयान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-
न्योगोभूतिकाक्रमः । जलैकं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-
तथ्याङ्गी स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्गद्विती-
यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गिरन्त्यकोऽचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्तु-
न्येपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि । विस्तरात्तु न लिख्यन्ते
स्वयमूह्या विचक्षणैः॥॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “स्लो-
कस्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि । लिख्यदङ्गकरीह
स्याच्चतुरेकाक्षरावली” । सुरजप्रस्तारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रष्टतेषु चतुर्ष्वपि । तथ्यान् सुरजमार्गेण स्लोको-
यस्यपजायते” । गोमूत्रिकाबन्धः । “गतिरुच्चावचा यत्न
मार्गे मूलस्य गोरिव । गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्गः दुष्करं
चित्तवेदिनाम् । स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मात्रं दर्शितं चित्तं स्वयमूह्यं महात्मभिः” स०क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तूनां चित्तमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्तु-
कारकल्पनया चित्तं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० । १६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । द्वयोर्वक्तोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
ऋजुत्तिरथ यक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १८।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि षोढा
च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि ।
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञेयाकीर्णमण्डले । परव्या-
मोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत् “चुताक्षरा
“पयोधरभराक्रान्ता सङ्गमन्ती पदे पदे । पदमेकं न का
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेणेत्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कान्तयातुगतः कोऽयं पीनस्तन्वो
मदोद्यतः । मृगाणां पृष्ठतो याति, शम्बरो रूढयौवनः” ।
श्वर इति वक्तव्ये मकारो दत्तः । च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत्
दत्तञ्चान्यदक्षरं यत्न सा यथा “विदग्धः सरसो
रागो नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालिङ्गितः कण्ठे
कलं कूजति को, विटः । अत्र षट् इति वक्तव्ये
वकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्यादीनामुदाहरणानि स०क० दृष्टानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राङ्गगूढं गूढार्थवेदिभिः । “पाण्डवानां
सभामध्ये दुर्योधन उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वा-
ख्याभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । योऽधन
उपागतस्तस्मै गवादिक्कसदुत्तरार्थः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “यस्तु पर्याययोगस्य निर्भेदः क्रियते

पदैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः । जातिगोलोत्तरा-
भिर्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् । २०

२१ अध्येयम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्येयम् २१

२२ अव्ययम् “अव्यं शास्तेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्ययम् । २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गिकैकनिवर्त्यसृजम्भितं वाचिका-
दिभिः । नर्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् ज्ञेयतादिवत् ।
तस्मात्संताण्डवं चैव कलिकं शम्भया सह । हल्लीसकञ्च रासं
च षट्प्रकारं प्रचक्षते” । शृङ्गाररसप्रधानत्वे लास्यं वीर-
रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शृङ्गारवीररसप्रधानत्वे कलिकमिति
किन्वरविषयं कलिकमेव शम्भ्या । “मण्डलेन च यत्स्त्रीणां
मृग्यं हल्लीसकं तु तत् । तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां
हरिर्यथा । तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यस्त्वसंहाय्याः सामान्याश्चित्त
इत्यमी । षड्धा अभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः” । २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमालेखे हृदयं हर्तुमीशते” सर० कण्ठा० ।
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि
तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा । “स्वरूपाख्यान-
सुपमा रूपकं दीपकावली । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्तेर्ज्ञा हेतुः
रूढो लवः क्रमः । प्रेयोरसवदूर्जस्त्रि पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापङ्गुतिस्त्रेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तेषां व्याजस्तुतिर्निदर्शने । सहोक्तिः
परिहृत्प्राशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् । इति वाचासल-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः” । सरस्वतीकण्ठाभरणे-
तु द्वैराशयेन तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अलमर्थमल-
ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्तना । ज्ञेया जात्यादयः
प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया । जातिर्विभावना हेतुरहेतु
रूढमसुत्तरम् । विरोधमन्वयान्धोऽन्यं परिहृत्तिर्निदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्वितर्को मीलितं सूरतिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः” । प्रत्यक्षाहुमानोप-
मानार्थापत्यभावरूपाणि षट् इति चतुर्विंशतिः । एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योऽप्युपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्क्रिया मता ।
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः । समाध्युक्तिः
समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतुल्ययोगितोलेशः
ससहोक्तिः ससङ्गः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिपङ्कतिः । दोषकक्रमपर्याया विषमस्तोत्रभाविः
संख्येतिरिति निर्दिष्टास्तास्तुतिर्विशिष्टाः” इत्युक्ता तेषां
लक्षणानि समेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
वदादिभिश्च सामान्यतोऽगमयित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संग्रह्य
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधात् सर्वेषां प्रदर्श्यन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहस्रं हेतु-
कार्थयोः” च० । “आलिङ्गन्ति ससं देव ! ज्यां परांश्च
शरास्तव” ।

२ अतद्गुणः “सङ्गतानुगत्यनङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिणि मञ्जिसे निहितापि न रज्यसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “यास्यामीत्यदिते तन्प्रा बलयोऽभवदूर्म्मिका” ।
जर्मिका बलयोऽभवद्विनयः कृशत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरदभुताऽतथ्यशौर्थ्योदायार्थद्विर्णमम्” च० ।
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशास्त्रिनः” । याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्यं स्यात्पुनः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणेदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४६ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणः ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमातुकूल्यानुबन्धि चेत्” च० ।
“कुपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करजक्षतम् । बधान
भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ।

९ अनुगुणः “प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” च० ।
“नीलोद्वलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दोषस्याभ्यर्थेनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० ।
“मथ्येव जीर्णतां यातु यत्तयेह कृतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छिन्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत् पतत्यबलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरःसरो मन्ये” ।
सू०क० विशेष उक्तः । यथा “लिङ्गाद्यस्त्रिङ्गिनोज्ञानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत् कार-
णं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोलगल-
ज्जलकुटजार्ज्जुननोपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो
हन्त हताः पथिकगेहिन्यः” अत्र वर्षर्तः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत् कार्यं दृष्ट्वा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “सामागमिष्यन् नूनं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
काट् तिलकपङ्क्तिरयम्” । अत्र कार्यभूतया यावत्तिलक-
पङ्क्तिः कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनो-
दृष्टेः पुरस्तादविरप्रभेव” । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोर्दोषदाहर-
णानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत् स्यादुपकारः परस्परम्”
च० । “त्वियामा शशिना भाति शशी भाति त्वियामया” ।

स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्वोपकारोयस्तदन्योन्यं
विधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभयात्मकम् ।
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावलन्त्ययमेतदहेष्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनवन्मुखस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यशोभाजनाद्भव साधारणो भूषणभूषणभावः । प्रती-
यमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिदृष्टिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनाधरकृताहतरागा वासितानन
विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयञ्च वितेने” । अत्र वारुणा यदधररागोऽपहृत्य
चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च सुखामोदवासितया तया
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिदृष्टिर्विनि-
मयाख्यावलङ्कारावत्वान्भूताविति दृष्टव्यम् ।

१३ अपङ्गवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगोर्थोध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्गुतिगर्भत्वम् सैव सापङ्गवा मता ।” च० ।
“त्वत्सक्तिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपङ्गुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्गुतिरपङ्गुल्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-
नम्, औपस्यवत्यनौपस्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपस्यवती यथा “न केतकीनां विलसन्ति स्रवयः प्रवा-

सिनो हन्त हसन्त्यं विधिः । तडिल्लतेयं न चकास्ति
चञ्चला पुरःस्तरज्योतिरिदं विजृम्भते तत् केतकीसूचीनां
विधिहासतः प्रतीयमानसादृश्येन तडिल्लतायाः स्तरज्यो-
तिषापह्नुतिः । अनौपम्या यथा “राजकन्यानुरक्तं मां
रोमोद्भेदेन रत्नाः । अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं
वनम्” नचात्र सादृश्यमस्ति ।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा ।

१६ अभावः । “असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते । स० क० प्रागभावः
ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभा-
वाभावाश्च तत्र ध्वंसो यथा “इतिरस्तमिता गतिश्रुता
विरतं गेयस्त्वनिर्गुणः । गतमाभरणप्रयोजनं परिश्रुत्यं
शयनीयमद्य मे” । इतरेतराभावो यथा । “कर्णोत्पलं न
चक्षुस्ते न चक्षुः अवणोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो
मन्यते नेत्रदीर्घताम्” असत्याभावः यथा “प्रसीद
सद्यो सुप्ते चण्डि ! मानं मनोगतम् । दृष्टमात्रेऽपि ते
तत्र रोषः खड्गसुमायते” । सामर्थ्याभावो यथा । “मातु-
षीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलज्योति-
रुदेति वसुधातलात्” अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।

१७ अभिदाहेतुः “अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” । च०
“लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो” !

१८ अर्थान्तरन्यासः, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः ।

१९ अर्थापत्तिः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा । स० कण्टा०
“प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकशोऽनेकशश्च सा । प्रत्यक्षपूर्विका कल्यादिभेदैः षोढा नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा “निर्सेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः” ।
अनुमापूर्विका यथा “कपोलपुलकेनास्याः सूचितो
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये”
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकार्थापत्तिः एवामन्या उदाहार्याः ।

२० अत्यम् “अत्यन्तं सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता” ।
“मणिमालोर्भिक्षा तेऽद्य करे जपवटायते” ।

२१ अवज्ञा “दृष्टिहानो न चेत् स्यातामवज्ञालङ्घतिश्च” सा न ।
“खलमेवास्त्रं लभते पाण्यः प्राप्यापि सागरम्” “मीलन्ति
यदि पद्मानि का हानिरस्ततद्युतेः” ।

२२ असङ्गतिः “विरुद्धभिन्नेदेशत्वं कार्यं हेतोरसङ्गतिः” ।
अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र कृतित्वं या२ । अन्यत्
कर्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकृतित्वं या३ च० । क्रमेणोदा-
हरणानि । “विषं जलधरेः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना” ।
“अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकथाः” २ ।
अपगतमरिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति
च । “गोतोद्धारप्रवृत्तौ हि गोतोद्धारं पुराऽकरोः” ।
गोत्रा पृथो गोत्रः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः “असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्” । च०
“कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति” ।

२४ आक्षेपः “आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्” ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्यन्ते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३ । च० “चन्द्र ! संदर्श-
यात्मानमथवास्ति प्रियासुखम्” १ । “नायं दूति ! तनो
स्तापस्तस्याः कालानलोपमः” २ । “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । समापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्” । ३

२५ आगमः “यदाप्रवचनं तद्वि ज्ञेयमागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा” । स० क० तलो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा “दमं दानं
दयां शिखे” रित्यादौ दास्यत दत्त दयध्वं इति विधिः ।
निषेधरूपं यथा “निवार्यतामालि किमप्यथं वटुः पुनर्विवक्षुः
स्फुरतोत्तराधरः । न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्” । तथाच महान्तो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्थ्यादया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
“कल्याणो वत गाधेयं लौकिकीं प्रतिभाति मे । एति
जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि” अत्र जीवन्नरः पश्यति
भद्रमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय
यतितव्यमिति रूपमाप्रवचनम् । “अक्षे वसति पिशाचो
पिचुमर्हं दिनपतिर्वटे यत्नः । विश्वास्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति
गौरी मधूकतरौ” तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्यर्थमेतिहम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपर्यवसानात्
अक्षं न सेवेत, पिचुमर्हं न निन्देत, वटं न छिन्द्यात्,
पद्मं मूर्द्धि न बिभूयात्, मधूकं न पदा स्पर्शेत् इति नि-
षेधचतुष्टयरूपआगमः । जघन्यं द्वेधा काव्यं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा “वयं बाल्ये बालांस्तद्वि-

अनि यूनः परिणतानमीच्छामो दृष्ट्वा, परिणयविधान-
स्थितिरियम् । त्वयारम्भं ज्ञाय चपयितुमकारण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलाच्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा” । दण्डी
“पातु वः परमं ज्योतिरयाङ्मनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदङ्कृतसहितं यदुगूढोत्तरमुत्तरम्” च० ।
“यत्नासौ वेतसो पाण्य ! तत्तासौ सुतरा सरित्” ।

२८ उत्प्रेक्षा “सम्भावनाः स्युत्प्रेक्षावस्तुहेतूद्भावाः पुनः । उक्ता-
नुक्तासदाद्यात् सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
शङ्को कोकीविरहलक्षणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षती-
वाञ्जनं नभः” “रक्तौ तवाङ्घ्रौ मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्
ध्रुवम्” । “त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मे वैरायते शशी” “मध्यः किं
कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैकं
प्राप्तुं तोये तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा सदा वाच्ये-
वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तददृष्टापि प्रत्येकं भावा-
भावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वाच्चिन्तितस्य पुनश्च
ताः । इति शब्दधर्ता यान्ति” । तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-
यासुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ॥ “जरुः कुरङ्गकण्ठश-
ञ्जलचेलाञ्जलोभाति । सपताकः कनकमयोविजयस्तम्भः
स्मरस्त्रेव” ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञापाविप-
र्ययः । गुणा गुणादुबभूवित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गाम्भसि सुरताण ! कपाशस्तव
निःस्वनः । स्नातीवारिबधूर्गर्भपातनपातकी” ॥ अत्र
स्नातीति क्रिया ॥ “सुखसेषोऽशोभाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ॥
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वादुद्भाव्यम् । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा ॥ “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भित्त्वा तथाविधौ । अपश्यन्ताविवाव्योन्मोहिकां क्षामतां
गतौ” ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ
स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवे-
त्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ “तत्पङ्कजाः स्तनयुग्मेन सुखं न
प्रकटीकृतम् । हाराय शुषिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशसु
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः”
तत्तीक्ष्णेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां
ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभित्त्वा हृदयमाशुगः । विवेश भुव
माख्यातसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूप्रवेशस्य
फलं क्रियारूपमत्रोचितम् ॥ हेतुत्प्रेक्षा यथा ॥ “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वं भ्रष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्वासि । अदृश्यत
त्वच्चरणारविन्दविशेषदुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ अत्र दुष्करूपो-
गुणोहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् । “उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपा-
दानानुपादानाभ्यां इति शब्देदा इति मिलित्वा षट् पञ्चा-
शद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्रइवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
द्यतिशयोकोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विशेषदुष्खादिवेत्यत्र यच्चिन्तितं बद्धमौ-
नत्वम्, आख्यातमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने अस-
ङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तत्पङ्कजास्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्प्रे-
क्षितः अस्यापि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति
इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षस्य प्रमातृ-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षायां न भवति धर्मपरि-
तादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-
तिशयोक्तेश्चपुगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
शासन” इति । विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा “राजा पाकशा-
सन” इति तदेवं इति शब्दकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । उक्त-
प्र-
नुक्ताः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा” । ता उत्प्रेक्षाः ।
उक्तौ यथा ॥ “जरुः कुरङ्गकण्ठ” इति ॥ अनुक्तौ यथा

प्रभावत्याम् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमद-
क्षोदैः । ततमिव तमालतरुमिव तमिव नीलांशुकैर्भुवनम्, ॥
अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं
नोपात्तं यथा वा ॥ “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं
नभः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपोपविषयोनोपात्तः
अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च
तमसोऽतिबहुलत्वं धारावर्षणाधःसंयोगश्च यथासंज्ञम् ।
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने-
त्याहुः । “अलङ्कारान्तरोप्या सा वैचित्र्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्चोत्प्रेक्षा यथा । “अशुक्लेन सुदृशोऽ-
तपावकधूमकलुषाच्छाः । अप्राप्य मानमङ्गे विगलति
लावण्यवारिपूर इव” । श्लेषहेतुगा यथा । सक्तोत्-
करः सङ्कटशुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनीयकम्बुश्रीवाधिवसाङ्गुणवत्त्वमाप” । अत्र
शुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुश्रीवाधिवसादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये शङ्के
ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” । क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । “पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाश-
राजोः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवा-
लभाः” । इत्यादिमाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्थ-
वसाने तु जलधितोरे शैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोत्प्रेक्षामित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्षणे । “केयूरायित-
मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनीलोत्पलभिन्नकूर्से मृगायताच्छाः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुगन्धा दुग्धधित्रेत्यादौ” भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रि-
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा
संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
पर्थवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति
भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तृणशैला नामितं तु गगनं
स्थगितं तु । पूरिता तु विषमेव धरित्री संहता तु ककु-
भस्तिमिरेण” इत्यत्र तर्वादौ तिभिराक्रान्ततारञ्जनादि
रूपेण सन्दिह्यतइति सन्देहालङ्कारइति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देह-
त्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निग-

रणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्धारणरूपविविक्तत्वा
अयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवदन्ति
अ तदप्युक्तं निगोर्स्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गावात् शुशब्देन चेशब्दवचसा
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदा
चष्टे लोकः शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्विन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तरुणिकटाक्षोल्लापातव्रणकिण-
कलङ्काङ्किततनुम्” इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सम्भावनाया अप्रतीतिर्विर्तकमात्रम्” नासावपञ्चोत्प्रेक्षा ।
२६ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तसुच्यते यद्वापि प्रस्तु-
तस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” सा० द० । “अधः कृताम्भोधर-
मण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमामासु । ज्योत्स्ना निपा-
तात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं दृष्टिमुदीकरोति” । “नाभि
प्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा । अशुं
युगान्नोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ।
३० उपमा “साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्येक्ये उपमा द्वयोः” सा० द० ।
रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औप-
म्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियामनोवृत्तादि,
औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । औती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वर्तिर्यदि ।
आर्थी तल्लसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वर्तिः” । यथेव-
वादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिप्रसाधारणा अपि
श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधय-
न्तीति तत्सङ्गावे औती उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थं विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखञ्च तुल्यं” मित्यादावुभयलापि
विश्रामन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यामत्या-
दिना” तुल्यार्थं विहितस्य वतेरुपादाने । इ औती आर्थी-
च । उदाहरणम् “सौरभममोहवन्मुखस्य कुम्भाविषस्तनौ
पीनौ । हृदयं सदयति वदनं तव शरदिन्दुयथा बाले ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा औती । “मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्यो-
ऽतिपेलवः पाणिः । चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णा षड्व तत् । “लुप्ता सामान्यधर्मादरेकस्य यदि वा
इयोः । तयाणां वाहुपादाने औत्पार्थी सापि पूर्ववत् ॥
सालुप्ता । तद्देवमाह । “पूर्णावद्भर्तृलोपे सा विना औत्पार्थी
तद्धिते” । सा लुप्तापमा धर्मास्य साधारणगुणक्रियारूपस्य
लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, कित्त्वत्
तद्धिते औत्पार्थी असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् ।
“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! वाचः खुधा
इवौष्ठे विस्मृतलो मनोऽश्नवत्” ॥ “आधारकर्मा विहिते
द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्मा कर्तृर्णमुनि च स्यादेवं पञ्चधा
युनः” ॥ धर्मालोपे लुप्तेत्युपपन्नते । क्रमेणोदाहरणम् ।
“अन्तःपुरीयसि रणेष्, सुतीयसि त्वंपौरं जनं, तव सदा
रमणोयते श्रीः । इष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार
मत्त भुवि सञ्चारसि क्षितीश” ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र
सुखविहारास्यदत्वस्य “सुतीयसीत्यत्र” स्नेहनिर्भरत्वस्य
च साधारणधर्मास्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि
तुल्यादिविरहात् औत्पार्थीविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च
केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेलोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम्
क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु
क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्णास्ति प्रत्ययत्वेनास्तन्त्रत्वात्
इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा
प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादिस्तुत्यतयौपम्यस्य वाच-
कत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचत्वे
निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं “प्रक-
तिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्य-
ङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवा-
द्यर्थेऽनुशिष्यक्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति” तदपि न ।
न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सङ्गशाचारार्था
इति । तदेवं धर्मा लोपे दशप्रकारा लुप्ता । “उपमानानु-
पादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या
मुखेन सङ्गं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” । अत्र
मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः ।
अत्रैव च “मुखेन सङ्गम्” इत्यत्र मुखं यथेदमिति “नयन-
तुल्यमित्यत्र” “दृग्वेति” पाठे औत्पार्थी सम्भवतोत्पन्नयो-
र्भेदयोः प्रत्येकं औत्पार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राची-
नरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । “औपम्यवाचिनो लोपे समासे
अपि च द्विधा” । “वदनं सङ्गशावाख्याः सुधाकरमनोहरम्”
“गर्हभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः” ॥
अत्र “गर्हभतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः कृपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव
निर्देशात् । “द्विधा समासेवाक्ये च लोपे धर्मापमानयोः” ।
“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यमिति” स्थाने “लोके इति”
पाठेऽनयोर्दाहरणम् । “किञ्चमासगता द्वेधा धर्मेवादि-
विलोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाजमस्याः” ।
अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्मा लोपः । केचित्त्वतापि
किप्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा ।
“उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि” । “अरातिविक्र-
मालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्दोर्दृष्टः स सह-
स्रायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचर-
तीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवा-
चकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायु-
धेन सह वर्तत इति सहस्रस्रायुधः स इयाचरतीति
वाक्यात् सहस्रस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानु-
पात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि
क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । “धर्मापमेयलोपेऽन्या” यथा
“यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयानि सागराः सव्ये” ॥
अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारण-
धर्माः शुक्लता च लुप्तौ । “तिलोपे च समासगा” । यथा ।
“राजते सृगलोचना” । अत्र सृगस्य लोचने इव चञ्चले
लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मा-
पमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसं-
हस्रकाः” । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति
मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपोभाभेदेषु
मध्ये अलुप्तासाधारणधर्माषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते
“एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।
भिन्ने विस्त्रातुविस्त्रत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा” ॥ तत्र
एकरूपे यथा “भधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विस्त्र-
प्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः
श्रृङ्गैर्महीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव” ॥
अत्र “श्रृङ्गैरित्यस्य” “सरघाव्याप्तैरिति” च दृष्टान्तवत्प्र-
तिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । “स्मेरं विधाय
नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास
कृशाङ्गो मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव
स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छेदभेदेन निर्दिष्टे ।
“एकदेशविवर्त्तित्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र
साम्यस्य” यथा ॥ “नलैरिवोत्पलैः पद्मैर्मखैरिव सरः
श्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव”

अत्र नेतादेनां उत्प्लादिसादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
च्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यथो-
र्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
रुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
स्पर्शमुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “माखो-
पमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेव
सरसी शशिनेव निशेथिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
शर्मिनोहरा” ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
दृश्यते ॥ “हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुसुदानोव तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य रात्रौ
गृहे भानि भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने
कल्पवृक्षमवा इव” ॥ अलोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आच्छिद्यन्त इति
आलोपोपमा । अत्रैव “गृहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इत्यादयश्च न लजिताः
एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्” सा०द० ।
“प्रसिद्धेरहरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स०कण्ठा० ।

३१ उपमानम् । “सदृशात् सदृशज्ञानसुपमानं द्विषेह तत् ।
स्यादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स०कण्ठा० तत्त्वानुभू-
तार्थे यथा “सर्वं प्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहृत्य वक्षस्तत्संज्ञाता
द्विघटितदलत्खण्डमुच्चरुहरोचिः । एवं वेगात् कुलिश-
करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशस्ते च
रोषादृहासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-
माश्रितः” ॥

३२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
दर्पणे । “कमलेव भर्तिर्मतिरिव कमला तलुरिव
विभा विभेव तनुः”

३३ उल्लासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
च० । तत्र गुणे “अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति
जाङ्गवी । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
पङ्कयोः । निन्दन्ति विश्वघातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः” ।

३४ उल्लेखः “क्वचिद्भेदादुपहीटृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।
एकस्यानेकधोल्लेखः यः स उल्लेख इष्यते” सा०द० “प्रिय
इति गोपबधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधोश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यपि हि योगिभिर्देवः” ।
“शान्धीर्थेण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

३५ जर्जसि “जर्जसि रुद्राहङ्कारम्” इति “अपकर्त्ताहससीति
हृदि ते सा ख भूजयम् । विमुखेषु न मे खड्गः
प्रहृत्ते जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुधे निरुद्धोदर्प-
शालिना । पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्त्रीत्ये
वमादिकम्” इति च दण्डी ।

३६ एकावली पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वाचा स्थाप्यैकावली द्विधा” ।
सा०द० स्थापने । “सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्ग-
सङ्गतम् । भृङ्गायत ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्” ।
वर्जने । “न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुह्यितं तन्न जहार यन्ननः” ।

३७ कारकदीपकम् “क्रमिकैकगतानान्तु गुम्भः कारकदीपकम्” ।
च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
“गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति” ।

३८ कारणमाला “परंपरं प्रति यदा पूर्व्वपूर्व्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्” । सा०द० “श्रुतं कतधियां
सङ्गाजजायते, विनयः श्रुतात् । लोकापुरागो
विनयान्न किं लोकानुरागतः” ॥

३९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” ।
सा०द० “जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प ! मञ्जिष्ठेऽस्ति
तिलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
“यत्त्वन्नेतस्मानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघे-
ष्वत्तरितं प्रिये तव मुखच्छायातुकारो शशी । येऽपि
त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य-
विनोदमात्रमपि मेदैवेन न क्षम्यते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
आद्यपादत्वयार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः “कैसत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।
च० “स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वाचा सरसीरहाम्” ।

४१ कैतवापङ्गुतिः “कैतवापङ्गुतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निज्ञेये पदैः” ।
च० “निर्यान्ति स्मरनाराचा बालादृक्पातकैतवात्” ।
इयम् व्याजापङ्गुतिरित्यन्ये अपङ्गुतिशब्दे विवृतिः ।

४२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यदन्यं प्रति गद्यते” । च०
“वृषाणेहि परचेलादायाति क्षेत्वरक्षकः” । जारोद्देशेन
वृषं प्रत्युक्तिः ।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्य्यव्यति-
क्रमः” । च० “अग्रे मानोगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥

४४ व्हेकापङ्गुतिः “व्हेकापङ्गुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निज्ञेये” ।

च० “प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं? न हि नूपुरः”

३५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः” ।

च० “नयन् मधुलिङ्गः श्वैत्यसुदंशुदशनान्गुभिः” ॥

३६ तल्ययोगिता “वर्णप्रानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं तल्ययोगिता”

“सङ्कुचन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च” । सा विधा ।

हिताहिते वृत्तितौल्यादमपरा तल्ययोगिता । “प्रदीयते

पराभूतिर्भित्तिशालवयोस्तथा” । परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्यं परा-

भूतिः पराभवश्च “गुणोत्कटैः समीकृत्य वचोऽन्या तल्ययो-

गिता” च० । “लोकपालोयमः पाशी ओदः शक्रो भवानपि” ।

यमादिभिरुत्कटैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र ।

३७ दीपकम् “वदन्ति वस्त्रावस्त्राणां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः” ।

च० दर्पणे तु “अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” । सती

च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमध्येति भवान्तरेष्वपि

अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाणर्गावस्त्रयोः ।

३८ दीपकावृत्तिः “विविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना । अकृता-

त्मीयकार्यः स्यादहेतुव्याहृतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता

ललाटतटन्दत्य करोभ्य कुटी न परुषञ्जङ्गतेन स्फुटस्मित

मन्तरितम् । न तव निशुम्भसंभ्रमवशादपि दारुण्या भग-

वति । चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्” । अत्र कालुष्यस्य

कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र त्वन्मुखाम्बुज

वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्ति-

हानितोयथा । “अनुरागवती सन्ध्या दिवसश्च पुरस्वारः ।

अहो देवगतिश्चिता तथापि न समागमः” ॥ अत्र देवगत्या

विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्ति-

हानिकृतम् दीपकम् । पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात् विध्युक्तं

चन्द्रालोके । यथा । “वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी

उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति

चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखाबलाः”

३९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मरः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द०

स च साधस्यैव धर्म्माभ्यां द्विधा । “तत्र साधस्यै” अविदितं

गुण्यपि सत्कधिनिष्ठिः कर्णेषु वसति मधुरधाराम् । अन-

धिगत परिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला, ।

वैवस्ये” । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाख्याः अंसते मदनव्यथा ।

दृष्टोदयभा जीन्दौ ग्लानिः कुसुदसंहते , ।

४० निर्देना “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र

विम्बालुविम्बत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र

सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिबलये

जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेद्यद्विनि-

दिनेन भालुमानाससाद चरमाचलं ततः” ॥ अत्र

रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धेव

वैदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च

रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्ताप्लेश विम्बप्रति-

विम्बभावं बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना

त्वे कवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा

यथा । “कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्ष-

विक्षेपः । अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कला-

निधेर्विलासम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति

कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-

नमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत्

कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं

बोधयति यथा वा । “प्रयाये तव राजेन्द्र । मुक्ता वैरिभू-

गीदृशम् । राजहंसगतिः पद्मप्रामाननेन शशियुतिः” ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति

तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगति-

मिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा । “इदं

किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

भुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमर्षियववस्यति”

अत्र यत्तच्छब्दस्य निर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-

मानस्तादृशवपुस्तपः क्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति ।

५१ निरुक्तिः “निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्” ।

“दृष्टशैश्वरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो” । दोषाकरस्य-

रातिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।

५२ निश्चयः “अन्यद्विषयि प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः” । च०

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीपरे एतौ । इह सविधे

सुगन्धशो मधुकर ! न मुधा परिभ्रास्य” ।

५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विवृतिः ।

५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः” ।

च० “सुधांशुकलितोत्तं सस्तापं हरतु वः शिवः” ।

५५ परिकराङ्कुरः “साभिप्रायोविशेष्यश्चेत् भवेत् परिकराङ्कुरः” ।

च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवसुतर्भुजः”

५६ परिणामः “विषयात्मतयारोये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्विधा” । सा० द० “स्मितेनो

पायनं दूरादागतस्य कृतं सप्त । स्तनोपनीडमाश्लेषः

कतोद्युते पणस्तथा” अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं स्मितमुपायनम् द्यूते च
दृढतया आक्षेपकपणनम् । अत्र प्रथमाङ्गे वैयधिकरण्येन
द्वितीयाङ्गे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिहृतिः “परिहृतिर्विनियमः समन्यूनधिकैर्भवेत्” च०
“दत्त्वा कटाक्षलक्ष्मीं सा जप्ताह हृदयं मम । मयास्यै
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनचक्रः” “पूर्वाङ्गे” समेन
शेषाङ्गे न्यूनैः “येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दु-
किरणोज्ज्वलं यशः” अन्योन्यान्तर्भावितोति स० कण्ठा० ।

५८ प्रसिद्ध्या “प्रसिद्ध्या निमित्तकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्”
च० । “स्नेहचयः प्रदीपेषु न खान्तेषु न तन्मृगम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीसुखम्” ।

६० पर्यायः “कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकं कृमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥” सा० द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पञ्चसु ताडिताधराः
प्रयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । बलीषु तस्याः खलिताः
प्रमेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दः” ॥ “विचरन्ति
विलासिन्यो यत्र शोणभरालसाः । वृककाकशिवास्तत्र
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरागादधराच्चिर्वर्त्तितस्तनाङ्ग-
रागादरुणाञ्च कन्दुकात् । कुशाङ्गुरादानपरिच्यताङ्गुलिः
कतोऽक्षस्त्रप्रणयो तथा करः” । “ययोरारोपितस्तारो
हारस्तोऽरिबधूजैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरश्रूविन्दवः” ॥ एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसं-
तरूपश्च । कचिदाधेयमपि यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र”
उदविन्दवः पद्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् ।
“विचरन्ति” इत्यादाधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे
क्रमेणाभवन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते”
सा० द० “सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मङ्गल्योऽयस्य सैनिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परदृष्टान्तज्ञातः साकूतचेष्टितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्यमकल्पयत्” । प्रिये गृहा-
गते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयन-
संचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्यमकल्पनं साकूतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः “आपाततो यदर्धस्य पौनरुक्तावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः” सा० द० “भुजङ्ग-
कुण्डली व्यक्तः शशिशुभांशुयुतयुः । जगन्त्यपि सदापाया-
द्व्याम्ने तोहरः शिवः” ॥ अत्र भुजङ्गकुण्डलादिशब्दानाम्

आपातमात्रेण सर्पादर्थतया पौनरुक्ताप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डली-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिहृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिहृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अखोभयालङ्कारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अत्र तु न द्वयोरपीति
शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्व रूपम् “पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वं रूपमुदाहृतम् ।
पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विद्यते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्तोऽपि शेषस्तद्यशसा सितः” । “दीपे निर्वापितेऽप्या-
सीत् काञ्चीरलैर्महन्महः” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा स्थावराक्ययोग्यसाध्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्” सा० द०
“धन्यासि वैदर्भिः । गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदक्षिमयुत्तरली-
करोति” ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पौनरुक्ताप्रतिभासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इयं
मालयापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ अत्र विम-
लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा । “चकोर्य
एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्म्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूमेतत् कितवाः ! क्रीडनं निशितैः शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्यायुपमेयत्वकल्पनम्” । अन्योप-
मेयलाभेन वस्तुस्थानादरश्च तत् २ । वस्तुस्थानलाभेन
तथान्यस्यायनादरः ३ । वस्तुस्थानोपमाया अनिष्पत्ति-
र्वचश्च तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि भवति ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वल्लोचनसमं पद्मम्” । “अलं गर्वेण ते
वक्तु ! कान्त्या चन्द्रोभवाद्दृशः” २ । “कः क्रौर्यदर्पस्तेऽस्त्यो !
त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “मिथ्यावादोहि
सुगन्धाक्षि ! त्वन्मुखं किलाब्जजम्” । ४ । “दृष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वातन्त्र्यभूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते” । स० कण्ठा० ।
तच्च युगपदेकशोवा तत्र युगपत् यथा । “क्रान्तकान्तवदन-
प्रतिविम्बे सग्नबालसहकाररुग्न्धौ । स्वादुनि प्रण-

दितालिनि शीते निर्वार मधुनीन्द्रियवर्गः” एकशो यथा । “मन्दमन्दविगलत्तपमोषञ्चुल्लसितपद्मदधत्या । वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो सुखमधोमुखयेव” सुखादिप्रियं मानसं यथा अस्तोकविस्मयमविस्मृत पूर्ववत्तत्तद्भूतनूतनभयञ्चरजर्जरं नः । एकलक्षतुटित संघटितप्रमोदमानन्दसेकशबलत्वमुपैति चेतः ॥

६६ प्रत्यनीकम् “प्रत्यनीकं बलवतः शलोः पक्षे पराक्रमः” च० “जैतनेत्रालुगौ कर्णावत्पलाभ्यामधःकृतौ” ।

७० प्रस्तुताङ्कुरः “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । च० किं भङ्ग ! सत्यां सालत्यां केतक्या कण्टकस्यया” ।

७१ प्रहर्षणम् “उत्कृष्टतार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् । वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् २ । यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्लाभः फलस्य तत् ३” च० । क्रमेण “तामेव ध्यायते तस्मै विष्टया सैव द्रुतिका” । “दीपसुहोपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः” २ “निध्यङ्गनोषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधिः” । ३ ।

७२ प्रेयः “प्रेयः प्रियतराख्यानम्” दण्डी “अथ या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते । कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुनः । इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी-ष्टतिः । भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः” इदञ्च दर्पणकारादिभिरुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्तिः “प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्भेदतत्त्वप्रकल्पनम्” च० । “कथाः कलिन्दजातीरतमालस्तोमसेचकाः” ।

७४ भावः । “अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्भेदोऽथ निरुद्धे दृष्टकृतसामित्यस्य हृद्यं सूक्ष्माच्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन” तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यासद्विद्यमानः सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते । “निरुद्धेस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तु निगद्यते । इङ्गिताकारलब्ध्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरेमिति” स० कण्ठा० । स भावः भूमिकान्तरमवस्थान्तरम् । तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् “अङ्गुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ मविष्यतः । यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्” २ । सा० द० तत्र भूतस्य “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः यैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” । भाविनः “आसीदङ्गनमत्वेति पश्यामि तव लोचने । भाविभूषणसंभारां साक्षाद् कुर्वे तवाकृतिम्” ।

७६ भेदकातिशयोक्तिः “भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-

कल्पनम्” च० । “अन्यदेवस्य गान्धीर्यमन्यद्वैर्यञ्च भूपते !

७७ भ्रान्तापङ्गुतिः “अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापङ्गुतिः भ्रान्तिवारणे” । च० “तापं करोति सोत्कम्पं ऋषेः किन्तु ? सखे ! खरः” ।

७८ भ्रान्तिमान् “सास्यादतस्मिन्स्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-स्थिता” सा० द० “मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कण्ठे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्दूलमनुचिनोति श्वरी मुक्तफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न । सास्यादित्युक्तेः “सङ्गमविरहविकले वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” इत्यादौ त्रिभुवनवर्तितयावद्वस्तुनः सास्याभावाच्च भ्रान्तिमान् । अयं भ्रान्तिरित्यन्ये ।

७९ मालादीपकम् “मालादीपकं पुनः । धार्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्” सा० द० । “त्वयि सङ्गरसप्राप्ते धनुषासादिता शराः । शरैररिश्चिस्तेन भूतया त्वं, त्वया यशः” अत्रासादनक्रियाधर्मास्य यथोत्तरं सम्बन्धः ।

८० मिथ्याध्यवसितिः “किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्धिर्प्रथं मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां वशयेत् स्वस्वजं वहन्” । च० मिथ्यापङ्गुतिस्तु अपङ्गुतिभेदः ।

८१ मौलितम् “मौलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” च० “रसोनाललि ललायाश्चरणे सहजारुणे” ।

८२ मुद्रा “सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । च० “नितम्बं गुल्लीं तरुणीं दृग्गुम्भविपुला च सा” ।

८३ यथासंख्यम् “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” च० यत् “मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भङ्गय” । क्रम इत्यन्ये

८४ युक्तिः “युक्तिः पराभिसम्मानं क्रियया सम्प्रगुपये” च० । “त्वामालिखन्ती इद्वान्यां धनुः पौष्पं करोऽलिखत्” ।

८५ रत्नावली “क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः” च० । “चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वेशस्त्वं महीपते !” । चत्वारि

आस्थानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचनं च यस्य ।

८६ रसवत् । “रसवद्रसपेशलम्” दण्डी “रसेन पेशलमाख्यानमित्यनुषङ्गः रसवत् । “मृतेति प्रेक्ष्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् । सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि” तत्समर्थनञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता । रूपवाञ्छल्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः । वाञ्छस्याप्यास्यतायोनिर्माधुर्ये दर्शितोरसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् । दण्डो ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
 तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च लिधा” । तत्
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 मालारूपञ्चेति चतुर्विधम्” सा० ८० । तत् स्निष्टशब्द-
 निबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । “आहवे जगदुद्गण्ड-
 राजमण्डलराहवे । श्रीन्द्रसिंह ! महीपाल ! स्वस्यस्तु
 तव बाहवे” ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्ब
 मिथारोपो राजबाहोराहुत्वारीपे निमित्तम् । तदेव माला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
 भूम्हदावलिदम्भोलिरिरेक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासदयः, सतामागतरेव सदागमनं
 भूम्हतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 सूर्यारोपे निमित्तम् । अस्निष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा
 “पान्तु वो जलदश्यामाः शाङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्वै लोकमण्डपेस्तम्भाश्चत्वारी हरिबाहवः” । अत्र
 त्वैलोक्यस्य मण्डपत्वारीपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारीपे
 निमित्तम् । अस्निष्टमालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्वं श्रीखण्डचित्तं हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविभूम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्वत्वारोपे
 निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राहुत्वाद्यारोपो
 राजमण्डलत्वारीपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तवस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत् “आरोप्याणां शेषाणां
 शाब्दे प्रथमं मतम्” । प्रथमं समस्तवस्तुविषयं, यथा ।
 “रावणावग्रहलान्तमिति वागन्तेन सः । अभिवृष्य मरु-
 च्छस्यं दृष्ट्वैवस्तिरोदधे” ॥ अत्र दृष्ट्वस्य मेघत्वारीपे
 वागादीनामन्तत्वाद्यारोपितत्वम् । “यत् कस्यचिदार्थत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “लावण्य-
 मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैर्न पीयते” ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः
 शाब्दो मुखे पद्मत्वारीपे व्यार्थः । न चैयमेकदेशविवर्त्ति-
 न्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोपमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि
 द्विधा । माला केवलरूपत्वात्” तत् मालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निम्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।
 क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति
 सुन्दरि । नात दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाप्रैर्य-
 द्भिद्यते स्मृदं पदं ननु सा व्यधा मे” ॥ “तेनाष्टौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परित-
 मध्येकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः क्षमासौविदलः समिति
 विजयते मानवाखण्डलस्य” । अत्रार्थः क्षमाया महिषी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदलत्वारीपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्यदाहरणं नृग्यम् । “दृश्यन्ते क्वचिदा-
 रोप्याः स्निष्टाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत् केदशविवर्त्ति
 स्निष्टं यथा । “करमुदयमहीधरस्तनायै गलिततमः पटलां-
 शुके निवेश्य । विकसितकुसुदेक्ष्णं विचरुत्थयममरेश-
 दिशो मुखं सुधांशुः” समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचरुत्थोत्थादौ” “चुचुम्बे हरिदबलासुखमिन्दुनायकेन
 इति” पाठे । न चात्र स्निष्टपरम्परितम् तत् हि ।
 “भूम्हदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं
 विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते
 तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया
 विवर्त्तितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 पोनीकुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निष्टपरम्परितम् ।
 क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” । क्वचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । “विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया
 विधिः” । क्वचिद्वैयर्थ्येऽपि यथा । “सौजन्याम्बुमरुत्खली
 सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाक्षणचतुर्दशौ सरल-
 तायोगश्चपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलियुगे
 राजावली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमात्रमुलभे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दज्ञेय-
 मूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकाकूटवैशिष्ट्यं
 रूपकं यत्तदेव तत्” । तदेवाधिकाकूटवैशिष्ट्यसञ्ज्ञ-
 रूपकम् । यथा । “इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः
 शशधरः सुधाधाराधारश्चरपरिणतं विन्दमधरः । इमे
 नेत्रे रात्रिन्दिमधिकशोभे कुवलये तल्लङ्कावस्थानां जल-
 धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कारहित्यादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्याद्विगीर्याध्यव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः”
८९ ललितम् “प्रस्तुते वर्ण्यैवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्ण्यनम्” ।
ललित” निर्गते नीरे सेतुसेषाचिकीर्षति च० ।
९० लेयः “लेयः स्यादोषगुणयोर्गुणदेषत्वकल्पनम्” । च० “अखि-
लेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिणु । शुक ! पिञ्जरबन्धस्ते
मधुराणां गिरां फलम्” । स० क० तु लवत्वेनायुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादानुक्ततिर्लोकोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सहस्र कतिचिन्नासान् मीलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधस्यातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन् महीभुजः” ।
९३ विकस्वरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।
च० “स न जित्ये महानोहि दुर्जयाः सागरा इव” ।
९४ विविचम् “विविचं तद्विरुद्धस्य कतिरिदफलाय चेत् च० ।
“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विषयवृत्ति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “जहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः” स० कण्ठा० ।
तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा । ‘मैनाकः किमयं
रुणाद्वि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुतः ? स
वज्रपतनादुभीतो सहेन्द्रादपि । तार्क्ष्यः सोऽपि सभं
निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष-
जरसा क्षिप्तो बध्मं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपाती यथा ।
‘अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गा-
रैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासोलु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासज
डः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः” चन्द्रादिष्वन्यतमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तोवितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा “चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गाद्रूपोद्भवेन रचिता मनसा कृता नु । स्वीरत्नसदृश
परा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः”
अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ।
अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा । “अद्रेः शृङ्गं हरति
पवनः किंखिदित्यन्मुखीभिर्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं सुगन्ध
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवामिथ्यारूपो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि
मौलिना । समधिहृदमनेन च जिष्णुना खिदिति वेग-

वशान्मुमुदे गणैः” । स एव उभयात्मा यथा । माया स्विदेषा
मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमथाहमन्यः । गाख्डीव
सुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।

९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घति” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।

९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये । निषे-
धाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोविधा । अनिष्टस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।

९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तवं हीन-
सुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृदयापि सावद्या विना विनय-
सम्पदम्” । रम्यत्वे “विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विनाशगन्धतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ।

९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् ? हेतूनामसमयत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धकोऽकारणात् कार्यं
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्योत् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावना” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाक्षारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्मैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति
मन्मथः” । २ । “नरेन्द्रानेव ते राजान् दशत्यसिभुजङ्गमः” । ३ ।
नरेन्द्रोन्मोहो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगरुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तिस्तृतीया विभावना “शृङ्गाद्वी-
णानिनादोऽयमुदेति सहदहभुतम्” । ४ । “शीतांशुकिरणा-
स्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्” । ५ । “यशःपथोराशिरभूत्
करकल्पतरोस्तव” । ६ । दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा
परिकीर्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणमुपनिव-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिद्वेति”
व्यवस्थाया उदाहृतम् “अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले
दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि हृभ्रुवः” । अत्र
वयोरूपं निमित्तसुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिशतभिर्जात्यादौ गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । सा० द० क्रमेण यथा ।
“तव विरुद्धे मलयमरुद्वावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरुद्धः” ।
“सन्ततसुसलासङ्गाद्वृद्धतरगृहकर्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः” ।
“अजस्र गृह्णतो जन्म निरीहस्य हृतद्विषः । स्वपतो
जागरुकस्य याधार्थ्यं वेद कस्तवः” । “वल्गुभोत्सङ्गसङ्गेन विना
हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालातुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं मदिराख्या सदयति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजीत्यादि” “वल्गुभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरुद्ध” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूच्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरुद्धरेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्रेत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्
समाधानम् । “त्वद्वाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजीत्यादिकविप्रोढोक्त्या
तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । वि-
शेषोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभास इत्यते
चन्द्रा० “अमित्रजिन्मित्रिजिदौजसा स यत् विचार
दृक्वारदृग्यवर्तते” नैषधम् ।

१०२ विदुतोक्तिः “विदुतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि”
च० । “दृषापेहि परचेत्वादिति वक्ति सखचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् । किञ्चित्
प्रकृष्यतः कार्यमशक्यस्तेतरस्य वा । कार्यस्याकरणं
दैवादिशेषस्त्विधस्ततः” । सा० द० क्रमेण यथा । “दिव-
मप्युपयातानामाकल्यगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति
गिरः कथमपि कथ्यो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिदुद्देशे
गिरीणामपि कन्द्रे । पश्यन्त्यनकसङ्काशं त्वासेकं रिपवः
पुरः” । “गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते
कलाविधौ । कस्याविमुखेन स्मृत्युना हरता त्वां वद
किं न मे हृतम्?” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा”
सा० द० । तथेत्युक्तानुक्तिनिमित्तत्वात् । ततोक्तिनिमित्ता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तसक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कियन्तः
सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
च अनुक्तिनिमित्तस्यैव भेद इति पृथगुक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शस्त्र्युना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्य-
विरुद्धसङ्गावसृजेनापि सा० द० ।

१०५ विषमम् । “गुणैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्घटनाया च तद्विषमं मतम्” । सा० द० क्रमेण यथा । “सद्यः
करस्पर्शमवाप्य चित्तं रणेरणे यस्य कृपाणलेखा । तमा-
लनीला शरदिन्द्रपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ।
अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्तयशस उत्पत्तिः ।
“आनन्दमसन्दमिमं कुवलयदललोचने । ददासि त्वम् । विर-
हस्यैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अयं
रत्नाकरोऽम्बोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरं क्षारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क वनं
तस्वल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता । नियतं
प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुश्चरितं खड्गः सहम्” । अत्र
वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् “इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
च० । “दीपद्वीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यरूपमेयस्योपमानानुन्यूनतायवा ।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि
साध्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा
श्लेषेऽपीति विरट्धा । प्रत्येकं स्थान्मिलित्वाचत्वा-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये
हेतुरूपमेयगतसकृत्कारणरूपसामानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः” प्रत्येकं ससुदायेन बाह्यतौ
त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्युक्तिरुपमानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि-

ब्दादस्तेष्वपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान्यूनता-
यामनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाऽऽच-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
मुखं तस्या न कलङ्को विधुर्यथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयस्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाच्च शाब्दसौपत्यम् । अत्रैव “न कलङ्क विधूपममिति”
पाठे आद्यम् “जयतीन्दुं कलङ्कनमिति” पाठे तु इवादि-
तल्यादिपदविरहादाविप्रम् । अत्रैवाकलङ्कपदव्यागे चोप-
मानगतनिकर्षकारणादुक्तिः” द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः ।
स्तेष्वेव यथा । “अतिगाढगुण्यायाश्च नाजवङ्गकुरा गुण्याः” ।
अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दसौपत्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरनुक्तिः । गुणशब्दः स्निग्धः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणेः क्षीणो-
ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवना-
स्यैव्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केषाञ्चिन्नक्षणे “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिक्यन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिज्ज्ञतः । “हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्द्विषां हंसैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेत्यस्तदन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” ॥ सा०८० “इशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्ति इशैव याः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता काले ! ऋदुरसि नचायाससहना । ऋदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न ऋद्धी सोढा यद्विरहकत-
मायासमसम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायि-
कायाः ऋदुत्वं सहगमनाभावहेतुर्नोक्तं नानिकया तु प्रत्युत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्दया व्यक्तिव्याजनिन्देति
गीयते” च० । “विधेः स निन्दोयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः” ।
अत्र एकशिरोहर्तृ शिर्वनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा०८० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयद्यो देव !
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तत्र पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय
जगतस्तव जीवनानि । स्तोतन्तु ते महदिदं घन ! धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्ज्ययसि यत् पथिकाच्चिह्नम्” ॥

१११ व्याजाक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य गृह्णारामपरागैरसि धूसरा” ।

११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपाथे धर्म्मनिज्ञवः” ।
च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्यश्च शाब्दरूपाः ३८६ पृष्ठे
आर्यो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा०८० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्वाङ्मयच्छेदः ।
“सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संसृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविभिन्नताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा” सा०८० “देवः
पायादपायान्नः स्मरेन्द्रीवरलोचनः । संसारध्वान्तवि-
ध्वंससहस्रः कसनिसृदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
स्मरेन्द्रीवरेत्यादौ चातुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्ष्यैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतानां तद्देकाग्रयस्थितः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः” सा०८० । तत्रा-
ङ्गाङ्गभावे यथा । “आकटवेगविगलङ्गु जगेन्द्रभोगनिर्झोकिप-
ट्टपरिवेष्टनयास्त्ररागेः । मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादरूले” ॥ अत्र निर्झोकिपट्टाप-
ङ्गवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुष्टेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति
श्लेषस्युपापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्य-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युक्ते चाया अङ्गम् । उक्तेचा
चास्त्ररागिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अनुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तत्पुरःसरः । अहो देवगतिश्चिन्ता तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।
अमन्दनयनानन्दकरं सखलुभैन्दवम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धासु ल्ययोगिता, आहोस्वि चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणस्यास्यादप्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा ऽप्रस्तुतस्य सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनानुसरेण वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मा रूपकस्य साधको मुखे उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । “राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” । अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सङ्गेशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवादूपकम् । “एवं वदानम्बुजमेषाख्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः । एवञ्चात्र मयूरव्यंस्कृतिद्रूपकसमास एव । एकाग्रयानुपवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेषविषयः । सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिज्वसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः” ॥ अत्र “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि” इत्यत्र छेकानुप्रासस्य “निरीक्षेत” इत्यत्र जकारसादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाग्र्येऽनुपवेशः । एवं चातैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः । यथा वा । “कुरवकारवकारणतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः । सा०द० ।

११६ सन्देहः “स्यात् सृष्टिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कृतत्वयम्” च० “पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निरुष्यः” ॥

११७ समम् “समं स्यादातुल्येण स्थावायोग्यस्य वस्तुनः” । सा०द० “शशिनसुपगतं कौसुदी मेघसक्तं जलनिधिसमुद्रं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा” । आतुल्यञ्च कारणा-

तुल्यं तदन्यासुल्यम् इष्टपदार्थस्यायत्तसिद्धिहेतुकत्वञ्च । “सुरूपमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति” च० उक्तेः तत्ताकारणातुल्यसक्तम् कारणातुल्यं यथा “नोचप्रवणता लक्ष्मि ! जलजायास्तवोचिता” । तृतीयं यथा “युक्तोवारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणाधिनिः” ।

११८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये देवाइस्त्वनरागमात्” च० । “मानमस्यानिराकर्तुं पादयोर्मै पतिष्यतः । उपकाराय दिष्टोदसदीर्घं धनगर्जितम्” । स० कण्ठा० तु “समाधि मन्थधर्माणामन्यत्वारोपणं विदुः । निरुद्धोऽयं सोद्भेदः स द्विधा परिपद्यते” इति लक्षितम् । उदाहरणं नृग्यम् ।

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यं लिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा०द० ॥ तत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “आधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः । आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्तमेव मलयचलगम्भवाह !” । अत्र गम्भवाहे हठकाशुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाध्येन यथा । “असमाप्रजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रस्य जगत् कृतं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसात्वेण रविसन्ध्यायोनयिकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाध्यन्तु स्निष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र स्निष्टतया यथा । “विकसितमुखो रागासङ्गाद्भलक्षि मिरावति दिनकरकरस्रष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः । जरठलवलीपाण्डु, छायो भृशं कलुषान्तरः अयति हरितं हन्त प्राचेतसीं लुहिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि स्निष्टता । अन्यदुदाहरण्यम् सा०द० ।

१२० समुच्चयः “समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥ गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये” सा०द० । यथा । “हंहो धीर ! समीर ! हन्त जननं ते चन्दनचमामृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः । प्रत्यङ्गं दहसीह से त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः” ॥ अत्र दाहे एकस्मिन्चन्दनभूम्भज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेतुत्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतुनां शोभनत्वात् सदयोगः । अत्रैव चतुर्थपादे सत्तादीनामशोभनानां योगादसदयोगः । सदसदयोगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-
वारिजः सुखमनचरं स्नाकतेः । प्रभुर्धनपरायणः सतत-
दुर्गतः सञ्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्र शल्यानि मे” ॥
“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।
सुखमानतञ्च सखि ! ते ज्वलितस्वास्यान्तरे स्मरज्ज्वलनः” ॥
अत्राद्येऽङ्गे गुणयौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
यौगपद्यो यथा । “कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्के
रुहसोदरश्चि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र । तेषां वपुषि
प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ “धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते ।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कल्पनम् । योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्युच्यते” २ च०
“सौधाम्याणि पुरसास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! खट्वुमात्राद्वियामहे” ।

१२२ सम्भवः “प्रभूतकारणात्तत्कात् स्यादेवमिति सम्भवः ।
स विधौ ! वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा” ४
स० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलसुपनते शार्ङ्गि-
णोवर्षचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य
दृष्टीरेकं सक्तागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” । अत्र
उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्वोक्तं सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भवश्च एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयो
रुदाहरणे न्युच्ये ।

१२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदीदं स्यादित्युक्तोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्नातस्याः समप्रियदि
नायुषः स्यात् । पारेपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गण्येयनिः-
शेषशुणोऽपि स स्यात्” ।

१२४ सहोक्तिः “सहार्थस्य बलादेकं यत् स्याद्वाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्भूतभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्” सा० द० । अति-
शयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहाधर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुसुदकम्बैः कामसङ्गासयन्तः सह घनतिमि-
रौघैर्धैर्यस्योदाहरयन्तः । सह सरसिजपण्डैः स्नान-
माभीलयन्तः प्रतिदिशमन्दतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अत्रो-
ज्जासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया ।

१२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्गुणैः” ।
च० “सल्लिकाचितधम्मिल्लास्यारुचन्दनचर्चिताः । अवि-
भाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्त्रभिसारिकाः ।

१२६ साम्यम् “द्वयोर्यत्नोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उप-
माहृपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्ति
रेव च । तत्वेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्माणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्वययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते” स० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थितासुञ्जितः प्रयातां निषेदुषीमास-
नबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां कायेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकसुज्ञतत्वम् ।
न कारणात् स्नाहिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात्” । अन्यान्युदाहर्याणि ।

१२७ सारः “उत्तरोत्तरसुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः” ।

१२८ सूक्ष्मम् “संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणोद्भूतेन वा । कयापि
सूच्यते भङ्गा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा० द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्कारणेण यथा । “वत्सलस्यन्दिस्तेदविन्दु
प्रबन्धैर्दृष्टा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्वया
व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिलेख”
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्यासित् पुरुषा-
यितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् ।
इङ्गितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेत्वापिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूजोपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

१२९ स्तोकोक्तिः “स्तोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।

१३० स्मरणम् “सदृशानुभवाद्बस्तुमृतिः स्मरणमुच्यते” । सा० द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्स्वञ्जनमञ्जुलम् । स्मरामि वदनं
तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्” । स० कण्ठा० तु भेदो-
दर्शितः । “सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरणं
प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न ब्रह्महिः” । तत्र सदृशवस्तुदर्शन
जन्यं स्मरणसङ्कोदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा “सुनिशुताप्रणय-

स्मृतिरोधिना सम वियुक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे।
प्रहृष्टिष्यता धनुषि चतुरश्र निवेशितः” । अत्र कण्वसुता
शकन्तलाप्रणयस्य स्मृतिविरोधिना अज्ञानेन सम मनो
वियुक्तमित्यद्वैतं स्मरणम् न सङ्गवस्तुदर्शनजन्यम् । चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा यत् स्रोतः पुलिनमधुना तत् सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् । अहो
हटं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति,, । अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्तरवनादिषु
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिपह्णत् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः सान्नादिव तन्मयेन हृद-
येन । स्मृतिकारिणा त्वयामे पुनरपि चित्तीकृता कान्ता” ।
अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्तथात्वम् । प्रत्यभिज्ञानं यथा “स्पर्शः
पुरा परिचितो नियतं स एष संजीवनश्च मनसः परिमोह-
नश्च” । अत्र य एव पूर्वानुभूतः स एवैषः इति प्रत्यभिज्ञा
स्मरणम् । स्वप्नरूपं यथा । नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतामृहे चन्द्रकान्त-
मणिशिलायासुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मासुपलभ-
मानेव रुदती मया हृष्टा” जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
स्वप्नस्य वस्त्रम् । स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजात-
त्वात् स्मरणत्वम् ।

१११ स्वभावोक्तिः “नानावस्त्वं पदार्थानां रूपं सान्नाद्विद्वन्ती ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याख्यासां लङ्घ्यति र्मता” दण्डी “तुल्यं
राताञ्जलिः पदैर्हरितकोमलैः । त्रिवर्णराजिभिः कण्ठै-
रेजे मञ्जुगिरः शुकाः” । “कलकण्ठितगर्भैश्च कण्ठे नाघर्षिते-
ज्यः । पारावतः परिभ्रम्य रिरंस्तुष्यति प्रियाम्” । “बध्न
मन्दरोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निदतिम् । नेत्रे चामीलय
श्रेष्ठ प्रियास्यैः प्रवर्त्तते” । “कण्ठेकालः करस्येन कपाले-
नेन्दुशेखरः । जटाभिः स्निग्धताम्बाभिराविरासीदृषध्वजः” ।
“जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमोहशम् । शास्त्रेषुस्यैव
साम्राज्यं काव्येषुतेदोषितम्” । इयं जातिरपि ।

११२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता सर्जं वर्त्तनं हेतुरच्यते १ । हेतु
हेतुमतोवैक्यवर्त्तनं हेतुरच्यते २,, । “च० असावदेति शीतांशु
मान्कदेन सुभ्रुवाम्,, १ । “लङ्घ्योविद्यासोभवतः कटाक्षा-
वेक्षणं प्रभो २ ।

११३ हेत्वपङ्कतिः “युक्ता स एव पूर्वोऽद्वैत्यते हेत्वपङ्कतिः”
च० स एव वर्त्तमानि एव । “नेन्दुस्तीव्रो न निश्चयः
सिन्धोरोर्वोऽयस्युधितः” । अत्रैलङ्काराण्येवानुभूताः ।
देहभूषणानि च शिरस्तादीनि तानि च प्राधान्यादप्यै “शिरसं

मृकटं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा । कङ्कणं वलयश्चैव मेख-
लेख्येषा वरम्,, । वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटका-
दीन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मरागश्च वज्रश्च गोमेदो-
विजयस्तथा । सुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः ।
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपहृश्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोर्हं विधीयते,, ।
मृग्य० “सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः” युक्ति
क० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवत्यश्वि-
धनिवासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधाहेषु वस्त्राल-
ङ्कारधारणम्” ज्योति० अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने
ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-
धारणम्” । ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेऽपि ते च यथा “यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्त्वयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्यञ्च प्रग-
ल्भता । औदार्यं धैर्यं मित्येते सप्तैव सूरयत्नजाः । लोला
विलासोविच्छित्तिर्विज्योक्तः किलकिञ्चित्तम् । मोहायितं कुह-
मितं विभ्रमोललितं मदः । विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च
कुतूहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यादशसंख्यकाः । स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि” । पूर्वैर्भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वैऽप्यभी
नायिकाश्रिता एव विच्छित्ति विशेषं पुष्पान्ति” सा० द०
उक्ताः । एषां लक्षणाणि तत्तच्छब्दैर्वक्ष्यन्ते । ७ अन्तगुरौ
चतुष्कले” ॥ इत्याकारे गणभेदे च ॥ [समर्थे धनादौ ।

अलङ्कुमारि लि० अलङ्कुमार्यै तद्गणाय । कुमारीभरण-
अलङ्कृत लि० अलम्+क-कर्म्मणि क्त । भूषिते मण्डिते ।
“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० द०
“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूटदं इत्यमरः ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+क-भावे क्तिन् । १ भूषणे करणे क्तिन् ।
२ भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्ते ३ उपमादलङ्कारे च “तद-
दोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य० प्र० “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती । असौ न
मन्यते कक्षादनुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा० ।

अलङ्घ्या स्त्री अलम्+क-भावे श । भूषायाम् ।

अलङ्गामिन् लि० अलं पर्याप्तं गच्छति स्थिति स्त्रियाङीप् ।
गमनसमर्थं रिपुं प्रति गन्तरि ।

अलङ्घनीय लि० न लङ्घनीयः । अनतिक्रमणीये । “लङ्घ-
त्वमित्रा नाशौ नेदं सिन्धावगाधता । अलङ्घनीयता-
हेतुभयं तन्मनस्विनि” भाषः ।

अलङ्कार वि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमणीये । “लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघोयसः” भाषः ।

अलजी स्त्री अला पर्याप्ता सती जायते जन-ह गौरा० डीप् । सुश्रुतोक्ते सन्निगतरोगभेदे यथा । “पूयानसः सोप-नाहः स्त्रावा पर्वणिकालजी । कमिपन्विष विज्ञेया रोगाः सन्निगता नव” । तल्लक्षणं तलैव “जाता सन्धौ मुक्तकण्ठेऽलजी स्नातस्त्रिज्जेवास्थापिता पूर्वलिङ्गः” इति ।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १ धाद्यै अभावे न० त० । २ लज्जाभावे । न० व० । ३ लज्जामुन्ये वि० ।

अलज्जुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जृ-अच् प्र० उत् । मणिके अलिङ्गुरे बल्लजलाधारे (जाला) मृण्मये पाले । [धनादौ ।

अलज्जीविक वि० अलं जीविकायै ४ त० । जीविकापर्याप्ते

अलज्जुष वि० अलं जुष्यते कर्मणि बा० क । भक्षणपर्याप्ते मांसदादौ । “अथ तच्छृतस्य परितन्दति तदलज्जुषम्”

शत० ब्रा० “मांसं हि जोषाय भक्षणायालं पर्याप्तं भवति” भा०

अलति पु० अल-वा अतिच् । गीतिमातृकायाम् स्वरसाध-नार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रार-म्भात्तेषां गीतिमातृकात्वम् ।

अलन्धन वि० अलं प्रभूतं धनमस्त्यस्य अच् । पर्याप्तधने सङ्गडे ।

“निरादिधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलन्धनः” मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आसु । अत्यर्थ

पर्याप्तादावर्थे । “पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम्”

भाषः । एवं तमप् आसु । अलन्तराम् तलैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु० अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [ओधरः ।

अलन्ध्वि वि० न लङ्घ्यः । प्राप्तिभिन्ने “अलन्ध्वस्य प्राप्तुप्रपायोयोगः”

अलभ्य वि० न लङ्घ्यः । अप्राप्ये । “रोगे चालभ्ययोगे च

सीमन्ते पुंसवेऽपि च । यद्वाति ससद्दिष्टं पूर्वत्वापि न

दुष्यति” कालमा० मरी० “अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्ध-

निमित्ते अथौचान्नादिवसे पूर्वत्वं मलमासे” शु० त० रघु० ।

अलम् अव्य० अल-बा० असु १ भूषणे “जनयित्सीमलवृत्ते

यः प्रश्रय इव श्रियम्” अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत्य “अल-

ङ्कृत्य सुतादानं देवं धर्म्मं प्रचक्षते” मनुः । २ सामर्थ्ये

यत्नो “विनायकदलम्भूषणं रिज्जायै तपसः” सुतः “कथा हि

खलु पापानामलम्भयेति यतः” इति च भाषः

“वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः” कुमा०

३ पर्याप्तौ ४ संपूर्णतायां ईप्राचक्ष्ये “प्रतिभूः स्याद

लन्धनः” मनुः । अलमस्त्यस्य धनम् अच् बल्लधनइत्यर्थः

कुङ्कु० । ७ वारणे, “अलं विवादेन यथा श्रुतं तया”

कुमा० “अलं विवादेन शमोविधीयताम्” महाना० दनिषेधे

“आलम्बालमिदं बभूवैत् स दारानपाहरत्” भाषः

८ निरर्थकत्वे १० अस्त्यर्थे ११ अवधारणे १२ अत्यर्थे च गणर० ॥

“विजयायेत्यलमन्वशान्निर्मासु” किरा० “अलं भूयः”

मल्लि० । लस्य वा रः अरम् । तलार्थे अरङ्कृतशब्दे उदा० ।

अलम्पु पु० अलं यज्ञे निरर्थः पशुः । “अप्रशस्ते पशौ “अल-

म्पशोरपशोश्च” कात्या० १६, १, ४, पशुर्योग्यः सन् यो

नाम पशुर्विन्दते सोऽलम्पशुरपशुः” कर्क० ।

अलम्पु रुषीगा पु० अलं समर्थः पुरुषाय “अषडक्षेत्यादिना”

पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमल्लादौ पुरुषे ।

अलम्पु द्वि स्त्री अलम् व्यर्थं बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा

बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । “पश्यन्नपि नाल-

म्बुद्धिमवाप” किरा० १२, ३६, लोक० व्या० मल्लि० ।

अलम्पुष पु० अलं पुष्पाति पुष-क प्र० पश्य वः । १ वसने

वर्द्धने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३ घटोत्कचहते

राक्षसभेदे च “अलम्पुषं यथा युद्धे विचरन्तमभीत-

वत् । हैडम्बिः प्रययौ तूष्णम्” इत्युपक्रम्य “रिपुं निह-

त्याभिननन्द वै तदा ह्यलम्पुषं पक्षमलम्पुषं यथा”

भा० द्रो० प० । अलम्पुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ

कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः

भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे

तच्छब्दे विवर्तितः । ५ सुखीय्याम् मेदि० । ६ लज्जालु

लतायाम् ७ अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज० ।

तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फलं न० । “ह्यलम्पुषं

पक्षमलम्पुषं यथा” भा० द्रो० प० ।

अलम्पुषु वि० अलम्+सामर्थ्ये भू-गञ् । “समर्थे “विनाय-

कदलम्पुषु रिज्जायै तपसः सुतः” भाषः ।

अल्य पु० न लयः विरोधे न० त० । १ लयविरोधिनि उद्भवे ।

“शक्रादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ” रामा० अभावे

न० त० । २ विनाशभावे । नास्ति लयोयस्या ३ अवस्थानमुन्ये

भ्रमणशीले “स्नानमानसमिति कालिमालया” भाषः “लयो

लयनं कचिदवस्थानं नास्ति यस्याः” मल्लि० ४ विनाश-

मुन्ये च वि० ।

अलम्पुमा पु० ब० व० । देशभेदे ।

अलर्का पु० अलमर्कतेऽन्यत्वे वा अर्क-अच् अर्च-घञ् वा शक० ।

१ श्वेतार्कवृत्ते २ क्षिप्रकुक्करे ३ कृमिभेदे च स च भा० शा० प०

दर्शितः यथा “अथ कृमिः स्नेहमेदोमांसशोणितभोजनः ।

दारुणो दारुणस्पर्शः कर्षसाभ्यासमागतः । स तस्योर-

मथासाद्य विभेद रुधिराशनः । न चैनमशकत् क्षेप्तुं हन्तुं
वापि गुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा क्षमिणा तेन
भारत ! । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत स्तुत्यजः । कर्णस्तु
वेदनां धैर्यादसह्यं विनिन्द्य तां । अकम्पयन्नव्यथ-
यन् धारयामास भार्गवम् । तदास्य रुधिरैणाङ्गं परिस्पृष्टं
भृगूद्वहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्तस्तत्रैदमब्रवीत् ।
अहोऽस्म्यशुचिताम्प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
मयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाचट
क्षमिणा परिभक्ष्यम् । ददर्श रामस्तं चापि क्षमिं शूक-
रसन्निभम् । अष्टपादलोच्छदं द्रुं स्तब्धमिव संवृतम् ।
रोमभिः सन्निवृद्धाङ्गमलकं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो
रामेण क्षमिः प्राणानवाह्यजत् । तस्मिन्नेवाह्यजि क्षिप्त-
स्तदङ्गुलमिवामवत् । ततोऽन्तरीक्षे दृष्टे विश्वरूपः कराल-
वान् । राक्षसो लोहितपीवः कृष्णाङ्गो भिषवाहनः ।
स रामं प्राङ्मुखिर्भूत्वा वभाषे पूर्णमानसः । खस्ति ते
भृगुशार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिसत्तम ! । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं
मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-
हमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितान् भार्या-
मपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन क्षमिभूतोऽपतं भुवि ।
अब्रवीद्भि स मां प्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलैश्चा-
शनः पाप निरयं प्रतिपत्स्वसे । शापस्थानो भवेद्ब्रह्म-
न्निखेवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति माम-
ब्रवीद्भृगुः ।

अलपस् न० न रपः पापम् न० त० रस्य लः । अपापे पुण्ये ।

अलबाल न० लवमालाति ला-क न० त० । दृक्षस्यार्थे
दृक्षमूले ऋदादिकते जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण् । आल-
बालमप्यल ।

अलस लि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अवश्यकर्तव्येषु
शरीरापाटवमभिनीय । कृताप्रयासे, 'भृदुतरतनवोऽलसः
प्रकृत्याः' भाषः अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियामन्दे च (पाकुं इ) ३ पादरोगभेदे,
४ दृक्षभेदे च पु० । ५ हंसपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
"क्षिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरजान्वितौ । दृष्टकर्म
संस्पर्शादलसं च विभावय" पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं
हृत्पलसे हितम्" इति च श्रुतम् । गर्गादिगणपाठात्

४ सनिभेदे ततः अपले यज् आलस्यस्तदपले लोहिता० यूनि
ष्फ आलस्यायनः । अलसस्य भावः घञ् । आलस्यम् न० तल्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाय अप्रयत्ने ।

अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे-बा० वुन् । १ रोगभेदे ।
यथाह सुश्रुतः "अजीर्णमामं विष्टम् विदग्धं च यदी-
रितम् । विस्तृच्यलसकौ तस्माद्भवेताम्" इत्युपक्रम्य "कुक्षि-
रानहृतेऽत्यर्थं तास्यत्यत्यर्थं च कूर्जति । निरुद्धोमारु
तोवापि कुक्षावुपरि धावति । वातवर्चोनिरोधस्य यस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च यस्य त्व" ।
तन्निरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता "प्रयाति नोर्द्धं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽल-
सकः स्मृतः" । अलस+स्वार्थे कन् । २ अलस शब्दार्थे लि० ।

अलात पु० न० । ला-क्त न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । "निर्वाणाला-
तलाघवम्" कुमा० ।

अलातण लि० अलमत्यर्थमाहणा आतर्दनाः अलम्+आ
+तद नि० दस्य न मलोपस्य । आतर्दनीशे । "अला-
तणसो विदग्धेषु सुष्टु ताः" ऋ० १, १ ई ई, ७, "अलातणसः
अलमत्यर्थं शतशूणामातर्दनाः" भा० ।

अला(वु)व् स्त्री न लम्बते न+लबि-उ णिप् नलोपस्य वृद्धिः ।
(लाउ), लम्बाम् । वा जडि । अलावूषाल । "अलावू
वर्तुलाकारं वार्ताकुं कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः" ।

अलावुमय लि० अलावु+विकारे मयट् । शुष्कालावुत्वङ्
निर्मिते पाले "यतिपालाणि ऋद्वेणुर्दावलावुमयानि च ।
सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावधषणम्" या० स्मृतिः ।

अलावूकट न० अलावूनां रजः अलावू+रजोऽर्थे
कटच् । लम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न० त० । १ लाभभावे "नार्यं
नलः खलु तवातिमहानलाभः" नैष० "सुखदुःखे समे
कत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गी० "अलाभे चैव कन्यायाः
ज्ञातकप्रतमाचरेत्" स्मृतिः "अलाभे न विषादी स्यान्नाभे
चैव न हर्षयेत्" मनुः । न० व० । २ लाभशून्ये लि० ।

अलाय लि० ऋ-आय-रस्य लः । १ गमनशीले २ अभिसुख
गन्तरि शत्रौ च । "अलायस्य परशुर्ननाय" ऋ० ६, ६७, २०,
"अलायस्य अभिगमनशीलस्य शत्रोः" भा० ।

अलार न० अरार्थं ते ऋ-यङ् लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे शब्दरत्न० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे घञ् न० त० ।

जिह्वागतोगभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वागास्तु कण्ट-
कास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाग्निनेन स्फुटिता प्रलुप्ता भवेच्च शाकच्छदन-
प्रकाशा । पिप्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि
कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी वज्रलाचिता च सांसोद्वतैः
शाल्मलिकण्टकामैः । जिह्वातले यः श्वयथः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति
प्रवृत्ते मूले तु जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम्” ॥ स तु असाध्यरोगः
यथोक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र
यादृशा” इत्युपक्रम्य “जिह्वागतेष्वलासस्तु तावद्व्येषुदं तथा”
इत्यनुभिधाय “असाध्याः कीर्त्तिताहेते रोगा नव दर्शय च”

अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति
अल-इत् । १ अमरे, “अलमलेखि गन्धरावाम्” भाषः ।
“श्यामीभूताः कुसुमसूहेऽलीनाम्” “मङ्गदपाति पटलैर-
लीनाम्” इति च भाषः “अलिपङ्कीरनेकयस्त्रया” कुमा० ।
२ वृक्षिके, ३ कान्ते, ४ कोकिले, ५ वृक्षिकराशौ च स च
द्वादशधा विभक्ताराशिक्रमपाठो भागः विशाखाद्यपादा-
सुराषाज्येष्टारूपः । दैसुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूयते अल-कर्मणि इकन् । लडाटे ।
“असंस्कृतालिकिनीमलिकलेखाम्” काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १ कुलवृक्षे
राजनि० । २ अमरकुलव्याप्ते ति० “अलिकुलसङ्कुल कुसुम
निराकुल नवदलमालतमाले” जयदेवः ।

अलिगर्भ पु० अलिखि वृक्षिक इव मृधोति मृध-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श० र० ।

अलिगु पु० अलिखि दुःसहा मौर्वाणी अस्य । गर्गादिगण
पठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यज् आलिगव्यः । तदपत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० षफः । आलिगवायनी ।

अलिङ्ग ति० नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुचिह्नं वा यस्य । १ अनु-
मापकहेतुमूत्रे २ चिह्नमूत्रे च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० । न० त० । लिङ्गभिन्ने ३ अनुमापके तच्च सांख्य-
मते “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा० का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा० त० कौ० ।
तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणानुमानमिह
विवर्जितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानु-
माकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्त्वानुसन्धेयम् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्मणः” वै० सू० । “कर्म न तावत् सम-
वायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्तसमवायिकारणत्वात्” वै० सू० उ० । ४ दुष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने प्रल्लचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् ति० न लिङ्गी वेशधारो । कपटवेशधारि-
अलिजिह्वा स्त्री अलिखि चक्षुः जिह्वा । जिह्वामूलस्यायां चक्षुः
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्तम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल-इत् तं जरयति जृ-अच्
ष्टपो० सप्तम् । (जाला) इति ख्याते मृत्तये जलाधारे
पातभेदे मणिके । “उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो
मनुः । अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्” भा० व० प० ।

अलिदूर्वा स्त्री अलिखिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।

अलिन् पु० अलं वृक्षिकपुच्छस्यकण्टकं विद्यतेऽस्य इति,
अल-इति वा । १ वृक्षिके, २ अमरे च । “मलिनिमाऽलिनि
माधवयोपिताम्” भाषः स्त्रियां ङीप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीन्ध्रे” भाषः ।

अलिन ति० अल-बा० इनन् । पर्याप्ते तपोभिरतिप्रवृत्ते ।
आ पक्ष्यासोभलानसोभननालिनासो विधास्त्रिणः” ऋ०
७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिवृद्धाः” सा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूयते अल+कर्मणि किन्दच् । १ द्वार
प्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्तिनि चत्तराकारे प्रदेशे । “यस्या-
मलिन्देषु न चक्षुरेव दृग्धाङ्गना गोमयगोमुखानिः” भाषः
२ बहिर्द्वारभागमाले ३ देशभेदे ४ बह्वेशतासिनि ५ तद्वाजनि च
ब० व० । “अलिन्दाः कालवासैव कुरहकाः करटा स्त्रया”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्तसितवर्णेन लिप्यते लिप-बा० कर्मणि वुन् ।
१ कोकिले २ ऋद्धे ३ कुक्कुरे च भेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृक्षिक इव पत्रमस्याः वा कपि अल
इत्तम् । वृक्षिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपर्यथ्यत्वात् ।

अलिप्रिय न० इत० । १ कोकण्डे रत्नोत्पले २ अमर-
प्रिये ति० ३ पाटलावृक्षे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिखि सकृते-मकक अच् ष्ट० कलोपः ।
१ भेके २ कोकिले ३ ऋद्धे ४ मधूकवृक्षे ५ पद्मकेशरे च भेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीनु मोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीवृक्षे
अलिम्यक पु० कुत्तसितं लिप्यते वस्येन लिप-बा० कर्मणि श
न० त० संज्ञायां कन् । १ ऋद्धे २ कोकिले ३ मधूकवृक्षे ४ भेके
५ पद्मकेशरे च ।

अलिल् पु० ऋ-इलच् रस्य लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि पङ्क्तिभेदे-अलिबः पलिणः पुत्रो गगनाद्याति
भूतलम् । स्वबोधभावतः, स स्वबोधे यात्यस्वरं पुनः” ।
वेदा० वा० । अलिन इति पाठस्तु सत्यम् ।

अलिबल्लभ पु० ईत० । १ फलेरहाट्टे २ पाटलौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं याहयति गन्धेन वह-णिच्-
णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कवकाट्टे ।

अलीक न० अल-ईकन् । अप्रिये, रत्नलाटे, च । अलति
गच्छत्यधोऽनेन । ३ असत्ये । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्म-
हत्या” मनुः “तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति”
रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलीकम् अत्यन्ताप्रिये
“व्यलीकनिश्वासमिवोत्सर्जते” कुमा० । अलीकमस्यस्य
सुखा० इति न ठन् । अलीको तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
अलीके भवः दिगा० यत् अलीक्यः । मिथ्याभूतभवे त्रि० ।

अलीकमतस्य पु० “माषपिष्टिकाबिङ्गा नागवल्लीदलैर्महत्”
तत्तु संखेदयेद्युक्ता स्यात्स्यामङ्गारकोपरि । ततोनिष्-
काशितं खण्ड्यं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमतस्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं वृत्ताकं भट्टित्वेण
वास्तुकेन च भजयेत्” राजनि० उक्तोपिष्टकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उन् । लुङ्कलस्याम् ।

अलुकुसमास पु० नास्ति विभक्तोः लुक्-यत् । विभक्तोर्लुक्शून्ये
समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुब्ध त्रि० न लुब्धः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलूच त्रि० न लूचः वेदे रस्य लः । लूचभिन्ने चिकण्णे “अलू-
चाधर्मकायाः” तैत्ति० उ० ।

अलेपक त्रि० नास्ति लेपः संबन्धो यस्य वा कप् । निसस्सम्बन्धे
परात्मानि पु० । लिप्-लुप् न० त० । लेपकभिन्ने त्रि० ।

अलीक पु० न लोकोयते लोक-कर्माणि घञ् । अस्मदादि-
भिरदृश्येऽपातालादौ २ अदृश्यभावे त्रि० “लोकालोक-
इवाचलः” रघुः । लोकालोकगर्धे विवृतिः । ३ लोकशून्ये
निर्जने त्रि० ३ लोकशून्ये रहसि च न० “रज्जुसञ्चानिमान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ४ लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकोभोग्यलोको
यस्य । ५ अकृतपुण्ये त्रि० ईदृशत्वादादौ ७ अलोका कर्त्तव्यजः
ज्ञत० ब्रा० तेषां दक्षिणायहणेन पुण्यभगित्वाभावात् च
भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७ इष्टकाभेदे स्त्री अलोका इष्टका
उपदधाति” । लोके कर्तारि अच् । ८ दर्शकभिन्ने ।

अलीक्य त्रि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितः तत्र साधु
वा यत् न० न० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदलोक्या-
मग्निचित्याहुरथ किमचैषीरिति “सहोवाच किं तु लोक्यं
किमलोक्यम् लोक्या यतायुतेत्येवाहस्तुडुह पुरायुषः
स्वःकामी न प्रयेदलोक्यं हि तत्” शत० ब्रा० “यथास्यो
द्विजते वाचा नालोक्यां तारुदीरयेत्” मनुः ।

अलोभ पु० लोभः धनादिष्वतिदृष्ट्या अभावे न० न० । धनादि-
ष्वतिदृष्ट्याभावे । लोभोहि सत्यास्तेयापरिग्रहवि-
रोधी । सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । “लोभस्य पुरतः
केऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबो च० । “लोभात् सद्यः
प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य
यमादिप्रतिपक्षत्वं पातङ्गले उक्तम् “वितर्कबाधने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादि-
संकल्पैः “हृनिष्ठास्येवम्” “अन्तर् वक्ष्यामि” “पर-
स्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः
ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

अलोभिन् त्रि० अलोभोऽस्य इति लोभोऽनुपदं व्याख्यातः ।
तच्छून्ये “अलोभो स्यात् प्रजावित्ते गृह्णीयात् सम्मितं
करम्” भा० शा० प० ।

अलोल त्रि० न लोलः । १ अचञ्चले २ विदृष्टे च ।

अलोलुप त्रि० न० त० । लोभनीयद्रव्यखेन्द्रियसन्निधौऽपि
अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलोह पु० पाणिन्युक्ते नडादिगण्यो जडभिन्ने । गोला-
पत्ये नडा० फक् आलोहायनः । तस्य गोलापत्ये पु० स्त्री० ।

अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तताम्रान्ये । नास्ति लोहितं
यस्मात् । २ रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलौकिक त्रि० लोके विदितः ठक् न० त० । लोकेषु अवि-
दिते स्त्रियां ङीप् । “अपिहरि हरि डि इत्यलौकिकं
विग्रहवाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि २ सामान्यलक्षणादधीने प्रत्यक्षे न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च ।
आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अनुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणां

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतन्नयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नाहुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल-प । १ लुङ्, २ ईषदर्थे, ३ सूचने, ४ मरणार्हे ।
“अथ यदलं तत्तत्त्वम्” का० उ० । स्वार्थं कन् अत्यकमप्यत । ५ यवासे पु० । अत्यलञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततो न्यूनतमं तत्त्वं च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षाघायकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मत्वतस्तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पोऽवकाशः । “क्वचाल्लविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजनकतोऽन्तरप्रयासैः” माघः । “प्रक्षालनेन त्वत्पानामङ्गिः शौचं विधीयते” महः । अस्य गुणपरतापि “करणे च स्तोकात्यङ्गच्छकतिपयस्यासत्त्ववचनस्यैति” पाणिन्युक्तेः अल्पानुसृक्तः अल्पतया सुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे श्म् । अल्पशः अव्य० । “पतितापतस्तैरल्पशः” पा० । अस्य संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशयने इडन् ईयसुन् च । अलिष्ठः अलीयान् स्त्रियां ङोप् । “संख्यायाः अलीयस्याः” वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान् “कनीयान् दृषसुत्सृजेत्” सृतिः “भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा” सृतिः । भावे इमनिच् अलिमा पु० घञ् आल्पम् पु० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० लुङ्परिमाणे ।
अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पलमस्याः । भूतकेशीष्टे ।
अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धो यस्य । १ रक्तकैरवे । २ खलुगन्धयुक्तमात्रे लि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तलैव लि० ।

अल्पतनु लि० अल्पा लुङ्परिमाणा तनुः शरीरं यस्य । खर्वे, २ दुर्बले, ३ खल्यास्थियुक्ते च । पलके २ दृक्काले च ।
अल्पपल पु० अल्पं पलं यस्य । १ लुङ्पलयुक्ततलसीभेदे खल-
अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।
अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरसज)
(खरसज) वा इति । ख्याते दृक्ते । २ अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।
अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे यस्योच्चारणे अल्पप्राणशब्दोऽप्युच्चारस्तस्मिन् । स च शिखा-

यासृक्तः ‘अयुष्मवर्गयमगायणशालासवः सृताः’ इति तथा च वर्गेषु प्रथमतोऽयपञ्चमवर्गाः यमगाः यवरलाश्च अल्पासवः । कर्म० । २ तादृशवर्माच्चारणवाह्यप्रयत्ने । वाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा “विवारः संवारः आसीनादौ घोषोऽघोषोऽल्य-
प्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति” सि० कौ० ।

अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । ३ अल्पबले लि० । [शक्ते]

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शकः कर्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् लि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पमपच लि० अल्पं पचति पच-बा ख सुस् उप० स० । मित-
मचे आत्मभारौ कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां ।
२ अल्पपाकसाधने पातादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । लुङ्गायां शस्यां शस्याकारे लुङ्गते ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) लुङ्गजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १ काले

पशुषु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २ अल्पजीवन

काले लि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति

निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव

च” मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत । कर्म० ।

यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले १ आयुश्च

जीवनकालः “शतायुर्वै पुरुष” इति श्रुतेः शत-

वर्षावच्छिन्नजीवनकालोनिराणामाहुः । एवमन्येषा-

मायुः परिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां

ज्योतिषोक्तपद्मयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे ।

“आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां

सुधेव । एवमाहुः पूर्वमाचार्यवर्यास्तस्मादायुर्योगजाख्यं

भवत्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः

केन्द्रयातैर्दत्ते ह्य्रायुः सुदीर्घं गुणगणहितं श्रीयुतं

मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्या जनुषि च रज-

नीनायके स्त्रीयतङ्के वीर्याटे । लग्ननाथे वपुषि च शरदां

मृष्टिरायुर्निराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्यावपुषि सुर-

गुरौ लग्नतोवा सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः

सप्रतिवृत्तराणाम् । याता मूलनिकोषे शुभगगनचराः

स्त्रीयतङ्के सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्यो गगनवसु ८० समा-

संख्यमायुर्निराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं

खेटङ्गीनं समाः सुखिंश्च सौम्येक्षितं चङ्गन-

हिमकरैः संयुतोऽथ स्वमे चेत् । खल्यांशे चामरेज्ये सनि-

तयन २७ मितं स्वर्गगो लग्नगो वा चन्द्रोद्युक्ते शुभशेदु-

गगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कीटे लग्ने
 सुरेज्ये यदि भवति तदा खाट ८० तल्यं लघ्वे धर्माङ्गे-
 वाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरङ्गेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाधी
 शाटनाथौ लयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलग्ने क्रूरज्यौ
 चन्द्रद्वौ यदि निधनगतः कश्चनास्ते द्विपक्षाः २२ ॥
 लग्ने दू क्रूरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रं खेटहीनं केन्द्रे
 सौम्ये खशैलाः ७० सितविषयगुरू स्याच्छतं १०० केन्द्र-
 गौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भृशजे केन्द्रेऽथार्क-
 हूनौ धर्माङ्गस्ये सुधांशौ व्ययनवमगते हायनानां शतं
 स्यात् ॥ धीकेन्द्रार्धवस्या यदि खलखचरा नो
 गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य
 दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
 गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्त्रीयराशौ शुभगगन-
 चराः षट्दिकोच्चगेज्ये ॥ कोदण्डान्यार्द्धमङ्गं यदि सकल-
 खगाः खोच्चगा स्ते निजांशे गोस्ये पूर्णं च केन्द्रे
 सुरगुरुभृशजौ लाभगेऽजे परायुः । शुके नीचे तनुस्ये
 निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं
 स्यादथ तनुदृष्टपङ्क्तिरगः पुष्करेऽजे ॥ वागीशोवीर्यदुक्तो
 नवमभवनगाः सर्वखेटाः शतायुः कर्कङ्गे चन्द्रजीवौ
 सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यारि-
 मन्दगुरुनवलवगा वाक्पतो लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु शेषाः
 शरगज ८५ कलितं स्याच्चराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्या-
 न्याता उपचयदृष्टगाः ३, ६, १०, ११, कातराः कष्टक
 १, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्ग्र १२० यदि तपनकुजौ
 रन्ध्रगो नो परायुः । केन्द्रे लग्ने शजीवौ नवसुतनिलये
 कष्टके १४, ७, १०, नो ख लाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
 बगा जीवभागे च सौम्याः युग्मकर्त्तांशे गता वा व्ययधनदृष्टगाश्चे
 न्नुभाः शीतभातुः सम्पूर्णं लग्नयायी शतमिह हि दृष्ट्या-
 मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्ने शः सौम्ययुक्तौ वपुषि च लयपो
 रन्ध्रगो नान्यदृष्टो विंशत् केन्द्रे लघ्वे बलवियुजि तथा लग्नपे
 विंशदायुः ॥ इन्द्रावापोक्लिमस्ये ३, ६, ८, १२, तदनु तनुपतौ
 निर्वले पापदृष्टेर्नैस्तुल्यं १२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
 ऽज्जात्तिसंख्यम् । रिफ्फे केन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स
 पापोऽङ्गनाथो रामाङ्गं कर्कलग्ने कुजतुहिनकरौ केन्द्ररन्ध्रे
 यज्ञो न । रामाङ्गं शस्त्रालये शो वपुषि च निधनं
 सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्ने शोरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः
 स्याच्चृणां वाणसंख्यम् ५ । नक्तं तिग्मांशुमन्दौ सहजरिपु-
 गतौ कष्टके १, ४, ७, १० रन्ध्रनाथः पारावाराब्धिसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः स्वांशगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गेशे सौम्यदृष्टे यदि
 शुभविहगावीर्यवन्तस्तदानीम् यातः सौम्ये गणेऽजो शुभ
 सनिगणितं ७३ रन्ध्रगैर्धम्यायुः । स्याच्चन्द्रादङ्गि पादै
 रथ तपनसुते द्वाङ्गलग्नं प्रयाते रिफ्फेशोवायुरीज्यो यदि
 बलरहितं कङ्कपलाचसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे चण्डधामा
 खलविहगयुतः पुष्करे ज्ञो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनस्तयायी
 विशिखपवनयुक् ७५ स्याच्चतुर्थासदस्थः । सौम्यः पीयूष
 धामान्तिमततुविलये संस्थितोऽसौ कवीज्यावेकत्वे पुष्क-
 राच्च ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपसन्द्युक्तः ॥ मन्दांशे
 लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
 रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षट् ६० रायुः ॥
 राशीशोलग्ननाथो दिनमणिसहितो मृत्युगोवासवेज्यो
 नो केन्द्रे षट्दिरायुर्दृष्टि दिनकरः शत्रुभौमान्वितश्चेत् ॥
 वागीशोहीनवीर्यो व्ययतनुजगते वामिनीशे खशैला ७०
 धर्मे सर्वैः परायुः खलखगलवगेः केन्द्रयातैरशीतिः ८० ॥
 क्रूरैः क्रूरैर्वातैः शुभभवनमतैः सौम्यखेटैः सर्वैश्च
 लग्ने ये स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षट्दिरायुर्नाराणाम् ॥
 सारङ्गस्यान्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे
 सौम्याः खेटाः शतं स्यादसु ८ सहज ३ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
 समस्ताः । लग्नात् प्राणधाम्नो निधनसदनपोरिफ्फ-
 केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपह्नेने यदि मृतिभवने
 कश्चिदास्ते खरामाः ३० ॥ क्षीणे प्राणधाम्नौ यदि
 खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्र नेता केन्द्रस्यो लग्ननाथो निजबल
 रहितः खाश्चि २० तल्यं तदायुः । सौम्यैरापोक्लिमस्यै
 दिनमणिविधू वैरिरन्ध्रालयस्यो तल्यं कामाङ्गस्यैः २२ स्या-
 दथ धनलयगौ रिफ्फगौ पापखेटौ ॥ हीनौ खर्भानुना वा
 यदि हिममहसाकाशवाह २० प्रमाणं केन्द्रस्यौ सूर्य-
 मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
 शुकेज्जावङ्गयातौ तनयभवनगौ भातुपापावनायुर्जन्मेशः
 सार्कलग्ने खलखगसहितो वेलितः स्यादनायुः ॥ यत्
 सम्भोक्तं योगजातम्पुण्यैर्हारापारावारपारप्रयातैः ।
 तस्मादायुः सारमंशं दृष्टीत्वा पुंसासुक्तम्पुण्यभाजाम्भवे-
 दम् ॥ बलाबलविवेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुसनोभिरिदं
 देशमायुर्धर्मादिशालिनाम् ॥
 “पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षडाष्टमव्ययगताः । सूर्योदये
 प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् ।
 “षष्टेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंहटः । अष्टा-
 भिन्नु शुभैर्दृष्टोवर्षैर्मिन्त्रैस्तदङ्गेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुत

अदननवान्त्यलमरन्ध्रेषुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः ।
 भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्द्युतिर्बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-
 वा” । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-
 द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं
 देवैरपि रक्षितोवाल्” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे
 शशिनि विलम्बे पापैः केन्द्रेषु मृदुसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्भवेत्तत्” । क्षीणचन्द्ररिष्टम् ।
 “जागन्गोः सिद्धिः २४ जातो २२ पुं वमाः १ भिः ४ त्रयं
 २२ इति १८ नखाः २० । वमाग्नि २१ दिक् १० । चेत्यजा
 द्युंशे तत्तुल्याद्देविधौ व्यसुः” । मेषादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्यचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलम्बे शुभदैरदृष्टः षष्ठे-
 ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मनोन्द्रः
 स्मरे यमारौ न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलम्बोर्जात् ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “वृहस्पतिर्भौमदृष्टमस्यः सूर्येन्दुमौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षैस्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्”
 वृहस्पतिरिष्टम् । “रविशशिवने शुक्रोद्वादर्शरिपुरन्ध्र-
 गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिवर्षैः किमिह
 विचिन्तम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात्
 शनैश्चरः पापवीक्षितोलम्बे । संयुक्तोभासेन वर्षांश्चतुष्टयं
 मारयति” । त्रिविधशनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्थोमर-
 णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । षट्सिंहदृष्टिश्चोदयकतस्थितिर्जीवितं
 हरति राहुः । पापैर्निरोध्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राहुरिष्टम् । “केतुर्त्यस्मिन्मृजेभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते
 जन्तुः । रौद्रे सर्पसुहृत्तं प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “लग्ने ये द्रेकाणां निगडाहिविहङ्गमपाश-
 धरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्रेकाणरिष्टम् । “मौनकर्कटयोरन्यौ दृष्टिश्चोदयमध्यमौ ।
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेकाणां निगडाश्च ते । तुलामध्यान्त-
 सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । दृष्टाद्यमकरादन्त्या
 द्रेकाणां पाशधारिणः” । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिप्-
 फणौ प्रसवकावे । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदे-
 द्वर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्याधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्
 “सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृदु-
 दास्तेयदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः” । सौम्यमहरिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुमृद्वी शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरः प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि” । पापमहरिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिहिवकस्यश्च भास्करः । अस्मिन्
 योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । वसुषष्ठगते जीवे
 समसप्तगते शनौ द्वादशस्थोयदा भातुर्वर्षमेकं न जीवति” ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदास्तेषां
 त्रयोदश्यां यदा मघा । एमिर्जातेन जीवेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा आकरे दृष्ट्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाञ्च मृदुर्विग्रान् जिघांसति” इति अन्न-
 दोषादेरपि अल्पायुर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्य भक्षणादि
 तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।

अल्पाल्प ति० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+
 प्रकारादौ द्विकृतिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ “फलं चाल्पाल्पकं
 तस्य धर्मस्यार्द्धज्यो भवेत्” ति० त० सू० ।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १ सुहृत्संग्राम् । अल्पायै
 कन् । २ अल्पमात्रायाम् ।

अल्पित ति० अल्पं क्रियते अल्प+ क्त्यर्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकृते “मृषा न चक्रोऽल्पितकल्पपादपः” नै० ।

अल्पिष्ठ ति० अतिशयेन अल्पः इष्टम् । अतिशयिताल्पो ।

अल्पीयम् ति० अतिशयेन अल्पः ईयमान् स्त्रियां ङीप् । अति
 शयिताल्पो ।

अल्ला स्त्री अल्प्यते इत्यल् क्तिप् अले भूषायै लाति मृच्छ्णाति
 ला-क४त० । १ मातरि । अलतीति अल् पर्याप्तः सन्
 लाति सर्वानन्ति मृच्छ्णाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च
 अथर्ववेदे अल्लात्तेत्यादिस्तक्ते प्रसिद्धा ।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तप्तौ, शोभायां, अबणे, व्याप्तौ
 आलिङ्गने, प्रार्थने, प्रवेशे, सत्तायां, वृद्धौ, ग्रहणे, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक०
 अक० च भ्रादि० सेट् पर० । अवति आवीत् ।
 आवाग्रव्यात् । अविता । अवितः अवन् । अविषः । “अवतु
 वोगिरिस्तुता शशिश्रुतः प्रियतमा” उद्ग० । “अरि-
 ससुदयादवतः” नलोदयः । “प्रविष्टीमिनमाविषुः” । य०
 २३, २६, तत्र तर्पणे “न सामवति सङ्गीपा रत्नसूरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविथ सखीयतो यदाविथ”
 ऋ० १, १२१, ५, “आविथ रक्षसि अन्यत्र तर्पयसि” भा०
 गतौ च आनौ “बर्हिः सदताविता” ७, ५६, ६, “अविता

आगच्छत् भा०। भक्षणे च “प्रोषदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा” ।
७, २, २, “अविष्यन् भक्षयिष्यन्” भा०। तस्य विष्यन्तसेषु
तिष्ठति” १, ४८, २, “अविष्यन् भक्षयिष्यन्” भा० एवमन्या-
थैषूदाहार्यम् ।

अव अव० अव-अच् । १ निश्चये, २ व्याप्तौ, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नतायां च ।
अयं चादिः प्रादिश्च “अव ज्ञानावज्ञानस्वशुद्धीषदर्थव्याप्ति
पराभवातियोगेषु” गण० र० ज्ञाने अवगतोऽर्थः । अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्यं हन्ति, व्याप्तौ अव-
कीर्णः । परिभवे अवप्लन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतञ्च । अनादरे “अवजानासि मां यस्मात्” रघुः अव-
मानः । व्याप्तौ अवकाशः असत्यां व्याप्तौ न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्तिप्रार्थकता । अवगाहते । निश्चये अवस्थिति
अवसायः अवधारयति । निम्नतायाम् अवनमति अवतरति
अवक्षिपति अवाचीनः इत्यादिः । असाकल्य
भीषदर्थः । ग्रीहीनवहन्ति अवघातश्च वितुषीकरणार्थं
एकदेशभावे घातः न तु सर्वावयवे इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे शत्रून् अवहन्ति पराभवतोऽर्थः नियोगे
अवक्लमिः “एवेचानियोगे” वा० अनियोगोऽनवक्लमिः
सि० कौ अवकल्यते । अस्व वातो लोपः वगाहः । “अवा-
दयः क्रुष्टाद्यर्थे हतोयया” वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+कार्थे कटच् । १ अवशब्दार्थे अतिशयिताधरे
ततः स्वार्थे कन् तलैव । [पु० ।

अवकम्पित अव+कपि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ बुद्धभेदे
अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहतौ “सोमानवकरगच्छहि”
ता० ब्रा० “अवकर उपहतिः” भा० । २ सम्मार्ज्ज्यादिक्षिप्ते
धूल्यादौ । “अवकरशोधने” ५, १२४, मनुव्या० कुल्लू० ।
अवकर्षण न० अव+कृष-ल्युट् । बलपूर्वकाकर्षणे स्थाना-
न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अव+कल-क्त । १ दृष्टे २ ज्ञाते ३ गृहीते च
अवका स्त्री अव-प्रहणे कर्त्तरि कृन् क्षिपका० न इत्त्वम् ।
शैवाले “तद्वत् करोत्यवकासपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः” शत० ब्रा० “अरतिभावेऽ-
घाटां दक्षिणेनावकासपरिष्ठाञ्च” कात्या० १७, ४, २८
“अवकासु शैवालेषु कर्त्त० । “मण्डूकायकावेतसशाखावेणौ
ब्रह्मावकर्षति” का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके
काले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियो-
ग्यतासम्पादकः सचावसर इत्यप्युच्यते, “कलावकाशे रुचि
संलुप्तम्” इति भट्टिः । द्रव्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको दैशिकः सचावकाश इत्येव “अवकाशं किलो-
दन्वानिति” रघुः ।

अवकीर्ण लि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते “चतुष्कपुष्पप्रकाराव-
कीर्णः कुमा० । २ चूर्णिते ३ ध्वस्ते च” भावे क्त । ४ “अवकीर्णित्वे,
ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-
व्रताचरेत्” अङ्गि० ।

अवकीर्णित् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इति । ध्वस्तव्रते
ब्रह्मचारिणोऽवव्रतसक्तं स्त्रीसङ्गमादिवर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । “अवकीर्णं तु कालेन गर्हभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निशि याजयेत्” अङ्गि० “कुशी-
लवोऽवकाशीं च वृषलीपतिरेव च” मनुः । अवकीर्णि-
लक्षणञ्च—“कामतोरेतसः श्रेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याहर्षमज्ञा ब्रह्मवादिनः “अवकीर्णी भवेद्-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स
विशुध्यति” या० स्मृ० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्नावे
व्रतलोपः “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियस्येयात् अरस्ये
चतुष्पथे लौकिकोऽग्नौ रचोदैवतं गर्हभं पशुमालभेत
नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुहुयात् कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्वृत्य स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे” इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम् । अकामतस्तु
नावकाणित्वं किन्तु प्रायश्चित्तात्म्यं यद्योक्तं मनुना
“स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा कं
मर्चयित्वा लिः पुनर्वानहचं जपेत्” ।

अवकुञ्च न न० अव+कुञ्च ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं वस्तुद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म,
यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चर्मोत प्रत्ययः, तादृशं कर्म” वै० सू० उ० । करणे ल्युट्
“अतर्ज्जं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रस्य” “तोदनभेदनस्तम्भन
स्वप्रावकुञ्च नाङ्कु शिकाभवन्तीति” सुश्रुतोक्ते २ रोगभेदे च ।
अवकीर्णिव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् “अथातो-
ऽवकाशी प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यथा
वकीर्ण्येत स चतुर्थकालसङ्घं भैक्षं चरेद्देवं पूतो भवतीति”

शातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
संप्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन
भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपसृष्टः स्तिसवनमेनस
स विशुध्यति" सनूक्ते अवकीर्णं व्रतसुपक्रमस्य 'तत् प्राय-
श्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्विकाभिः ।
संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले सितभृग् गायत्रीं
वत्सराहुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्ण-
निमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतश्चरेत् । खरचर्म्मवासा प्रणामासां-
स्तस्मान् सुच्येत किल्लिषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे ।
एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+कार्थे अतिशये वा कुटारच्-
अत्यन्तनिन्नादौ । अवशब्दार्थे २ वैख्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष-क्त । १ दूरोक्ते २ अपसारिते, ३ वहिष्-
कारिते च । अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्यस्य अर्थ०
अच् । ४ गृहावकरमार्जके दासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य
षड्भुक्तस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्य
द्रोणस्तु मासिकः" मनुः । "अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जको-
दकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू" ।

अवकृत्य लि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १ आकषणीये २ दूरी-
कार्थे अव+कृष ल्यप् । ३ आकष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवक्ता लि० स्त्री अव+कृष-क्त रोलः । सम्भावनायाम् "अनवक्ताप्रा
सर्वयोः" पा० "अनवक्ताप्रिसम्भावना" सि० कौ०
"केव भोक्ष्यसे अनवक्ताप्रावेव" सि० कौ० ।

अवकेशिन् लि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा० ब० अवकं
फलमून्यतामीशितं शीलमस्य अवक+ईश-णिनि ।
१ अफले दृष्टे । अवसन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इति ।
२ अत्यकेशयुक्ते । [लया कुटे ।

अवकीर्ण लि० अवकृष्टः कीर्किलया प्रा० स० । कीर्क-
अवक्तव्य लि० न वक्तव्यः । १ वक्तुमनर्हे अस्तीबादौ वाक्ये
२ निषिद्धवचने ३ मिथ्याभूते च ।

अवक्ता लि० नास्ति वक्ता यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिस्सारण
मुखमून्ये ब्रण्णदौ "अन्तःपूषेष्वावक्तेषु तथैवोत्सङ्गवत्-
सपि । नेत्वत्तं गुदाभ्यासनाद्योऽवक्ताः सशोणिताः" ।

अवक्र लि० विरोधे न० त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्रदिन् लि० अव+कृष णिनि घृ० । अकर्षणशीले
"अवक्रदिणं दृषमं यथा जुरम्" ऋ० ८, १, २, अवक्र-
दिणमवकर्षणशीलम् भा० ।

अवक्रन्द लि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्रन्दनशीले

"क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २२ ७ । भावे घञ् ।

नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ
अवक्रय पु० अवक्रियते प्रतिकूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन
अव+क्री-अच् । ग्राह्यस्य प्रतिकूपत्वेन देये १ मूल्ये २ भाटके
च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं ग्राह्य
मिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच् । इतत् साधने इव्यं
शुक्लादिस्थाने वणिग्भितृपाय देये (मासुल) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट लि० अव+क्रुश-कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यस्य हिश्य
क्रोशः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कीर्किलया" सि० कौ० ।

अवक्लिन्न लि० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १ क्लिप्ते (पचा)
१ फलादौ जलादिना २ अत्यन्ताद्दे च । पूर्व्यं पक्वततोऽ-
वक्लिन्नं राज० पूर्व्यनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा-
हृन्नीया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः
अवयवसंयोगैर्यित्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । दृष्टुत्तरं नाशोन्मु-
खावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-
साधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमकृत"
शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त लि० अव+क्षिप-कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि
अवक्षीण लि० अव+क्षि-क्त । १ अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे
पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत् लि० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यक्षोपरि क्षुतं
कृतं तस्मिन् । "द्विपदक्षं नगर्थक्षं पतितान्नमवक्षुत्तम्" मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूले-
क्रियाभेदे । "सुसलमवक्षिपाभीतोच्छाजनितेन प्रयत्नेन
प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया
जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकार-
णात् हस्तसंयुक्तसुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म शुगपद्वा जायते"
वै० सू० ७० उक्तं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं
प्रसारणं गमनमिति कर्म्मणि" वै० सू० "उत्क्षेपणं तथा-
वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्ये तानि
पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थः । करणे
ल्युट् ङीप् । २ बलायासोपधौ स्त्री ।

अवखात न० निम्नः खातः । गभीरगर्त्तः ।

अवखाद पु० अववज्ञातः निन्दितः खादः खादम् प्रा०स० ।

निन्दितखाद्ये “नातावखादो अस्ति वः” ऋ० १, ४८, ४

“अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः” भा० ।

अवगणन न० अव+गण-भावे ल्युट् । १ अवज्ञायां २ निन्दने

३ तिरस्कारे ४ परिभवे च । [च ३ तिरस्कृते ४ पराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम-ङ उकारस्य नेचत्वम् । गण्डस्य व्रणभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गम-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । “तस्माद्वा-

वगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं
संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव” इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च “अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्यायाश्चायाः कर्म

फलविषयत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तमिष्टं

ब्रह्म” । “ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” ब्रह्मावगतिस्त

प्रतिज्ञातेति” च शा० भा० । [उज्जु० ।

अवगय पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० वृत्तः । प्रातःस्नाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्मणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते ।

अवगम पु० अव+गम-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

“प्रत्यक्षावगमं धर्म्मं सुमुखं कर्त्तुमव्ययम्” गोता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविड्, २ अन्तःप्रविष्टे,

३ निमग्ने । यस्मिन् अवगाढः कृतस्तस्मिन् ४ जलादौ

५ विषयभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघट-

स्तत्संसर्गस्य अवगाढः । अस्य वा अतोलोपे वगादोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवेशे

३ ज्ञानेन विगयीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ स्नान-

स्थाने । वा अलोपे वगाहोऽप्युक्तार्थे । ल्युटि । अवगाहन-

मध्यत न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्मणि ल्युट् । १ अवगाहनादि

योग्ये जलादौ २ अन्तःप्रवेश्ये ३ विषयीकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कृत्वेल्यर्थे अव्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निष्ठां दे जनापवादे २ ड्डे

३ गृहिते ३ मुहूर्द्धे भेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्

४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण पु० अव+गुण-क । दोषे । “परावगुणम् अन्य

दोषमिति किरा० । १ ३४८ । श्लोकव्या० मल्लि० ।

अवगुण्डन न० अव+गुण्ड-ल्युट् । योषितां २ शिरःप्रावरण

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ सुखाद्यच्छादने वस्त्रे । “अव-

गुण्डनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि” सा० द० । “चण्डाल-

स्तिमिरावगुण्डनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” सा० द० ।

सुखावगुण्डपटक्षणललक्ष्यमाणः “माघः । ३ आच्छा-

दनमात्रे च कृमिलवगुण्डनं कल्पेति” तन्त्रम् ।

अवगुण्डनमृदा स्त्री अवगुण्डनाय मृदा । “सव्यहस्तकता

मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी । अवगुण्डनमृदे यमभितो भ्रमिता

मता” तन्त्रसारोक्ते मृदाभेदे ।

अवगुण्डिका स्त्री अवगुण्डयति आट्टणोति अव+गुण्ड-

ल्युल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरणशास्त्राम्, २ जवनिक्तायाञ्च । अव-गुण्ड-धात्वर्थे

ल्युल् । ३ अवगुण्डनक्रियायाम् ।

अवगुण्डित लि० अव+गुण्ड-क्त । १ कृतावगुण्डने आट्टते

“रजनीतिमिरावगुण्डिते” कुमा० । ३ चूर्णिते च

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्मणि क्त । यथिते ।

अवगूर्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे ल्यप् । बधाथं दण्डमुद्य-

म्येल्यर्थे “अवगूर्यं चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने” मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रगृह्यसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु

अवगृह्यमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद

वत्त्वेन भवति न सव्यकार्यं तत् पदं प्रगृह्यमवग्रह-

मिति च भवत्येते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगोरण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । बधायास्ताद्युद्यमे ।

दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्तरीकृतया प्रसङ्गेन अवगोर-

णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः” प्रा० वि० ।

अवग्र(या)ह पु० अव+ग्रह-घञ् । १ घञ्वा । १ वृष्टिजलप्रतिबन्धे

“वृष्टिर्भवति शश्यानामवग्रहविशेषिणाम्” “रावणावग्रह-

ज्ञानमिति वागम्यतेन सः” । नमो नमस्योर्वृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे” इति च रघुः २ अनावृष्टौ च “वृषेव सीतां तदवग्रह

क्षताम्” कुमा० । ३ निग्रहे “स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुग्रहावग्रहयोर्वृष्ट्या” माघः । व्याकरणोक्ते सन्धिरा-

हित्यरूपे ४ विच्छेदे “इन्द्रोऽसि विश्वैजाः य० १०, २८

मन्त्रे विद्धौजा इति प्राप्ते विश्वैजाश्चान्द्रसमतएव पद

कारो नावग्रहं चकार” वेददो० । ५ प्रतिबन्धमात्रे “अव-

ग्रहमव्यध्नवग्रहपहा यथा दिशा धावति वेधसः स्पृहा”

नै० । दैगजसमूहे हारा० ७ गजललाटे भेदि० । ८ स्वभावे

लिका० अवग्रहस्तु ९ शापे । [भेदि० ३ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट-आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे १ छिद्रे लिका०

करणे षञ् । २ षरट् (याता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे षञ् ।
३ चालने षट्नाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे
न० । “प्रदेशस्य वट्टशोऽवघट्टनादयोहि व्यधा” सुश्रुतः ।
युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित लि० अव+घट्ट-कर्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १ घर्षणे सर्व
तो २ घर्षणे “दुन्यासात् व्रणवर्त्तावघर्षणम्” सुश्रुतः ३ मार्जने
च मलावघर्षणम् पातावघर्षणम्” सलिलैः शुद्धिरेतेषां
गोवालैश्चावघर्षणात्” या० सूट्० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १ अवहनने तण्डुलादेर्वितृषी
करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यज्ञासिद्धिः “व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीन्वहन्ति”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरमाव्यवघातजनको व्या
पारो व्रीहिनः कल्पने प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय
कल्पन्ते” कुसु० । तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनि
ष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंश्च
एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्का
रोऽष्टविधेषो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवितृषीकरणरूपपरिस्काररूपः २ हननमात्रे ३ ताड-
नमात्रे च “कर्णावघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृताकारि-
वरेण” “अधरे दत्तदन्तावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० तव+हन-णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोषण्या प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण-भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघाटित अव+घुट-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोर्वेष्टिते सम-
न्तात् परिष्ठते । सह “शिविकया प्रायादवघोटितया स्वन-
गरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री
अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोज्ञौघोषणे
अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपित्त-
यज्ञवहानप्रवृत्ति प्रागवघ्राणात्” का० २०५११ “अप्रघ्रा-
णमितरेषु” का० २२, १०, ४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टै
रुक्तम् । अतएव आङ्गशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पित्तसिवित
मिति” स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण लि० अव+वक्ष-ल्यु । निन्दितास्थानकर्त्तरि
“कुत्सामीच्छायायोरर्थे एतस्य तिङः परत्वे अनुदासत्वम् ।

अवचन म० नवचनं कुत्सायां न० त० । निन्दायाम् । अभावे
न० त० । २ कथनाभावे “प्रकृतौचावचनात्” कात्या०

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निटीमः” । कात्या० २२, १, २ ।
न० ब० । ३ वचनशून्ये लि० “शकुन्तला साध्वसादवचना
तिष्ठति” । शकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमर्हः वच-अर्हाथे अनौयर् न० त० ।

१ वक्तुमर्हं अस्तीत्यादौ शब्दे “वादेष्वचनीयेषु तदेव द्विगुणं
भवेत्” सत्तुः १ वचनीयं निन्द्यम् न० त० । २ निन्द्यमिच्छे लि० ।

अवचय पु० अव+चि-अच् । उपपलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
शतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ” शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्तेये” पा० अचोवाचको
घञ् । हस्तेन उपपलाद्यादाने । “अविरतकुसुमा-
वचायखेदा” माघः । अव+चि-णल्ल् अवचायम् । अभी-
क्षमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ चारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचारणाञ्च” “क्षेत्वाणि
ग्रहणं जातिः पोषणं सावचारणम्” शुक्रदोषत्रयकरं
यथास्वमवचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडायं यस्य वा डोलः । १ ध्वजा-
धोबद्धे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनामिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुमाधवधाम जगत्सुः” इति च माघः “अस्योच्चूडाव-
चूडाख्यौ मूर्द्धाधोमुखचूडयोरिति” हला० उक्तेः २ ध्वजा-
धोमुखान्नाङ्गे चामरादौ च ।

अवचूर्षित न० सुश्रुतोक्ते १ व्रणरोगभेदे । “तत्र व्रणस्य षट्कि-
पक्रमा भवन्ति” इत्युपक्रस्य “सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्षन्
व्रणधूपनम्” इत्युक्ता “तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पि-
स्तैलं रसक्रियावचूर्षनमिति शोधनरोपणानीति” ।
अव+चूर्ष-भावे ल्युट् । २ पेषणे । चूर्षुरैधंसते अवचूर्ष
यति अव+चूर्ष+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
३ चूर्षनेनावध्वंसे ।

अवचूर्षित लि० अव+चूर्ष-पेषे कर्मणि क्त । १ पिष्टे । अव-
चूर्षयतेर्नामधातोः क्त । २ चूर्षनेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १ चामरादौ
ध्वजाद्याङ्गे “दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव”
काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलको न० अवचूलमिव इवार्थे कन् सञ्ज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यन्न

भवतीति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तद्विरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा
दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य
तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-
मवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् ।
परिमाणौ च अवच्छिन्नत्वमित्याकारणम् यथा द्रोणाय-
च्छिन्नो ब्रीहिः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदो ब्रीहिरित्यर्थः।
सीमाकरणमवच्छेदः। गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः
कस्य शृङ्गुल्यावच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि । एवमन्तः-
करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया
जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य
अन्तःकरणवच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे । तथाहि तेषां
मतद्वयम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव
इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति ।
तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्थान्तःकरणे प्रतिविम्बासम्भवेन प्रति-
विम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्त्वत्वानुपपत्तेः बन्ध-
मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिविम्बवादं
दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चिकिरे । यथा च नैयायि-
कादीनामेकस्यापि नभसः कस्य शृङ्गुल्यादिभेदेन उपाधि-
कृतं नानात्वं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्थान्तःकर-
णोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तद्गुणसार-
त्वात्" शा० सू० "घटसंघटआकाशे नीयमाने यथा घटे ।
घटो नीयेत नाकाशस्तद्ब्रह्मजीवो नभोपम" इत्युक्तेः जीवस्य
न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिरूपाधि-
भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः
यद्विज्ञुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-
त्मकतया बन्धः, यत्तु च तद्विषयः न तत्तु तथा, किन्तु-
मोक्षः । विस्तरस्वाकरे ।

अवच्छुरित न० । अव+क्षुर-भावे क्त । १ अट्टहासे-
स्वार्थे कन् तत्त्वैव । कर्मणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद पु० अव+क्षिद-भावे घञ् । १ छेदने २ सीमाकरणे
३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषसृति
हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकारणे दैव्याप्तौ च । अवच्छिद्यते
ऽनेन कारणे घञ् । इयत्ताकारणसाधने ७ एकदेशे अवय-
वादौ । यः कश्चित् पदार्थः कस्मिंश्चिदाधारे एकदेशे
तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः

तस्याव्याप्यवृत्तिताया निरूपकोऽवयवादिः । यथा दृष्टे
अपदेशे कपिसंयोगः भूलदेशे तदभावः अतः कपि-
संयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तिताया नियाम-
कस्य मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-
वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसत्त्वे काल
विशेषे तदभावात् काल एव तत्राव्याप्यवृत्तितायानियामकः ।
यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः ।
देशरूपस्तूक्तः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-
नाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः । अव-
च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन
साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः ।

अवच्छेदक लि० अवच्छिन्नति अव+क्षिद-खुल् । १ छेदके
२ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याप्यवृत्ति
तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः । "प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च अव-
दके इव तदवच्छेदकोऽपि स्वीक्रियते यथा वज्रिमान् पर्वत
इति बुद्धौ वज्रभाववान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रा-
वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालि ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-
करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विष-
यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इयंस्तुभेदः अनुल्ले-
ख्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-
च्छेदकमस्तीति तेन घटवद्भूतत्वमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-
रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथा च यथा घटनिष्ठ-
प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रका-
रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनु-
ल्लिख्यमानेत्युक्तेरल्लिख्यमानजातेनैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन
घटत्ववत्त्वान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-
दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्माग्रे भासमानधर्मः
विशेष्यतावच्छेदकः प्रकाराग्रे भासमानः प्रकारतावच्छेदक एव
सर्व्वतः । किन्तु प्रतियोग्यं भासमानधर्मस्य न प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्मस्य
तथात्वं यथा कम्बुघोवादिमान्नास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ
घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति लघौ

धर्मे गुरो तदभावात्" दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वं
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिवृत्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिश्रुते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।
अवच्छेद्य लि० अव+च्छिद-ण्यत् । १ छेदनाहं २ अवधार्यं
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थं यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय
दम्भः" रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । "अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लोचकार" रघुः । "गत्यर्थमन्यतेहं चेष्टावज्ञयोः" सुध० ।
"अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।
अवज्ञात लि० अव-ज्ञा-क्तः । अनादरे २ तिरस्कृते ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कृते
३ अनादरे "ईक्षितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलसामानः" रघुः
अवज्ञेय लि० अव+ज्ञा-कर्मणि यत् । अनादरणीये २ तिरस्कृत्यै
"विप्रा हि क्षितियात्मनोनावज्ञेयाः कदाचन" या० सू० ।
अवट पु० अव-अट् । १ गर्ते, २ कूपे, । "रक्षसां गतसत्त्वानामेष
धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतौ-
दनो निवेद्यश्च स्तम्भापस्कारिणोऽवटे" सुश्रु० । "अवटेष्वव-
नयति" शत० ब्रा० । ३ देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० सू० ।
"शरीरे यः अवटः कश्चिन्निन्दो देशः कण्ठमूलकक्षादि" मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यन् आवद्यः । अव-
टभवे लि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः ।
अवटनिरोधन पु० अवटे गर्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गर्ते २ कूपे च वा डीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासायाः
टीटादेशः अर्थ आदिवाद्वा । (खांदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टो-क-मितद्वा० डु । १ गर्ते, २ छलभेदे, ३ कूपे च ।
४ योवापश्चाद्भागे, ५ योवाया उन्नतभागे च स्त्री ४ देहस्य
निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० सू० । पाठान्तरम् "अवटावथ हन्वोऽप्रगृह्योन्न-
मयेन्नरम्" सुश्रु० । न० त० ५ वटुभिन्ने पु० ।
अवटुज पु० अवटौ जायते जन-ड ७ त० । शिरःस्थचरमकोशे
घाटास्थकोशे "रागवानवटुजेष्ववद्यथ" माघः ।
अवटोदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्ग पु० अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् । हठस्थाने जटा० ।
अवडीन न० अव+डी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतभेदे ।
अवत पु० अव-अट् च वेदे पु० टस्य तः । अवटरूपे कृपादौ
निरु० "सिक्तमवतम्" ऋ० १, १३०, २ "अवतमवतसिति"
भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४, १७, १६ ।
अवतंस पु० न० अव-तन्स-घञ् । १ कर्णपूरे, २ शिरोभूषाभेदे
च । "कस्यावतंसद्विगुणाक्षस्त्वम्" "स्वशाहनोभचलाव-
तंसाः" "गणा नामेरुपसमावतंसाः" इति च कुमा० ।
अवतंसित लि० अव+तन्स-क्त । भूषिते "समदनमवतंसिते
ऽधिकर्षम्" माघः । वा अस्त्रोपे वतंसितोप्यत्र ।
अवतमस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० स० अच् समा० ।
व्याप्तान्वकारे । "अवतमसभिदायै भास्वताभ्युक्ततेन"
माघः ।
अवतरण अव+ट्-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे "अंशवतवणम्"
भा० व्या० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे (नामा)
"स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्तते । स्त्रीणां सप-
प्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः" सुश्रु० । अवतीर्यते येन
करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।
अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवट्ट करणे ल्युट् ।
ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाद्याच्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-घञ् कर्मणि घञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रताने च "लताशतैरवततामवतान-
शतैस्तथा" रामा० ।
अवतार पु० अव+ट् करणे घञ् । १ तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपा-
नपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे" माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" भा
भूतपरीवादमवावतारः" इति च रघुः ३ देवानामंशावेशवशेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराहसंख्येया" इत्युक्तेः तेषां
बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दृशैव विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
"मत्स्य" "कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० सुगुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव
एते अवतारा उक्ताः "प्रकृतिर्विष्णुरूपान् पुंरूपश्च महेश्वरः । एवं
प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात्
रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्ममूर्तिः स्यात् मीनो
धूम्रवती भवेत् । क्षिप्रस्ता नृसिंहः स्याद्द्वाराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्नयः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्थात् सातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवती
 काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः काली-
 रूपोऽभवद् ब्रजे । भागवते १ स्क० तु प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
 तारा उक्ताः यथा “लीलावतारादुरतो देवतिर्यङ्नरादिषु”
 इत्युपक्रम्य । “जगद्दे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्यान्मसि
 शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिहृदाम्बुजादासी
 द्रवज्ज्ञा विश्वसृजां पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोक
 विस्तरः । तद्वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् । पश्य-
 न्यदोरूपमदभ्यचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
 मूर्ध्नेऽववणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोद्भूतम् । एत-
 न्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् । यस्यांशंशेन
 सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
 सर्गभाजितः । चत्वारं दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यं सखिण्डितम् ।
 द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त
 यज्ञेशः शौकरं वपुः २ । तृतीयस्तु प्रसंगे वै देवर्षित्वसुपेत्य सः ।
 तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैषकर्मसं प्रकर्माणां यतः ३ । तृर्थे धर्मा-
 कलासर्गे नरनारायणष्टषी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्च-
 रन्तपः ४ । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविष्णुतम् ।
 प्रोवाचासुरयेऽसांस्त्रयं तत्त्वप्तामविनिर्णयम् ५ । षष्ठमत्वे रपत्य-
 त्वं ततः प्राप्नोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमलकांय प्रह्लादा-
 दिभ्य उचिवान् ६ । ततः सप्तम आकूल्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत
 सतामादौः सुरगणैरपात् स्थायम्भुवान्तरम् । ७ अष्टमे मेरु-
 देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दृश्यन्तु वर्त्म धीराणां सर्वा-
 न्मनसस्कृतम् ८ । ऋषिभिर्न्याचितोभेजे नवमं पार्थिवं
 वपुः । दुग्धे मासोषधीर्विप्रास्तेन यः स उग्रतप्तः ९ । रूपं स
 जगद्दे मातृस्यं चाक्षुषान्तरसंभवे । नाव्यारोप्य महीमय्या
 मपाद्वै वस्त्रतं मनुम् १० । सुरासुराणां सुदधिं सयुतां मन्दरा-
 चलम् । दध्ने कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ११ । धान्व-
 न्तरं द्वादशमं तयोदशममेव च १२ । अपाययत् सुरा-
 नन्यान्मोहिन्याऽमोहयत् स्त्रिया १३ । चतुर्दशं नार-
 सिंहं विभ्रद्द्वैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैरुदरावेरकां कट-
 कयथा १४ । पञ्चदशं वासनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
 पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपम् । १५ । अवतारे
 षोडशमे पश्यन् धर्म्मद्रुहोन्मत्तान् । तिस्रप्रकत्वः कुपितो
 निःकृतामकरोन्महीम् १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां
 पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्लभेधमः ।
 १७ । नरदेवत्वापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया । समुद्रनिग्रहादीनि

चक्रे वीर्याण्यतः परम् १८ । एकोनविंशे विंशति मे दृष्टिषु
 प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवान्हरहरम्
 १९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो-
 नान्नाजिनस्तुतः कोकटेषु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
 यां दक्षुप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्कि-
 र्जगत्पतिः २२ । अवताराहस्रसङ्केत्या हरेः सर्वनिर्धेर्द्विजाः ।
 यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो
 मनवोदेवा मनुषुवा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
 प्रजापतयः स्मृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं गूढयन्ति युगे युगे ।
 “कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्षः कोदशोनृभिः । नाम्ना-
 केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति प्रश्ने ।
 “कृतं त्वेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नाना-
 वर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते । कते शुक्लश्चतुर्बाहु-
 र्जटिलोवलकलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् विभ्र-
 द्दण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ताः निर्वैराः सुहृदः
 समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
 सुपत्न्यो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽ-
 व्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्वेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहु-
 स्तु मेखलः । हिरण्यकेशस्त्वयक्तः सुकुक्षुवाद्युपलक्षणः ।
 तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्यया
 त्वया धर्म्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्यज्ञः युष्मिर्गर्भः
 सर्वदेव उरुक्रमः । दृष्ट्वा कर्पिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ।
 द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादि-
 भिरक्तोभ्यलक्ष्णैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मर्त्या महा-
 राजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
 नृप ! । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नाया-
 निरुद्धाय त्वभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय
 महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः । इति
 द्वापर उब्धींश्च स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
 कलावपि यथा दृष्टम् । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गो-
 पाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रार्थयन्ति हि सुमेध-
 सः । ध्येयं सदा परिभ्रमन्नमोदरोहं तीर्थारूपं शिवविरि-
 च्चिनुतं शरण्यम् । भूत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे
 महापुरुष ! ते चरस्सारविन्दम् भा० ११ स्कन्द० ।
 अन्यत्र अवतारभेदस्तत्रैवोक्तः “हंसस्वरूपवददव्युत-
 आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ।
 विष्णुः शिवाय जगतां कल्याणवतीरुक्तेनाकृतामधुभिदा

श्रुतयोह्यास्ते । गुप्तोऽप्यथे मनु रिलौषधयश्च मातृस्ते
 क्रौडे हतो दितिज उद्धरताम्भसः क्षाम् । कौम्भे धृतोऽष्टिर-
 ष्टतोन्मथने स्वष्टे गाहप्रपन्नमिभराजमसुद्धादार्त्तम् ।
 संस्तुन्वतो निपतितान् अमणानृषींश्च शक्रञ्च एतवधतस्तममि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जम्भेऽसुरेन्द्र
 मभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे-
 हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामह-
 रङ्गलेऽक्ष्मां याचञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्ष-
 त्रियामकृत गाञ्च तिसप्रकत्वोरामस्तु हैहयकुलाप्यबाड-
 वानिनः । सोऽप्यि ववन्व दशवक्त्रमहन् सलक्षं सीता-
 यतिर्जयति लोकमल्लकोर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदु-
 ष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुषकराणि । वादै-
 र्मिभोहयति यत्नकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षिति
 भुजोन्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जगत्पतेः । भूरीणि भूरियशसोवर्णितानि महाभुज ।”
 सुरासुराद्यंशवतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
 “इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् ! विष्टुज्यताम् । आदि-
 देश तदा सर्वांन् विवधान् भूतकृत्वयम् । अस्या भूमेर्निर-
 सितुं भारं भार्गैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरो-
 धायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्यां प्रसरसां
 गणान् । उवाच भगवान् सर्वांनिदं वचनमर्थवत् । इत्युप-
 क्रम्य “स्वैरैरैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
 शक्रादयः सर्वे” श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थञ्च पथ्यञ्च
 तस्य ते जगदुत्तदा । अथ ते सर्वशोऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं
 कृतक्षणाः । नारायणममिलम्नं वैकुण्ठमुपचक्रसुः । यः
 स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः
 सुरारिभः पृथुमजोऽञ्जितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्देवः सुर-
 नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवतपू-
 र्जितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशे-
 नावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः” इत्युपक्रम्य च
 “अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अवतत्तुं महीं
 स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वा-
 नेव द्विवैकसः । निजगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य च ।
 तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च । अवतरेः क्रमे-
 णैव महीं स्वर्गाद्विवैकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पाथि-
 वर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशर्दूल । यथाकामं द्विवैकसः” ।
 इति सामान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु मनुष्येन्द्र ! संभूता ये
 द्विवैकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध
 इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्रस्तु
 यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे
 लोके शिशुपालो नरर्षभ ! । संह्लाद इति विख्यातः
 प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे
 वाल्मीकिपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो
 जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
 यस्तु राजञ्छिविर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्य-
 भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्तलो नाम
 यस्तोषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
 पुरुषर्षभ ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्ध्ना च वेगवांश्चात् पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवान्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभ-
 भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रताप-
 वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽप्यकर्मा नराधिपः ।
 खर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेन
 इति ख्यातः उपकर्मा नराधिपः । यस्त्वश्वइति विख्यातः
 श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावी-
 र्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजञ्चक्षपतिः
 स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिं क्यो मनुजर्षभः ।
 दृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
 इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्वरो राजन् य
 आसीद्दृषपर्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
 न्नृपः । अश्वपीवइति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः ।
 रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु
 मतिमान् राजन् । कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । वृहद्रथ इति-
 ख्यातः क्षितावासीत् पार्थिवः । तुरुण्ड इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
 नराधिपः । द्रुपोनाम यस्तोषामसुराणां बलाधिकः ।
 नग्नजिह्वाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्रइति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
 प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः ।
 चित्रधर्म्येति विख्यातः क्षितावासीत् पार्थिवः । हरस्तरि-
 हरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । रुवाञ्जरिति विख्यातः
 श्रीमानासीत् पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपञ्चक्षय-
 ङ्करः । वाल्मीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
 निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुञ्जकेश इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रथस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्वत्येय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्मा इति विख्यातः कास्त्रोजानां नरा-
 धिपः । अर्क्ष इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्विभूव नृपसत्तमः । स्मृतपा इति वि-
 ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तम ! । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु
 यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्न्नाम विख्यातः सोऽभवन्ननु-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः य उक्तो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 ग्रहन्तु सुषुप्ते यन्तु सिंहिकाऽर्केन्दुमर्दनम् । स
 क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 शुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्षरो नाम
 तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु
 नराधिप ! महासुरः । पाण्डुराष्ट्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमातृस्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः । वृत्र इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । माणमात्राम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तस्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्ननुजर्षभः । कालेशानान्तु ये पुत्रास्तेषा-
 मष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्दूल ! शार्दूलसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयत्यनेस्तेषामासीत् पार्थिवः । अष्टा-
 नाम्ब्रवरस्तेषां कालेशानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषां
 श्रीमान्हरिहयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः ।
 निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूव ह परन्तपः । षष्ठस्तु
 सतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । सप्तदसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्
 णात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् ।
 वृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेशानां नराधिप ! । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चना
 चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्यः श्रीमाद्वाजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । असु-
 राणां यः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्ते राजन् ! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जिह्वरे वीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽयं वाल्मिकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमाद्रीलश्च भूमिपः । चीरवासाश्च कौरव्य !
 भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्रश्च नामासीद् ऊर्जयश्चैव दा-
 नवः । रक्ता च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ।
 आषाढोवायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 तश्च वाटधानोऽयं गोमुखः । कारुणकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुरुद्धश्चैव वृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्योर्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । कतिमांश्च
 मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गणात् क्रोधवशादेव राज-
 पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
 द्वेवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । वृहस्पतेर्दहृत्कीर्त्तौर्द्वे वर्षेर्विद्धि
 भारत ! । अंशात् द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ।
 धन्वनां नृपशार्दूल ! यः सर्वार्क्स्त्विदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्तकर्म्मणं द्रोणं स्वकुल-
 वर्द्धनम् । महादेवान्काम्याश्च कामात् क्रोधाच्च भारत ! ।
 एकलव्यपुत्रानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महा-
 वीर्यः शत्रुपक्षक्षयावहः । वीरः कमलपत्नाक्षः क्षितावा-

सीमराधिप ! । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शपेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान्वेदविद्वान्भी शत्रुपक्ष-
 जयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 योऽयुध्यत महातेजा भागैवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 कपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिनाम यस्त्वासीद्राजा लोके
 महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्दनम् ।
 सात्विकः सत्यसन्धश्च योऽसौ षष्णिकुलोद्भवः । पत्तात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत
 एवाभवद्गणात् । मातुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां-
 वरः । ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकर्म्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सञ्जातमरिमर्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविद्युतः । स
 गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः
 क्षण्डैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नरा-
 धिपः । मातुर्देशादपेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 मतांवरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्योधनोनृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मातिश्चैव कुरूणामयशस्तरः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्धिः कलिपूरुषः । यः सर्व्यां घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते ! उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव
 ये चान्ये नातुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभ ! वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः” इति ।
 “धर्मस्यांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूपेणाप्रतिभौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्युर्दृष्टकीर्त्तिर्ऋजुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् !
 सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामियं पुत्रं मम
 प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्ति-
 तम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 तत्र यास्यथयं वज्रां न च स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्र-

र्नस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्थास्य-
 त्वमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
 यत्वांश वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिस्तृदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संग्रामो विनाशकः । चक्रव्यूहं समस्याय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाच्छात्रवान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन
 महाबाहुः धृतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्वते ।
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्युचुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्त्व जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि दृष्टदुम्भं महारथम् । शिखण्डि-
 नमथो राजन् ! स्त्रीपूष्णं विद्धि राजसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च
 बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान्
 भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः सुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुलिस्तु शतानीकः सुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरो माम
 यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सङ्ग-
 शङ्खं सकवचं देवगर्भस्थियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्य
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धु-
 पक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज जले कुन्ती तङ्मुमारं यश-
 स्विनम् । तस्युत्सृष्टं जले गर्भं राधाभक्तां महा-
 यशः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीदसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आसक्तकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायशः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्रुतकुले वीरो वदधे राजसत्तम ! ।
 कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजन् शमसुत्तमम्” । “यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो मातुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रदुम्भं विद्धि-

राजन्महौजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽशा दिवौ
कसाम् । जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविर्वर्जनाः । गण-
स्त्वश्वरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
जितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि षोडश देवीनां
सहस्राणि नराधिप । बभूवुर्भ्रातृषु लोके वासुदेवपरि-
ग्रहाः । श्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नं प्रथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी
त्वय सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदिमध्यादनिन्दिता । नातिहृत्वा न मज्जती नीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्जजा ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा वैदूर्यमणिसन्निभा । पञ्चानां पुरुषे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्घृतिश्च ये देव्यौ
पञ्चानाम्मातरौ तू ते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु
सुबलामजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्व्याश्चरसां तथा ।
अंशवतरणं राजन् ! राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये प्रथिव्यां
समुद्भूता राजानो युद्धमदाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये
जाता विपुले कुले” इति । भा० व० प० रामावतारकथने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ! विहितं तव
यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः । तदर्धमवतीर्णोऽसौ मन्त्रि-
योगाञ्जतर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां अष्टः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वे देवगणैः साङ्गं सम्भवत्वं महीतले । विष्णोः सहायान्द-
क्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनयध्वं सुतान् वीरान् काम
रूपबलान्वितान् । ततो भागातुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्कुं महौ सर्वे मन्त्रयामासुरकुला । तेषां समक्षं
गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशस वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभीं
ततः । मन्थरा मातुषे लोके कुजा समभवत्तदा । शक्र-
प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः । वानरक्षत्रस्त्रीषु जनया
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्ने च्छक्रनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः” इति । एवमन्ये-
ष्ववताराः पुराणादौ ज्ञेयाः ।
अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ् । येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन्
४ रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधात् ।
परमेश्वर । परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+टृ-णिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
१ प्रादुर्भावेन, (भूतनामान) २ अवरोपणे, ३ अन्यप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्तो । अवतारण्यथत्वं ।

अवतारित लि० अव+टृ-णिच्-क्त् । “अवरोपिते “सन्ता-
नार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता” रघुः ।

अवतीर्ण लि० अव+टृ-कर्त्तरि क्त । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्णः” माघः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तदर्धमवती-
र्णोऽसौ मन्त्रियोगाञ्जतर्भुजः” भा० व० प० ।

अवतूलन न० तूलैरवकुण्ठाति तूलेन तृणाद्यमवचट्टयति
अव+तूल+अवघट्टनार्थे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन तूला-
यावघट्टने । [स्त्रियाम्] ।

अवतीका स्तो अवपतितं तोकमस्याः प्रा० व० । स्रवत्गर्भायां
अवत्ति लि० अव+दो-खण्डने कर्मणि क्त । खण्डिते “तत्
पशोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याग्रेऽवद्यति” शत० ब्रा० ।

अवत्तिन् लि० अवत्तमनेन इष्टा० इनि । कृतखण्डने जने
“विविधायजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति” आश्व० ४८०

अवत्सार पु० ऋषिभेदे सहि “अवत्सारस्य स्मृणवाम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।

अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श-कर्मणि
घञ् । मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्चणद्रव्ये “अन्य-
तममासवं पाययेदङ्गारान्मुल्यावदंशम्” सुशु० ।

अवदरण न० अव+ड-भावे ल्युट् । विदारं “दृषणयोवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति च सुशु० ।

अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् न्यङ्गा० ह्यस्य घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दै-क्त । १ शुभ्रे, २ पीते च वस्त्रे । ३ तद्वति
४ विशुद्धे “अन्यस्मिन् जन्मनि च न कृतमवदातम्”
काद० । ५ मनोज्ञे च लि० ।

अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ अति-
क्रमे ४ शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीरणमूले न० ।

अवदारक लि० अवदारयति अव+ड-णिच्-ल्युट् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ खनिते पु० ।

अवदारण न० अव+टृ-णिच्-भावे ल्युट् । १ विदारणे अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ खनिते । [विभाजिते ।

अवदारित लि० अव+टृ-णिच्-कर्मणि क्त । विदारिते
अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा० व० । वीरण-
मूले तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिवैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह-भावे घञ् । २ज्वरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तद्विवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तद्विवारणाय इष्टकापथं
 सोपानमिव । वीरणमूले (खसूखस) ।
 अवदीर्ण ति० अव+ङ्-क्त । १द्वैधीभूते २विभक्तौ च ।
 अवदोह पु० अवदुहते अव+दुह-कर्मणि घञ् । १दुग्धे
 तिका० । भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्वकालः स्थित
 द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य ति० वद-यत् न० त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे पृथक्थनायोग्ये च । “निरवद्यविद्योद्घोतेन द्योतितः”
 दायभा० । “कथ्यमूकेऽनवद्योऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १अवधाने “तद्वत्
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्मणि तव्य । २अवधेये ति०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वशात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार पु० अव+ध-णिच्-भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धीस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चय” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारणोच्यते
 स एकान्तः” सुबु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १इयत्तापरिच्छेदे,
 अयमित्यमेवेति विषयपरिच्छेदे २निश्चये च । संख्यादिना
 ३इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४अन्यतोव्यवर्त्तने च ।
 अवधारणीय ति० अव+ध-णिच्-कर्मणि अनोयर् । ईदृक्-
 तथा निश्चेतुं योग्ये “विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्” रघु ।
 अवधारित ति० अव+ध-णिच्-क्त । यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च ।
 अवधार्य ति० अव+ध-णिच्-कर्मणि यत् । निश्चेतुं शक्ये
 इदमित्यमेवेति १निर्णये अव+ध-णिच्-ल्यप् । २निश्चि-
 त्यर्थे अव्य० ।
 अवधि पु० अव+धा-कि । १सीमायां, २काले “सर्वे निदा-
 वावधिना विवृष्टाः” रघुः । “निदावावधिना निदाव-
 ककालेन” मल्लि० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि । ४अपादाने । “मेवान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्
 तयोः” भर्तृ० । आधारे कि । ५विले गते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाहमवधिं कृत्वा

यावद्वस्तुवृत्त्यमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा काव्यकृता
 देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैशिकी । “यासा-
 वधि विमोक्षानामित्यादौ” पूर्वा “यासकालं समा-
 रभ्य जपेन्मोक्षावधिं प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयामेक्षया विभागाश्रयत्वम् । तच्च पञ्चस्याऽपि
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात्
 तथात्वम् । एवं मासात् पूर्वं घट इत्यादौ मासतो-
 विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अवयवमात्रात्
 पूर्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अवयवमात्रात् पूर्वदेश-
 वर्त्तीत्यादौ दैशिकम् “माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयामेक्षोऽवधिनियमोव्यव-
 स्थेति सि० कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौननावधि ।
 चेतःकान्तसमीहितवधि पदन्त्यासावधि प्रेक्षितं सर्वं सावधि
 नावधिर्यद्गङ्गां प्रेमणः परं केवलमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पिञ्चावधित्वम् “स्मरशापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतदवधोः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिमत् ति० अवधिरस्यस्य सतप् । अवधिविशिष्टे अवधि-
 मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगिता नवच्छेदकतयानन्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्यसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 बाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्मरस
 सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये” सि० कौ० ।
 अवधीयमान ति० अव+धा कर्मणि शानच् । यस्मिन्
 विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवज्ञायाम् अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 यति ते आववधीरत् त । अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरी “रसैः कथा यस्य सुधावधी-

रिषी' नै० अवैत्यस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्थेति नैषध० धात्ववयवरूपत्वे त अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे च "कृतवत्यसि नावधीरणासपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणासङ्गनीयां करभोरु । मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्पार्थे न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कम्पिते "प्रवनावधूतवसनान्त्यै-कया" माघः "विदधेऽवधूतसुरसङ्घासम्पदम्" माघः । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २ उपनिषद्भेदे । ३ अभिभूते, ४ निवर्त्तिते, "अवधूतं रक्षो अवधूता अरातयः" शत० ब्रा० ५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वरुणान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वरुणाश्रमधर्मत्यागिनि दसद्वारासिनि पु० । "अचरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यैव सङ्गत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते कृताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः" इति च तद्विरुक्तिलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ३० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुद्धपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवत् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्कर्तुः सुविशारदा । यासासाद्य भवाङ्गैकं विद्वांसरति बालवत् । प्रायोधर्मार्थकाशेषु विवित्सायाञ्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आधुषा यशसा श्रिया । त्वन्त कल्यः कविर्दत्तः सुभगोमितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं जङ्गोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गाश्वः स्यद्ध इपिः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः" इति यदुद्धपेण तल्लक्षणमुक्तम् । एवं यदुना प्रष्टुं यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "लज्जि मे बह्वोराजन् ! गुरवोऽबुद्धिपाश्रिताः । यतो बुद्धिपदाद्य सुख्योऽष्टमीह तान् शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगोऽधुक्कदुर्गजः । मधुहाहरिणो मोनः पिङ्गला कुररोर्मेकः । कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्खनाभः सुपेशकृत् ।

ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिचार्वाक्ष भिरतेषामन्वशिचमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य चित्वादिभ्यश्चल-विंशतेर्यथा यत् शिचितं तद्वर्त्तितम् तद्विस्तरस्तु ६ नवसाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्वावतुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-णिच्-लुक् ल्युट् । १ चालने । (भाङ्गा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत् तस्यं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट्] अवचूर्णने । अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे णिच्-भावे अवधूत लि० अव+धू-अन्तर्भूतण्यर्थः कर्मणि क्त । १ अवधारिते निश्चिते "अनवधूताज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा० कौ० । २ कृतनियमे ३ विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्ट लि० अव+धृष-कर्मणि कप् । १ अवधर्षणीये २ तिरस्कारार्थे । ३ निश्चयेनावधार्ये "नियतं यत्ते रजसं नृत्त्योऽनवधृष्टम्" श्रुतिः "अनवधृष्टोहि भवत्यनवधृष्टः" शत० ब्रा० ५ पराभवनीये च । अव+धृष-ल्यप् । ईर्ष्यात्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निवेष्टये २ स्थापनीये यत्नचित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ श्रद्धेये "प्रतिपितृसितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति" 'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत" इति च सा० कौ० । ४ ज्ञेये च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(ब)ध्र लि० अव+धृ-मूलविभु० क बध-रक् न० त० वा । अहिंसके । "अव(ब)ध्र-ज्योतिरदितेर्कृतादधः" ऋ० ७, ८२, १०, "अव(ब)ध्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स-घञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते, ३ निन्दायाञ्च "अवध्वंसद्वारुणः" अथ० ५, २२, ३ ।

अवध्वस्त लि० अव+ध्वन्स-क्त । १ नष्टे २ निन्दिते ३ अवचूर्णिते ४ त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीणने, २ रक्षणे, ३ प्रीतौ च "समनिन्दानवनाशं जनतालिङ्गुलं यथैव दानवनाशम्" बलोद० । अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोभूते २ आनते च । "अवनतशितकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्" माघः । "चतुरार्यां कशा-श्वा० कृष्णं आवनतीयः, अवनतसच्चिदृष्टदेशादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औद्धत्याभावे, १ विनये, २ अधो-नमने च । "धनुषासवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च ।

अवनङ्ग लि० अव+नङ्-क्त । १ खचिते, २ रोपिते ३ वेष्टिते ४ बद्धे च "चम्पावनङ्गं दुर्गमि पुरुषं मूलपुरीषयोः"

घञ् । २अपकृष्टपके । “त्वच्च उत्कृष्टं नमवपाकानां संवत्सम्” शत० ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे घञ् । अधःपतने । पत-
णिच्-भावे अच् । २पातने “शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“चोक्तमोदमः” या० सू० । आधारे घञ् । ३गते “अवपा-
तस्तु हस्त्यर्थे गते कन्दे तृणादिना” इति यादवोक्ते गज-
धारणार्थे ४गर्भभेदे च “रोधांसि निम्नचवपातमग्नम्” रघुः
अवपात्र लि० अवरं भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन
पात्रे दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पति-
तस्तेच्छादौ जने । [अवपातितशब्दार्थे ।

अवपातित लि० अवपात+कृत्यर्थे णिच्-क्त । भिन्नोदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-घञ् । अधःपतने “देवावै आदित्याः
खर्गाङ्गोकादवपादाद्विभियुः” ता० ब्रा० ।

अवपाशित लि० अवपाशः समन्तात् पाशोजातोऽस्य तार० इतच् ।
पाशबद्धे “पश्यास्यैव हि कण्ठे त्वां कालपाशवपाशितम्” रा०
अवपीड लि० अवपीडयति अव-पीड-अच् । १समन्तात् पीडके
“चिकित्साविशेषे पु० २वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्” सुश्रु०
“प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रशसनं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नस्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते शनासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा “अवपीड्य
दीयते यस्यादवपीडस्ततस्तु सः । शोधनः स्तम्भनश्च
स्यादवपीडो द्विधा सतः” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड-णिच् ल्युट् । १निष्पीडने ।
सुश्रुतोक्ते २पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता शिथिलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोधाः” । युच् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा” सुश्रु० । [तीर्णे च ।

अवप्लुत लि० अव+प्लु-क्त । समन्तात् सित्ते १आर्द्रभूते २अव-
अवबन्ध पु० अवबध्यते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ् ।
सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्माश्रये । “पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्म
व्यपश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्त्रिधिकमूर्च्छिता”
इत्युक्तस्य “उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मशर्कराः ।
तथार्थवर्त्मशुष्काश्चैवाङ्गनामिका । वह्मलं वर्त्म
यच्चापि व्याधिवर्त्मावबन्धकः” इत्यादीन्युक्ता “न समं
कादयेदन्ति भवेद्वन्धः स वर्त्मनः” इति लङ्घिते १रोगभेदे
वर्त्मावबन्ध इत्येकं नामेलुचितम् । भावे घञ् । समन्तात्
२बन्धने च । [बन्धे च ।

अववाधा स्त्री अव+वाध-अ । १समन्तात् वाधायां २प्रति-

अववाहुक पु० अवबद्धो बाहुर्धेन प्रा० व० । सुश्रुतोक्ते वायु-
रोगभेदे यथा “अङ्गदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसवबन्धनम् ।
शिरास्त्राकुञ्च्य तत्स्थो जनयत्यववाहुकम्” । [ज्ञातरि ।
अवबुद्ध लि० अव+बुध-कर्म्मणि क्त । १ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे घञ् । जागरणे । “यौ तु स्वपाव
बोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ” मनुः । २ज्ञानमात्रे च
“स्वभर्तुर्नामग्रहणाद्ब्रह्म सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः । “भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चैवभावबोधः क्रोध इत्येते” सा० द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-खुल् । १अर्के ।
नृपाणां निद्राभङ्गकारके २स्तुतिपाठकादौ च ३ज्ञापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञापने । “स्वेतरार्था-
नच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने” शब्दशक्ति० ।

अवभञ्जित लि० अव+भञ्ज-क्त भञ्जार्देशः । १भटे २दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सत्त्वव्यथावभाषणविलोकनादिकरो” सा० द० ।

अवभास पु० अव+भास-भावे घञ् । १ज्ञाने २प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे ३मित्याज्ञाने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच्-खुल् ।
१प्रकाशके सर्वविभासकेकूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” श्रुतेः “यदादिद्यगतं तेजो जगत्भासय
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चापौ तत्तेजो विद्धि भासकम्”
गीतोक्तेषु तस्य सर्वविभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।

अवभृथ पु० अव+भृ-कथन् । मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १यज्ञ
शेषकर्म्मणि, यच्चाङ्गभूते यज्ञान्ते कार्ये २ज्ञाने च । “नावभृथं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः “परिपाश्वेषूदकेषु” “असत्सृङ्ग्य ततः” कात्या०
२४, ६, २३, २४ “महति पात्रे कटाहादौ” कर्कः । अवभृथ-
ज्ञानविधिसु तैत्तिरीयब्राह्मणे २अटके ६अ० ६अनु०,
“यद्देवा देवहेडनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगत्प्रीणि
“चेत्यनुवाकपर्यन्ते उक्तः । “स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि”
माघः “सर्वैर्नोऽभृथस्नातो हयमेधे विदुच्यते” । “तथा-
ऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शङ्खिमात्रुयात्” । या० सू०
“भवं कोष्णेन कुण्डोक्षी मेध्येनावभृथादपि” “प्रीत्या-
श्वमेधावभृथाद्भूतः” “भ्रातरावभृथास्तुतो सुनिः”
इति च रघुः ।

अवभ्रष्ट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-

भद्रादेशः अस्यर्थे अच् । अवनतनासिके (खांदा) ।
 अवम लि० अव+अमच् । १रक्तके २पितृगणभेदे पु० “अव-
 मैस्त जज्वैः काव्यैस्तो पितृभिर्भक्षितस्य मधुमतोनाराशंसस्य”
 ता० ब्रा० “त्रिविधाः पितरः अवमाः जज्वैः काव्याश्चेति
 अनुसवनं नाराशंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रक्तकैः
 एतत्संज्ञकैः पितृभिः” भा० । अपादानेऽमच् । ३पापे
 ४तद्वति ५कृतमिते च लि० । अवोभवः अवस्ताद्भवः “अवोऽ-
 धसोर्लोपश्चेति” मः अन्यलोपः । ६अधमे लि० “अनल-
 कानलकानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त जक्तिरवमा या
 परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुरुहूत बोधि” ऋ० ६,
 २१, ५ “प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानीच्यते
 सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनज्याहा”
 इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनज्ये न० । तदानयनप्रकारश्च
 सि० शि० “शशाङ्कसासोनितसावनेन ०, २८, १० लिंशङ्गताः
 लब्धदिनेस्तु चान्द्रैः । रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६३, ५४, ३३
 ज्ययाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
 सावनानां च यदनंतरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
 चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः
 शून्यम् अष्टाविंशतिघटिकाः दश पानीयपलानि
 ०, २८, १० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तियात्मके
 कुदिनात्मकमवसखण्डम् । यद्यनेन ०, २८, १०, त्रिंश-
 दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैर्नैकोनावमेन
 क्रियन्तीति त्वैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाब्धिरसैः
 ६३, ५४, ३३ एकः ज्ययाहो भवति स च सावनः एवं
 कल्पेऽपि अनुपातात् । “सावनान्यवमानि सुखान्द्रेभ्यः
 साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशा-
 त्त्था” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
 “दिनज्यास्तत्र सहस्रनिष्ठाः खवाणवाणाश्चहिषेपुदसाः”
 २५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
 विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनिनं चन्द्रमासभदिनै
 दिनज्याः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैको चन्द्रमासभदिनैकोन
 वर्जिते ज्ययाहाः सुः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
 रविभगणैरुनासाञ्द्रमासाः सुः अतो विपर्ययाञ्चान्द्रमासोना-
 चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरुना भभ्रमाः सावना
 दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः ज्ययाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
 “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः सृशति यत्र तद्भवत्यमव-
 दिनम्” ज्योति० त०
 अवमत लि० अव+मन-क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुश पु० अवमतोङ्गुशस्तदाधातोयेन । इदानीं गजे ।
 अवमति स्त्री अव+मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे
 २तिरस्कृते च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनज्ये ।
 अवमतिथि स्त्री कर्म० । “सुस्तिस्रस्तिययो वारे एकस्मिन्
 अवमदिन न० कर्म० । “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारो यत्र-
 तद्भवत्यमवदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनज्ये ।
 अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १अवज्ञेये २अनादरणीये-
 “बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।
 अवमन्तु शि० अव+मन-तच् स्त्रियां डीप् । १अवज्ञातरि-
 २तिरस्कृतरि च ।
 अवमन्थ पु० अवमथ्याति अव+मन्थ-अच् । सुश्रुतोक्ते पालीस्ये
 उपद्रवरूपे १रोगभेदे “अतजङ्घं नामलिङ्गे वक्ष्ये पाल्यासु
 पद्मान् । उत्पाटकसोत्पुटकः श्यावः कण्ड्युतो
 गृध्रम् । अवमन्थः सकण्डूको मन्थिको जम्बुलस्तथेति” ।
 “प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्थके” सुश्रु० । तत्रोक्ते शूक-
 दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गट्टिद्विमिच्छतामक्रम
 प्रष्टतानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
 तद्यथा सर्पिका अष्टीलिका पथितं कुम्भीका अलजी
 गृहितं समृद्धपिडका अवमन्थ” इत्युपक्रमस्य । “दीर्घा वङ्गश्च
 पिडका दीर्घेने मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां
 वेदनारोमहर्षकत्” तत्रैव लक्षितः । “अवमन्थे गते
 पाकं भिन्ने तैलं विधीयते” सुश्रु० । ३अवमन्थनकारके लि०
 अवमर्ह पु० अव+मृद-घञ् । ४पीडने । “सच त्वमासाद्य
 रणावमर्हम्” रामा० २राज्याङ्गभेदे “अवमर्हः प्रतीघात
 स्तथा चैव बलीयसाम्” इति भा० शा० राजधर्मे ।
 अवमर्ष पु० अव+मृष-घञ् । १आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
 सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः सुः”
 इत्युपक्रमस्य “यत्र सुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
 शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति सूतः सा० द०
 लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यंशभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।
 अवमान पु० अव+मन-भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च
 “अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदेवमानस्य सर्वदा” मनुः ।
 अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-युच् । अपमानकरणे “तत्त्व-
 ज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० द० । भावे ल्युट् ।
 अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।
 अवमानित लि० अव+चुरा० मन-क्त । १ज्ञतापसाने
 २ज्ञतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
 निता” सा० द० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-णिनि क्तिष्ठां ङीप् । अव-
जातरि २ अनाद्रियमाणे च “धिङ्मासुपनतश्रेयोऽवमा-
निनम्” शकुन्तला । [२ अनादरणीये च ।

अवमाननीय लि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य लि० अव+मन-ण्यत् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कार्ये च
साधुज्ञायाधिपेक्षया नावमान्या च कर्हिचित्” मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । २ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिद्वयमार्जना
नाम्” ऋ० १, १६३, ५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् लि० अवनतो मूर्द्धांश्च । अवनतमस्तके ।
अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा सन् शयते शी-अच् । अधो-
मुखतया शयिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया
मनुष्याः” इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
२ तथाभूततया शयिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोटन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचङ्गान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोटने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अप्रगमसाधने
“देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यस्तुतकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
यद्दिवा च नक्तं चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि यत् स्वपतश्च
जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि यद्दिवांसश्चाविदांसश्चैन-
श्चक्रम तस्यावयजनमस्यैनसणसोऽवयजनमसि” ताण्ड्यब्रा०
“अवयजनम् अप्रगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अवयव्यते कार्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप् । १ द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणुः द्वाणुकं द्वाणु-
कस्तुरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्यावयविपर्यन्तानि स-
र्वानि द्रव्याणि स्वान्त्रितया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्यावयविभिर्द्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्यावयवी नित्यद्रव्यं च न
कस्यचिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽर्वास्त्यत्वाऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते “अनित्या च तदन्या स्यात्
सैवावयवयोगिनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन सत्तातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । यु अमिश्रणे अप् । २ देहे तस्यान्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायशून्यत्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषामनथात्वम् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते “सर्वाङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्गुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले
परिपक्वे केशरभासांस्त्यमज्जनः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्गुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्व-
ङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति” । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते ।
“तृतीये तु मास्यङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः किन्तु
व्यक्ताङ्गतापरा १४ सप्तदायस्य एकदेशे “पदे न वर्णाविद्यन्ते
वर्णेष्ववयवा न च” भर्तृहरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्” फ० भा० “गुणभूतैरव-
यवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यवदिश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैत्र नास्तिका-
दीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरा
र्यानुमानसाधनेषु प्रवाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः त्वय इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनिगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो-
पनयरूपा वा मतभेदेन त्वयः । यथा पर्वतो वज्रिमात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम्, वज्रिव्याधोधूमो
धूमवांश्चायम् तस्माद्वज्रिमान् । प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च
तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-
कते अनुमानखण्डान्तर्गते इत्यर्थे । ७ उपकरणमात्रे च ।
अवयविन् लि० अवयवः कारणत्वेनास्त्यस्य इनि । अवयवजन्ये
द्रव्ये अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयाकिादिभिरवयवा-
ङ्गितया उत्पद्यते इत्युरीकृतम् । तत्तु उक्ता । प्रमाणमप्युपन्य-
साम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न
च परमाणुनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

अयम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्ष-
त्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपप-
त्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरिति वदुपपत्तेः,
सैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्ष-
त्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपु-
ञ्जस्योत्पत्त्यात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य
दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरुद्भादिसन्तौ कदाचिद्
दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनस-
न्ततेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः
दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च
अदृश्यद्वयप्रणकेन कथं त्वसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् ।
यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्षुहे
परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं
तथा च त्वसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्वयप्रणकादेः तद-
भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
भावात् इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
त्वादित्यत्वं तेषां चावयवविविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्ष-
पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः
यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्थोत्पत्तिप्रसङ्गः
स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ
विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्व-
मस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्वसरेणावेव
विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेणुः सावयवः चानुषङ्गव्यत्वात्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेणोरवयवः सावयवः
महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न
चेदमप्रयोजकम् अपक्वमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्तुस्य
प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
दिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्चै तत्
दिनकर्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि
प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जै
रेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
त्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतिरुपपत्तेरित्यर्थः । तत् समूहस्य
परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य
केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः
उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति
प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न भवतीति भावः । दूर-
स्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य
वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थ केशस्य । तस्यै-
वेति एवकारश्च प्राप्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच सन्नि-
धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रति
बन्धकत्वात्तद्दृश्यायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पत्तत्वादिति क्षणभङ्गादिनां
सते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा
अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले ।
तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात्
कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादि-
परिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभा-
वादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्पर
विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर
संयुक्तानां पुञ्जात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वा
भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य
प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्ति
नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव
क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच
परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्वट इति प्रतीतेर
नुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं
तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु
कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति
तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
ताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयवतिरिक्ता-
वयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरपीति अपिशब्दः
साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्वयप्रणकस्य सावय-
वारम्भत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चयते साम्यं परिमाणता-
रतम्यभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया
उभयत्र साम्यादिति भावः । नच सर्ववयवानां न
सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न सर्ववयव
तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
च्यम् सर्ववयवसर्षपावयवयोरभ्यन्तत्वावयवत्वेन तत्परि-
माणतारतम्यभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्षपयो-
रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
स्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

शेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे
मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्ति
प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह
महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभि-
चारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्वसरेणवयवसिद्धावित्यर्थः । तद-
सिद्धेरिति अवयववाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः
त्वसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्र-
योजकत्वेन त्रुटावे विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं
कारणं तथाच त्रुटौ महत्त्वावश्यकं तत्रावयवसंख्याजन्य-
मिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्तुद्वाप्रयो-
जकत्वं द्वाणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्त्वं
नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणु-
परिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वा-
च्यम् तस्यापक्षपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वमपि मह-
त्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुङ्गवास्त्ववय-
वीति वाच्यम् विशकलितेषुपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय
प्रसङ्गात् नच तत्संयोगवृत्त्यैव घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादि
प्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात्
सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादि-
त्याहुः । ननु परमाणुत्वयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
परमाणुद्वयेन द्वाणुकवत् द्वाणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्या-
पत्तिस्त्रिभिर्द्वाणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन
तादृशद्रव्यसिद्धौ परमाणुत्वये द्वाणुकद्वये च द्रव्यारम्भ-
कसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव
त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्वाणु-
काभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन तयाणांमेव
युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवाक्षरम्भे दृश्य-
मानानां द्वाणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारम्भत्वे लाघवादिति ।
अयमवयवी कारणात् भिन्नैव कार्यकारणयोरैक्याभावात्
नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सम-
नियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते” इति वै० सूत्रे अन्तरपद-
सुपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्ति-
नश्च कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि “तदनन्य-
त्वसारम्भणशब्दादिभ्यः” “युक्तेषु शब्दान्तराच्च” शा० सू०
तद्भाष्ये चोक्तम् । “युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं

मनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्-
रूपेण दधिघटश्चकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि
क्षीरसुवर्णमृत्तिकादीन्प्रादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न
हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकापोदीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् ।
तच्चासत्कार्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः
सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न
मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् ।
अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरएव दध्नः कश्चिदतिशयो
न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे-
इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यवाद-
हानिः सत्कार्यशदसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य-
नियमार्था कल्पमाना नान्याऽसतो वा कार्यं नियच्छेत्
असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्म-
भूता शक्तिः शक्तेऽत्मात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यकारण-
योर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवज्रे देवद्विभवात्तादात्म्य-
मभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य
समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः
सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्य-
मानेऽत विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वा
दनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं
सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्यते । तादात्म्यप्रतीतेश्च
द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यमव-
यविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्व-
वयवेषु वर्त्तत उत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तते
ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्या-
शक्यत्वात् नहि बलत्वं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तमानं व्यक्ता
अवयवहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तते
तदास्मारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्
यैरवयवैरारम्भकोऽवयवशवयवी वर्त्तते । कोशावयवव्यति-
रिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रस-
ज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां
कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तते तर्ह्येतत्त्वं व्यापारेऽन्या-
त्वाव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः सुप्ते सन्निधीयमान
स्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र
प्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव सुप्ते पाटलिपुत्रनिवासिनोः ।
गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा
प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेऽवय-
वी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिं प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययवयवं प्रत्यक्षेण गृह्यते नचैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् गृह्णेणापि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं, न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिद्धेति । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्तुर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्पेते तथा च सति घटोत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घटोत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतिश्च । अथ स्वकारण सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् कथमलव्यात्मकं सम्बन्धेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सददसतोरसतो वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके चेत्यगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्ववर्मणोऽभिषेकादित्येवं जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत इदमप्युपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यतीति । वयन्त पश्यामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । तत्त्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय कन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैष दोषः यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्थानारभ्यत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन मात्रेण वस्तुन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पितादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम आर्तेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्त्व

तत्त्व युक्तं नान्यतेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा । तत्त्वेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाल्ययौवनस्याविरोधपि भेदप्रसङ्गः पितादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याह-ननप्रयोजनस्वङ्गाद्यनेकायुधप्रसक्तिवत् । समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सव्यवहारात्सदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वस्त्वैव असद्व्यापदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यापदेशी शब्दः शब्दान्तरः “सदेव सौम्ये द्यमसोदेकमेवाद्वितीयमित्यादि” तद्वैक आक्षरसदेवेदमप्यसोदिति चासत् पक्षमुपनिष्य “कथमसतः सज्जायेत?” इत्यादि “सदेव सोम्येदमप्यसोदिति” इत्यवधारयति । तत्त्वेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यास्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्धतः यदि तु प्र । गुत्यत्तेरसत्कार्यं स्यात् पञ्चाङ्गोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्त्वं “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीयं” प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वयं प्रतिज्ञा समर्थते” भा० । “पटवच्च” शा० सू० । “यथा च संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किं मयं पटः किञ्चान्यद् व्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेदितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेदनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेदितरूपादयं भिन्नपटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्यं भवति सत् तुरीयमकुर्वन्दादिकारकव्यापाराभि-
व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । ततः संवेष्टितपटप्रसारि-
तपटन्यायेनानन्यत् कारणात् कार्यं भित्तिर्यः भा०।सां०कौ०
कारणात् कार्यं स्थानन्यता दर्शिता यथा “कार्यस्य
कारणभेदसाधकानि च प्रमाणानि । न पटस्तन्तुभ्योभि-
द्यते तद्वर्तत्वात् इह यद्यतोभिद्यते तत्तस्य धर्म्मो न
भवति यथा गौरश्चस्य । धर्म्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् ।
उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाथयोरुपादानोपा-
देयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुप-
टयोः । तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
पटयोः संयोगाप्रामाभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
दृष्टो यथा कुण्डलद्वयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्भि-
न्ध्योः” न चेह संयोगाप्रामा तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति ।
इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्याप्यहणात् ।
इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषोऽ-
धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पटइति । तान्ये
तान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव-
एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
भ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थं
क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति-
एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरो-
धात् । यथाहि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मस्तदङ्गान्यु-
त्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घट-
सुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
न पुनरसतासत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
कृष्णार्जुनायनः “नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः”
इति यथा कूर्मः स्वायवेभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्योन भिन्नः
एवं घटसुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।
एवञ्चेत् तन्तु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
मेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
विष्टयो वर्त्म दर्शनलक्षणासर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिवि-
कावहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

प्रावरणमकुर्वन्ना अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः
प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सन्नसत्त्वा असञ्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत
उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः ।
आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं त्वचः ।
अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती
असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्ना-
र्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात्
विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्व
विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
तदर्थानि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादे-
राविर्भावाय कारणपेक्षेतुपपन्नम् । न च पटरूपेण
कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धि-
त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्” व्याख्या-
तञ्चैतदस्माभिस्तुष्टीकायां यथा “तद्वर्तत्वात् तेषां
तन्तूनां धर्म्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता
कत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एव ऽन्वय-
व्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते
इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्म्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्म्मत्वरूप-
हेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्म्मत्वेत्यादि ।
धर्म्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति ।
अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादिवात् समासे
क्लीवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
एवेत्यर्थः । उपादीयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
इत्युपादानम् कार्यस्थानागतावस्थाविशेषाश्रयरूपं कारणं
तदाश्रितस्वरूपावस्थापन्नं कार्यन्तूपादेयं तद्भावात् कार्य-
कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यं स्थानागतावस्था
अयत्नभेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य-
रूपमेव अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
नाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
पटादिजननाय तन्तवः न तु मृदादयः । न च प्रागभाव
एव तस्य नियामकः, तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्यपरत्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वात्वे
ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह
प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नका-
र्यात्मकत्वसुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न
इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्तिभावादिति । संयोगश्च
अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथाच संयोगाभावः
विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः
संयोगोद्वेष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
स्वमते तत् तन्वभेदद्वेष्टत्वात् इत्युक्ते सतीति हेतोर्विशेषणे
च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वैत विभागश्चेत्यर्थः तथा च
संयोगानाश्रयत्वस्यैव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्व-
मिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । अयमाश-
यः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं
महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव
स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिका-
दिभिरस्युपगम्यते । तत् यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा
तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषो
ऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकखर्णापेक्षया द्विपलिक-
खर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वा-
न्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डादवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात्
गुरुत्वान्तरयुक्तखर्णादिवत् तल्लगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
वारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुला-
दण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
तथासम्भव इति अभिन्नमित्यन्यत्र विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य
कार्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
न्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।
अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्तानि यथा च तत् तत् व्यति-
रेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्तत् दर्शितं प्राक् । पटइति
बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न
तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
त्वमाशङ्कते स्वात्मनीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया,
निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे
कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्रोत्पत्तिविनाशबुद्ध्या
सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनो-
त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः
यस्यात्पुनर्बन्धः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तुषु
पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यञ्चात्र
प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत् नष्टत्वेन
वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवत्त्वाच्च ।
इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
साधनायात्मित्याशङ्क्यर्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत् तत्वावास्तवएव
भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
इदं रजतमितिबोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रादेः प्रकाशनपाचनादिरूपना-
नाकार्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य
समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पा-
दनस्य दृष्टत्वात् तत् तत् हेतोर्व्यभिचारान्न तयोर्भेदसाधक-
तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
क्रमश उपपादयति एकास्मिन्नपीति । प्रध्वंसने नश्यन्ति ।
कूर्मस्त इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्मे इत्यर्थः सार्व-
विभक्तिकः सप्रम्यास्तिस्रः । यथाहेति भगवद्गीता-
यामितिशेषः । असतोऽसत्त्वान्नयस्य, भावः सत्तुम्, सतः
सत्त्वान्नयस्य न अभावः असत्तुम्, सदसतोरेकत्वं समावेशा
भावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्ता साधयति
तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना
अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
निवर्त्तमानः व्याप्य कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य
कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनुद्य
नञ्जा दूषयित्वा तत् हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शे-
यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न
कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रादौ नानाकार्य-
दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः ।
एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः
सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि ।
कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेतितत्तोर्यान्ते-
नान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य
स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पट-
रूपेण व्यवहियन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्वि उभय-
वादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिवन्दि-
रूपदूषणदानायाह अथासदुपपद्यत इत्यादि उत्पत्तिः

आद्यक्षणसंबन्धः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संयोगमात्रः गुणक्रिययोस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्तिव्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च अनुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्थान्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारणव्यापारापेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि । दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम् तद्वाच्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमिति चेकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः । अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन् धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । कालान्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति वर्त्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एवमुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवमुक्त्वा अन्यरूपतास्वीकारेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह तस्मादियं पटोत्पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ताकालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वमसत्त्वाच्च न कादाचित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभयरूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारणव्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयसतेऽपि तुल्यत्वात् प्रतिवन्दिसमबधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण सम्बन्धरूपतां शङ्कते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात् तेन सह कारणानां संबन्धएव कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं दूषणमिति भावः । दूषयति रूपसेति । रूपस्य भवन्तरे गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूपतायाः सर्वैरिष्यमाणत्वात् कारणानां च क्रियानुबन्धित्वे-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटोत्पद्यते इत्यादिषु च तन्वादेनासत्पत्तिकारकत्वप्रतीतेषु नोत्पत्तेः पटरूपसंबन्धरूपतेति भावः ।

अवयाज पु० अव+यज-णि। अपकटयाजके संबुद्धौ अवयाः अवयाह लि० अव+या-हच्। पृथक् कर्त्तरि । “अदिर्भवास्वयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता पृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवयान न० अव+या-ल्युट्। अपगतौ “इयं धीर्भूया अवयानमेषाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवयानमपगमम्” भा० ।

अवयुन लि० वयुनं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञाशून्ये । “सदृत्तमोऽवयुनम्” ऋ० ३, २१, ३,

अवर पूजयां कण्डूा० प० सक० सेट । अवर्त्यति पूजयतीत्यर्थः । अवर लि० ट-बा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अधमे, ३ कार्ये च । पश्चाद्वर्त्तिनिपदेशे ईकाले पु० ७ दिशि स्त्री ऽतद्वर्त्तिनि लि० । हस्तिजङ्घायाः ६ पश्चाद्देशे न० । “दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय” गो० अस्य व्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्थम् ङसिङेऽस्तु वा । “अङ्गधानः परां विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्मादिति च । व्यवस्था च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता यद्वरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यद्वरमायहायण्याः । बुद्धिकल्पिता अवरादपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्वनामकार्थं मासावराय इत्यादि । च “इषुमात्वावरंस्थण्डिलमुपलिप्य” ऋ० सू० ५ त० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन-ङ । १ कनिष्ठसोदरे भ्रातरि, २ शूद्रे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात् तथात्वम् ३ कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४ शूद्रायाञ्च स्त्री टाप् । “अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्” रामा० “यदि स्त्री यद्वरजः श्रेयःकिञ्चित् समाचरेत्” मनुः “विदर्भराजावरजा तथैवम्” । “रावणावरजा तत्र राघवं मदनाह्वरा” इति च रघुः ५ पश्चाज्जातमात्रे लि० । आत्मभूवरजाखिलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वभाययौ” माघः ।

अवरत लि० अव+रम-क्त । विज्ञाने अवरतं सततम् । अवरतम् अव्य० अव+र+तसिल्। अवरः अवरस्मिन् अवरस्मादित्यर्थे । अवरतः रमणीयम् आगतः, वसति वा ।

अवरति स्त्री अव+रम-क्तिन् । १ विरामे, २ निवृत्तौ च । अवरवर्ष पु० कर्म० । शूद्रे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । मूढे

“आ तु दृष्टिनिपातेन स्यर्गेनावरवर्णजः” “ब्राह्मणान्
वाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च सनुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तव्रतं व्रतमस्य । १ सूत्र्ये
२ अर्कटवे च । अवरम् अवधं व्रतमस्य । ३ हीनव्रते ति० ।

अवरशैल पु० अवरः पञ्चाटवर्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
प्रश्नमीसप्तमीष्टत्तेरवरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि
अवरार्द्धं न० कर्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म” पिटृणाम-
परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-
मृह्य” शत० ब्रा० २ देहस्य पञ्चाङ्गागे च ।

अवरार्द्धं ति० अवरार्द्धं भवः यत् । शेषभागभवे । न
वरत्वेन अर्थ्यते ऋष-णिच्-कर्मणि यत् । न्यूनं ।
“नावरार्द्धं ततः कुर्यात् पूर्यपात्रमिति स्थितिः” ऋन्दे०
परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दशगवावरार्द्धं
दक्षिणं” आ० ऋ० ।

अवरोण ति० अव+रिङ-क्त । तिरस्कृते । [नात्ये ।

अवरीयस् ति० न वरीयान् न० त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-

अवरुग्ण ति० अव+रुज-क्त । १ भुग्ने २ रोगान्ति च ।

अवरुद्ध ति० अव+रुध-क्त । १ प्रतिरुद्धे अत्यैरसंलक्षिते २ युगे
च “अस्ति कश्चिद्वाजस्तुवरुद्धश्चरन्” दशकु० इतर
गमननिषेधेन रक्षितायां ३ स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १ अवरोधने २ प्रतिरोधे
“इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” श्रुतिः ।

अवरुद्ध ति० अव+रुध-क्त । १ कृतावरोहणे उच्चस्थानात्
निम्नगते । २ उत्पाटिते हृत्तादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच-णिच्-
ण्वल् । अवरोचके रोगभेदे “स्नेहगन्धिसुखं तत्र काम-
आसावरोचकः” सुशु० ।

अवरोध पु० अव+रुध-भावे घञ् । १ निरोधे “क्रेनाय-
मानं स्रोतोऽवरोधः” सुशु० बलादि० मनुष्यं वा ठनो
बाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते ति० ।
कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां २ योषिति, ३ राज
दारेषु च । “तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
“कलत्रवन्तसाजनभारोधे महत्यपि” रघुः आधारे घञ् ।
४ राजान्तःपुरे । “पश्चावरोधे शतयोमदीयैः” इति रघुः ।

“निन्दे विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्तस्तवस्त्वमवरो-
धवधूःपपात” माघः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधे न० ।

अवरोधक ति० अव+रुध-ण्वल् । १ प्रतिरोधके २ आवरके
च । “सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलासवरोधकः” रामा०
आर्षत्वात् कर्मणि न घञी ।

अवरोधायन न० ईत० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्हरक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-
न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १ वामनादौ । अवरोधः स्थानं
निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री ।
“ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” माघः ।

अवरोधिन् ति० अवरोधञ्च अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१ रोधके २ आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-पः ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित ति० अव+रुह-णिच्-पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह-घञ् । १ अवतरणे, (नामा) ऊर्ध्व-
देशाच्चिन्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां घ । तरोर्भूला-
दग्रपर्यन्तमाहूयायां २ युद्धाद्यादिलतायाम् । ३ अपादाने
घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने
सर्वोऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्यये-
ऽनुशयवान् दृष्टव्यतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।
“इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमाहूयानां
ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातसुप्तिता-
ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत” मित्यारभ्य यावत् “रम-
णीयवरणाब्राह्मणादियोनिभावमायत्यने कपूयचरणाः आ-
दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न
कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्त्रिंशत्प्राशयः? इति किं तावत्
प्राप्तं निरनुशया इति । कुतः? यावत्सम्पातमिति विशेष-
णात् । सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते सम्पत्त्यनेना-
स्मात्लोकादसं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातसुप्ति-
त्येति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा
तत्पर्यवैतोति” च स्युत्यन्तरेणैव एवाशयः प्रदर्श्यते । स्यादे-
तत् यावदसुप्तिं लोकं उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्त इति
कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र
परामर्शात् । “प्राप्यान्तं कक्षेयस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-
यम् । तस्मात्लोकात् पुनरेत्येकं लोकाय कर्माख्ये” इति
हृत्परं श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्यैवैह व्रतस्य
कर्माख्यस्य कथितं दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्तानुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यद्व्यावृत्तं किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्य विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटइत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृत्याद्ये अनुशयवानिति” । येन कर्म उन्नेन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मान्नपभोगेन क्षयिते तेषां यदन्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सवित्किरणसंपर्काद्विमकरकाइव कुतश्चुगच्चिःसंपर्कादिव च घृतकाण्डिन्म । ततः कृत्याद्ये कृत-स्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममव रोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टव्यमित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्व्य इह रमणीयवरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमा-ष्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा शूद्रय इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनि-मापद्येरन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टव्यायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूपउपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्व-कर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म फलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेश-जातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तचित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन् इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्याव-शेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाग्डे विरिच्यमानं न सर्वान्नाना विरिच्यते भाण्डानु-सार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽवति ते तथानुशयोऽपीति । ननु-कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषेणाव-स्थानं व्याथ्यम् । नायं दोषः न हि सर्वान्नाना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेष-कर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः । वादं तथापि स्वल्पकर्मविशेषमात्रेण तत्तावस्थातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुल-सुपसम्पन्नः चिरप्रवासात् परिशीलनबहूपकरणः कृत्वपाद-क्रादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एव-

सनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नो-तीति । न चैतद्व्युक्तमिव न हि स्वार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतद्व्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतद्व्युक्तं स्वर्गायं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गव्युत्तस्यापि कश्चित् फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाग्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्ग-फलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेक-देशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्म-णेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत्तत ततो रमणीयएवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपपद्यते “तद्व्य इह रमणीय-चरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादासङ्गिक फले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजात मनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति । यद्व्युक्तं यत्किञ्चित्त्ववि-शेषेण परामर्शात् सर्वस्येहकृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गा-वस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिहकृतमासङ्गिकफलं कर्मा-रब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षययित्येति गम्यते । यद्व्युक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभि-व्यञ्जकं तत्र केनचित् कर्मणासङ्गिज्ञोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तद्व्यनु-शयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्तेतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भव-तीति यद्व्युच्येत”ततोवक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्ध-फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्तेतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्मणः युगपत्फला-रम्भासम्भाव्यत्वात्प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपप-त्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्य फलमप्यनेककर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जाति-मारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि-कस्याचित् कर्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्याचिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽसुच्छेदः सम्भाव्यते ।
श्रुतिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमध्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म
कूटस्थमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमु-
च्यते” इत्येवंजातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं
कर्मैकस्मिन् प्रायणोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गनरकतित्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मानुत्-
पत्तौ निमित्ताभावाद्गोचरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्वर्यमाण-
सुपरुध्यते । नच धर्माधर्मयोः स्वस्वरूपफलसाधनतादि
समाधगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रयाणमभिव्यञ्जकं
सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्महृद्यभिव्यक्तिवच्चैदं दृष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽप्युत्पत्तिरुद्भावयति न दुर्बलस्येति ।
तस्मात् श्रुतिस्मृतितिन्यायविरोधादक्षिप्तोयमशेषकर्मणोऽभिव्यक्तो-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्माणप्रसङ्ग इत्ययमप्य-
स्थाने संभ्रमः सत्यगदर्शनादशेषकर्मज्ञयश्रुतेः । तस्मात्
स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरहन्तो यथेत-
मनेवञ्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्त्तनादभ्यादिसंख्यानाच्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तत्रैव
“स्वाभावप्रापत्तिरुपपत्तेः” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
श्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमुपित्वा ततः सानु-
शया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते
यथेतमाकाशमाशङ्गायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साध्यमिति ? तत्र प्राप्नन्नावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा, तथा च वायु-

र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत् स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते धूमः
आकाशादिसाध्यं प्रतिपद्यन्ते इति । चन्द्रमण्डले यदन्वयं
शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगश्चे सति प्रलीयमानं
सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वशमेति ततो धूमो
दिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावोऽसुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च बाष्पादिक्रमेणावरोहोऽनोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंबन्धान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्यायमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवात्माकाशादिभाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेण विशेषात्” शा० सू० “तत्त्वाकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
ग्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विषयः किं दीर्घं कालं पूर्व-
पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? उताल्यमल्प-
मिति ? । तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अल्पमल्पकालमाकाशादि
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि ग्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिनष्टि “अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति” । तकार एकः
छान्दसां प्रक्रियायां लुप्तोऽनन्त्यः दुर्निष्प्रपतरं दुर्निः-
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्ग्रीह्यादिभावाच्चः सरणस्त्वती-
त्यर्थः । तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वोक्तं सुख
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषज्ञाय निः-
प्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवधौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्ग्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्या-
धिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्” सू० “तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पश्यते “इह ग्रीह्यवायोऽधिधवनस्ततस्तलमाषा
जायन्ते” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्या-
पन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आहोस्वित्
क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संक्षेपमात्रं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव-
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्मुख्यार्थलोपपत्तेः स्थावर-
भावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसङ्गेः पशुहंसादि
योगाच्चेष्टादेः कमजातस्थानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्-
सुखमेवेदमनुशयिनां ग्रीह्यादिजन्म आदि जन्मवत् ।
यथा श्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

सुखमेवावशयिनः आदिजन्म सुखदुःखान्वितमभवति
एवं ब्रौह्मादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधि-
ष्ठितेषु ब्रौह्मादिषु संसर्गमात्रमवशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
वशयिनान्तत्संश्लेषमात्रमेव ब्रौह्मादिभावोऽपि स्यावरैः
संश्लेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्याभिलापात् कोऽ-
भिलापस्य तद्वद्भावः ! कर्तव्यापारमन्तरेण संकीर्त्तनं यथाऽ-
काशादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परामृशति एवं
ब्रौह्मादिजन्मव्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्त्वमवशयिनाम्
यत् तत् सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
पारं “रमणीय चरणाः कपूयचरणा” इति च । अपि च
सुख्येऽवशयिनां ब्रौह्मादिजन्मनि ब्रौह्मादिषु लूयमानेषु
भज्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
नोऽवशयिनः प्रवस्युः यो हि जीवायच्छरीरमभि-
मन्यते स तस्मिन् पीद्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् ।
तत्र ब्रौह्मादिभावोऽरेतःसिग्भावोऽवशयिनां नाभिलष्येत,
अतः संसर्गमात्रमवशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रौह्मादिषु
भवति । एतेन जनेभ्यस्त्वार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान
त्वञ्च स्यावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्यावरभा-
वस्यावजानीमहे । भवत्वर्थेषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
स्यावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्वरो-
हन्तोऽवशयिनो न स्यावरभावमुपभुङ्क्त इत्याचक्ष्महे” भा० ।
“अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्” सू० । “यत् पुनरुक्तं पशु-
हिंसादियोगादशुद्धसाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
मवकल्यत इत्यतो सुखमेवावशयिनो ब्रौह्मादिजन्मास्तु
तत्र गौखी कलनाऽनधिकेति तत् परिहृत्यते ।
न शास्त्रहेतुत्वाद्दर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अश्वधर्म-
इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोर-
नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते
च योधर्माऽनुधीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु
अधर्मा भवति तेन न शास्त्रादते धर्माधर्मविषयज्ञानं
कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मकोऽप्योतिष्ठो-
भोधर्म इत्यवधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् ।
ननु “भा हिंसात् सर्वभूतानीति” शास्त्रमेव भूतविषयां
हिंसामधर्म इत्यवगमयति” । वाढं उत्सर्गस्तु सः ।
अपवादः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति” उत्सर्गापवादयोश्च
व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
धीयमानत्वादन्यद्विज्ञानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं

फलं जातिस्थावरत्वम् । न च आदिजन्मवदपि ब्रौह्मादि-
जन्म भवितुमर्हति तद्वि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्थलात् स्वलिता-
नामवशयिनां ब्रौह्मादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते”
भा० “रेतःसिग्योगोऽयं” सू० । “इतश्च ब्रौह्मादि
संश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रौह्मादिभावस्या-
नन्तरमवशयिनां रेतःसिग्भाव आन्नायते । “योयोह्य-
क्षमिति योरेतः सिञ्चति तदभूय एव भवतीति” । न चात्र
सुख्योरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो-
रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्नानु-
गतोऽवशयी प्रतिपद्येत तत्तावश्यं रेतःसिग्योग एव
रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्ब्रौह्मादिभावोऽपि
ब्रौह्मादियोग एवेत्यविरोधः” भा० ॥ “योनैःशरीरम्”
सू० ॥ “अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
योनैरधिशरीरमवशयिनामवशयफलोपभोगायतनम् इत्या-
ह शास्त्रम् “तद्वय इह रमणीयचरणा” इत्यादि ।
तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रौह्मादिभाववसरे तच्छरीरमेव
सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्ब्रौह्मादिसंश्लेषमात्र-
मवशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्” भा० । संज्ञायाम् कर्त्तरि घञ्
“वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकोऽंशभेदे च ।
“अवरोहगताकोर्णं वटमासाद्य तस्यतः” रामा० ।
ज्योतिषोक्ते दशभेदे स्त्री अवरोहिशब्दे उदा० ।

अवरोहणं न० अव+रुह कावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
“एवमारोहणावरोहणमतः” । कात्या० १८.१.१८ ।

अवरोहशास्त्रिन् पु० अवरोहति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति
अव+रुह-अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः
ताडय शाखा कर्म० ततः बाहुल्ये मत्वर्थीय इतिवा ।
वटवृक्षे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । व० । अवरो-
हिशाखोऽप्यत्र ।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-
खुल् टाप् कापि अतइत्त्वम् । अश्वगन्धालतायास्व ।
अवरोहितं पु० अवरोहितो वरुणः । अत्यरक्तवरुणं मध्वा-
दि० अचोबाधकः मत्तम् । अवरोहितवान् अत्यरक्तवरुणं युक्ते
ति० स्त्रियां ङीप् ।

अवरोहिन् ति० अव+रुह-णिनि । १ वटवृक्षे । २ अवतरण-
कर्त्तृभावे ति० स्त्रियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते ३ दशभेदे
तथा हि दशशब्दे वक्ष्यमाणस्य “आच” कुराजीश्वकेषु पूर्वा”

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तदशधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवः तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्यादीनां या
दशा सावरोहिणी । तथाहि “आग्नेयादि तिरावृत्त्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा ।
तत्र यस्य सूर्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सम्प्रदायविदः । अन्ये तु स्वस्वभोग्य कालस्याङ्गं प्रथममा-
रोहिणी दशा शेषाङ्गं अवरोहिणीत्याहुः । साच ग्रहविशेषे
विशेषफलदा । यद्योक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्थस्य दशा स्याद-
वरोहिणी । तस्यामलमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः ।
मितोच्चाङ्गगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत् । सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचाङ्गशतस्य च । नीचाङ्गपञ्चमस्थस्य
दशावरोहिणी मता । तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्लोकादेव
जायते । शत्रुनीचाङ्गस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा ।
मितोच्चाङ्गगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता” । इति सामा-
न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्षमिक्रिया-
वित्तगृहेष्टनाशम् । चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्” स्तु० । “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
स्त्रीपुत्रमित्राभारसौख्यहानिम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लभ्यतेति कष्टम्” । च० । “धरा सुतस्यावप्यवरोहकाले
स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति” । म० । “शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी
या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते । विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्” । वु० । “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशम् । सकृदयशःकान्ति-
विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति” । इ० । “भृगोः सुत-
स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं घनाग्निम् । स्त्रीपुत्र-
बन्धार्त्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनार्त्तिमेति” शु० ।
“दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यव्युत्तिं दारसुतार्थनाशम् ।
भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्”
सुवार्थच० । राहुकोत्तोस्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्गः पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशा
ख्योक्तः वर्गः वा १स्वरवर्णभावे, “अकचटतपयशाः वर्गा”
इतिकेरलम् । वर्गः समूहः न० व० । २वर्गशून्येति० ।

अवर्णः पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा० त० । ह्रस्वदीर्घभूतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अइत्यष्टादशाना संज्ञा” सि० कौ० ।
वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न० त० । प्रशंसाविरो-
धिनि २अपवादे । “सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे” न
चावदङ्गर्तुरवर्णं माय्या” इति च रघुः ।

अवर्त्तनं न० वृत्त-ल्युट् अभावे न० त० । १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ । वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न० व० । ३जीविकाशून्येति० । [पदार्थे] ।

अवर्त्तमानं ति० न० त० । १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
अवर्त्तमानं ति० न वर्त्तमानः विरोधे न० त० । वृद्धिशून्ये
क्षयिणौ । [शून्येति० ।

अवर्षणं न० अभावे न० त० । १वर्षणाभावे न० व० । २वर्षण-
अवलक्षणे पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ् । ३श्वेतवर्णे अर्श०
आदाच् । २तद्वति ति० । अतोलोपे वलक्षोप्युभयतः ।

अवलग्नं पु० अव+लग-क्त नि० इडभावः लग्न-क्तं वा ।
(माजा) १देहमध्यभागे । २सम्बद्धभावे ति० । “विपुल-
तरोनुसखलोचनावलग्नम्” माघः ।

अवलक्षिका स्त्री अव+लक्ष-तितकन् । गोधायाम् उच्च० ।

अवलम्बं पु० अव+लबि-आधारे घञ् । १आश्रये भावे घञ् ।
२द्रव्यान्तराश्रयणे । “सावलम्बगमना मृदुस्वना” रघुः ।
करणे घञ् । २अवलम्बसाधने दण्डादौ ।

अवलम्बनं न० अव+लबि-भावे ल्युट् । आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः । “सहिष्यते तत्प्रयमावल-
म्बनम्” कुमा० । “प्रस्थानविक्षेपगतेरवलम्बनाय” शकु० ।
आधारे ल्युट् । २आश्रये । करणे ल्युट् । आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ ।

अवलम्बितं ति० अव+लबि-कर्मणि क्त । १आश्रिते २आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नोचत”-
नैषध० । ३शीघ्रे न० ४तद्वति ति० जटा० । अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त । ५अवतीर्णे ।

अवलम्बित्वा ति० अव+लबि-णिनि । १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरधूर्यपदावलम्बी” रघुः । “स गोपतिं नन्दिभुजालम्बी”
कुमा० । “अथ धूमाभिताम्नाहं वृक्षशाखावलम्बिनम्” रघुः ।
२अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि । “भगवति मरी-
चिभालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि” काद० ।

अवलम्बित्वा ति० अव+लिप-क्त । १गर्विते “न मूलैर्नावलम्बितैश्च

नान्यैर्नात्यावसायिभिः” मनुः । २ कतलेपने ३ समन्तात् लिप्ते च
अवलीढ ति० अव+लिह-क्त । १ भक्षिते २ कतावलेहे ३ जिह्वा-
येणाखादिते ४ व्याप्ते च “अस्त्वज्वालावलीढप्रतिवज्जल-
धेरन्तरौर्वायमाणः” वेणी० । “पतन्निष्ठावलीढञ्च शुना
संसृष्टमेव च” मनुः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरवन्धने ४ अपनयने “दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य
सन्निवृत्तेऽवलुञ्चनम्” च । सुशु० । [अकृतवन्धने च ।
अवलुञ्चित ति० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्ठन न० अव+लुठि-भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परि-
वर्तने (लोटा) ।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवभेदने “वंशा
वलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्” सुशु० ।

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्वे “प्रियसङ्गमेष्वन-
वलेपमदा” माघः बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्” माघः ।
“ऐरावतमदावलेपलूनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप्-भावे लुट् । १ विलेपे, २ क्लृप्ते,
३ सम्बन्धे ४ गर्वे च । करणे लुट् । ५ चन्दनादौ ।

अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वायेणाखादने । कर्मणि
घञ् । २ दाखाद्ये औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः
खदिरासननिम्बराजटुल्लशालसारकाथे तत्सारपिण्डान्
क्षल्लपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रं
भवतार्थं तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्या
देवं सालसारादौ न्यमोधारग्वधादौ च लेहान्धारयेत्”
इति सुशु० । [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य ति० अव+लिह-कर्मणि ग्यत् । जिह्वायेण आखा-
अवलीक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषज्ञापे
“नृभ्रातृभङ्गनयनमोलनाङ्गावलोककत्” सा० द० ।

अवलोकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अक्षु-
सम्बन्धने च । “न बभूवुरवलोकनक्षमाः” रघुः । करणे
ल्युट् । ३ आलोक्ये, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्तविषदैः
पावनैरवलोकनैः” रघुः ।

अवलोकित ति० अव+लोक-अस्मि णि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽख्यर्थे ऽच् ३ बुद्धभेदे पु० ।

अवलोकित् ति० अव+लुक्-लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप् ।
वीचके दर्शके “तव प्रियं यच्चतरालोकिणः” कुमा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विलोपने
“यदधयदधरावलीपन्त्यत्” माघः । [अलुक्ते ।

अवलीम पु० अवनद्धं लोम आलुक्ल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।

अवलगुज पु० अवल्गोरशोभनाज्जायते जन-ङ । १ सोभराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते ति० ।

अववर्षण न० अव+वृष-भावे ल्युट् । कृत्स्नवर्षणे । “स्वप्न
नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तं सकृत्कालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१३ । “तथा नदीं दृष्ट्वा
कृत्स्नामेवाभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुक्ते न चावान्तरनिद्रां
नाथ्येकं स्रोतः, नाथ्येकां वर्षाधारां तस्मात् सकृत्प्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विश्वासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश ति० नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य । १ अस्वाधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाहृविधिना मांसं
प्रोक्ष्य तैरदृत्येऽवशः” मनुः । कार्यतेऽहृवशः कर्म सर्वः
प्रकृतिजैर्गुणैः” “कार्यतेऽहृवशोऽपि सन्” इति च गीता ।

अवशस् ति० अव+शनस्-क्लिप् । अववादे अवशंसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जायतो यत्स्व-
पन्नः” अथ० ६।४।१२ ।

अवशातन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्षता
करणे । “मांसानामवशातनं श्वयधुर्दंशकोथ” इति सुशुतः

अवशिरस् ति० अवनतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।

अवशिष्ट ति० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्यूतकतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्”
या० सूट० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आभि-
जावशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत ति० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यत्र ।

अवशीर्ष (क) ति० अवनतं शीर्षं यस्य वा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।
अवाक्शीर्षाख्ये सुशुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक्
शीर्षे दीर्घन्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वश-
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपोडितवह्नीषान् विधिं चाप्यव-
शीर्षके” इति सुशुतः ।

अवशेष पु० न० अव+शिष-भावे घञ् । १ कृतपदार्थस्य शेषे
२ समाप्तौ च “तोयावशेषेण हिमामभसम्भ्रम्” भट्टिः कर्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशीष पु० अव+शुष-भावे घञ् । अत्यन्तशोषे ।

अवश्य ति० न वश्यः । अनायत्ते १ अनधीने २ दुर्दान्ते ।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।

नियतकरणे अकरणाद्विभक्तौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाजि-
वृत्तिः” प्रा०त० रघु० ।

अवश्यपुल पु० अवश्यः पुलः । शासितमशक्ये अवशीभूते पुले ।

तस्य भावः मनोज्ञा० वृज् । आवश्यपुलकम् तद्भावे न० ।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै-डसु । १ निश्चये २ अशक्यनिवारणे च ।

“अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः” मनुः

“अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।

“लुप्येदवश्यमः कृत्ये तस्मात्समनसोरपि” इत्युक्तेः कृत्यान्ते

मलोपः अवश्यप्राच्यम् । “अवश्यमव्येत्नवमहमहा”

नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययसटिलोपः आवश्यकः ।

अवश्यम्भावे ति० । “एतेष्वावश्यकस्त्वसौ” भाषा० ।

अवश्या स्त्री अव+श्यै-क । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
स्त्रियाञ्च ।

अवश्याय पु० अव+श्यै-ण । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-
कणास्वावाचारासक्त्याफलत्वपः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।

पृ० ह्रस्वः अवश्ययोऽपि कुज्भटिकायाम् ।

अवश्ययण न० अव+श्चि-ल्युट् । चतुर्लोक्यवतार्थं स्थापने ।

“अधिश्रयणावश्ययणान्तादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः
पाकादिशब्दाव्यः” सा०द० ।

अवष्टब्ध ति० अव+स्तन्भ-क्त पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,
३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धा यष्टिः” सि०कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।

अवष्टब्ध अव्य० अव+स्तम्भ-ल्यप् पत्वम् । अवलम्ब्येत्यर्थे ।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-घञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्तरतायाम्

३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि भयन्नं दण्डधारणम्” ।

सुशु० कर्मणि घञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पतिष्ठा”

रघुः “न पर्याप्तकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ

कुर्यात्” सुश्रुतः ४ सुवर्णे च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-

नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।

अवष्टाण पु० अव+स्तन-घञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अव+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि

अवादेशः । १ अवशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमणीयम्,

आगतः वसति वा । अव-भावे असिच् । २ रक्षणे न० । कर्मणि

असिच् । २ यशसि ३ अन्ने ४ धने च न० । “मित्रस्य चर्षणी

धृतोऽजो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्ष्णं द्युम्नं यशोऽन्नं

वा” वेददी० गमने च “आवां रथोनियुत्वान् वज्रद्वयं”

ऋ० १, १३५, ४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा० ।

अवस पु० अव+असच् । १ वृष्टे २ स्त्र्यै सि०कौ० ३ अर्कवृत्ते

४ पाथेयभेदे च “एतत्ते रुद्रावसं तेन” य० ३, ६, १ “अवस

शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे

भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते” वेददी० ।

अवसक्त ति० अव+सन्ज-क्त । १ संलग्ने । “अनुजानुमध्यमवस-

क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।

अवसक्तिका स्त्री अवबद्धे सक्तिकी यक्षा कप् । १ पर्यङ्कबन्धे

“शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्तिकाम्” मनुः “अहिना

अवसक्तिकाबन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० मल्लि० ।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी-क्त । विहगाधः पतनरूपे गतिभेदे ।

अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ यामे च । अव-

स्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ छात्रनिलये मठे हेम० ।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्तार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।

अवसन्न ति० अव+सद-कर्त्तरि क्त । १ विषादप्राप्ते २ विनाशो-

न्मुखे “अवसन्नतापमतमिस्त्रमभात्” भाषाः । ३ स्वकार्यान्तमे च

अवसर पु० अव+सृ-अच् । १ प्रस्तावे, जिज्ञासानिष्ठतत्त्वेऽवश्य

वक्तव्ये २ सङ्कतिभेदे सङ्कतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ३ वृत्तरे,

मन्त्रभेदे, ५ वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे

दैर्घ्याल्लोकेऽवकाशे च । “शशंसं सेवावसरं सुरेभ्यः” कुमा०

“अन्योन्यदर्शनप्राप्तो विक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसर-

मधिगम्य तं हरन्त्यः” भाषाः ।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अङ्गराले तत्र हि

काले सर्वैः आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।

अवसर्पिन् ति० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अप्रतिबन्धं यथेष्टं क्रियता-

मिति २ कामचारावृत्तयां “अण्ववसर्गः कामचारानुज्ञा”

सि०कौ० । २ स्वतन्त्रतायाञ्च । [चरे ।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।

अवसर्पिन् ति० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां

ङीप् । सा च बौद्धाणां कल्पकाले हेम० सच दशकोटि-

कोटिसागरवर्धमितः ।

अवसाद पु० अव+सद-घञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्यान्तमत्र

रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०

“वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः” खरावसादो

घुर्धुरक” इति च सुश्रुतः ।

अवसादक ति० अवसादयति अव+सद-णिच्-खलुल् ।

१ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः” रामा० । ३कार्यात्मतासम्पादके च ।

अवसादन न० अव+सद णिच्-भावे ल्युट् । १विनाशने
२कार्यात्मतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३व्रणविकित्साभेदे च
“अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रम्य “व्रणधूपनसुत्सादनमवसा-
दनम्” इत्यादिना षष्ठ्युपक्रमा दर्शिताः “उत्सन्नदुमां-
सानां व्रणानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्ति, ३सीमायां,
४समापने ५सृत्यौ च । “न योषिद्वयः पृथग्दद्यादवसान-
दिनादृते” उ०त० सृतिः । “विरासोऽवसानम्” पा०
“होमावसाने कृतद्वयनादः” हेमा०दा०ख०पुरा० ।
“दोहावसाने पुनरेव दोग्धीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवे-
दितावसानाम्” । “दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्” इति
च रघुः “व्रज्जारम्भोऽवसाने च पादौ पाह्यौ गुरोः
सदा” मनुः । “दिवावसानच्छायेव” शकु० अवसति स्थाय-
तेऽस्मिन् “आधारे ल्युट् । ६स्थाने । “अदाद्यमोऽवसानं
प्रथिव्याः य० १२, ४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी० ।

अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि
अरण्यादौ अन्यकर्माणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु० अव+सो-घञ् । १समाप्ति, २शेषे, ३निश्चये च ।
ल्यप् । ४समाप्त्यर्थे ५निश्चित्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक ति० अव+सो-ण्वुल् । १निश्चयकारके २समापके च ।
अवसित ति० अव+सिच-क्त । १कृतसेके २आप्त्युत्ते ३ज्ञाते च
अवसित ति० अव+सो-क्त । १समाप्ते, “वचस्वसिते तस्मिन्
ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा० “अवसितं हसितं प्रसितं सुदा”
भट्टिः । २कृद्धे, ३ज्ञाते, ४परिपके ५निश्चिते, च ६मर्हि-
तधान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबद्धे ति० ।

अवसृष्ट ति० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृष्टे च ।
अवसे अव्य० अव+तमर्थे असेन् । रक्षितमित्यर्थे । “आयाति-
न्द्रोऽवस उप” य० २०, ४७ ।

अवसेको पु० अव+सिच-भावे घञ् । समन्तात्सेचने । “अवसेको
भवेद्वस्तेस्तस्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
वस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम् पु० असेकेन निर्दृष्टः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
शोणिताधोनिस्सारणे “शोणितावसेचनोपाया जलौकसः
सुश्रु० रोगभेदे च तित्ताकाद्रुमपत्राणां कार्यः काथोऽव-
सेचने” सुश्रु० ।

अवसेथ ति० अव+सो-कर्माणि यत् । १निर्लेये २समाप्ये च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्य
निवेशस्थाने १शिविरे भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेषावगाहने,
२अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कार पु० अव+कृ-अप् सुट् । विष्ठादिमले । “वर्चस्वोऽव-
स्कारः” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्वमन्नमलम्” सि०कौ ।
मलमात्रे च । “गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्कारशोधनम्”
मिता०ना० सू० । अस्मिन् पक्षे च पु० सुट् इति भेदः ।
१अपादाने अप् । २गृहदेशे उपस्थादौ । अवस्कारे
जातः वुन् । अवस्कारकः अवस्कारभवे ति० ।

अवस्कृव ति० अव+स्कृ-अच् । हिंसके “अवस्कृवं व्यधवरं
कृमीन् अथ० २, ३१, ४ ।

अवस्तरण न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अव-
नयनावस्तरणे चावटवत्” कात्या० ५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्तात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
ति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्,
आगतः, वसति वा । “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत० ब्रा०
अवस्तार पु० अव+स्तृ-कर्माणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां
१जर्जिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे “अवस्तु-
निर्वन्धपरे ! कथं नु ते” कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम्
२अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः
“जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति”
यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदो विषयभेदादन्यो
दर्शितः । यथा “यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः”
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे
पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणात्मकतया
सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् यावस्था
प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण
व्यक्ता अभिव्यक्तावास्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा-
तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जायत् स्वप्न-
सुषुप्तिरूपा जीवसावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
इत्यञ्च शा०सू० “सुगन्धेऽर्द्धसम्मत्तिः” इत्यनेन सुग्धावस्थायाः
सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः । “कौमारं पञ्चमाब्दान्
पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशत् यौवनं ततः
परम् । आ षोडशाब्देऽलस्तारुणस्तत उच्यते । दृढस्तु सप्त-
तेरर्द्धं वर्षाद्यान् नवतेः परम्” इति च सूत्र्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्यन्तं बाल्यम् आ विंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततर्जुं वृद्धत्वमिति वेद्यकोक्ताश्चतस्रोऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अवस्थास्तिष्ठः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्थाभेदा उन्नेयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अवस्थादर्शनाद्वापि भियः संरुद्धरागयोः । दशाविशेषेभ्योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रम्य “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्देशसंलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता ऋतिरिति दशा कामदशाः” सा० द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु “वृद्धमनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः जगताऽरतिः । स्त्रीत्यागोन्मादमूर्च्छाश्चान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः । एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोपि। “रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” इति च सा० द० । “अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः” रघुः । “अपवितः पवितो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा० “तस्मात् सर्वावस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा० २ आकारे च । “कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः खलुः जतः” रघुः । [२ स्थापने च ।

अवस्थापनं न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निवेशने अवस्थापितं त्वि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । १ निवेशिते २ स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य त्वि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् । अवस्थापयिन् त्वि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अवस्थितयुक्ते ।

अवस्थितं त्वि० अव+स्था-क्त । १ वर्तमाने २ स्थिते “अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्रज्ञानवस्थितान्” “आधिसोपनिधिशैव” इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने अवस्थन्दनं न० अव+स्थन्द-ल्युट् । वरणे गङ्गा० ङ । अवस्थन्दनीयः तद्गवादौ त्वि० ।

अवस्थु त्वि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षणेष्वायुक्ते । “बन्धारिरवसुरसि दुवस्त्रान्” ता० ब्रा० । “इलानामवस्थवे यविष्ठ” ऋ० २, ई, ई, “अवस्थवे स्वरक्षणमिच्छवे” भा० ” ।

अवस्थंसनं न० अव+स्थन्स-ल्युट् । १ अवःपतने, २ च्युतौ च । अवस्थंसितं त्वि० अव+स्थन्स-णिच्-क्त । १ दलिते २ पातिते च ।

अवस्थस् त्वि० अवस्थंसते क्तिप् । १ भ्रंसनशीले २ खण्डिते च । अवस्थत् त्वि० अवोरक्षणमस्यस्य मलप् मस्य वः । रक्षणयुक्ते । अवहं त्वि० न वहति वह-अच् न० व० । नद्यादेः स्रोतः-न्युन्ये १ देशे “सव्याहतो व्रजन्यनवेक्षमाणा यतोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकुटुम्बज्यैकं जलाञ्जलिस्तृष्ट्य नाम-गोत्रे गृहीत्वोत्तीर्यान्धानि वासांसि परिधावेति” आश्व० पृ० “अवहं यत्तु देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति” शु० त० रघु० । २ तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विवृतिर्वायुशब्दे । अवहतं त्वि० अव+हन-कर्मणि क्त । अल्पाघातेन विलुप्यते अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पाघातेन विलुप्य करणार्थे व्यापारे ।

अवहननं न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः विलुप्यकरणसम्पादके १ व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २ पुष्पसे च । “वपावसावहनननाभिः क्लोम यत्तु स्निग्धा” या० सूट० “अवहननं पुष्पसेः” मिता० ।

अवहरणं न० अव+ह-ल्युट् । १ स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २ नयने च ।

अवहस्तं पु० अव+हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहारं पु० अव+ह-कर्त्तरि ण । १ चोरे, २ याहनासके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३ निमग्नितव-प्रादिभ्यो द्रव्यहरणे ४ स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च मारत !” भा० भो० प० ईविरामे ऽनिष्टसौ च “क्रियता-मवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंघातात्” भा० आ० प० ।

अवहारकं त्वि० अव+ह-ण्वल् । १ स्थानान्तरनायके २ निवारके ३ युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४ जलजन्तुभेदे पु० ।

अवहार्यं त्वि० अव+ह-ण्वल् । अवहरणीये १ स्थानान्तरं नेये २ अवश्यदेये । “आधिसोपनिधिशैव न कालात्ययमर्हति अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः “अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्पणो दमः” मनुः । ३ समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहलति अवःस्थित्वा जङ्घं स्पर्शति अव+हल-विशेषे ण्वल् टाप् अत इत्वम् । प्राचोरे हारावली । [“यज्ञापहासार्थमस्तुक्तोऽसि” गीता ।

अवहासं पु० अव+हस-घञ् । १ स्फुटहासे २ उपहासे च ।

अवहास्यं त्वि० अव+हस कर्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहितं त्वि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(व)हित्या स्त्री न बहिस्तिष्ठति स्या-क प्रथो० । हृत्त-
भावे । “भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरबहिः। व्यापा
रान्तरासक्त्यन्यथावभाषणाविलोकनादिकरो” सा०द० उक्ते
व्यभिचारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी
लीलाकमलपत्ताणि गणयामास पार्ष्वती” कुमा० । अयं
वर्ग्यवमध्यस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेङ-अङ् स्त्रियां, घञर्थे क वा डङ् लः ।
अवहेलन अव+हेङ अनादरे भावे ल्युट् डङ् लः । अनादरे ।
अवहेलित ति० अव+हेङ-कर्मणि क्त डङ् लः । अवज्ञाते ।
अवह्वर ति० अव+ह्वृ-अच् । कुटिले । [पुष्पिकायाम् ।
अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-
अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । “जडं मूलमधःशाख-
मश्वत्थं प्राञ्जरव्ययम् । कन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधश्चोर्ध्वं प्रवृत्तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मावबन्धीनि
मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोन चादिनं
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूलमसङ्गमश्वत्थे
वृद्धेन कृत्वा । तत्पदं तत्परिसर्गागतव्यम्” गीतोक्ते
संसारवृत्ते । “जडं सुत्तरः क्षराक्षराभ्यास्तत्तद्वत्ः पुरुषो-
त्तममूलं यस्य तम् । अधश्चित्ततोऽर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोहिरण्यगर्भादयोऽष्टहर्न्ते ते तु शाखा इव शाखायस्य
तम् । विनश्वरत्वेन न श्वः प्रभातपर्यन्तमपि स्यास्यतीति
विश्वासानर्हत्वाद्दशत्वं प्राञ्जः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राञ्जः ? “जडं मूलोऽर्वाक्शाखणोऽश्वत्थः
सनातन” इत्याद्याः श्रुतयः । कन्दांसि वेदायस्य पर्णानि
धर्माधर्म प्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः
संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्था-
नीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रपञ्चवृत्तस्य मूलमीश्वरो ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारवृत्तोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वैदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदविदिति स्मृत्यते । किञ्च अधश्चेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पञ्चादियोनिषु प्रवृत्ता-
विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादियोनिषु प्रवृत्तास्तस्य
संसारवृत्तस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसे-
चनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपा-
दयः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां शाखाप्रस्थानीयाभिरि-

न्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तात्वात् । किञ्च अधः, चण्डादूर्ध्वं च
मूलानि अनुसन्ततानि विवृटानि मुख्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणाणि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मावबन्धीनि कर्म अनुबन्धि
उत्तरभावि येषां तानि जडार्वाधोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोके प्राप्तानां तत्तदनुवृत्तेषु कर्मसु
प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारो नान्येषु लोकेषु
अतो मनुष्यलोक इत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा जडं मूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमप्यन्तत्वात् ।
न चादिरनादित्वात् । न च संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवमूतोऽयं संसारवृत्तोऽदुरुच्छेदो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेनं वृद्धेन वैराग्येण कृत्वा तत्त्वज्ञानाय
यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् ति० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतमस्तके “अवाक्-
शिरसमुत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्ति वाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेङ्मूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् ति० उच्यतेऽनया वच-करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न० त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मनि ।
“सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्यनादरः” छा० उ० । (वोवा) रमूके च
अवाप् ति० अवनतमग्रमस्य । नन्मस्ये ।

अवाङ्मुख ति० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्
मुखोपरि पुष्पवृष्टिः” रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च बाह्यनसौ तयोर्गोचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निरुण्णे ब्रह्मणि
“यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यन्मनसान मनुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथा
त्वम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्वं
तयोर्द्वैतिविषयत्वस्य तस्मिन्नद्वैत्वात् “फलव्याप्यत्व-
मेवास्य शास्त्रकङ्क्षिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवानुद्वेष्टव्यः”
“तन्वौपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते
“अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाच् ति० अवाञ्चति अव+अनुच-क्रिप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरसमुत्पादम्” भट्टिः । अवरे २ देशे, ३ काले
च । ४ दक्षिणस्यां दिशि स्त्री डोप् । नास्ति वाक् यस्य
इब० । ५ वाक्यरहिते ति० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मणि

न० । “अचक्षुक्मश्रोत्रमनोऽतेजस्वम्” शत० ब्रा०
पूर्वार्थे औ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे
प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७ अवरकालादावर्थे
अव्य० । अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । एतद्वहिते च “दुष्प्राव्यो-
ऽवहन्ते देवाचः” ऋ० ४, २५, ६, अवाचःस्तुति रहिताः
भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्भावादौ लि० । तिसृभि-
र्भस्तावाचीनविला”ता० ब्रा० “अवाचीनविला अवाङ्मुख-
विला”भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्भावादौ लि० ।

अवाच्य न० वच-खत् न क्तवम् न० त० । १ दुष्टवचने, “अवा-
च्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः” गोता १ वचना-
नह्ये निन्दनीये लि० २ अकथनीये च “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यवीवानपि यो भवेत्” मनुः अवाच्य+भवार्थे यत् ।
४ अवरकालादौ भवे लि० । ५ अभिधावृत्त्या बोधयितुम
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यङ्ग्यरूपेण”
सा० द० । यद्यदिश्य कथ्यते इति द्वित्रे च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १ वायुमन्यदेशे वा-क्त न० त० ।
२ अन्यैरप्रतिगते च “वन्वन्नवातोऽस्तृतः” ऋ० ६, १६, २० ।
वातव्यापारशोषणमन्यो “न मृष्यन्ते युवतयोऽवाताः”
ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्काः” भा० ।

अवाञ्चित लि० अव+अनृच-णिच्-क्त । आनमिते “हण-
वाञ्क्या सुहृत्वाञ्चितान्” माघः । [दिशे तिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-
अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १ अवरोधिनि
२ अवदनशीले च । [कादृष्टमेकमात्रफलं किल”भा० स० प०

अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-
अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १ प्रधानान्त-
पातिनि अङ्गादौ, २ सामान्यस्य विशेषे ३ प्रसङ्गागते च “इयं
फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु
बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षयाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रुच्यर्थतो-
त्पादनमात्रम्” श्रीधरः । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु
ते खण्डलड्डुकान् । पिबैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबा-
लकः” पुरा० । “ततस्तवान्तरां दीक्षामपश्यन्” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । “दिशोः पार्श्वेऽ-
वान्तरदिशः पार्श्वः” वृ० उ० ।

अवान्तरास् अव० अवान्तर+वा० आङ । सर्वमध्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तरासात्मानमुपहृत्यते” इति शत० ब्रा० ।

अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
तादृशे आरोपिते १ धान्यादौ २ अच्चेदिते केशादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-३ प्रापिते च । “विषसां कुण्डलना-
मवापिता” नैष० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवत्”
लिषु लोकेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवत्” गीता ।

अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवत् । प्राप्तवेत् । “नानवाप्त-
अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । “तपः किलेदं तद-
वाप्तिसाधनम्” कुसा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० द० ।

अवाप्य लि० अव+आप खत् । १ प्राप्ये । “ज्येष्ठता च निवर्त्तते
ज्येष्ठावाप्यञ्च” यङ्गनम्” मनुः । न वाप्यः । २ आरोप्ये
३ अच्चेदो केशे च अव+आप-ल्यप् । ४ प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १ दक्षिणे “अवामे वामाङ्गे”
नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।

२ अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३ अशोभने च लि० । [ऋ० १०, ४, २
अवाय पु० अव+इण घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”

अवार न० न वार्यते जलेन वृ-कर्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक्-
तीरे । [भावे । न० ब० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-
अवारणीय लि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयि-

तुमशक्ये १ रिपुप्रवृत्तौ २ रोगादौ च । अवारणीयाश्च
रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्राधयो यान्त्यवा-
र्यताम् । रसायनादिना वल्ल ! तान् शृण्वेकमना
मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्वरु-
मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-
कित्प्रा महागदाः ॥ प्राणमांसचक्षुश्चासदृशशोषवमि-
ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहृक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूलं सुप्तत्वचं
भग्नं कम्पाध्याननिपीडितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्या-
धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति सानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-
सृतं ताङ्गञ्च रक्तेनेलं हतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं ह-
न्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतमशोणितम् ।
शोफातिसारसंयुक्तमर्शो व्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-
षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रसवन्ति यस्य तं
परिवर्जयेत् ॥ प्रशूननाभिद्वयं रुद्धमूलं रुगन्वितम् ।

अश्वरी क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-
परासङ्गो मकल्लो योनिसंघतिः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
गर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गाद्विद्वेषयोफातिसार-
पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्ज्येदुदरार्दितम् ।
यस्तास्यति विसृज्यते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽ-
न्तरुणश्च ज्वरेण क्षियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रुक्षाक्षो
हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वक्त्रेण चोच्छसेत् तं ज्वरो
हन्ति मानवम् ॥ हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढं विश्रान्तलोच-
नम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं
क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं दृढमतीसारो
विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमन्त्रद्वेष्टारमूर्ध्नि श्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बद्धं मेहन्तं यच्छ्वा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूल-
पिपासान्नविद्वेषमन्यमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुमि-
नोमृत्युमेधतः ॥ आध्मानं बद्धनिध्दं कर्दिहिकाटङ्-
न्वितम् । रुजाश्वाससमाविष्टं विद्वर्ध्निशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
दन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
च पाण्डुरोगो विनश्यति ॥ लोहितं कर्दयेद्यश्च बद्धशो-
लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशं दृष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥
अवाङ्मुखस्तनूखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
रसन्देहसन्नादेन विनश्यति ॥ बद्धशोऽप्यस्तरन्तः प्रक्षीणं
चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥
अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरं च स्तो यस्य
अश्वआद्यच् । उभयकूलवति ससङ्गे ।
अवारपारीण लि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि ।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याके, तस्य अतिशुष्क
त्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।
अवारित लि० न वारितः । अनिपिद्धे “ग्रामेषु सैन्यैरकरो-
दवारितः” माघः । [गन्तरि ।
अवारीण लि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार
अवार्थ लि० न वार्थः । अवारणीये । “उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-
व्याधयो वान्यवार्थताम्” सुशु० ।
अवावट पु० “द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते ।
अवावट इति ख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः” सुशुक्ते कुण्ड-
गोलकादौ ।
अवावन् लि० ओष्-अपसारणे ड्वनिप् । अपसारके ।
स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् लि० न वासोऽस्य । १ वस्तरहिते नम्ने २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् लि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील
भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।
अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।
अवाह्य लि० न० त० । बोधुमशक्ये ।
अवि पु० अव-इन् । १ स्थये, २ अर्कदृक्ते ३ मेघे, ४ आगे,
“महान्यपि सन्तुष्टानि गोजाविधनधान्यतः” जिनकार्मुक-
वस्तावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये” इति च मनुः ५ पर्वते,
ईमूषिककम्बले, ७ प्रमौ च । दलज्जायां स्त्री वा ङीप् ।
सार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् ।
आविक्यम् तद्भावादौ न० ।
अविकट पु० अवि+सम्भूते कटच् । १ मेघसंघाते । विकट उग्रः
न० त० । २ उग्रभिन्ने सौम्ये लि० ।
अविकटोरण पु० अविकटे मेघसंघे देयः उरणः मेघः । नृपाय
शुक्लरूपेण देये मेघसंघातमध्ये मेघरूपे करे ।
अविकत्यन लि० न० त० । स्त्रावाशून्ये “सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता
भवेयुरविकथनाः” देवीपुरा० ।
अविकल लि० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अविस्-
वादिनि च “कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः”
माघः “अधिकलोऽविसंवादी” मल्लि० ।
अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० व० ।
विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्मः ।
अविकार्य लि० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये
“अविकार्योऽयमुच्यते” गोता । विकार्यञ्च द्वेधा “प्रकृत्यु-
च्छेदमभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्
पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” इति वाक्यप० उक्तं आह्वयम्
यादृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विन्ने २ पदार्थे परात्मनस्तु
तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।
अविकृत लि० न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।
अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० व० २ विकार
शून्ये च । “३ सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री “मूलप्रकृति
रविकृतिः” सा० का० ।
अविक्रिय लि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।
अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
पुनः प्रत्याहर्तुं शक्ये द्रव्यभेदे । तत्र कालनियमो यथा “क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहाशुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहं
तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा” मनुः । क्रीताशुशयकालवत्
द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोऽप्याह्वयः । “दशैकपञ्च-

भाहमासत्रहार्दमासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्य
 पुंसां परोक्षणम्” या० सू० । तथाच वीजे-व्रीह्यदौ
 पञ्चाहं, रत्ने-सुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां-दास्यां मासं,
 दोह्ये-गोमहिष्यादौ त्रहम्, पुंसि-दासे पञ्चदशाहं,
 व्याप्य परोक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-
 हर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च समुपचनमेतदतिरिक्तविषयम्
 एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्भवविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेयं लि० विक्रेतमनर्हः । सूतिनिषिद्धविक्रेये लाञ्छालव-
 णादौ अपण्यशब्दे विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” सूतिः ।
 अविक्रतं विक्रतः नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न० त० । १ अविनष्टे
 भोगादिना १ अदूषिते च । “विक्रेतः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्ने
 वाङ्मयविक्रतम्” सूतिः ।

अविक्रितं लि० नास्ति विशेषेण कृतम् ज्योऽस्य भावे क्त ।
 विशेषज्यन्त्ये “अविक्रितास आयुषा सुवीराः ऋ० ७,
 १२३४ । वा दीर्घनत्वे । अविक्रीणः तत्तैव कर्त्तरि
 क्त न० त० । अविक्रीण इत्येव ।

अविक्रिपं लि० विक्रेप् न शक्तः क्रिप-क- । विक्रेप्पुमशक्ते ।
 स्वार्थे कन् तत्तैव । [अजगन्वाट्टके ।

अविगन्वा स्त्री अवेन्वागस्य गन्ध इव गन्धः पुण्यादावस्याः ।

अविगर्हितं लि० न० त० । १ अनिन्दिते

अविगीतं लि० न० त० । अविनिन्दिते “अविगीतशिलाचार
 परम्पराप्राप्तत्वेनेति” सुक्ता० । [२ उद्विग्नभिन्ने लि० ।

अविग्नं पु० विज-क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्हकट्टके ।

अविग्रहं लि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १ विशेषरूपेणात्ताते

“अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्म्मभिः” हरिः । न
 विग्रहो वृत्तिसमानार्थकवाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
 मासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेशे पु०
 नास्ति मीमांसकोक्ते ४ विग्रहन्त्ये देवे वा तैर्हि देवानां विग्र-
 हवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
 यथा-“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” सू०
 “नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्वा देवताः
 सर्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
 ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः,
 यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
 ज्यते-इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः अयूयते,
 सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि दैक्षिततमादभिप्रेततरम्,
 तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणि ।
 अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्यं, यथा
 यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
 एवम् इदमपि-इति । आह,—“ननु एवं ब्रुवता, विग्र-
 हवती देवता भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
 वादं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । सूतेः,
 उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-
 वती देवता-इति, सूतिस्य नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
 वती देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति,
 कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
 चारादपि सूतेर्द्दिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
 विग्रहवती देवतां दर्शयति,—“जगद्भ्या ते दक्षिणम् इन्द्र !
 हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सत्यश्च हस्तो
 भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संग्र-
 भा मघवन् ! काशिरिक्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि
 पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविष्पीवो वयोदरः
 सुबाह्वरन्ध्रसो मदे । इन्द्रोः वृत्वाणि जिघ्रते” इति, योवा
 उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
 हवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
 सूतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,
 भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्गानाम्
 इव उपचरन्ति, यदस्य विविधान् उपचारान् उप-
 चरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्गानाम् देवतां
 गमयति,—“अङ्गीन्द्र ! पिव च प्रस्थितस्य”—इति, तथा
 च, “विश्वासनानि जडरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा
 पिवत्साकं सरांसि त्रिशतम्” इति । आह,—“न देवता
 भुङ्क्ते, यदि च भुङ्गीत देवतायै हविः प्रत्तं लीयेत” ।
 उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकीरीवत् अवगम्यते ।
 कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-
 रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्धपत्याच्च” सू० ।
 “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
 प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
 र्त्तेत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थ-
 पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । सूतेः, उपचारात्
 अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईशे
 देवता इति । तथा, देवतामो देवत्वेनम् इत्युपचारस्तामेव
 सूतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां
 दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र
 इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इत्यधिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे हव्ये इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्व ईशम् ईशानम् इन्द्र! तस्युषे" इति । तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्ववणो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आहुतिभिरिव ऊतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा० । "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इच्छया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? । स्मृत्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्मृतिं दृश्यति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुत्रोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजस्मरते धना नृभिः । देवानाम् यः पितरमावि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मण्यसतिम्" इति तथा, "ह्रस्व एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनेन देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्रे प्रयच्छति, न तत् स्वर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्यम्" भा० । "अपि वा शब्दपूर्वत्वाच्चकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, 'यत्तत्कर्म प्रधानं स्यात्' यजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः ? । "शब्दपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु इव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", इव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभय-समुच्चारेण च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ यदुक्तं "कर्मण ईक्षितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपङ्गुमहे, तद्विशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पदार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवृत्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । यच्च, यजिह्वेवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते-इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यत्तत्कर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विप्रह्वतो देवता भुक्ते च-इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविप्रह्वयै अभुङ्क्षनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति-इति" । यच्च उक्तं स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विप्रह्वतो, भुक्ते च-इति । तत्र, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्, मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते-इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः-इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'-इति । उच्यते, ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् स्मृतिमूलम् ये पुनर्निगुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् । अपि च कस्याचित् स्मृतिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव स्मृतिः । उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव । यस्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं-'जगत्स्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'-इति । नैतत् एवस्मरं, इन्द्रस्य हस्तो विद्यते-इति' यतस्तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन् इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्तान् प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः-इत्येवं न अवकल्पते-इति हस्तसत्ता अध्यवसीयते, अस्त्वसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'-इति तत्र उपपद्यते यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः-इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बन्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम् । अथ एवम् उच्यते, 'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'-इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसीयम्, आदि मत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्-इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । 'एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्पते हस्तग्रहीता इति चेत् । तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, ब्रह्मापि इन्द्रशब्देन आसन्नत्वं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आसन्नत्वविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवतास्य साधयित्तमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आसन्नप्राप्ते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्देशप्राप्त्युच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् संस्तुतासि मधुवच्च हो ते पूजितो सुष्टिः, इति सन्निव सुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, 'इत् महान् काशिः' अस्ति, किन्तिर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिर्महान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिकन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विद्वे प्रावाणः सुकृतः, सुकृतया होतृश्वित् पूषे हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युयुते सिन्धुरश्विनम्" इति । तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्थोपपत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तृविप्रोव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, प्रोवावान् इन्द्रः इति, किन्तिर्हियास्य प्रोवा, सा महती, प्रोवाशत्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, प्रोवास्तुतिः अर्थोपपत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो एतां जिघ्रते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न शक्नोति तृविप्रोवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तृविप्रोवावान् इन्द्रो वेदितव्यः एतां च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिघ्नं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तृविप्रोवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सम्बुध्यते तृविप्रोवादिः, 'अन्धसो मदे ईदृशो एतां हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, एतवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्ष्योश्च पिङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? चतुर्थी-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकायाऽध्यवसीयते, तथा वाक्य-भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असङ्गवचनम् । यदपि स्मृत्युपचाराण्यर्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुङ्गानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसमभवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्य चित् अर्थस्य ईदृष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, स्मृत्युपचाराण्यर्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति । तत्र, स्मृतेः मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—प्रत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवप्राप्तो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च प्राप्तं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् प्रत्युक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां स्थापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादौति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्थासः,—भाक्त एष शब्दः—इति । 'तत्र आह, +वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्थासः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितम् । येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुबध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशित्यते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बन्धाति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्द्वादति प्रसीदति च इति । तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इष्टमूर्ज्जम् इति, तत्र, अन्यस्य विधेराम्नात् दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह” तथा “तप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति” भा० । “अतिथौ तत्प्रधानत्वसंभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्” सू० । “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् आतिथ्ये हि तत् प्रीतिविधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना” शबरभाष्यम् । तदेतद्देवान्तिभिर्ज्ञं मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहवत्त्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्वकं देवानां विग्रहवत्त्वं शा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । “विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द्देशनात्” शा० सू० । “स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां त्रिव्याखधिकारोवर्ण्येत विग्रहवत्त्वादतिगादिदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽप्युच्यते न च सम्भवति । बहुषु युगपदेकसेन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि “कति देवाः” ? इत्युपक्रम्य “तयश्च ली च शता च तयश्च ली च सहस्रेति” निरुच्य” कतमे ते ? इत्यस्यां प्रच्छयां “महिमान

एवैषासेते तयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरैकैकस्य देवात्मनो युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा तयस्त्रिंशतोऽपि षड्वादन्तर्भावक्रमेण “कतमएको देव इति प्राण” इति प्राणैकरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा सृष्टिरपि “आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्याद्योगी बलं” प्राप्य तैश्च सर्वैर्भहीञ्चरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुभयतः श्वरेत् । संक्षिपेत् पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव” इत्येवञ्जातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपदनेकगरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुरूपैरात्मनः प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्ज्ञानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्द्देशनादित्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गमावसोदनाखनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोविग्रहवाननेकत्वं न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैको विग्रहयाननेकत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कृतं वाग्वैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहतोमथेकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्त्रियं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा० । “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” सू० । “मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामुपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसङ्गि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवतो देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भूञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मादादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्थानित्येनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रमीयमाणे यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्गत्वं प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावत्तदवसरोरुद्गा आदित्याविश्वेदेवामरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, उत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वं तद्वाचकानां वैदिकानां वक्ता-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति।
तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्।
न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं
स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिपूतपद्यमानास्वयाकृतीनां
नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा
देवादिव्यक्तिप्रभवभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वाच्च कश्चिद्-
वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः।
स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत्। ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। न चेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थ व्यक्ति निष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते” भा०।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू०। “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं दुस्या-
नमहोरात्राभ्यां बन्धमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्व्याक्यशेषप्रसि-
द्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते नृदादि-
वदचेतनत्वावगमात्। एतेनाम्नादयो व्याख्याताः। स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावन्नोको
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः
सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसम-
वायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य” भा०। “भावन-
वादरायणोऽस्ति हि” सू०। तृशब्दः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति। वादरायणस्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते। यद्यपि सध्यादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसासर्थाद्यप्रतिषेधापेक्षितत्वादधिकारस्य।
न च कचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्प्राप्यधि-
कारोऽप्युच्यते। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं अतः
देवाद्यधिकारस्य सूत्रकं “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षीणामिति “ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्वान्स लोकानाप्नोति सर्वान्स कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्चत्कप्रसंवा-
दादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः।
ज्योतिरादिविषया अथादित्यादायो देवतावचनाः शब्दा-
श्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति हैप्रश्चर्ययो
गाहेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थात् यथेष्टञ्च तं तं
विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “मेधातिथिं ह काश्यायनमिन्द्रोमेधो भूत्वा
जहारेति”। स्वार्थे ते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीसुप-
जगाम स” इति। नृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “नृदब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात्। ज्योति-
रादिभूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थवमनन्यार्थत्वं वा।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं दृष्टव्याद्यस्ती-
हेवं प्रतिपद्यते। अत्रापि विग्रह उपन्यासः तत्र हि
दृष्टव्यादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थ्येन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्।
न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति न ज्वति वाक्ये पद-
त्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति।
अत्रोच्यते। विग्रह उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं” विध्युद्देशार्थ-
वादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषय-
मपि पद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावक्तत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीति” इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्वाअलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा अलभेतेत्यादिवायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्त्र्यं प्रतिपद्य एवंविशिष्टं दैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तु वन्ति । तद्वत् योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावादगुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवादव्याश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनारुदायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । आवयति च “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तान्ध्यायेत् वषट्कारिष्यन्निति” । न च शब्दमालमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपसमगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूयादिदानोन्नतानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्त्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्बैचित्यप्रसूतिषेधेत् इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वरुणश्चमाधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधाविशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मात् धर्मैकधर्मवशाच्चिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति स्मर्यते । अपिच स्मरन्ति “साध्यायाहृष्टदेवतासम्प्रयोगः” इत्यादि योगोऽप्यभिमाद्यैश्चर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगसाहाय्यं प्रत्याख्यापयति “पृथुप्रपतेजोऽग्निलखे ससुखिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति” । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मण

दर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् समुलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रमसक्तिदर्शनान्यथेवमेवोपपद्यन्ते इति” भा० । विग्रहादिपदेन “विग्रहो हविषां भोगऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति” आन० गि० उक्तं पञ्चकं व्याहृत् तच्च क्रमेण सोमांसामाद्ये पूर्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा “एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्थानियमादुगौणतयैव व्यवहाराज्जायानध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादि विधिसमभिव्याहृतोऽर्थादायै स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथापपत्त्या “तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति” श्रुतेस्तार्थवादादेव शक्तिग्रहः न चेह तथा र्थवादः किन्तु “इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादिस्त्वावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राक्षः” इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वाधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयवलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतसुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रान्नां पर्यायत्वेन श्रुते र्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदाहत्वश्रुतेः बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत् प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्यायिक्रितिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्मने चैकदा सन्निधानं तद्वृद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतनएवं । देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वम् इन्द्रादेत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्थान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्त्वागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थी किन्तु स्वाहादिपद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्तुतिस्वाहा-स्वधेत्यादिस्त्रुतवैयर्थ्यात् मैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे सानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रसङ्गाच्चः” इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपासीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात् देवस्त्वं नाददीतेत्यत्र देवस्यद्विष्य त्यक्ते शिष्टानां देवस्त्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्यागस्य श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यम् वीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतस्यद्विष्य हविस्स्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहारः । वीजाक्षराणां हविस्स्यागित्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वादननुगमेन तत्तत्पदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन शिवशरोराणामनुगतत्वेन तवापि न शक्तिर्ह इति वाच्यम्-बाल्यादिना मित्रशरीरेषु चैतत्त्वव्यवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टस्य चेश्वरस्य न देवतात्वम् । ईशानश्च तद्विज्ञ एव” ।

अविघ्न न० विघ्नं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १ विघ्नाभावे “अविघ्नमस्तु ते स्पेयाः पितेव धुरि युतिष्णाम्” रघुः “अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा० व० प० न० व० । २ विघ्नस्युच्ये लि० “अविघ्नं गच्छ पन्थानम्” रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० । ३ विघ्नाभावे अव्य० ।

अविचक्षण लि० विरोधे न० त० । विचक्षणभिन्ने सन्देहपटौ अविचार पु० विचारः अभावे त० त० । १ विचाराभावे “अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृतिः न० व० । २ विचारस्युच्ये “अविचारपुरे देहे यः पलायति जीवति” हितो० । अवीनांचारो यत्न । श्लेषचारणयोग्ये देहे न विगतचारो दूतो यस्य न० व० । ४ चारयुक्ते लि० । [विवेकाभावेनाज्ञते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति अविचार्य लि० न विचार्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथाकार्यभिन्ने स्थिरैकरूपे । “अविचार्यनेतदुक्तं तथग्रञ्च भवता वचः” भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० व० । विशेषेण ज्ञानस्युच्ये १ संज्ञारहिते २ नष्टचेतन्ये । “यद्वाग्वदन्यविचेतनानि” ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।

अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न० त० । १ विच्छेदाभावे सन्ततौ न० व० । २ विच्छेदस्युच्ये सन्तते । विच्छेदो नाम एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन वप्रवधानम् ।

अविज्ञात लि० न० त० । १ विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत् क्रीतं क्रीता वा यदि वा नृतः” नाविज्ञाते जलाशये” इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयस्युच्ये लि० २ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव पश्यते” इति वेदाहुः ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १ परमेश्वरे जीवेन हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति तद्वासनया च तेन कुण्ठोभूयते ईश्वरस्य ततो विलक्षणः । “अविज्ञाता सहस्रांशुः” विष्णुस० । २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अविज्ञेय लि० न० त० । १ अवेद्ये २ इदन्त्या विज्ञातमशक्ये परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणांमाभिमुख्येन गमने अवित लि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न० त० । सत्ये वचनादौ “तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति” माघः “य आदृष्टो-त्ववितथं ब्रह्मणा श्रवणावभौ” मनुः । २ तद्वति लि० । “अवितथा वितथा सखि ! मा गिरः” माघः ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्यः । तर्कयितुमशक्ये १ औतार्थे । “अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः विपरीततर्केणाबाध्यः औतार्थः । २ तर्कमात्रेणावि-ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्यस्य न० त० स्त्रियां ङीप् । अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्” ऋ० २८, ५, ६, । “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-पायिनीम्” भा० ।

अवित लि० अव-तच् स्त्रियां ङीप् । रक्षितरि “सखीयताम-विता बोधि सखा” ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यवित्ती” ऋ० ७, ६६, २ ।

अवित्त लि० न० त० । १ अविरुद्धाते । न० व० । २ धनस्युच्ये लि० अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त० । लाभाभावे

“अहमविद्यान्यायनवृषि” का० ७० । “अविद्याऽलाभेन” भा० । २ज्ञानाभावे च । न० व० । ३लाभशून्ये ४ज्ञानशून्ये च त्रि० अव्ययी० । ५ज्ञानाभावे ईलाभाभावे च अव्य० । अविद्यज पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज-कर्मणि बा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर त्रि० व्यय-उरच् कित् तेन संप्रसारणम् वेदे न यस्य धः न० त० । अविद्युक्ते । “अनानता अविधुरा ऋजीषिणः” ऋ० १, ८७, १ । “अविधुरा विद्युक्ताः संङ्घी-भूता इति भा० । लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविद्या स्त्री अवयवे हिता अवि+थ्यन् । अजाहितायां यूथौ अविदुग्ध न० ६त० । मेघोदुग्धे ।

अविदित त्रि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेश्वरे पु० “अन्यत्र विदितादन्यत्वाविदितादन्यत् कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् त्रि० न विदाही न० त० । १ असन्नापके २ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्वर्तिनि त्रि० ।

अविदूष न० अवैदुग्धम् अवि+दुग्धे दूषच् न पत्वम् । मेघोदुग्धे ।

अविद्वक्षी स्त्री न विद्वः अक्छिद्रः पर्यङ्गः कर्णोऽस्याः । पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः । सांख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्था सा च प्रञ्चभेदा “अविद्या पञ्चपञ्चैषा प्रादुर्भूता महात्मनः” इति पुरा० पञ्च पञ्चाणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्थानि विद्या” पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्वृत्तौ यथा अविद्या “अतस्मिन् तद्वुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन “स्थानाद्बीजादुपपत्त्यान्निष्पन्दाद्भिधनादपि । कायमाधेशौचत्वात् पण्डिताह्णशुचिं विदुरिति” विष्णु तत्सङ्गुलं मातृ-रुदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामस्तेष्वादि-रूपपटम्भः सर्वद्वारैर्मलानां स्रवणं निव्यन्दः । निधनं मरणम् । तेन हि श्रोत्रियकायोपपत्त्यनाशुचिर्भवति आधेशौचत्वं स्थानानुलेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मस्थानिः अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमिति भावः” इत्यमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यथोदिता” कुसु० “यस्य शस्य सहकारि शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात् सर्वकार्यापेक्षणीयत्वात् दुरुन्नेयत्वसादृश्यात् माया-पदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-बध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः । क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-र्यासनिर्दर्शनैः । माहुर्याहकसंविन्तिर्भेदेवानिव लब्धते” इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानसैवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् । यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामवि-द्याया अथवास्तत्वेन तया बन्धायोगात् न हि स्वाप्तरज्ज्वा बन्धनं दृष्टम् । न च “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः । न सुसुप्तुर्न वै सुक्त इत्येषा परार्थता” इति “बन्धमौक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथा-त्मनःस्थानिः संसृतिर्न तु वास्तवी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं निश्चयात् तदर्थं ब्रह्मायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा० “वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्तत्वस्य ज्ञानः” भा० । “विजातीयद्वैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत तच्च भवतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयेति । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्याया कथं विजातीय-द्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विजातीयेति भावः” भा० । “नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्रामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी” लुक्तिमनुसृत्याङ्गते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू० “विरुद्धं यदुभयं सदसच्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या वक्तव्या अतो न तया पारमार्थिकाद्वैतसङ्ग इति चेदित्यर्थः । व्रक्ताव्रक्तत्वरूपसदसत्तयोः समतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

स्त्वचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतेः” सू० । विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्ध-
हेतुत्वं ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मदादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मणादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति” भा० ।
पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० “वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्पदार्थवादिनयत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा वा
लोनुमत्तादिसमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोभास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो
भवद्वचनभावाच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्तस्यायौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
मस्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थ-
ान्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनर-
मनेन वेदान्तिसमुद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “पारम्पर्येऽप्येकत्वं परिनिष्ठेति संज्ञा-
मात्रम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत् कुलचिन्नित्ये द्वारे पर-
म्परयाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत् पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञासात्वमित्यर्थः” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाशत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्ज्ञ-
योः” सू० ॥ “वस्तु तस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रक-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चप-
दैर्वा प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौषोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च कापि गौणोत्प-
त्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव
वासनाद्यनादिवाक्यवद्वाक्येयानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्मृतितमतो न नित्यत्व-

हानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याभ्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।
“अविद्यामाहु रव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणपेक्षया
भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वपेक्षया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते ।
अन्यथा “अस्य लमनखचक्षुर्मित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायो सृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिंश्चात्मा मायया सन्निरुद्धः” इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्रयम् । एतन्नयो च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता” ॥
“लोहितश्चेतकण्ठेति तस्यास्तादृग्वज्रप्रजाः” इत्यादिसृष्टि-
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानु-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दभावाभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादित्यर्थः ।
अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ प्रश्ने दर्शितम् ।
इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । “मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरोच्चर” इत्युक्तेः “इन्द्रोमायाभिः पुरुष-
पदेयते” इति श्रुतेश्च तथात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दाच्च्यताऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । अस्मान्-
नःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदोयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नान्यत्वं इत्येकमुक्तौ न सर्वसक्ति-

रिति बन्धमोक्षव्यवस्था । अधिकमाकरे दृश्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमविद्या लज्जिता वै० सू० उपस्तरे च यथा “इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्त्वप्रानध्यवसायानामसत्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दुष्टज्ञानम्” सू० ॥ तदिदमव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परास्त्विति साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्मिंस्तदितिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावाच्छ्रविशेषादृष्टिप्रकारकसिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-विपर्ययस्त्वप्रानध्यवसायानामुत्सुर्णामप्युपसंग्रहः” उप० ॥ “विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः” गौ० सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । ३शास्त्रादिज्ञानमन्ये त्रि० “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” पुरा० । “वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादर्शं स्वतो धनात्” दा० भा० सूतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामोहातश्चेद्वनं भवेत्” मनुः” ।

अविहेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । १विहेषभावे २अतुरागे च । न० ब० । ३विहेषमन्ये ४अतुरागयुक्ते च त्रि० अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् “इमा नारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० ब० । प्रकारमन्ये अविधान न० अभावे न० त० । १विधानाभावे २इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं भवेत्” सूतिः न० ब० । ३विधानमन्ये त्रि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता क्रमाद्यभावे न० ब० । विधानमन्ये त्रि० ।

अविन पु० अवति यज्ञम् अव-इनन् । अध्वर्यौ उज्ज्व० । अविनय पु० अभावे न० त० । १विनयाभावे । विरोधे न० त० । २दुर्नये । “अविनयमपनय विष्णोः” शङ्करा० “बृहवोऽविनया-च्चरा राजानः सपरिच्छदाः” “वेणोविनष्टोऽविनयान्नृपश्चैव पार्थिवः” इति च मनुः न० ब० । “विनयमन्ये त्रि० ।

अविनश्चर त्रि० विरोधे न० त० । १विनश्चरभिन्ने चिर-स्थायिनि, २कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापककृते न भावः स्थितिः अस० स० ।

१व्यापकस्थित्यतुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २सम्बन्धमात्रे च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्” काव्यप्र० “अथ केय-माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० । अविनाभाविन् त्रि० न विना व्यापकम् भवति भू-णिनि । व्याप्ते “व्यक्ताविनाभावित्वात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते” का० प्र० ।

अविनाभूत त्रि० न विना व्यापककृते भूतः । १व्याप्ते २सम्बन्धमात्रे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षणोच्यते” का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” श्रुतिः । अविनाशिन् त्रि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्चरे नित्ये अविनीत त्रि० न विनीतः । १विनयमन्ये २कुत्सितक्रियानुरक्ते ३उद्धते ४अदाल्ते च । “वहते विनीतमविनीतशसिभिः” माघः । ५अशिक्षिते च “नाविनीतैर्जजुर्धनैश्च क्षुद्रा-धिपीडितैः” मनुः । ६कुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटञ्च न० ब० । कपटमन्ये “अविनीयसंभ्रमविकाशिमन्त्रिभिः” माघः ।

अविनेय त्रि० न विनेतुं शक्यः । उर्दमे अन्धादौ ।

अविन्य पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेघविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विचारमन्ये तात्पर्यज्ञान-मन्ये ३अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न० त० । फलरूपेणापरिणते १धर्माधर्मौदौ । “विपाकश्च जात्या-शुभेगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामश्च फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहितविहितकर्माणोर्विशिष्ट-देशकालनियतत्वात् यदा कर्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः पाकः अभावे न० त० । सुशुतोक्ते १पाकाभावे २“अरोच-काविपाकौ तु शर्करार्ते भवन्ति च” नास्ति विपाको यत् । अग्निमान्द्यहेतुके ३रोगभेदे च “एतन्नवायसमेतेन जाटयं न भवति सन्नोऽग्निरायायते दुर्नामशोफपाण्डु-कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा-णिच् लः उप० स० । मेघपालके ।

अविपुल त्रि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रलुष्ट त्रि० विरोधे न० त० । सञ्जकटे ।

अविप्रिय पु० अवीन् भेषान् प्रीणाति प्री-क । १श्यामाकट्ये विप्रियमपकारः न० त० । २अनपकारे ३आनुकूल्ये ।

न० ब० । ४ अपकारम्युत्वे लि० । ५ श्येतालतायां स्त्री ।

अविभुत लि० न विभुतः नष्टः । अविनष्टे “अविभुतब्रह्म-
चर्यः सवर्सां स्त्रियसङ्गहेतु” स्मृतिः ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न० त० । १ संसृष्टे विभागरहिते २ द्रव्ये-
३ तत्त्वामिनि च । “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भ-
वेदिति” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः”
इति च स्मृतिः । ४ अभिन्ने एकभावापन्ने ऽर्थे ५ अव्याहृते
अधिष्ठानतया ६ सर्व्वत्वालुखूते वाधाम्युत्पत्त्येन स्त्रिण्
७ वर्त्तमाने च ।

अविभावित लि० न विभावितः । २ अलक्षिते ३ अचिन्तिते
साम्प्रतिप्रमाणादिना ३ स्वीकृत्यत्वेनालुङ्गाविते स्वरूपेण
४ अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न० त० । १ मुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२ काशीक्षेत्रे न० । ३ मूर्द्धचिबुकान्तरालस्थाने च । “यएषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः” इति जावा० उ० ।
“आमनन्ति चैनमस्त्रिण्” शा० सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेश्वरमस्त्रिण् मूर्द्धचिबुकान्तराले” भा० इमामेव श्रुतिं
क्वेचित् काशीविषयतया वर्त्तयन्ति वाक्यशेषे “अविमुक्तः
कस्त्रिण् प्रतिष्ठित” इति प्रश्ने नासीवरणामभ्यस्थितत्वप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिवक्तव्ये
नासीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तत्वेनञ्च
असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीखण्डे ऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न० त० । १ वियोगाभावे विरोधे न० त० ।
२ संयोगे । न० ब० । ३ वियोगम्युत्वे ४ संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं
त्वदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया ।
वृद्धा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसं” मित्युपक्रम्य
कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिश्च हेमा० ब्र० ख०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न० त० वेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सहो बभोऽविरणाय पूर्व्वीः” ऋ० १, १७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न० त० । १ विरा-
माभावे नैरन्तर्य्यं । कर्त्तरि क्त न० त० । २ विरामम्युत्वे

३ सन्तते द्रव्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४ कार्य्याद-
निष्ठत्वे लि० । “अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” भाषः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न० त० ।
१ निष्ठमभावे २ विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३ विरामाभावे
चान० ब० । ४ विरामम्युत्वे लि० ।

अविरल लि० न विरलः न० त० । घने, निविड् । विर-
लता च विच्छिन्तिः तद्विपरीतं निविड्त्व मध्ये ऽविच्छेदः ।

अविराम पु० अभावे न० त० । १ विरामाभावे २ विच्छेदाभावे ।
न० ब० । ३ विरामेऽम्युत्वे ४ सन्तते च लि० “अनिमिषमविरामा
रागिणां सर्व्वरात्रम्” भाषः ।

अविरुद्ध लि० । न० त० । १ विरुद्धभिन्ने २ विरोधम्युत्वे ३ एक-
त्वसहावस्थायिनि ४ अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो
वा अभावे न० त० । सहानवस्थानाभावे १ एकत्वावस्थाने
२ एकत्व समावेशे च । “श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा,
स्मृतिः “सर्व्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २, १, ३६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५, १, १८ । ३ विवादाभावे च ।

अविलक्षण लि० विलक्षणो भेदकधर्म्माश्रयः विरोधे न० त० ।
१ तुल्यरूपे २ भेदकधर्म्मम्युत्वे ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १ व्याजम्युत्वे २ उद्देश्यम्युत्वे ३ शरव्यम्युत्वे
४ प्रतिकारम्युत्वे च “अविलक्षणमस्त्रमपरं कतमम्”
किरा० । “अविलक्षणमसत्प्रतिकारम्” मल्लि० ।

अविलम्ब न० अभावे न० त० । १ विलम्बाभावे शौघे ।
न० ब० । २ विलम्बम्युत्वे लि० विलम्बश्च कार्य्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लम्बि-क्त न० त० । विलम्बम्युत्वे
१ त्वरायुक्ते द्रव्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १, १, ८, ९ ।

अविला स्त्री अव-इलच् । मेघाम् १ नास्ति विलं यत् ।
२ गच्छाम्युत्वे लि० । [न० ब० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न० त० । १ विलासाभावे २ अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । १ वक्तुमनष्टे २ तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं छिद्रं यत् । नीरम्बे घने ।
अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादिः यत् ।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निष्टोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, २१, । “अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
श्रौ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कत्ने
मन्त्रः कर्म वा न विवाच्यं नाख्याव्यमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनीयमेतस्मिन्नहनीत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
न० त० । १, विरुद्धवादाभावे ऐक्यमये २ अव्यवहारे
३ विरोधाभावे च न० ब० ४ तच्छून्ये वि० । [विवाहसंस्कारे ।

अविवाहित वि० न० त० । विवाहितभिन्ने अनूहे अजात-
अविविक्त वि० न० त० । १ एकीभूते २ विवेकशून्ये ३ अन्यो-
न्यतादात्म्यपक्षे “तन्नायः पिण्डवदविविक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्मेण ज्ञानम् अभावे न० त० ।
अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिका।
विरोधे न० २ अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽप्यविवेकात्” सा० सू० । “अयञ्चाविवेकोऽगृही-
तासंसर्गकसमयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्तं विवक्षितः” “ब-
न्धोविपर्ययात्” विपर्ययभेदाः पञ्च इत्यागामिसूत्रद्वयात् “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपञ्चरूपाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगमएव
योगतोऽत विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्वाभावमात्रं
विवेकप्रागभावो वा सुक्तस्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा
पुनर्वन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिसूत्रस्य ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा दृष्टिह्वासाव-
यविवेकस्य श्रूयमास्तौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च
वासनात्मकस्वेगविवेकस्य संयोगाख्यजनहेतुतया तमोव-
दावरकत्वदृष्टिज्ञासादिकमञ्जुसंश्लेषोपपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्याबीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजसकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि
भुङ्क्ते” इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थता-
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रय-
त्नेनावष्टतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवे-
कस्तिवा संयोगाख्यजनहेतुः साक्षात्, धर्माधर्मात्पत्तिद्वारा,
रागादिदृष्टद्वारा च भवति” सां० प्र० भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेक वि० न० त० । विवेकभिन्ने कार्याकार्यविवेचना
अविवेन वि० “वेनतिः कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छाशब्दे । “मनसाऽविवेनं तमित्
संखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०
अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न० त० । १ विशेषशङ्का-
भावे । न० ब० २ विशङ्कारहिते वि० ।

अविशङ्कित वि० वि+शक्ति-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाता, स्थ
इतच् वान० त० । १ विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सूतितः । २ अजातशङ्के च ।

अविशस्त वि० न विशस्ता विशसने कुशलेः । यत्त्रियपशुहिं-
सनेऽनिपुणे शमितरि “मा ते गृध्रुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध वि० विरोधे न० त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।
अविशुद्धि स्त्री विरोधे न० त० । शुद्धिविपरीते दोषे “सहस्र-
विशुद्धिजयातिशययुक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवी-
जादिवधसाधनता यथाह स भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षे” इति । स्वल्पसङ्करः
ज्योतिष्टोमादिजनानः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसा-
दिजनानान्यहेतुना अपूर्वेण सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रसादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्थं स्मृते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्त्तत इति । स्मृत्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्व-
र्गसुधासहस्रदावमाहिनः कुशलाः पापमालोपपादितं
दुःखवह्निर्कणिकाम् । न च “मा हिंस्यात् सर्वभूतानोति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते-
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नविषयत्वात् । तथा हि “मा हिंसादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावे ज्ञायते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि “अ-
ग्नीषोमीयं पशुमालभेते” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्व-
मुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
चानर्थहेतुत्वक्रतुपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंस

हि पुरुषस्य दोषभावव्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा० कौ० ।
इति सांख्या मन्वन्ते सीमांशका वेदान्तिनश्च वैधर्हिंसाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्माः अभावे न० त० । १ भेदक-
धर्माभावे "वायुमद्वादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभावे ऐक्ये च । न० ब० । ३ विशेषमन्ये तल्ये लि० सांख्या-
दिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषमन्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु ४ सूक्ष्मभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्वरूपपरसगन्धानां साधारणभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूला-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता स्मृता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्च-
विशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तज्जन्तीति क्त्वा धर्मस्य भेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः मन्यन्ता एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषमन्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां
शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिसात्वभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिकादिति" सां० प्र० भा० । नन्मात्रा-
ण्यविशेषाः" सां० का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । नित्ययोगे इति । अविशेषीत्यपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ लि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित लि० न विशेषितः भेदकधर्मेण । यस्य इतरस्मात्
विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्षिपे च

अविश्रान्त लि० वि+अश्र-क्त न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते
अविश्रवणीय लि० वि+श्रव-अनीयर् न० त० । विश्वासकर-
णयोग्ये । [सिद्धिस्तस्मिन्विश्वस्ते नातिविश्वसेत्" हितो० ।

अविश्वस्त लि० न० त० । विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-
अविश्वास पु० अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे न० ब० ।

२ विश्वासानाधारे ३ विश्वासायोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्वासिन् लि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप् । विश्वासा-
अविस्तिष्ठ लि० विरोधे न० त० । विस्तिष्ठभिन्ने सङ्गते ।

अविष पु० अव-टिप् च । १ सङ्ग्रे, २ नृपे च । टित्त्वात् ङीप् । ३ नद्यां
स्त्री । ४ रत्नकमाले लि० । नास्ति विषं यत् । ५ विषमन्ये

लि० । "अपञ्चोषधीरविषा वनानि" ऋ० ई, ३८, ५,
"अविषा विषरहिता निरक्षकाणि वा वनानि" भा० ।

विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतडच्) स्त्री टाप् ।

अविषक्त लि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम लि० विरोधे न० त० । १ विषमभिन्ने समे (जोड़)
२ सुप्रहे ३ सुगमे च । [३ विषयमन्ये लि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० ब० ।

अविषह्य लि० न विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर
नभिवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिच्छेत्तुमशक्ये
च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम् पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० ब० ।
२ आलम्बनमन्ये लि० ।

अविष्ट लि० अतिशयेन अविता अविष्ट+इङ् न् तृणोलोपः ।
अतिशयेन रक्षके । "यो अर्जुनो ब्रह्मकृतिमविष्टः"
ऋ० ७ । २८ । ५ "अविष्टः अतिशयेन रक्षिता" भा० ।

अविष्टा स्त्री अव-गतौ इङ् न् अवर्गितिमिच्छति क्यच्-भावे
अ । गमनेच्छायाम् । "अविष्टामनुव्रतं सवितुः"
ऋ० २, ३८, ३, "अविष्टां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इङ् न् । १ रक्षणे २ गतौ च ।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाणानुसरणे २ यथार्थविषयकत्वे ।

अविसंवादिन् लि० विरोधे न० त० । प्रमाणान्तरानुसारिण
१ यथार्थ विषयके २ सफल पदार्थे च ।

अविसोढ न० अवैर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम् । १ मेघी-
दुग्धे । न विसोढः । २ असोदे लि० ।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे । "अविस्थलं वृकस्थलं"
भाकन्दौ वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० उ० प० ।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमालेणार्थावबोधकं सुखेन अव-
णायोग्यञ्च । वि+स्पष्ट-क्त न० त० । अस्पष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणाभावे स्मरणे
विस्मरणञ्चालुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः
सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् अनुद्भवतया स्मृतिरूपकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानं लिङ्गा-
दिज्ञानानामयुगपद्भावाद्यु गपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चिन्तै-

काव्यं सुष्ठुर्षेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधका-
नामान्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात्
स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं
स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम्
वृत्तिः” । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्त्वैवोक्तानि ।
‘प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयान्त्रित
सम्बन्धानन्तर्यं वियोगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान
सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः”
“स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येक
सम्भेदान्त्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्,
निबन्धनकल्पनोपनिबन्धनं यथा प्रसायेन प्रमेयादिस्मरणम्,
अभ्यासः संस्कारवाङ्मयम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि
तादृशे शोभसुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः ।
अभ्यासोद्भूतसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् लिङ्गं
व्याप्यं व्यापकस्य स्मरणं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जु-
नादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामि
भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयान्त्रितौ राजादि
तत्परिजनौ परस्परस्मरणकौ, सम्बन्धोऽनुश्लिष्यभावादिः, गो-
वृषन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेः, वियो
गोयथा दारादेः, एककार्यान्नेवासिप्रभृतयः परस्परस्मर-
काः । विरोधादहिमकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः
संस्कारोपनयनादिराचार्यादिस्मरणकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं
स्मरयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुख
दुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्,
इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मरणकौ, भयं
मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मरणकम्, अर्थित्वं दातुः, शास्त्रादेः
क्रिया वाचादेः, रागाद्वीतिः पुत्रादेः स्मरणं, धर्मा-
धर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत
सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित्, स्वरूपसत्किञ्च
ज्ञातसुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” वृत्तिः ।
कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा ‘आत्मम-
नसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” सू० “उत्पद्यत
इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एत-
स्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्या-
विशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण
व्यापारी पूर्वाणुभवः ससञ्चयते, अनुभवयाथाथार्थाया-
थार्थप्रमियमनुविषत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य
तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छातुस्मरणा-
द्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पदभ्यासादरप्रत्यय-
जनिताच्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषातुव्यवसायस्मरणे-
च्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं
स्मृतकता इत्यङ्गं लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थ-
प्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधातृ-
णाष्टपीणासतोतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु मन्योप-
निबन्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्बुद्धिर्विशे-
षाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्पम्” इति तच्च कदा-
चिद्वैकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “श्वो मे
भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारानां
कानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० व० स्मृतियुक्ते त्रि०

अविस्मृत त्रि० न० त० । विस्मृतभिन्ने स्मृते ।

अविहृत्य तत्रि० “हृत्यतिः प्रेक्षाकर्म्म” ति यास्तः वि+हृत्य-अतच्
न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्य तक्रतोः”

ऋ० १, ६३, २ । अविहृत्य त क्रतोरनभिलषित यज्ञस्य भा० ।

अविहित त्रि० न० शास्त्रेण विहितः न० त० । १ निषिद्धे । २ अकृते च

अविहृत त्रि० वि+हृ-बा० उतच् किञ्च न० त० ।

अहिंसे । “ताहि जलमविहृतम्” ऋ० ५, ६६, २,

“अविहृतमहिंसम्” भा० ।

अविहृत त्रि० विरोधेन० त० । व्याकुलभिन्ने स्वस्थे ।

अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव-ई । ऋतुमत्याम् ।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० ।

२ प्रकाशाभावे । न० व० । २ प्रकाशशून्ये । [नशून्ये त्रि० ।

अवीक्षण न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्श-

अवीक्षित त्रि० न० त० । १ इष्टभिन्ने । भावे क्त अभावे न०

त० । २ वीक्षणभावे न० ।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात । १ नरकभेदे

तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५ स्क० दर्शितं यथा

‘तामिस्रोन्मतामिस्रं’ इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयः पान-

मित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “यस्त्विहान्तं

वदति साख्ये, इव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य

नरके अवीचिसत्यधः शिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रा-

यात् गिरिमूर्ध्निः सम्पात्यते । यत् जलमिव स्थलमश्नुष्य-

सवभासते तदवीचिर्नाम् तिलशोविशीर्यमाणशरीरो न

क्षियमाणः पुनरारोपितो निपतति”-अवीचिसान् अवी-

चिमयोऽप्यत्र । २ तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि० ।

अवीज त्रि० नास्ति बीजस्य । बीजशून्ये १ फलादौ ।

२द्राक्षायां स्त्री। वीजानां धायके त्वि० “अवीजमपि चेतं केवलं स्थण्डिलं भवेत्” मनुः । अप्राशस्त्ये न० त० । अङ्गु-
रोत्पादनायासमर्थं तैः हायाणां दौ ३वीजे च । “अवीज-
विक्रयी चैव वीजोत्कृष्टं तथैव च” मनुः । “अवीजं
प्ररोहासमर्थमिति” कुल्लू० । वीजं शुक्रं न० व० ।
शुक्ररहिते ४क्षीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विष्टा चाभू
निमज्जति । मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्षीव इति कथ्यते”
सूतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मत्तं पतितं क्षीवमवीजं
पापरोगिणम्” इति मनुः । ५ कारणशून्ये त्वि० ईयोगोक्ते
निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा० कौ० “तच्च प्रथमं
तावत्तद्विधं वीतसवीतञ्च अन्ययसुखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकसुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्वितम् अन्ययव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिमित्यर्थः तद्विज्ञमवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिम् वेत्यर्थः
व्यतिरेकसुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्य-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर त्वि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । १ पुत्रादिशून्ये । न० त०
२वीर्यवद्भिन्ने त्वि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोविभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
३ पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
सा वीरा परिकीर्त्तितेति” सूतिः । “सा त्वा वयं
सहसा वद्वीराः” ऋ० ७, ४, ६, । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषितः” सूतिः ।

अवृक त्वि० वृ-कक् षकः आवरकः न० व० । आवरकशून्ये
“ज्योतीषि कण्वद्वटकाणि” ऋ० १५५, ६, “वृकेणावरकेण
रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न० त० । १ जीविकाभावे
“आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्तिकम्” अवृत्तिकर्षिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमल्पि” अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं
धर्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

२ अविद्यमाने । “साध्याभावदृष्टित्वम्” साध्यवदन्यावृत्ति-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न० व० । जीविकाशून्ये त्वि०
अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत् कप् । ऋणादौ वृद्धिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्गृहिते १ मूलधने । तच्च सूतौ दर्शितं यथा
“ऋणं पैतामहं पैतं प्रतिभा व्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतौ च न दास्याविति निश्चयः” । “समं सवृद्धि
कम्” “ऋणमालीयवत् पितॄं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० सू० । “समं
यावत्सृष्टं तावदेयं न वृद्धिः” मिता० । “गोप्याधि-
भोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते । नष्टो देवो विनष्टश्च
देवराजकृतादृते” या० सू० ।

अवृध त्वि० न वर्द्धते वृध-क । १ वृद्धिशून्ये । अन्तर्भूतगुण्ये
वृध-क न० त० । अवर्द्धके । “पनीरश्चां अवृधं अयज्ञान्”
ऋ० ७, ७, ३, “अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः” भा० ।

अवृष्टि स्त्री अभावे न० त० । १ वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
र्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्माग्रहापः” ।
शत० ब्रा० । न० व० । वृष्टिशून्ये मेवे पु० ।

अवृहत् त्वि० विरोधे न० त० । वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्
अवेचक त्वि० अव+ईच्-खल् । १ दर्शके २ पर्यालोचके
३ आयव्ययादिषु अध्यक्षे च ।

अवेक्षण न० अव+ईच्-ल्युट् । १ दर्शने, २ प्रतिजागरणे,
३ अवधाने च “वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः” रघुः “भूषा-
णामङ्गरचना यथा विषयवेक्षणम्” सा० द० “पितृमन्त्रा-
सुहरणे आत्मालम्बे ह्यवेक्षणे” आ० त० सू० ।

अवेक्षणीय त्वि० अव+ईच्-अनीयर् १ दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यमवेक्षणीया” रघुः । २ आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+ईच्-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थे ।

अवेक्षित त्वि० अव+ईच् कर्मणि-क्त । १ वृद्धे २ पर्यालोचिते च ।

अवेक्षित त्वि० अव+ईच्-लृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थे ।

अवेक्ष्य त्वि० अव+ईच्-कर्मणि खल् । १ पर्यालोच्ये २ वृक्षे च
ल्यप् । ३ वृद्धेत्यर्थे ४ पर्यालोच्येत्यर्थे च अव्य० ।

अवेदनाञ्च त्वि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० समा० ।

वेदनानभिन्ने “अवेदनाञ्चं कुलिशक्षतानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न चेद्-
वेदिर्महतो विनष्टिः” वृ० उ० । परिष्कृतभूमिशून्ये त्वि०

अवेद्य त्वि० न वेद्यः ज्ञेयः । १ अज्ञेये । विद-लाभे खल् ।
२ अलभ्ये ३ अविवाह्यस्त्रियां स्त्री “व्यभिचारेण वर्णा-
मवेद्यावेदनेन च” मनुः । ४ गोवत्से पु० शब्दच० ।

अवेल त्रि० नास्ति वेला सीमा यत् । १सीमारहिते निर्मर्यादे
 २अप्रलामे पु० ३चूर्णगुवाके स्त्री भेदि० । अप्राशस्ये
 न०त० । ४अनुचितकाले स्त्री । न०ब० । ५समयमन्ये त्रि० ।
 अवैष्ट त्रि० अव+यज-क्त । नाशिते “अवेष्टादंष्ट्रकाः”
 य० १०, १०, “अवपूज्येयजतिर्नाशार्थः” वेददी० “अवेष्टा
 इति लौहायसमाविध्यति” कात्या० १५, ५, २२ ।
 अवैध त्रि० विधित आगतम् अण् वैधं न०त० । १विधितः
 अप्राप्ते २निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन
 शुध्यति” स्मृतिः ।
 अवैधव्य न० विधवाया भावः व्यज् वैधव्यं पतिहीनत्वम्
 अभावे न०त० । पतिमृत्युत्वाभावे सपतिकत्वे । ‘अवै-
 धव्यप्रदं स्त्रीणाम्” कालिकापुरा० “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
 सप्तजन्मसु निश्चितम्” पुरा० ।
 अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतद्वै-
 धाभावे ऐकमत्ये । न०ब० । २तच्छून्ये ।
 अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
 भावे १सलज्जत्वे न०ब० । २तच्छून्ये लज्जावति त्रि० ।
 अवैर न० अभावे न०त० । १विरोधाभावे न०ब० । २विरोध-
 मृत्युने त्रि० ।
 अवैराग्य न० वैराग्यं विषयवितृष्णा अभावे न०त० ।
 १विषयवृत्त्यायाम् २सांख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैरा-
 ग्यावैराग्यैश्चर्यानिश्चर्या रूपादविषयप्रकृतिधर्मभेदे च ।
 अवैलक्षण न० विलक्षणस्य भावः व्यज् वैलक्षण्यं भेदकधर्माः
 अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० ।
 २तच्छून्ये अभिन्ने त्रि० ।
 अवोक्षण न० अव+उक्ष-भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
 “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्ष्यं
 प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृतिः ।
 अवोद् पु० अव+उन्-भावे घञ् नि० नलोपः । १अवलोदने
 ततः अस्यर्थे अर्श० अच् । क्लिप्ते २साद्रे त्रि० जटा० ।
 अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरस्त्रिन्
 देशादौ “अवोदेवसुपरिमर्त्यं कवि” ऋ० ७, १६, १२ ।
 अवोष पु० अव+उष-कर्मणि क । उष्णाक्षे । अप्रूपा० हितार्थे
 कथ्यतौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि त्रि० ।
 अव्य पु० अव्यवत् । वत्सरे । [पत्यादयोऽथत् ।
 अव्यप पु० अव्यपवत् वर्षाधिपे अव्यपशब्दे विद्यतिः । अव्य-
 अव्य त्रि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । संप्रभवे लोभादौ
 “तिरः पवित्वं विवारमव्यम्” ऋ० ८, १०, १६, ।

अव्यक्त पु० वि+अनृज-क्त न०त० । १विष्णौ, २कामे, ३शिवे,
 सांख्यमते सर्वकारणे, ४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्य-
 गोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते
 ५अज्ञाने ईश्वरशरीरे ७सुषुप्तप्रवस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
 निमित्तैर्जातिगुणादिभिर्वर्जिते निराकारे ऽब्रह्मणि न० ।
 ८अस्पष्टे वस्तुमात्रे त्रि० । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
 यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विव-
 रीतमव्यक्तम्” सा०का० । हेतुमत्त्वादभिर्व्यक्तधर्माविर-
 हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्” सा०सू० ।
 “तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तच-विज्ञानात्” सा०का० ।
 “महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
 हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
 महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
 घटवत् इत्यमव्यक्तालुमानम् दर्शितम्” सा०प्र०भा० ।
 “बुद्धेरिव व्यक्तसदाहरन्ति” रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपा-
 भ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
 तत्रैव प्रकृतिधर्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
 भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र
 का परिदेवनेति” गीतोक्तोरपि तत्रैव तात्पर्यम् तद्गुरैव
 ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं
 सदसदात्मकम्” मनुक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
 धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
 “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
 किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
 सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च वृत्रस्थापितम् यथा
 “आनुमानिकमथ्ये कोपामिति चेन्न शरीररूपकवित्यस्त
 गृहीतेर्दर्शयति च” सू० । “आनुमानिकमपि अनुमाननि-
 रूपितं प्रधानमेवैकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
 हि पठ्यते “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
 तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति-
 प्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
 शब्दादिहीनत्वाच्च व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति
 प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुप-
 पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतितन्यायप्रसिद्धिभ्य इति
 चेन्नैतदेवम् न ह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
 योरस्तित्वपरम् न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
 त्रिगुणं प्रधानं तादृशमव्यक्तमिच्छायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
 क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादप्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्बुद्धः । या तु प्रधानवादिनां कृतिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यत्र स्थाने गां पश्यन्त्योऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणाच्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो अन्यः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृत्प्रति दर्शयति । “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारल्लिख्योः परमं पदमभाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारल्लिख्यमप्यस्मदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां न भवत्येव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्यदं दर्शयति । “इन्द्रियेभ्यः पराहृत्प्रां अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा सहान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति” । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रूपककल्पनायामन्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणां मतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोभूतत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ह्यग्रहप्रभोग्यजातं भोक्तारस्य परमिति । बुद्धेरात्मा सहान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपलक्षितः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वज्ञास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । “तदेवं पूर्वापरलोचनायां नास्त्वत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा० । “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० “उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वौत् स एतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्यैवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्मन्तिह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः स्त्रीणीतं मत्सरसिति” । तथाच श्रुतिः “तद्देदं तर्ह्यव्यक्तमासीदिति” इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागव्यवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं वीजगतप्रवृत्त्यस्यमव्यक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे “ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः” “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता । “योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः” मनुः विष्णोर्तु “अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुसं० । अप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्याव्यक्तव्यवहारसूचितमर्थं मनसा जग्याह” काद० “ततः स्वयम्भू भगवानव्यक्तं व्यञ्जयन्नित्यम्” मनुः संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च वीजानाम्ना व्यवहियते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण संख्याः । व्यक्तस्य कृतस्य तदेकवीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजप्रायप्रज्ञानो विनाव्यक्तयुक्ता” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यवर्थैः” वीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्पमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्वतो द्विष्टमेव । तस्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नान्यक्षाक्षिपत्वा वापि सङ्मुख भक्ता । एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपायन्यस्येतरस्याञ्च पक्षात् । शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः । अव्यक्तानां इत्यादिकानामपीह यावत्तावद्व्यादिनिर्गन्तं हृतं वा । युक्तो न वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं वीजम् । यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्णादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति वीजचतुष्टयं वदन्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छन्नेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं इत्यादि वा प्रकल्प्य तस्मिन्नाव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत्सर्वज्ञानमजननैराशिकपञ्चराशिकश्रेणीफलचेलव्यवहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः ।

तदेकतरे न्यूने पक्षे किञ्चित्प्रक्षिप्य ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशेष्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्पक्षेण वाधिकं पक्षं
तावतैव भक्ता समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावृत्त-
मन्यपक्षस्यावृत्ताच्छेषम् अवृत्तवर्गादिकमपि । अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि । यदि करण्यः सन्ति तदा
ता अपि उक्तप्रकारेण शोध्याः । ततोऽवृत्तराशिशेषेण रूप
शेषे भक्ते यत्न्यते तदेकस्यावृत्तस्य मानं वृत्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवृत्तराशिरुत्थाप्यः ॥ यतोदाहरणे द्वाद-
योऽवृत्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां द्वादभिभिरष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरुक्तं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
वृत्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवृत्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः । उदाहरणम् । एकस्य रूपं त्रिशती
षडङ्घ्रा अथा दशान्यस्य तु हल्लप्रभृत्याः । ऋणं तथा
रूपशतं च तस्य तौ हल्लवित्तौ च किमश्वमूल्यम् । यदा
द्यवित्तस्य दलं द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तो यदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रियुक्तोऽन्यतो वा पृथक् पृथङ्मेव द वाजि-
मौल्यम् । अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं वा १ तत् तैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता
वन्मूल्यं तदा षष्ठां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षष्ठांमश्वानामूल्यं
यादैश्वर्यरूपशततये प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धनं यादैरु ३००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपशते चर्ण-
गते प्रक्षिप्ते जातं द्वितीयस्य धनं या १० रु १००
एतौ समधनविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समयोध-
नार्थं न्यासः या ६ रु ३००

या १० रु १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तोऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रु ४०० अव्यक्तराशिशेषेण
या ४ रूपशेषे रु ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाश्वस्यैव मौल्यं तदा षष्ठां
किमिति तैराशिकेन लब्धे षष्ठां मौल्ये ६०० रूपशततय-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम् । एवं द्वितीयस्यापि ६०० बीजम् ।
एवमेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव दृष्टव्यानि ।

अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा स्वस्वम्
प्रभवत्यज्ञात् प्रभवः अपादाने अप्र प्रभवोयस्या संसारदृष्टे ।

अव्यक्तराग पु० न वृत्तोऽल्पवृत्तोरगोऽरुणिमा । १ ईषद्वत्तो
अरुणे वस्ते २ तद्वति ति० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवृत्तस्य लिङ्गमनुभापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १ सहस्रत्वादौ । अवृत्तं लिङ्गमस्य । २ अस्यष्टचिह्ने
रोगादौ ति० । न वृत्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
गुप्ताश्रमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं षट्ङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शूकशिक्षायां ।
न विकलमङ्गमस्य देव० । विकलाङ्गभिर्ज्ञे पूर्णं ति० ।
अव्यङ्गाङ्गी स्त्री अव्यङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णङ्गयुक्तायां स्त्रियां “अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी”
हंसवारणगामिनीम् । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वृञ्जनं शुभलक्षणं षट्ङ्गे यस्य । १ षट्ङ्ग-
हीनपथौ, २ सुलक्षणशून्ये, ३ चिह्नशून्ये च ति० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं बीजमस्याः । शूकशिक्षायां ।

अव्यतिकर पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे न० ब० ।
२ संसर्गशून्ये ति० ।

अव्यतिकीर्ण ति० वि+अति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्णं
“धाराः प्रसादयितुमव्यतिकीर्णरूपाः” भाषः ।

अव्यथ पु० न व्रथते पद्भ्यां न सञ्चलति व्रथभयचलनयोः
अच् । १ सपै । २ व्रथाशून्ये ति० । नास्ति व्रथा यस्याः
सेवनेन न० ब० । ३ हरितक्याम् ४ शुण्डायाश्च स्त्री ।

अव्यथय पु० न व्रथयति गन्तारमत्तोऽनेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् व्रथ-णच्-बा०श्च घटा० हस्तः न० त० ।
अथे निरु० ।

अव्यथा स्त्री अभावे न० त० । व्रथाभावे ।

अव्यथि ति० व्रथ-इन् न० त० । व्रथाशून्ये अलिङ्गे
“समुद्रमव्रथिर्जगन्वान्” ऋ० १, ११७, १५, । [शून्ये च ।

अव्यथिन् ति० न व्रथते व्रथ-इनि न० त० । निर्भये २ व्रथा-
अव्यथिष न+व्रथ-टिपच् । १ स्थये २ समुद्रे च ३ धरायां
४ रात्रौ च स्त्री टित्वात् ङीप् ।

अव्यथ्य ति० न+व्रथ-नि० कर्त्तरि यत् । व्रथाशून्ये ।

अव्यपदेश्य ति० न व्यपदिश्यते अभिलाषवाक्येन वि+अप+
दिश-ण्यत् न० त० । १ कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तच्च अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तथा अभिलषितुं न शक्यते । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”
गौ० ऋ० । जात्यादिशून्यतया १ निर्दोषे २ ब्रह्मणि न० ।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषेणापेक्षा व्यपेक्षा अभावे न० त० ।

१ विशेषेणापेक्षाभावे समर्थस्त्वभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वरूपे २ एकार्थीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चित-मस्माभिः सरलायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽञ्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽञ्चो धनञ्जेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाज्ञादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थित-गुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा “समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृशवयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते” । अतएव वार्त्तिककृता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावसमिधायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसमर्थवद्भवती”त्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् । प्रतियोगिपदादन्यत् सदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राज-पुरुषादेः सुन्द्रादिविशेषणापेक्षयामपि समासः । समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं

कल्पम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा “बहूनां वृत्तिवर्त्तमानां वचनैरेव साधने । स्थान्महत्तैरव” तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्याय-सिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इन्द्रादिविग्रह-वाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वाभिभाव-सम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराङ्मम् विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मैत्यर्थबोधस्थोभयसम्मतत्वेन कर्त्तृ-विहितत्तान्तार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवहुविक्षेपापत्तिरतः समुदाये शक्तिः” नास्ति व्यपेक्षा यस्य । ३ अनपेक्षे ति० ।

अथभिचरित ति० वि+अभि+चर-क्त न० त० । १ वप्रिचार-शून्ये हेतौ “का वप्राप्तिः ? न तावदभिचरितत्वं” तद्वि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० वप्रिचारश्च द्विविधः अन्यवप्रिचारो वप्रतिरेकवप्रिचारश्चेति भेदात् अन्यव-वप्रिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववदवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसमानाधिकरणस्य चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभाववति तप्तायः पिण्डे वज्रेर्हेतु-मत्त्वात्, वज्रप्रधिकरणे तप्तायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमान-तया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्रौ उभयविधवप्रिचारः । साध्याभाववप्रापकोभूताभावाप्रतियोगित्वं वप्रतिरेकवप्रिचारः यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्तायः पिण्डे सत्त्वेन वज्र-भावस्य च तत्तासत्त्वात् वज्रे न साध्याभाववप्रापकोभूताभाव-प्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधवप्रिचारः । २ अबाधितार्थं च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रसाधेभ्यः” शा० भा० ।

अथभिचारिन् ति० वि+अभि+चर-णिनि न० त० । कोनापि प्रतिकूलहेतुना १ निवारयितुमशक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकवप्रिविशिष्टे हेतौ च । ३ अबाधितविषये च

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं’ ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारीति
गौ० सू० [अव्यभिचरितशब्दे विवृतिः ।
अव्यभिचार पु० अभावे न० त० । १ वप्रभिचाराभावे २ नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० वि+ङ्-अच् न० त० । सर्वासु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १ शब्दवृत्तिधम्म विशेषे, यथास्वरा-
दयोऽव्ययाः सर्वत्रैकरूपाः २ शिबे ३ विष्णौ च पु० । आद्य-
न्तरहिते ४ विकारशून्ये लि० ५ परब्रह्मणि न० । “सदृशं
लिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यत्र वेति तदव्ययमिति” श्रुतिः । प्रवाहरूपेणैकसर्वदा-
स्थिते च “अव्ययं प्राहुरव्ययम्” गीता “मनसावय
वैः सूक्ष्मं सर्वभूतकदव्ययम्” सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” मनुः ७ अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । कन्दोगं “अव्यया
अव्ययफलदा मोक्षदा” इति आ० त० रघु० । “अव्ययः
पुरुषः साक्षी” विष्णुसं० । [भावे ।

अव्ययात्मन् लि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनश्वरस्व-
अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+चि-भू-
करणे घञ् । वप्राकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम्
“अव्ययीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथाभिधानात् । “इन्द्रो-
द्दिगुरपि चाहं” नित्यं सदृश्यहेऽव्ययीभावः । तत्
पुरुषः कर्मधारय येनाहं स्यां ब्रह्मब्रीहिः” उद्भटः ।

अव्यर्थ लि० न वर्थः । १ सफले २ सार्थके च ।
अव्यलीक लि० विरोधे न० त० । १ प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव सूततनयस्य
तदाऽव्यलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न० ब० । १ व्यवधानाभावे नैक्ये
“यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरेव व्यवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसत्तो सूक्ता० । न० ब० ।
२ व्यवधानशून्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरक्षणादौ कालिकं द्रव्यान्तरेणानावरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न० त० ।
१ निश्चयाभावे २ उद्यमाभावे च । न० ब० । ३ व्यवसायशून्ये लि० ।
अव्यवसायिन् लि० न व्यवस्थिति वि+अव-सो-णिनि
न० त० । १ उद्यमाभाववति अनुद्यते २ निश्चयाभाववति
निश्चयशून्ये । “बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न० त० ।
“इदं कर्त्तव्यमिदं नेति” १ नियमाभावे, २ शास्त्रादिविरु-

द्धायां व्यवस्थायाम् अविधौ च । “किमव्यवस्थाञ्जलितोऽपि
केशवः” माघः । न० ब० । ३ मर्यादाशून्ये ४ अव्यवस्थिते
५ स्थितिरहिते च ले च लि० । “स्थलारविन्दत्रयमव्यवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” मल्लि० ।

अव्यवस्थित लि० वि+अव-स्था+क्त न० त० । १ शास्त्रादिमर्यादा-
दारहिते २ अनियतरूपे “अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३ चञ्चले च ।

अव्यवहार्य लि० वि+अव+हृ-ण्यत् न० त० । शयनासन-
भोजनादौ एकतावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽव्यव-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” श्रुतिः । अव्यवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकर्मकारिणः स्मृतावृत्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपिनि-
षिद्धः यथा “याजनं योनिस्त्वयं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सदाः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “शरणा-
गतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा
कृतमसंहितानपि” या० सू० । स्त्रीघातकस्याव्यवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभृतावृत्तिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभृता या
न्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्” दृष्टं । स्मृतौ तस्या बध्यत्वोक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्यतोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्वकं प्रा० त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापाभावे कथमव्यवहा-
र्यता” इति चेत् या० सू० तौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्पादिका
व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि
व्यवहारविरोधिका शक्तिरूप्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कस्मप्यन्तु विहन्यते”
इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ सान्निध्यम्” मितान्तरायान्तु
कामतो व्यवहार्य इत्येव पाठः तथैव तेन व्याख्यातं च
“प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या० सू० । “प्रायश्चित्तैः वक्ष्य-
माख्यैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामतः कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबला-
दिह लोके व्यवहार्यो जायते इति” समर्थितस्यायमर्थ
आशङ्कापूर्वकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं व्यवहार्यत्वम् ? तदभावश्च “अनभिस्मिन्कृते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति” वसिष्ठवचनात्, “इयं विशुद्धि-
रुदिता प्रमायाकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा ऋग्विपतनादते” इति । तथा “विहितं यदकामानां कामास्तद्विगुणम्भवेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि” तदपीयमिति सर्वनामपराष्टट्वाद्दश-
वार्षिकप्रतचर्याया एव “कामतो ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्माच्च स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथम्भवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महासुरापयुरु-
तल्यगमादपि तयोनिस्त्वन्वावगमस्तेन नास्ति कनिन्दित कर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातक-
संयोजकाश्चेति” गौतमीयानां महापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्व-
मात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्व मनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यव-
हारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तप्रविनाशेऽपि व्यवहारवि-
रोधिकायाः शक्तेर्विनाशेनानुपपन्नस्तस्मात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहरेको-
श्रुतिनिर्दर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्रा-
प्तिर्न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अका-
मतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मरणात् । पत-
नीयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्पम-
क्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । “नास्यास्मिन् लोके प्रत्यास-
त्तिर्विद्यते कल्पन्तु निहन्त्य इत्यापस्तम्बस्मरणात्” इति ।

अव्यवहितं लि० वि+अव+धा+क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्संबन्धे । “सिसाधयिषाविरहविशिष्टक्षणावप्रवहितो-
त्तरक्षणात्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति” दीधितिः ।

अव्यवहतं लि० वि+अव+हृ+क्त न०त० । अवहतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना अवहृषिते च अव्यसन न० अभावे न०त० । व्यवसनभावे न०व० । व्यवसन-

श्रुत्ये । व्यवसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा “दश कामससुत्यानि तथारौ क्रोधजानि च । व्यवसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि व्यवस-
नेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ ऋगयाज्ञो दिवास्त्रः परोवादः स्त्रियोमदः । तौर्यतिकं दृष्ट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यास्त्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेज्जोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमन्त्राः स्त्रियश्चैव ऋगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुर्हस्तं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारु-
ष्यार्थदूषणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वं त्वैवानुषङ्गिणः । पूर्वपूर्यं गुरतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यवसनश्रुत्ये अव्यस्तं लि० न व्यवस्तः विक्षिप्तः विपर्यस्तः पृथग्भूतो वा ।

१अविक्षिप्ते २अविपर्यस्ते ३समस्ते च । [अव्यपादयोऽप्यत्र अव्याकुलं लि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृतं लि० वि+आ+कृ+क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटी भूते १बीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २सांख्यादिमते प्रधाने च । “तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” श्रुतिः । “सदेव सौख्येद-
मव्यासीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्” अव्याज पु० न० अभावे न०त० । १छलामात्रे “इदं किला-
व्याजमनोहरं वपुः” शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञा-
नेन ललितेन योजयता” मालवि० । न०ब० । २तच्छून्यं लि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिङ्गवेन इतर-
रूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापकं लि० न०त० । १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च । व्या-
पकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्विज्ञप्तादृशाभाव-
प्रतियोगी अव्यापकः यथा धूमो वज्जेरव्यापकः तस्य वज्ज-
धिकरणे तन्नायः पिण्डे वर्तमानस्याभावस्य प्रति-
योगित्वात् “अव्यापकविषयताशून्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अव्यापारं पु० अभावे न०त० । १व्यापारभावे न०ब० । २व्यापारशून्ये । व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहित-
जनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । सहि इन्द्रिया-
दुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदि-
क्रियायां दातृच्छेदसंयोगः । तथा यागादौ अदृष्टम् अतु-
मितौ परामर्शः, शब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

सूत्रम् । तथा “उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः “व्यापारो-
भावना सैवोत्पादना सैवच क्रिया” हरिः ।

अव्यापिन् त्रि० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां
डीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च “हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्” सां० सू० सा० का० च । “अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्” सां० प्र० भा० ।

अव्याप्त त्रि० न व्याप्नोति १ व्याप्तिभिन्ने इयत्तया २ परिच्छिन्ने च ।
अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ व्याप्तेरभावे । व्याप्तिश्च तदभाव
वदृष्टित्वम् व्यापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् वस्तुस्भावविशेषोवा मतभेदेन ज्ञेया ।
२ लब्धे लक्षणस्याप्रवृत्तौ च “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता
वव्याप्तिमाशङ्क्याह” दीधितिः ।

अव्याप्य त्रि० व्याप्तिविशिष्टोव्याप्यः न०त० । व्याप्तिविशिष्ट
भिन्ने १ व्याप्तिभ्यन्ते यथा वङ्गिधूमस्य अव्याप्यः वङ्गधि-
करणे तन्नायः पिण्डे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम् । वि+आप-ल्यप्
न०त० । २ सर्ववच्छेदसप्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति त्रि० अव्याप्य सर्ववच्छेदसप्राप्य वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा
संयोगादिष्वेतादिस्य न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे
गृहादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम् । अव्याप्यवृत्तिनि-
नियामकश्च देशः कालश्च तत् देशे सत्त्वे क्वचित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावना-
स्वसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकावे
प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति । संयोगेन घटादयोऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । “अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इष्यते” भाषा० “अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
विति” दीधितिः ।

अव्यायाम पु० अभावे न०त० । १ व्यायामाभावे परिश्रम
साधनव्यापाराभावे २ विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब० ।
३ तच्छून्ये त्रि० ।

अव्यावर्तक त्रि० न व्यावर्तयति इतरेभ्यो निवारयति

वि+आ+वृत्-णिच्-लुत् न०त० । १ रस्मादकृतनिवारणे
२ इतरस्मादभेदासाधके ३ अविशेषके च ।

अव्यावर्तन न० वि+आ+वृत्-णिच्-लुट् अभावे न०त० ।
इतरस्मादनिवारणे न०ब० । व्यावर्तयिष्यते त्रि० ।

अव्याहृत त्रि० विशेषेणाहृतः प्रतिरुद्धः न०त० । व्याघात-
भ्यन्ते व्याघातश्च विरोधप्रतिसम्भानेनाप्रसङ्गः २ अप्रति-
रुद्धे च । “अव्याहृताश्चः सर्व्वत्” पुरा० व्याहृतं
मित्यर्थकं तद्विन्ने ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्याहृतत्व न० अव्यवहृतस्य भावः त्व । १ व्याघाताभावे हेम
चन्द्रोक्ते २ वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा “संस्कारवत्त्वमौ-
दार्य्यसुपचारपरीतता । मेघनिर्वोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधा-
यिता ॥ दक्षिणत्व सुपनीतरागतं च महाधृता । अव्याहृत-
त्वं स्निग्धत्वं संशयानामसम्भवः ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृद-
यङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
ष्ठता ॥ अप्रकीर्णं प्रकृतत्वमसंज्ञाध्यान्यनिन्दिता । आभि-
जात्यसतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ असमवेधितौदार्य्यं
धर्म्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रमादिवियु-
क्ताता ॥ चित्तकृत्स्नमङ्गुतत्वं तथानतिविलम्बिता । अनेक
जातिवैचित्र्यमरूपितविशेषता ॥ सत्त्वप्रधानता वर्णपद-
वाक्प्रविविक्ताता । अव्युत्थितिरखेदित्वमञ्जलिं शब्दं वा
गुणाः” ॥

अव्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद-क्त न०त० । समुदायशब्दस्या-
वयवशोऽर्थबोधकताशक्तिः व्युत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थभ्यन्ते
शब्दे, “उष्णादयो व्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्” पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिन्ने अव्यैयाकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अव्याहृतत्वशब्दे विवृतिः ।

अव्रण त्रि० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणभ्यन्ते व्रणश्च क्षतादि
“तत्तादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाहस्तज्वपायतमव्रणम्” सुश्रु० २ नेत्ररोगभेदे
“यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः क्षणाश्रयाः
संयुक्तः पुरस्तात्” इति विभज्य, तत्क्षमाप्युक्तं
सुश्रुते “सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्थन्दात्मकं नातिरुग्-
न्ययुक्तम् । विहायसोवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं
वदन्ति” “अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्” सुश्रु० ।
अव्रत त्रि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य । शास्त्रविहित
नियमभ्यन्ते “अव्रतानामसम्बन्धाणां जातिमात्रोपजी-

विनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छि-
लाम्” मनुः ।

अत्रत्य लि० व्रताय हितम् यत् न० त० । व्रतकाले-
अनाचरणोऽन्तकथनादौ “अव्रतं वा व्राहरति
तन्निवृत्त्या करोति व्रतम्” शत० ब्रा० ।

अश संहतौ-व्राग्नौ च स्वादि० आत्म० सक० वेत् । अश्रुते
आशिष्ट आष्ट आनये । अशिता-अष्टा अव्यते-
अशिष्यते अश्रुवानः अष्टिः व्राष्टिः समष्टिः “ख
प्राष्टप्रेष्यैरिव चानशेऽद्भैः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्यानये दिशः” रघुः ।

अश भोजने क्रादि० पर० सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश । अशिता अशिष्यति । “व्राह्मं परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्त्युपहृतम-
श्रामि प्रयतात्मनः” गीता ।

अशकुन पु० न० अप्राशस्ते न० त० । दुर्द्धि मिते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने । अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । अमङ्गलशब्दे
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोषया निरस्ते
कृतकं कामिनि चुचुवे नृगाच्या । कलयन्निव सव्यथोऽ-
वतस्थेऽशकुनेन स्खलितं” किलेतरणे” माघः । “सा-
हस्र नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैष० ।

अशक्त लि० न० त० “समर्थमिदं १ कार्योत्तमे” २ पूर्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं सहदादिस्त्वप्यर्थन्तम्” सा० का० ।

अशक्ति स्त्री अभावे न० त० । १ सामर्थ्याभावे “अमेण तद-
शक्ता वा न गुणानामियत्तया” रघुः । २ अपाटवे संग्रह्य-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गो विपर्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः” इति सामान्यत
उक्तम् “पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा” इति । अशक्तीर्विभज्य “एकादशेन्द्रिय
बधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिता । सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तुष्टिसिद्धीनाम्” सा० का० “बाधियं, कुष्टिताऽन्धत्वं,
जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौश्ल्यपङ्गुत्वकौव्योदा-
वर्त्तमन्दताः” । यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्भेदका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करण्यम् । तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिसङ्घातं स्वरूप-
तोऽशक्तीराह सह बुद्धिबधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतो बधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कुतः ? विपर्ययात्तुष्टि-
सिद्धीनाम्, तुष्टयो न वधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणाच्च बधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणात्
अष्टौ भवन्तीति” सा० का० दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतदस्मा-
भिः, “पूर्वाङ्गे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवसुक्तराङ्गे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियासु कृत्यादन्तेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधिर्यं श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम् ।
उद्दितात्वगतं स्पर्शग्रहणापाटवम् । अन्धत्वं नेत्रगतं
रूपग्रहणापाटवम् । जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाटवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम् । कौश्ल्यं
हस्तगतमादानापाटवम् । पङ्गुत्वं पादगतं चलना-
पाटवम् । कौश्ल्यसुपस्थगतं मैथुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विषोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दता मनोगतं सुखा-
दिविषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्भेदकत्वात् बुद्धेः स्वविषयग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तराङ्गे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्तुः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”
अशकुम्भी स्त्री अश्रुते व्राग्नौति अश-अच् अशा स्तुभ्राति
जलमावृणोति स्तुन्म-बा०-ट पृष्ठो० सलोपः टित्त्वात्
डोप् कर्म० । अल्पकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते ढणभेदे ।

अशक्य लि० न शक्यते शक-क्यप् न० त० । असाध्ये “अश-
क्यशक्यमिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु” नैष० ।

अशङ्का स्त्री अभावे न० त० । १ संशयाभावे २ त्वासाभावे च
न० त० । ३ तच्छून्ये लि० ।

अशङ्कित लि० शक्ति-क्त न० त० । १ अभीते २ सन्देहरहिते च ।

अशत्रु पु० न शातयति शद-रयथे तु न० त० । १ चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न० त० । शत्रुभिन्ने २ मिले च ।

अशन न० पु० अश्रुते व्याग्नौति अश-ल्यु । १ पीतसालवृक्षे
दन्यमध्योऽप्ययमार्थे । भावे ल्युट् । २ व्याग्नौ, ३ भोजने च
“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्”
ति० त० सू० । कर्मणि ल्युट् । ४ भोज्ये अन्ने न०
“पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । पूजितं ह्यशनं नित्यं बल-
मूर्जञ्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः । “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशनैः” मनुः “अशन-
पते ! अशनस्य नोदेहि” शत० ब्रा० ।

अशनपणी स्त्री अशनस्य पोतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।

(आराटो) इति ख्याते दृढभेदे सा हि पोतशालतुल्यपर्णा ।

अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच् क्तिप् । भोजने-
च्छायाम् । शसाद्यचि अशन इत्यादि । “अशनापिपासे
सौम्य ! विजानीहि” छा० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।

भोजनेच्छायाम् । “च्युताशनायः फलवद्भिन्त्या” भट्टः

“अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा” शत०

ब्रा० । “अशनाययाशनाया हि ऋत्युस्तन्मनोऽकुरुत” दृ० उ० ।

अशनायित्वि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त ।

१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०

अशनायुक्ति० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन्

स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । “अन्नमेव तन्मध्यतो धीयते

ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः” ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अश्रुते संहति अश-अनि । १ मेघोत्पन्ने

१ ज्योतिषि २ इन्द्रे “स्तनयितु रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः

कतमः स्तनयितु रशनिः” शत० ब्रा० । शतु घातके ३ अनुयाजे

“अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज” इत्युपक्रमस्य “अशनि-

रिन्द्रोऽवहन्ति” शत० ब्रा० । ४ इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि

५ उल्काविशेषे, इविद्युति च । “अशनेरमृतस्य चोभयो-

र्वशिनश्चाश्वघराश्च योनयः कुमा० ७ अग्नौ ऽविद्युदग्नौ

“तमब्रवोदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-

पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्वन्त्यशनिरवधीदि-

त्याहुः” शत० ब्रा० । वज्रं च दृत्तासुरवधार्थमिन्द्रेण

दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति

भाग० ईस्क० । “मघवन् ! याहि भद्रं वोदध्यञ्चमृषि-

सत्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ।

स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्चिभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।

यद्वा अश्वविरोनाम तयोरमरतां व्यधात् । दध्य-

ङ्ङायर्ज्यणश्चैव वस्त्राभेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय-

यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां

धर्मज्ञोऽङ्गं स दास्यति” । ततस्तेरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्म्मविनि-

श्चितः । येन दृढशिरो हर्त्ता मत्तेजउपहृतिः” । इति

विष्णुनोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह “तथाभिधाचितो

देवैर्द्धिपराथर्वणो महान् । मोदमान उवाचेदं

प्रहसन्निव भारत ! । अपि इन्दारकायूयं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यस्तुभिद्रोहो दुःसहश्चेबनापहः ।

जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठहेप्सितः । कउत्तहेत

तं दातुं भिक्षमाणाय जिणवे” इति दधीचोक्ते देवैः

पुनरुक्तम् यथा “किं तु तदुस्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानु

कम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यस्रोक्तैककर्म्मणाम् ।

नूनं स्वार्थपरोलोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न

याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् “धर्मं

वः श्रोतुर्कामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं

दुस्यजं सन्त्यजाम्यहम् । योऽधुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं

न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ।

एतावानव्ययोधर्मः पुण्यस्रोक्तैरुपासितः । योभूतशोक-

हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति । अहो दैन्यमहोक्तं

पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः । यद्योपकुर्त्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञाति-

विग्रहैः । श्रीवादरायणिरुवाच । “एवं कृतव्यवसितो

दध्यङ्ङायर्ज्यणस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मन्ना-

त्मानं सन्नयन् जहौ । गतात्मासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्

ध्वस्तबन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-

प्सितम् । अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वक-

र्म्मणा । मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्” ।

अशब्दति० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।

१ शब्दहीने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने “ईक्षतेनां

“शब्दमिति” शारीरकसूत्रम् ३ शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि

च न० “अशब्दमर्थमरूपमव्ययमिति” श्रुतिः

अशरीरति० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । “प्रत्यग्ज्ञान

शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-

रीरो भवत्ययम्” इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा

त्मानं, २ शरीराभिमानशून्ये जीवन्मुक्ते “अशरीरं वा वसन्तं

प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतिः । ३ देहशून्ये ४ सीमां-

सकोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-

रत्वम् “तदैक्षत वज्रं स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्मै जित्वं यदुक्तं

तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्तेरित्याशङ्कापूर्वकं

शा० भा० तत् समर्थितं यथा “प्राशुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-

रादिसंबन्धमन्तरेणेजित्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवत-

रति सवितप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञान-

साधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः

शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-

हितस्येश्वरस्य । मन्त्रो चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-

वरणज्ञानतां च दर्शयतः । “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समस्याधिक्य दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैः श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनो ग्रहीता पश्यत्यवतुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-वेत्ता तमाहुरप्यं पुरुषं महान्तमिति” च । ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणानोत्तरादन्यः संसारी । “नान्योऽतोऽस्ति दृष्टेति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति । अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इत्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकस्य दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमित्यावृद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेऽन्यसंसारिभेदमित्यावृद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतोदेहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनवेशो-मिथ्यावृद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-मोक्षितत्वमुपपन्नं संसारिणः” भा० । जीवस्यापि अवास्तविकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-तेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यज्ञानः शरीरात्माभि-मानलक्षणं मिथ्याज्ञानं सुक्ता अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-दिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-धर्मयोरात्मकतवासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयो-स्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्यपरम्परै-र्वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-त्वानुपपत्तेः । सन्निधिमालेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृ-त्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । न ह्यज्ञानो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्या-भिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा० ।

अशरीरत्वं न० अशरीरस्य भावः त्व । १ शरीरसम्बन्धराहित्ये २ मोक्षे च । यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० । “अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति प्रियाप्रिय-स्यर्गनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्या-शरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्यर्गनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्म-कार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीरं

शरीरेण अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं सत्त्वा धीरो न शोचति” “अप्राणो ह्यग्रमनाः शुभ्रः अस-क्लो ह्यग्रं पुरुषं” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवाहुषेयफल-विलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” । अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धा-भावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति । अशरीरिन् लि० न शरीरो । १ देहशून्ये ब्रह्मणि २ मोक्षासंकोत्ते देवमात्रे च । शरीरसञ्चारयितृत्वे नास्त्यस्य इति न० त० । ३ शरीरेणानुचार्यो आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां डीप् । “वायुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प० । [शून्ये लि० । अशर्मन् न० विरोधे न० त० । १ शर्मभिन्ने दुःखे न० व० । २ सुख-अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीदृशे राजनि० । २ शाखाशून्ये दृक्षमात्रे लि० ।

अशान्त लि० विरोधे न० त० । शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य-अशान्तस्य कुतः सुखम्” गोता । [लि० । अशान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ शमाभावे न० व० । २ शमशून्ये अशान्त लि० न शास्वतः । अनित्ये अस्थिरे । अशासन लि० अभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शास-नशून्ये । [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ । अशास्त्र न० शास-करणे द्रुतं शास्त्रं वेदादि विरोधे न० त० । अशास्त्रीय लि० शास्त्रे विहितः क्व न० त० । शास्त्राविहिते निषिद्धे ।

अशास्य लि० शास-वा० गत्यत् । शासितमशक्ये दुर्दान्ते । अशिक्षित लि० विरोधे न० त० । शिक्षाशून्ये गति-नैपुण्यशून्ये हयादौ ।

अशित लि० अश-कर्माणि क्त । १ भक्षिते “आपण्य तदशितं नयन्ते” “अन्नमशितं त्वेधा विधीयते” “तेजोऽशितं त्वेधा विधीयते” इति च छा० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-नेन तन्ने अशितकृवीनः भावे “क्त” ३ अशने न० ।

अशित्र पु० अश-संज्ञतौ इत् । १ चौरौ । भोजनार्थात् कर्माणि इत् । देवभक्ष्ये २ चरौ ।

अशिशिल लि० विरोधे न० त० । शिशिलभिन्ने दृढे ।

अशिशिप लि० न क्षिपदः पदरोगभेदः वेदे ष्ट० ललोपः न० व० । क्षिपदरोगशून्ये । “शिवा देवीरशिशिपदा भवन्तु सर्वाः” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिमिद लि० “शिमिर्बधकस्मां” निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा-क उ० प० स० । अहिंसके “सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिर पु० अश-इरच् । शराक्षे २अग्नौ तस्य सर्वं
भक्षत्वात्तथात्वम् । भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्त-
थात्वम् । ईनाथ्यां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कवन्ने २अग्रमूत्ये लि० ।
अशिरस्स्नानं न० न शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनमूत्ये स्नाने ।
अशिव न० विरोधे न० त० । १मङ्गलभिन्ने २तद्वति
लि० ३उपे च ५व० । ४अमङ्गलशब्दोक्तौ तत्सूचके लि० ।
अशिशिष्या स्त्री अशितमिच्छा अश-सन्-भावे अ । भोजने-
च्छायाम् “दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिष्यातो व्याद-
दातीति” छा० उ० भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न० त० । १शिशुभिन्ने तरुणे “जातमात्रः
शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः” इति स्मृत्युक्तवयोऽतिक्रान्ते
२नववर्षवयस्के च । नास्ति शिशुर्नस्य । ३शिशुमूत्ये लि० ।
स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि क्वचित् “आ धेनवोधुनय-
न्तामशिश्वीः” ऋ० ३, ५, १६ । “नो मा कुतानो-
महेभ्यो धेनवोऽशुःस्तनाभुजो अशिश्वीः” ऋ० १, १२०, ८ ।

अशिशु लि० न० त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं
तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ
साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरो ३तद्विन्ने
नास्तिके ४वर्षसङ्करकारके व्यभिचारवति च “अशिव्यवहारे
दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अशिष्ट लि० अश्राति अश-अच् अतिशयने इडन् । १भोक्तृ
तमे २अग्नौ पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । “अशीत-
मेत्यशिष्ठो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति लि० ।
शीतं हिमं तद्वाधा न० व० । हिमबाधामूत्ये लि०
“अशीतास्तरवोमाचे” नीतिः । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ सूर्ये
अशीतम पु० अश्राति अश-वा० इनि ततः तमप् वेदे दीर्घः ।

भोक्तृ तमे अग्नौ “अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणिता
दशतिः नि० अशीत्यादेशः । अष्टगुणिते दशके (आशी)
१संख्याभेदे, २तत्सङ्ख्यान्विते च । “अशीतिभागे दृष्टिः
स्यान्नामिशसि सबन्धके” या० सू० । अर्वागृहादशवर्षी-
यादशीतेरुर्ध्वमेव च” सूतिः अशीतिः परिमाणस्य ठन् ।
अशीतिकः” तत्परिमिते लि० ।

अशीर्षिक लि० नास्ति शीर्षं यस्य शीर्षादि० ठन् । अशीर्ष-
वति १सक्तकम्पूचे २अग्रमूत्ये च ।

अशील न० विरोधे न० त० । १दुष्टशीले न० त० २शीलशून्ये लि०
अशुच् लि० नास्ति शुगस्य । शोकशून्ये ।

अशुचि लि० विरोधे न० त० । १शौचशून्ये २अपवित्रे
मूलादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अशुच्योनैव तास्तेन येन
वैकारिकं हि तत्” शङ्खः । शुचितत्कालजीविनां कर्मा-
विकारित्वेनाशुचेः पर्युदस्तात्वम् “अशुचिद्रव्याणि
च अशुद्धिगच्छे वक्ष्यन्ते” व्रतानामुपवासानां आज्ञादी-
नाञ्च सङ्गमे । करोति यः क्षौरकर्म सोऽशुचिः
सर्वकर्मसु” सूतिः “तिरात्मशुचिर्भवेत्” सूतिः । अशु-
चित्वं च वैदिककर्मनर्हत्त्वप्रयोजकोधर्मविशेषः तच्च
कर्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । स्मृतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गकतञ्च
कर्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठन्तु वस्तुस्वभावकतम् “यथा मलमूल-
पुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् । नारं स्पृष्ट्वा तु
सस्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं तत्संसर्ग-
युतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिगच्छे वक्ष्यते । शुचिः शुभ्रः ।
तद्विन्ने ३कृष्णवर्णे पु० ४तद्वति लि० स्त्रियां वा ङीप् ।
तस्य भावः अण् अशौचम् ष्यञ् अशौच्यम् । अशुचिभावे
न० “आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च”
सूतिः वा पूर्वपदद्विजः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ
भवः ष्यञ् वा पूर्वपदः दीर्घ अ(आ)शौच्यः तद्ववे लि० ।

अशुद्ध लि० विरोधे न० त० । १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च
दोषश्च नानाविधः व्याकरणादिलक्षणाननुसारित्वे शब्दस्य
दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्माणां दोषः यथा
हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्यपनेयमलादेश
सदोषता विवरणमशुद्धिशब्दे । “सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो ह्य-
शुद्धः पुनरेव सः” सूतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १शुद्धभावे दोषे न० त० ।
२शुद्धिशून्ये दुष्टे । तत्राशुद्धिस्तत्प्रतिषीगतया शुद्धिश्च
निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम
कर्तृद्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि-
स्तदीयसंस्कारापादिता तद्विद्वत्तिः । शुद्धिमतएव सकल-
कर्मापयोगयोग्यत्वम् “श्रीतं स्थातं” तथा कर्म कर्तव्य-
मधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् अज्ञानवितेन
च” ब्रह्मा० पुरा० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचि-
भिरेव द्रव्यैराचरणियम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये ।
नन्वत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धशुद्धोः,
व्यवहारत्वे हि लोको जुगुप्सितमूलपुरीषादिसंस्कारं द्रव्य-
मशुद्धमिति प्रचालनाद्यपनीतगम्यञ्च शुद्धमिति, सत्यमर्थं

लोकव्यवहारः कचिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतश्चासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्यविशेषकतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमात्रित्वेव यागदानहोमादिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्म्म-शास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्यस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्तेरिति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां अयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतया तनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूलशरीरादिसंसृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्यकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिरूपानां सिद्धार्यवाद्परत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलकल्प्यते स्वार्थमाशानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति “तद्भूतानां क्रियार्थेन समास्त्रायः” इति न्यायेन सिद्धार्यानामपि विध्येकवाक्यतया प्रासादव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्मविधायके प्रागुक्तब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धे च पर्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रासादसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्य । तदुक्तं “शुद्धशुद्धी हृष्टत्वाद्दिज्ञायेते यथाश्रुति” तदेवं वसा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिरुद्धी । शुद्धिचनैश्चशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं ग्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्यते अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्गानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा “अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्ठपुरुषस्पर्शने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुत्तमता साधुता, कर्म्मशौचमर्गाहृतकर्म्मण्यता, शरीरशौचं ऋद्धिरङ्गिच, वाचां अग्रियानृतनिष्ठयवर्जनम्, मनसो भिर्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । अयमेतद्विविधं शौचं यच्छ्रुतैः पर्युपासितम्” । “बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनम्” इति च उच्यते । “अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति” इति “कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरदकाद्यनुलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्म्मो धर्म्मेष्टुः शौचमाचरेत्” इति च बौधो । “अनिलानलसोमसूर्यकाञ्चनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजस्रखवालधिगोमयरजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति” हारी । “आत्मयाजिनं शरीरस्याङ्गिर्द्विष, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रव्रतोपवासादिभिः” शङ्खलि । “ज्ञानं तपोऽग्निराहारो ऋणमयो वार्युपाङ्गनम् वायुः कर्म्मर्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि-देहिनाम्” सर्वेषामेव शौचानामन्त्रशौचं परं स्मृतम् । योऽङ्गे शुचिर्हि स शुचिर्न ऋद्धारि-शुचिः शुचिः । ज्ञान्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापाजयेन तपसा वेदवित्तमाः । शोधं शुध्यति ऋतोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः “कालोऽग्निः कर्म्म ऋद्धारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पञ्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणां दानम्” क्षेत्तक्षेत्रश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता” या० सू० “सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्” यमः “गात्रं ऋदम्भसा शुध्येच्छिन्नं भूतान्दशंसनात् । विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनामुतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन क्षेत्तवासेन दानेनेह परिचयः । परापवादान्नवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं ओतङ्ग्यो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राप्तिवधमस्त्येयं

शुचित्वं पादहस्तयोः । असंज्ञैः परस्त्रीणां शरीरं
शौचमिष्यते” इह० । “उच्छिद्योपघातेऽभ्युत्थनाच्छु चिर्वि-
रमुत्वं संस्पर्शोन्मृज्याचस्य प्रयतोभवेत्” पैठी० । “प्राणि-
नामथ सर्वेषां ऋद्धिरङ्गिषु कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च
शौचं नान्यत्” विष्णुः । “विष्णु लोत्सर्गशुद्धार्थं ऋद्धार्या
देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादश
स्वपि । वसा शुक्रमण्डः मज्जा मूलविट् घ्राणकर्णविट् ।
श्लेष्माश्च दूषिकामेदो द्वादशैते नृणां मलाः” मनुः । “तथा
शरीरस्त्रोतोभ्यो मल निष्पन्दविषयः । अन्वादीनां प्रदेशश्च
स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाञ्च
शुचिर्भवेत् । स्वप्नाद्वस्त्रविपर्यासात् क्षुताह्नुद्विपरिभ्रमात् ।
उक्ता वाचमनाच्छुद्धिरन्तं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुलक्ष्यं
दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
र्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्दम्भोगोमयादिभिः । लेपे
स्नेहे च गन्धे च व्यपकटे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
शौचाद्यं वक्ष्यते विधिः” देवलः । “दुष्टाभिश्चक्षुष्यपतित
तिथ्यगन्धोवर्णोपहतानां संस्पर्शाञ्चास्यस्वेदतोयपूयशो-
णितच्छर्दिनालानिडीवितरेणुर्कर्मोच्छिद्यजलविष्णु लूपरी-
षादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपघातिभिरङ्गिषु श्लेष्म-
गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्ता बाह्यशरीरोपघातात् पू-
तोभवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्व्वं वस्त्राः
स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगतकण्ठे
वसनविरकेयोश्च । श्लेष्मकर्माणि कृते च । शवं शव-
स्यृशञ्च सृष्ट्वा रजस्वलाचारुडालयूपांश्च । भक्ष्यवर्ज्जं
पञ्चनखशवं तदस्य सन्नेहञ्च । सर्व्वेष्वेतेषु पूर्य्यं वस्त्रं
नाप्रक्षालितं बिभ्रयात् । रजस्वला चतुर्थ्यर्गङ्गा स्नानाच्छु-
द्ध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां सृष्ट्वा न तावद-
श्रीयादावन्न शुद्धा । सर्व्वार्थमधिकवर्णां वा सृष्ट्वा स्नात्वा-
ऽश्रीयात् । क्षुत्वा सुप्ता भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
निशील्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रस्य मूलपूरीषे कृत्वा
पञ्चनखस्य सन्नेहास्य सृष्ट्वा चाचमेत् । चाण्डाल-
स्नेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाङ्गेषु च कायिकै-
र्मलैः सुराभिर्वोपहतोच्छतोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
अन्यलोपहतोच्छतोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्त्रोपहत-
सूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा
शुक्रमण्डः मज्जा मूलविट् कर्णविट् नखाः । श्लेष्माश्च दूषिका
मेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैठी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्रवं टाङ्गं कौलं खाज्जूरपांनसौ
ऋजीकारसमाध्वीके भैरये नारिकेलजम् । अमेध्यानि
दर्शतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्चैव वैश्यश्च सृष्टैतानि
न दुष्यतः “ज्ञानं तपोग्निराहारोऽहमनोवायुपाङ्गनम् ।
वायुः कस्मैर्कालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम्” विष्णुः ।
“जहुं नामेः करो सुक्ता यदङ्गसुपहन्यते । तत्र
स्नानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेषु प्रविष्टं
स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् । सुखेऽपि संस्पर्शमानं तत्र
स्नानं विशेषनम्” अङ्गि० । “रथ्या कर्हमतोयेन हीव-
नाद्येन वा तथा । नाभेरुद्धं नरः सृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
शुध्यति” शङ्खः । “स कर्हमेव वर्षासु प्रविश्य व्यामसङ्करम् ।
जङ्घाभ्यां ऋत्तिकस्तिष्ठः पदभ्यां च द्विगुणाः सृताः”
यमः । “दिवाकीर्त्तिस्तदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
शवं तत्सृष्टिनञ्चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचस्य
प्रयतोनिव्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्त्रान्
यथोत्साहं पावमानोश्च शक्तिः । नारं सृष्ट्वास्थि
सन्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचस्यैव तु निःस्नेहं गौं
सृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरकी क्षुत्वा च हतप्राश-
नमाचरेत् आचामेदेव भुङ्क्ताञ्च स्नानं मैथुनिनः सृष्टतम्”
मनुः । मैथुनिनः स्नानसृष्टौ गर्भशङ्कायामेव “अन्ततौ
तु यदा गच्छेच्छौचं मूलपूरीषवत्” शातातपोक्तैः ।
“अजीर्णोऽभ्यादिते वान्ते श्लेष्मकर्माणि मैथुने । दुःस्वप्ने
दुर्जनस्यर्गं स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वपाकेन
ऋतनिर्हारकेण वा । सृष्टमात्रस्तु कुर्वीत सेचनं स्नावनं
जलैः” मनुः । “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्माणि ।
मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं स्तिका-
मन्यं शवं सृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचेत् क्षत्वाग्निं
हृतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्युशं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं
रजस्वलां । सृष्ट्वा प्रसादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति”
इह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या०स्मृ० । उदक्या-
दिस्मृष्टैः सृष्टः स्नायात् हेमा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्ग-
सम्भक्तं शवमन्यजम् । सूतकं स्तिकां नारीं रजसा
च परिमुताम् । श्वकुटुवराहांस्यस्यान्यं संस्पर्श-
मानवः । सचेत् सशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
इह्यशाता० । “श्वपाकं पतितं व्यङ्गसम्भक्तं शवहारकम् ।
स्तिकमित्यादि शतातपवत्” परा० । “अशुद्धान् स्वयमेवैतान्
शुद्ध्यन् यदा सृष्टेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपसृष्ट्या-
शुचिसृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.

6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary.

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained ;

Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Sou-trantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, nyaya, Vais-heshika, Mimansa, Sankhya, Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shrouta and Grihya sutras.

8. The technical words of Hindu law.

9. The plan and scope of all the Purans and Upa-purans.

10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana

11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.

12. The position and discription of the different countries according to Hindu ancient Geography.

13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.

14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.

15. The principles of Hindu astrology.

16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.

17. Classification of the Vedas.

This work is expected to be completed before 1876. The price to subscribers is 50 Rs. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author. [In the Press.] The parts I and II of this important Sanskrit dictionary have been delivered from the press. The price of each part is 6 Rs.

Subscribers are to advance Rs. 20 before they get part I. The remaining sum of Rs. 30 is required to be advanced by the subscribers before the publication of the part IV. which is expected to be delivered from the press before January 1874. 60 „

27. कादम्बरीसटीक Kadambari. The celebrated Sanskrit prose work of Bana Bhatta with the commentary of Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 „

28. राजप्रसस्ति Rajaprasasti. A poem by Prof. Tarkavachaspati. „ 2

29. अनुमानचिन्तामणि [अनुमानदीधिति टीकासहित]

Anumanachintamani by Gangesopadhyaya with the commentary of Raghunatha Shiromani, entitled, the Anumanadidhiti. A treatise on the inference of the Nyaya philosophy. Edited by Pandit Jibananda Vidya-sagara, B. A. 4 „

30. सर्वदर्शनसंग्रह Sarvadarsanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindu philosophy by Madhavacharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

31. भासिनीविलास सटीक Bhaminibilasa, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

32. हितोपदेश सटीक Hitopodesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

33. भाषापरिच्छेद सूक्तावलीसहित Bhashaparichheda and Muktavali. A treatise on the Nyaya philosophy, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

34. बहुविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Tarkavachaspati. „ 4

35. दशकुमारचरित सटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

36. परिभाषेन्दुशेखर Paribhashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. „ 12

37. कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ) Kavikalpadruma on roots by Vopadeva, edited by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. „ 8

38. चक्रदत्त (चैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8

39. उणादिसूत्र सटीक Unadisutras or Ruls for deriving, from the acknowledged verbal roots of the Sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 „

40. मेदिनी कोष Medinikosha, or, a dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 „

41. पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्मा-सङ्कलितम्] (नीतिशास्त्रम्) Panghatantra compiled by Vishnusharma, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

42. बिद्वन्मोदतरङ्गिणी [चम्पूकाव्य] Bidwanmodatarangini, a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 8

43. माधवचम्पू Madhavachampū. A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 6

44. [तर्कसंग्रह इराजी अनुवाद सहित] Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta, edited with